

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Departament d'Educació Física i Esportiva
Programa de doctorat d'Educació Física i Esport
987 – 122 A

Una reconstrucció del joc de pilota valenciana als pobles de la comarca de l'Horta Sud de València de 1900 a 1975: una investigació des de la història oral

TESI DOCTORAL

Presentada per Enric Monforte Casañ

Dirigida per Daniel Martos García i Carme Peiró Velert

Tutoritzada per José Devís Devís

València, 2015

A la meua filla Neus i al meu fill Andreu.

A ma mare i a mon pare.

Resum

Aquest treball analitza les pràctiques socials del joc de pilota a mà en una comarca valenciana central, l'Horta Sud, des de l'any 1900 fins a l'any 1975. Parteix d'una reflexió sobre el joc de pilota valenciana i els trets definidors que la configuren, per tal d'abordar en profunditat l'estudi del joc als diferents municipis que formen part de la comarca.

Atés que la producció escrita i les traces documentals locals sobre el joc són escasses, la immensa majoria d'informació en la qual es basa aquest treball prové de l'oralitat. La recerca, intenta explorar quina va ser la realitat i l'evolució del joc al territori i, consegüentment, recuperar la memòria històrica envers aquest fet cultural. Des de l'instant en què les vivències de les persones, en relació a un espai i a un temps concret, són l'essència del treball, aquesta tesi es pot emmarcar en l'òrbita del que s'anomena història local.

Els resultats evidencien que des de començaments de segle xx, fins ben entrada la seua meitat, el joc de pilota valenciana visqué moments d'esplendor a tots els pobles de la comarca. Els llocs on es va practicar -carrers, frontons i trinquets- van constituir-se com espais públics de relació entre persones, com espais d'identificació i d'expressió comunitària. El joc va esdevenir una significativa parcel·la de la vida cultural, va constituir un temps i un espai de lleure extremadament masculinitzat en el qual la dona va estar clarament discriminada i absent. El procés d'estandardització al qual va estar sotmés el joc, juntament amb altres factors socioculturals, motivaren la pràctica desaparició d'aquest fenomen popular.

La necessitat de recuperar aquest patrimoni etnològic al territori valencià resulta evident atesa la mancança documental i la necessitat de recórrer a testimonis orals. Per consegüent, considerem d'extrema urgència iniciar nous estudis que possibiliten preservar la memòria històrica sobre el joc de pilota als pobles del País Valencià.

Resumen

Este trabajo analiza las prácticas sociales del juego de pelota a mano en una comarca valenciana central, l'Horta Sud, desde el año 1900 hasta el año 1975. Parte de una reflexión sobre el juego de pelota valenciana y las características definitorias que la configuran, con objeto de abordar en profundidad el estudio del juego en los diferentes municipios que forman parte de la comarca.

Dado que la producción escrita y las trazas documentales locales sobre el juego son escasas, la inmensa mayoría de la información en la cual se basa este trabajo proviene de la oralidad. La búsqueda, intenta explorar cuál fue la realidad y la evolución del juego al territorio y consecuentemente, recuperar la memoria histórica hacia este hecho cultural. Desde el instante en que las vivencias de las personas, en relación a un espacio y a un tiempo concreto, son la esencia del trabajo, esta tesis se puede enmarcar en la órbita de lo que se denomina “historia local”.

Los resultados evidencian que desde principios del siglo XX, hasta bien entrada su mitad, el juego de pelota vivió momentos de esplendor en todos los pueblos de la comarca. Los lugares donde se practicó –calles, frontones y trinquetes– se constituyeron como espacios públicos de relación entre personas, como espacios de identificación y de expresión comunitaria. El juego, llegó a ser una significativa parcela de la vida cultural, constituyó un tiempo y un espacio de ocio extremadamente masculinizado donde la mujer estuvo claramente discriminada y ausente. El proceso de estandarización al que estuvo sometido el juego, junto con otros factores socioculturales, motivaron la práctica desaparición de este fenómeno popular.

La necesidad de recuperar este patrimonio etnológico al territorio valenciano resulta evidente si consideramos la falta de documentos y la necesidad de recurrir a testimonios orales. Por consiguiente, consideramos de extrema urgencia iniciar nuevos estudios que posibiliten preservar la memoria histórica sobre el juego de pelota en los pueblos del País Valencià.

Abstract

This dissertation analyses the social practices of the ball game in a central Valencian region, named l'Horta Sud, from 1900 to 1975. It begins with a reflection on the Valencian ball game and their defining features in order to subsequently address an in-depth study of the ball game in the different villages in the region.

Due to the limited written production and local documents on the ball game, the vast majority of information, which this work is based on, comes from orality. This research tries to explore the reality and the evolution of the game in this area and, consequently, to recover the historical memory of this cultural event. The core of this study stems from people's experiences linked to a particular place and time, and therefore this doctoral thesis can be framed within the scope of what is called "local history".

The results show that from the early twentieth century until later than 1950s, the Valencian ball game lived moments of splendour in all villages of the region. The places where it was practiced (streets, outdoor and indoor pelota courts) were established as public places of relationship among people, as places of community identification and expression. The game became a significant part of cultural life. It was established as an extremely masculine leisure time and place, where women were clearly discriminated and absent. The standardization process that the game was subject to, along with other socio-cultural factors, led to the virtual disappearance of this popular phenomenon.

The need to recover this ethnological heritage in the Valencia territory becomes evident if we consider the lack of documentation and the necessity to turn to oral testimonies. Therefore, we urge the importance of initiating new studies that enable the preservation of the historical memory on the ball game in the villages of the País Valencià.

Agraïments

El fet de poder escriure aquestes breus línies d'agraïment resulta força gratificant i emocionant, ja que significa l'arribada a port d'un viatge especialment significatiu en la meua vida: l'elaboració i culminació de la meua tesi doctoral.

Resultaria excessivament pretensions atribuir-me el valor que puga contenir la present investigació. Per aquest motiu, no puc començar aquest treball sense fer referència a totes aquelles persones que d'una manera o una altra han estat implicades.

Aquesta tesi no hauria estat possible sense la saviesa, l'atenció, la disponibilitat i la il·lusió de totes les persones entrevistades. La meua immensa gratitud a cadascuna d'elles per obrir-me la porta de les seues cases i dels seus records.

Tota la meua gratitud a la directora de tesi, Carme Peiró, i al director, Daniel Martos. Per la dedicació i el suport, per la seua paciència, el seu estímul intel·lectual, els seus consells i el seu temps, moltíssimes gràcies. Un sincer agraïment també al meu tutor, José Devís, que des de la seua docència en els meus estudis universitaris fins al moment de finalitzar aquest treball ha estat un guia savi i generós.

Molt especialment vull deixar constància del meu agraïment al professor i estimat amic Joan Pere Molina, perquè sense la seua confiança i el seu suport infinit i incondicional aquest treball, senzillament, no existiria.

El suport acadèmic, professional i personal que he rebut s'ha de fer extensiu a les companyes i companys de la Universitat de València, molt especialment a Esther Pérez, Matilde Portalés i Alexandra Valencia. I per descomptat, a Jorge Fuentes i Pepe Sanchis.

Vull fer extensiu el meu agraïment a Anna Melià per la delicada i minuciosa revisió del text, així com pels seus valuosos suggeriments i aportacions.

Són moltíssimes les persones que en algun moment m'han ajudat a solucionar i completar el treball. Bibliotecaris, documentalistes, arxivers, cronistes... Intentar fer una llista potser resultaria inabastable i, segurament, no aconseguiria reflectir tota l'amabilitat

que m'ha estat oferta i que m'ha facilitat les tasques d'investigació. Vaja per davant la meua gratitud a totes aquestes persones.

Reserve l'últim espai d'aquests agraïments per a les persones sense la dedicació i la companyia de les quals, aquest treball no haguera arribat a port. Al meu fill Andreu i a la meua filla Neus. A ma mare Susi i a mon pare Paco. Als meus germans Jorge i Cisco. A Mara, pel camí que hem recorregut junts. A Juli Álvarez, Ximo Castro i Ramon Guillem; perquè sempre els trobe quan els necessite. A Maria Josep, per tota la llum compartida. A les amigues i amics –aquells que fa anys que m'acompanyen i els que han anat apareixent pel camí-. Gràcies.

Índex

Índex d'il·lustracions	15
Índex de taules	20
Abreviacions	22
Introducció	26
<i>A propòsit de les qüestions, els objectius i els punts de partida</i>	27
<i>Sobre la comarca de l'Horta Sud de València</i>	28
<i>Sobre el període: de 1900 a 1975</i>	29
<i>Un apunt sobre l'estructura del treball</i>	30
CAPÍTOL 1	33
Aproximació al joc de pilota valenciana	33
1.1. <i>Introducció històrica</i>	34
1.1.1. Els orígens del joc de pilota	34
1.1.2. El joc de pilota a Europa	35
1.1.3. El joc de pilota a l'antic Regne de València (s. XIII - XIX)	37
1.1.4. El joc de pilota valenciana al s. XX	40
1.2. <i>Aspectes del joc</i>	44
1.2.1. El joc al carrer	44
1.2.2. El joc al trinquet	46
1.2.3. El joc al frontó	48
1.2.4. La partida i la seua puntuació	49
1.2.5. Les categories i les modalitats de joc	51
1.2.6. Els jugadors	64
1.2.7. La pilota	66
1.2.8. El públic	67
1.2.9. El marxador i les travesses	69
1.2.10. Les maneres de colpejar la pilota	70
1.2.11. El joc de pilota i el valencià	72
1.3. <i>Estudis sobre la pilota valenciana</i>	73
1.3.1. Els llibres	74
1.3.2. Les tesis doctorals, tesines i treballs acadèmics	81
1.3.3. Les revistes	87
1.3.4. La premsa escrita	88
1.3.5. Els congressos	89
CAPÍTOL 2	91

Aspectes metodològics de l'estudi	91
2.1. Investigació qualitativa	92
2.2. Història oral	96
2.3. Disseny qualitatiu	105
2.4. Definició del problema	106
2.5. Disseny del treball	107
2.5.1. El marc epistemològic	107
2.5.2. La selecció dels informants	108
2.6. Recollida de dades	111
2.6.1. Les entrevistes	112
2.6.2. La documentació i les fonts secundàries	126
2.7. Anàlisi de dades	131
2.7.1. Les dades qualitatives	131
2.7.2. El tractament i l'anàlisi de les dades	132
2.8. Informe final	138
2.9. Aspectes ètics	140
2.10. Criteris de rigor de l'estudi	143
CAPÍTOL 3	147
Resultats	147
3.1. Albal	150
3.1.1. El joc al carrer	153
3.1.2. El frontó de la Cooperativa Agrícola	161
3.1.3. El marxador: José Gimeno, el Sidoret	166
3.1.4. Els jugadors	168
3.1.5. Els piloters	175
3.1.6. Les modalitats de joc catalogades	178
3.2. Alcàsser	179
3.2.1. El joc al carrer	181
3.2.2. El frontó del Bar Ramon	191
3.2.3. Els jugadors	195
3.2.4. De l'esplendor al declivi	199
3.2.5. Les modalitats de joc catalogades	202
3.3. Alfafar	203
3.3.1. El joc al carrer	204
3.3.2. El frontó del Centre Instructiu Musical d'Alfafar	208
3.3.3. El frontó del Centre Cultural Recreatiu	220
3.3.4. Els jugadors	223
3.3.5. Les modalitats de joc catalogades	229
3.4. Benetússer	230
3.4.1. El joc al carrer	231
3.4.2. Els jugadors	239
3.4.3. Les modalitats de joc catalogades	241
3.5. Beniparrell	242
3.5.1. El joc al carrer	243
3.5.2. El frontó	248
3.5.3. Els jugadors	249
3.5.4. Les modalitats de joc catalogades	252

3.6. <i>Catarroja</i>	253
3.6.1. El joc al carrer	255
3.6.2. El trinquet de Dalt: el del tio Perales	259
3.6.3. El trinquet de Baix: el del tio Nano	272
3.6.4. Marxadors i travesses	281
3.6.5. Els jugadors	283
3.6.6. El piloter Miquel Baixauli	292
3.6.7. Les modalitats de joc catalogades	298
3.7. <i>Llocnou de la Corona</i>	299
3.7.1. El joc al carrer	300
3.7.2. Els jugadors	305
3.7.3. Les pilotes de pell de conill	310
3.7.4. Les modalitats de joc catalogades	311
3.8. <i>Massanassa</i>	312
3.8.1. El joc al carrer	314
3.8.2. El frontó de la Societat Cultural i Recreativa la Terreta	320
3.8.3. El frontó d'El Hogar Parroquial	325
3.8.4. Els jugadors	327
3.8.5. Maria Ferriols Romeu <i>la pilotera</i>	331
3.8.6. Les modalitats de joc catalogades	333
3.9. <i>Païporta</i>	334
3.9.1. El joc al carrer	335
3.9.2. El frontó	343
3.9.3. Els jugadors	348
3.9.4. Les modalitats de joc catalogades	353
3.10. <i>Picassent</i>	355
3.10.1. El joc al carrer	357
3.10.2. El frontó del Bar Avenida	367
3.10.3. El frontó del Mandao	376
3.10.4. Els jugadors	380
3.10.5. Les modalitats de joc catalogades	388
3.11. <i>Sedaví</i>	390
3.11.1. El joc al carrer	391
3.11.2. El frontó de la Pista Poliesportiva	400
3.11.3. Els jugadors	401
3.11.4. Les modalitats de joc catalogades	407
3.12. <i>Silla</i>	408
3.12.1. El joc al carrer	410
3.12.2. El Cinema d'Estiu	413
3.12.3. El frontó del Bar de Coa	419
3.12.4. Els jugadors	425
3.12.5. Les modalitats de joc catalogades	430
3.13. <i>Síntesi de resultats</i>	431
CAPÍTOL 4	435
Discussió	435
CAPÍTOL 5	455
Conclusions	455
5.1 <i>Conclusions de caire metodològic</i>	456

<i>5.2 Conclusions derivades dels resultats</i>	456
<i>5.3 Limitacions de l'estudi</i>	463
<i>5.4 Futures línies d'investigació</i>	464
Referències	467
<i>Arxius</i>	468
<i>Biblioteques i hemeroteques</i>	469
<i>Publicacions periòdiques consultades</i>	470
<i>Fonts orals</i>	472
<i>Recursos electrònics</i>	474
<i>Bibliografia</i>	476
Annexos	489

Índex d'il·lustracions

Il·lustració 1. Mapa de la subdivisió comarcal de l'Horta	29
Il·lustració 2. Trinquet d'Alcàsser	47
Il·lustració 3. Diferents zones de l'espai de joc de les modalitats amb ratlles	52
Il·lustració 4. Carrer per a Llargues	55
Il·lustració 5. Diferents zones de l'espai de joc de les modalitats amb ratlles	56
Il·lustració 6. Carrer per a Galotxa	57
Il·lustració 7. Zones de l'espai de joc de les modalitats de Raspall	59
Il·lustració 8. Carrer per a joc A paret	62
Il·lustració 9. Frontó valencià	63
Il·lustració 10. Evolució diacrònica dels treballs acadèmics sobre la pilota valenciana	73
Il·lustració 11. Anunci en la revista <i>Semana Deportiva</i> (1922)	88
Il·lustració 12. Tasques implicades en l'anàlisi de dades	133
Il·lustració 13. Carrer Joventuts musicals (Albal)	154
Il·lustració 14. Carrer Llarg (Albal)	155
Il·lustració 15. Carrer de les Llargues (Albal)	156
Il·lustració 16. Placa al carrer de les Llargues (Albal)	158
Il·lustració 17. Partida al carrer de les Llargues d'Albal (1985)	161
Il·lustració 18. Partida actual de pilota al frontó d'Albal	163
Il·lustració 19. Al frontó d'Albal. D'esquerra a dreta, F. Mínguez,	164
Il·lustració 20. Frontó d'Albal. Frontis i grades	166
Il·lustració 21. Frontó d'Albal. Lateral i part de darrere	166
Il·lustració 22. José Gimeno, <i>el Sidoret</i>	167
Il·lustració 23. Paco, <i>el Forner</i> passejant per Albal amb la seua muller i el seus fills	171
Il·lustració 24. F. Mínguez Marí durant el lliurament de trofeus	173
Il·lustració 25. Casa de la tia Dolorettes, <i>la pilotera</i>	176
Il·lustració 26. Vicente Gimeno, <i>Nassos</i> (a la dreta de la imatge)	177
Il·lustració 27. Diari <i>Levante</i> (1990)	181
Il·lustració 28. Carrer del Sastre (Alcàsser)	184
Il·lustració 29. Banqueta del poble d'Otos (Vall d'Albaida)	185
Il·lustració 30. Partida al carrer del Calvari (Alcàsser)	187

Il·lustració 31. Partida al carrer del Calvari (Alcàsser)	191
Il·lustració 32. Poliesportiu d'Alcàsser. Anys 70	194
Il·lustració 33. D'esquerra a dreta: <i>el Galliner, Genovés, ?, Sanruperto, ?</i>	195
Il·lustració 34. Paco <i>de la Creu</i> al carrer Calvari (Alcàsser)	196
Il·lustració 35. Trofeu del I Campionat Regional de Galotxa a Benimàmet	200
Il·lustració 36. Carrer del Sol (Alfagar)	207
Il·lustració 37. Interior del Musical antic (anys 1945-1955)	209
Il·lustració 38. Façana del Musical antic (anys 1945-1955)	209
Il·lustració 39. Inauguració del Centro Instructivo Musical de Alfagar (any 1956)	210
Il·lustració 40. Pati dels locals de l'antic CIMA (anys 40)	210
Il·lustració 41. Lateral i frontis del frontó del CIMA (Alfagar)	211
Il·lustració 42. Part de darrere del frontó del CIMA (Alfagar)	212
Il·lustració 43. Al frontó del CIMA (anys 50)	215
Il·lustració 44. Detall del frontó del Centre Cultural Recreatiu (Alfagar)	217
Il·lustració 45. Frontó del CIMA (anys 70)	219
Il·lustració 46. Centre Cultural Recreatiu (Alfagar)	220
Il·lustració 47. Lateral i frontis del frontó del Centre Cultural i Recreatiu (Alfagar)	221
Il·lustració 48. Lateral i part de darrere del frontó del Centre Cultural i Recreatiu (Alfagar)	221
Il·lustració 49. Campionat de pilota al CIMA (1977)	223
Il·lustració 50. Jugadors i aficionats de pilota al frontó del CIMA (anys 70)	225
Il·lustració 51. José del Milagro Sales recollint un trofeu al CIMA (anys 40)	226
Il·lustració 52. Jugadors al frontó del CIMA: <i>Panolleta i Parròquia</i> (segon i tercer per l'esquerra), R. López (primer per la dreta) i altres jugadors (Anys 70)	226
Il·lustració 53. Plaça de l'Església (Benetússer)	232
Il·lustració 54. Carrer Sant Roc (Benetússer)	236
Il·lustració 55. Carrer de l'Hostatgeria (Benetússer)	238
Il·lustració 56. Detall de la paret de l'església al carrer Marjal (Beniparrell)	244
Il·lustració 57. Plaça del Baró (Beniparrell)	245
Il·lustració 58. Carrer Marjal (Beniparrell)	246
Il·lustració 59. Jugadors de Beniparrell	248
Il·lustració 60. Espai on s'ubicava el frontó de Beniparrell	249
Il·lustració 61. A. Delhom amb xiquets de l'escola de pilota de Beniparrell	250
Il·lustració 62. D'esquerra a dreta: Carlos Costa; Emílio el Roig; Pinto de Sollana i Cervera	250
Il·lustració 63. Vista aèria de Catarroja, anterior a 1950	255
Il·lustració 64. Carrer Juan Prim (Catarroja)	257
Il·lustració 65. Carrer de l'Església (Catarroja)	257
Il·lustració 66. Programa de festes de Catarroja. Any 1924	258
Il·lustració 67. Trinquet de Perales: la paret del dau amb la galeria del rest al fons	260
Il·lustració 68. Plànol de planta del trinquet de Perales	261
Il·lustració 69. Camp de futbol de Catarroja	262

Il·lustració 70. Blaus, números 2 i 3	263
Il·lustració 71. Carrer del Trinquet: antiga casa del <i>tio Panoli</i>	264
Il·lustració 72. Trinquet de Perales: <i>Rovellet</i> , Joan Grau Xirivella (trinqueter) i <i>Juliet</i>	265
Il·lustració 73. Vicent Puchalt Fortea (primer per l'esquerra)	266
Il·lustració 74. Anunci	268
Il·lustració 75. Trinquet de Perales (finals dels anys 40). D'esquerra a dreta: <i>Cañeta</i> , <i>Rovellet</i> , Marín (president de la Federació), <i>Guara</i> , Grau (el trinqueter), <i>Juliet d'Alginet</i> i Alberto Aleira	271
Il·lustració 76. Plànol de planta del trinquet del Nano	275
Il·lustració 77. Interior de la nau del trinquet Modern. Fons sud	276
Il·lustració 78. Vista exterior de la paret oest de la nau del trinquet Modern	276
Il·lustració 79. Anunci en <i>El Mercantil Valenciano</i>	278
Il·lustració 80. Panoràmica de Catarroja: la nau del trinquet	280
Il·lustració 81. Antoni Mas Barber,	284
Il·lustració 82. Vicent Verdeguer Cubillos,	285
Il·lustració 83. Vicent Chulià Asensi, <i>el Xino</i> (1909-1964)	286
Il·lustració 84. D'esquerra a dreta: Puerto, Antoni Mas (<i>el Racle I</i>) i <i>Molló I</i>	287
Il·lustració 85. A. Mas, <i>Racle I</i> i J. Mayo, <i>Boticari</i> (marxador)	288
Il·lustració 86. Francisco Olmos i Miquel Baixauli junt amb d'altres familiars (1966)	294
Il·lustració 87. F. Olmos al costat de la banyera	295
Il·lustració 88. Allisador, premsa, martell i encuny (d'esquerra a dreta)	295
Il·lustració 89. Fil de cànem, fil elaborat per cosir la pilota i agulla (d'esquerra a dreta)	296
Il·lustració 90. Les broques, pilota en la broca i els canalons (d'esquerra a dreta)	296
Il·lustració 91. Màquina polidora i taula de treball amb ferramentes de Miquel Baixauli	297
Il·lustració 92. Carrer Sant Antoni (Llocnou de la Corona)	303
Il·lustració 93. Carrer Corona de Jesús (Llocnou de la Corona)	304
Il·lustració 94. El jugador Carmelo <i>el Caragol</i>	305
Il·lustració 95. Blai Ricart Baixauli, <i>el Pillollo</i> (segon per l'esquerra). Any 1936	306
Il·lustració 96. El jugador Vicent <i>el Moreno</i>	307
Il·lustració 97. El marxador Paco <i>el de Cama</i>	307
Il·lustració 98. Lluís Gascó (amb inscripció d'Alfagar a la roba)	308
Il·lustració 99. Jugadors de Llocnou al frontó del CIMA d'Alfagar	308
Il·lustració 100. Anunci en <i>La Terreta</i>	313
Il·lustració 101. Carrer Joan de Joanes (Massanassa)	316
Il·lustració 102. Frontó de la Terreta (Massanassa)	321
Il·lustració 103. El jugador V. Zapata	323
Il·lustració 104. Frontó d'El Hogar Parroquial (Massanassa)	326
Il·lustració 105. Jaume Morellà Vicent (a la dreta)	328
Il·lustració 106. Lliurament de trofeus del campionat 1976	329
Il·lustració 107. Maria Ferriol Romeu, <i>la Pilotera</i> (1929)	331
Il·lustració 108. Detall de paret al carrer Balmes (Paiporta)	336

Il·lustració 109. A la porta del Casino del Petit, al carrer Lepanto (Paiporta)	338
Il·lustració 110. Carrer Constitució (Paiporta)	340
Il·lustració 111. Carrer de la Pau (Paiporta)	341
Il·lustració 112. Al frontó Florida de Paiporta (d'esquerra a dreta): F. Císcar; J. Puertes,	342
Il·lustració 113. Frontó Florida (Paiporta)	343
Il·lustració 114. Daniel Chirivella i M. Soler <i>el Tito</i>	345
Il·lustració 115. Els jugadors Toni, <i>Golfet</i> , Isidro i <i>Tito</i> , i el marxador Roque, al frontó Florida	347
Il·lustració 116. <i>El tio Mila</i> i els jugadors <i>Golfet</i> , <i>Panolleta</i> i <i>Tito</i>	350
Il·lustració 117. Carrer de la Penya (Picassent)	358
Il·lustració 118. Carrer Campanar (Picassent)	359
Il·lustració 119. Partida de pilota al carrer Colón (Picassent)	362
Il·lustració 120. Carrer Torrent (Picassent)	363
Il·lustració 121. Paret de joc al Carrer Nou de Picassent (1960)	368
Il·lustració 122. Carrer Nou de Picassent des del Bar Avenida (1960)	369
Il·lustració 123. Anunci en la revista de festes (1960, p. 58)	370
Il·lustració 124. Bar Avenida als inicis dels anys 50	372
Il·lustració 125. Pilotes del frontó del Bar Avenida	373
Il·lustració 126. Plànol del frontó del <i>Mandao</i> , 1949	376
Il·lustració 127. Frontó del <i>Mandao</i> , 1957 (Picassent)	377
Il·lustració 128. Anunci en <i>revista de festes</i> (1958, p. 25)	377
Il·lustració 129. Detall de frontó del <i>Mandao</i> , 1957 (Picassent)	379
Il·lustració 130. El jugador A. Martorell <i>el Minyó</i>	381
Il·lustració 131. Homenatge a José López <i>l'Allero</i>	383
Il·lustració 132. José López amb l'autor durant l'entrevista	384
Il·lustració 133. Carrer del Mig (Sedaví)	393
Il·lustració 134. Francisco Baixauli Burguera, <i>el Marinero</i> (assegut a la dreta)	402
Il·lustració 135. Vicente Pla Paredes	403
Il·lustració 136. Vicent Pla Paredes	404
Il·lustració 137. Avelino Ferrandis Blanch, <i>el Capellano</i>	405
Il·lustració 138. Carrer de la Llibertat (Silla)	411
Il·lustració 139. Carrer dels Horts (Silla)	413
Il·lustració 140. Carrer Ntra. Sra. dels Àngels (Silla)	414
Il·lustració 141. Carrer Miramar (Silla)	414
Il·lustració 142. Espai que ocupava el frontó al Cinema d'Estiu (Silla)	416
Il·lustració 143. Fotografia aèria en la qual s'observa l'espai del frontó	420
Il·lustració 144. Croquis del Bar de Coa (planta baixa i frontó)	420
Il·lustració 145. Al Bar de Coa: José Gastaldo Zaragoza amb la seua dona,	421
Il·lustració 146. Aspecte del frontó després de la celebració d'una nit de Cap d'Any	422
Il·lustració 147. J. Gastaldo davant els murs de l'església que formaven part del frontó de Coa	423
Il·lustració 148. Bar de Coa. Pasqual Vedreño <i>el Macareno</i> , al centre	423

Il·lustració 149. Bar de Coa. D'esquerra a dreta: Militón Mesas (jugador de futbol)

426

Índex de taules

Taula 1. Forma genèrica de comptar	50
Taula 2. Modalitats tradicionals de jugar amb ratlles	53
Taula 3. Modalitats tradicionals de jugar de bo.....	56
Taula 4. Modalitats tradicionals de Joc per terra.....	59
Taula 5. Modalitats tradicionals de jugar de bo contra la paret	61
Taula 6. Fases de la investigació qualitativa	105
Taula 7. Creences bàsiques dels diversos paradigmes d'investigació	108
Taula 8. Formes de recollida d'informació.....	112
Taula 9. La qualitat de la investigació segons criteris convencionals	144
Taula 10. La qualitat de la investigació segons criteris alternatius als dels estudis positivistes.....	145
Taula 11. Frontó de la Cooperativa Agrícola d'Albal	165
Taula 12. Cens de jugadors de pilota d'Albal.....	175
Taula 13. Modalitats de joc catalogades a Albal	178
Taula 14. Cens de jugadors de pilota d'Alcàsser.....	198
Taula 15. Modalitats de joc catalogades a Alcàsser	202
Taula 16. Frontó del Centre Instructiu Musical d'Alfagar	213
Taula 17. Frontó del Centre Cultural Recreatiu d'Alfagar.....	222
Taula 18. Cens de jugadors de pilota d'Alfagar.....	228
Taula 19. Modalitats de joc catalogades a Alfagar.....	229
Taula 20. Cens de jugadors de pilota de Benetússer.....	240
Taula 21. Modalitats de joc catalogades a Benetússer.....	241
Taula 22. Cens de jugadors de pilota de Beniparrell	251
Taula 23. Modalitats de joc catalogades a Beniparrell	252
Taula 24. Dades del trinquet de Perales de Catarroja.....	272
Taula 25. Dades del trinquet del Nano de Catarroja.....	281
Taula 26. Cens de jugadors de pilota de Catarroja	291
Taula 27. Modalitats de joc catalogades a Catarroja	298
Taula 28. Cens de jugadors de pilota de Llocnou de la Corona	309
Taula 29. Modalitats de joc catalogades a Llocnou de la Corona.....	311
Taula 30. Dades del frontó de la Societat Cultural i Recreativa de Massanassa	324

Taula 31. Dades del frontó d'El Hogar Parroquial de Massanassa.....	327
Taula 32. Cens de jugadors de pilota de Massanassa	330
Taula 33. Modalitats de joc catalogades a Massanassa	333
Taula 34. Dades del frontó Florida de Paiporta.....	348
Taula 35. Cens de jugadors de pilota de Paiporta.....	352
Taula 36. Modalitats de joc catalogades a Paiporta.....	354
Taula 37. Dades del frontó del Bar Avenida de Picassent.....	375
Taula 38. Dades del frontó del <i>Mandao</i> de Picassent.....	380
Taula 39. Cens de jugadors de pilota de Picassent	387
Taula 40. Modalitats de joc catalogades a Picassent	389
Taula 41. Cens de jugadors de pilota de Sedaví	406
Taula 42. Modalitats de joc catalogades a Sedaví	407
Taula 43. Dades del frontó del Cinema d'Estiu de Silla.....	418
Taula 44. Dades del frontó del Bar de Coa de Silla.....	424
Taula 45. Cens de jugadors de pilota de Silla.....	429
Taula 46. Modalitats de joc catalogades a Silla.....	430
Taula 47. Síntesi de resultats	434

Abreviacions

AAA	American Anthropological Association
a. de C.	Abans de Crist
AERA	American Educational Research Association
AMP	Arxiu Municipal de Picassent
APA	American Psychological Association
ASA	American Sociological Association
BIM	Butlletí Informatiu Municipal
CCUC	Catàleg Col·lectiu de les Universitats Catalanes
CIJB	Confederation Internationale du Jeu de Balle
CIMA	Centre Instructiu Musical d'Alfagar
CIS	Centro de Investigaciones Sociológicas.
COPUT	Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports
Dar.	Darrere
Etim.	Etimologia
Fer.	Feridor
Fig.	Figura
FVP	Federació de Pilota Valenciana
Gr.	Grec
IDECO	Institut d'Estudis Comarcals
INEF	Instituto Nacional de Educación Física
IVE	Institut Valencià d'Estadística
JD	Joc directe
JI	Joc indirecte
nre.	Nombre
REBIUN	Xarxa de Biblioteques Universitàries Espanyoles
RedIRIS	Xarxa Nacional de I+D

SNRDR	Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones
s.	Segle
s/p	Sense paginar
v.	Vegeu

Introducció

Introducció

El treball que tenen a les mans aborda l'estudi del joc de pilota a la comarca valenciana de l'Horta Sud des de l'any 1900 fins a l'any 1975. Mai no haguera imaginat que les meues inquietuds de finals dels anys vuitanta al voltant dels pocs vestigis que existien sobre el joc de pilota valenciana al poble de Catarroja, tindrien molts anys després, com a conseqüència, la present investigació.

Aquest treball té el seu origen en l'estudi que vaig realitzar l'any 1990 sobre el joc de pilota valenciana a Catarroja. L'estudi va rebre el VI Premi a Universitaris 1990¹ i, posteriorment, va ser-ne publicat un extracte al Butlletí d'Informació Municipal². Amb el pas dels anys, fruit d'aquest treball i amb motiu de la xerrada "El joc de pilota a Catarroja" impartida l'any 2006 a la Biblioteca Pública Municipal Enric Valor de Catarroja, vaig reprendre la investigació amb la intenció d'aprofundir novament en aspectes relatius al joc de pilota practicat als municipis de la comarca. Aquest fet em va conduir a ampliar l'estudi inicial, amb l'augment considerable de la seua envergadura i l'obtenció, com a producte, de les pàgines que el lector té ara a les mans.

¹ Aquest premi estava convocat per l'Ajuntament de Catarroja, la Caixa Popular, l'Escola Professional La Florida i l'Institut Berenguer Dalmau de Catarroja.

² Monforte, (1993). El joc de pilota a Catarroja (I i II). *El Butlletí. Revista d'informació Municipal* (núm. 61, abril-juny, p. 6-9, i núm. 62/63, juliol-desembre, p. 8-11). Ajuntament de Catarroja. Catarroja.

A propòsit de les qüestions, els objectius i els punts de partida

En aquesta introducció no pretenem³ posar l'accent en tots els propòsits de la present investigació, sinó oferir al lector una visió general d'allò que trobarà en les pàgines següents.

La pregunta central, al voltant de la qual gira aquesta investigació, és la següent: ¿Com era el joc de pilota valenciana que es va practicar als pobles de la comarca de l'Horta Sud de València des de l'any 1900 fins a l'any 1975? A partir d'aquesta qüestió i de les poques fonts documentals que existeixen sobre aquest tema de caràcter local, podem definir el que considerem l'objectiu general de l'estudi: “Reconstruir, a partir de la descripció, com era el joc de pilota a mà que es va practicar als pobles de la comarca de l'Horta Sud de València, des de l'any 1900 fins a l'any 1975, i interpretar quines van ser les causes del seu apogeu i declivi, utilitzant les fonts orals com a principal font d'informació”. És per això, que podem afirmar que el propòsit d'aquesta investigació dista molt dels tradicionals estudis d'antropologia de l'esport apareguts a partir dels anys 60 del segle xx⁴ fins a l'actualitat. La majoria d'aquests estudis han estat basats en l'anàlisi comparativa dels grups esportius amb el conjunt de la societat, per tal d'arribar al coneixement de la posició, els valors i funcions de l'esport en cada societat. El nostre treball, lluny de l'esport espectacle, lluny de l'esportivització a la qual ha estat sotmesa la pilota valenciana durant les darreres dècades, pretén traure a la llum el joc de pilota que es practicava als pobles de la comarca de l'Horta Sud al llarg dels primers 75 anys del segle xx. Ens interessa descobrir quina era l'activitat local al voltant del joc: els jugadors que hi havia, les modalitats que es practicaven, els espais on es jugava (carrers, trinquets, frontons...), la celebració de partides, els marxadors, l'existència de travesses, el públic assistent, el joc de pilota que practicaven els xiquets, etc. Malgrat que, evidentment, tractarem amb detall aquells jugadors que van ser considerats figures locals, seran els jugadors que van quedar a l'ombra de les figures de cert renom els que també tindran lloc a l'estudi. La història local del joc de pilota a cada poble no se sustenta sobre quatre o cinc persones, sinó que és el resultat d'un complex entramat cultural i d'una gran quantitat de persones que, o bé com a practicants o bé

³ A partir d'aquest moment, com a mostra de respecte i gratitud a les moltes persones que d'una o altra manera ‘tenen veu’ en aquest estudi, el text estarà escrit en primera persona del plural.

⁴ Abans de la dècada dels 60 els estudis sobre el joc i els esports des de l'àmbit de l'antropologia eren molt escassos: “La publicació en 1959 de l'article *Games in Cultures* de John Roberts, Malcom Arth i Robert Busch, representaria una fita en la història del tractament antropològic de l'esport i del joc” (Blanchard i Cheska, 1985, pp. 15-17).

sénzillament, com a espectadors van formar part d'aquesta activitat. Així doncs, els objectius d'aquesta investigació poden concretar-se en:

1. Recuperar les empremtes històriques que el joc de pilota a mà ha deixat als diferents pobles de la comarca de l'Horta Sud.
2. Identificar les modalitats de joc que van practicar-se als diferents pobles.
3. Realitzar un cens de jugadors de pilota a mà de cadascun dels pobles.
4. Elaborar una catalogació dels espais on es va practicar el joc de pilota a mà.
5. Determinar quins van ser els períodes d'apogeu i de declivi del joc als diferents pobles, així com les causes que van motivar aquests fets.

D'altra banda, encara que la investigació té un caire primordialment descriptiu, no volem defugir la possibilitat d'enriquir el seu contingut amb la realització d'una certa "interpretació històrica" al voltant del fenomen de la pilota a les diferents poblacions. És per això que, a més del corpus principal de dades que conforma l'estudi i que constitueix la part més valuosa del treball, al llarg del text intentarem interpretar allò que existeix soterrat a determinades manifestacions de les persones entrevistades o a alguna de la resta de les dades obtingudes.

Sobre la comarca de l'Horta Sud de València

Històricament, les diferents propostes de comarcalització valencianes han considerat l'Horta com el gruix de terres que circumden la ciutat de València. Si bé, inicialment, s'optà per distingir entre l'Horta Nord i l'Horta Sud, prenent el riu Túria com a línia divisòria, posteriorment es va realitzar una nova proposta de comarcalització en la qual es parlà d'Horta Nord, d'Horta Sud i d'Horta Oest. A causa de la necessitat d'acotar l'extensió de la present investigació, ha estat aquesta darrera proposta a partir de la qual hem concretat les dotze poblacions objecte d'estudi, acò és, aquelles que conformen l'Horta Sud: Albal, Alcàsser, Alfafar, Beniparrell, Benetússer, Catarroja, Llocnou de la Corona, Massanassa, Païporta, Picassent, Sedaví i Silla. La comarca⁵ limita amb la Ribera Alta i la Ribera Baixa al sud, amb la ciutat de València al nord, amb l'Horta Oest a ponent, i a l'est, amb l'Albufera (v. fig. 1)

Fins als anys seixanta, moment en el qual comença a destacar la indústria del moble i a produir-se un augment del sector serveis, l'activitat econòmica principal dels pobles de

⁵ D'ara endavant, ens referirem al terme *comarca* com a sinònim d'Horta Sud.

la comarca fou l'agricultura de regadiu intensiu, el secà a la zona més meridional, i l'arròs i la pesca a l'entorn del llac de l'Albufera.

Il·lustració 1. Mapa de la subdivisió comarcal de l'Horta
(Font: Ferrer, 2013, p. 32)

Un altre aspecte, no menys significatiu, que ha condicionat l'elecció d'aquesta comarca, és que va ser la zona on va néixer i on va créixer l'autor d'aquest estudi. Aproximar-nos als espais, a les històries i a les persones entrevistades, ens ha permès descobrir i aprofundir en el passat de la nostra història local. Així, aquesta proximitat i l'estima per la recuperació d'un passat abocat a l'oblit, ha estat un important motiu per a circumscriure l'estudi als pobles de la comarca.

Sobre el període: de 1900 a 1975

En parlar de les fonts documentals anteriors a l'any 1900 que fan referència al joc de pilota, trobem que són molt escasses. Si, a més, ens referim a fonts de caràcter local, l'escassetat augmenta fins a l'extrem de resultar improbable trobar algun document com els esmentats. És a partir del segle XX quan comencem a trobar en els butlletins de festes o butlletins locals, i de la mà dels cronistes locals, algunes referències al joc. Així mateix, pel que fa a les fonts orals, les persones amb les quals actualment podem parlar, tan sols poden fer referència a vivències originades en el primer quart del segle XX o a records de les narracions dels seus avantpassats al voltant del joc de pilota practicat a cada poble. És

aquest conjunt de fets el que justifica que siga l'any 1900 la data a partir de la qual centrarem la investigació.

Pel que fa a la data de 1975, amb la mort del dictador Franco comença una nova època en la qual, amb l'adveniment de la democràcia, trobem un augment de les publicacions de caràcter local i una major abundància de documents (premsa escrita, fotografies, programes, etc), que permeten, a partir d'aquella data, rastrejar el joc de pilota valenciana d'una manera molt més senzilla i documentada. Considerem que allò més urgent i necessari és recuperar les dades, fonamentalment les que pertanyen a fonts orals, que estan molt a prop de desaparèixer.

Encara que no abordarem les característiques historicopolítiques del període considerat, cal no oblidar la importància que els canvis polítics, econòmics i socials esdevinguts a Espanya i al País Valencià des de començaments del segle xx fins a l'any 1975, van condicionar, i fins i tot van determinar, la cultura del pobles de la comarca. Així doncs, no podem deixar d'ementar la necessitat de considerar al llarg del text que presentem, el context historicopolític que el va caracteritzar: Restauració (1875-1914), Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), la Segona República i la Guerra Civil (1931-1939), així com el llarg període de postguerra i de dictadura franquista fins a l'any 1975.

Un apunt sobre l'estructura del treball

Per tal d'introduir el lector en els cinc capítols que estructuren aquest treball, seguidament presentem una breu descripció del seu contingut.

En el primer capítol, "Aproximació al joc de pilota valenciana", trobem un primer apartat on s'analitzen els referents històrics que existeixen al voltant del joc de pilota valenciana, tant pel que fa als orígens de l'activitat com la seua pràctica a Europa i el desenvolupament que va tenir a terres valencianes des del segle XIII fins al segle xx. En un segon apartat es tracten aspectes del joc de pilota que possibiliten la comprensió de les diferents facetes del joc: pràctica del joc al carrer, als trinquets i als frontons; modalitats de joc i puntuació; jugadors; públic, etc. L'anàlisi de tots aquests elements possibilitarà una aproximació comprensiva al tema que ens ocupa. El darrer apartat d'aquest capítol està destinat a la revisió de la literatura relacionada amb el joc de pilota valenciana: s'hi analitzen les publicacions i estudis que hem trobat, per tal d'emmarcar teòricament la nostra investigació.

En el segon capítol, “Aspectes metodològics”, s’aborda amb detall quina ha estat l’estratègia metodològica adoptada en el treball. La particularitat dels dissenys qualitatius pel que fa a la importància de l’investigador com a part del procés investigador implica la necessitat d’ubicar el disseny del nostre treball dintre de l’àmbit de la investigació qualitativa. Presentem una anàlisi de com ha estat realitzada la recollida de dades, a través d’entrevistes principalment, així com la resta de fonts secundàries utilitzades. A continuació s’exposa de quina manera s’ha realitzat l’anàlisi de les dades, com s’ha confeccionat l’informe final i quins són els aspectes ètics i els criteris de rigor que han presidit la investigació.

En el tercer capítol, “Resultats: el joc de pilota als pobles de l’Horta Sud de València”, ens endinsem plenament en l’exposició de resultats del treball; ací apareix el gruix d’informació de l’estudi. L’anàlisi del joc de pilota a cada població, atenent a les particularitats de cada poble, s’ha realitzat segon l’estructura bàsica següent:

- Anàlisi del joc de pilota practicat als carrers del poble. Ací es fa referència al joc dels xiquets, al joc dels adults, a les modalitats de joc practicades i a les característiques dels carrers on es jugava.
- Instal·lacions (trinquets i/o frontonts) existents al poble i les seues característiques.
- Cens dels jugadors. S’ha intentat censar totes aquelles persones que jugaren durant el període considerat i detallar el tipus de joc que va practicar cada jugador (carrer, trinet, i/o frontó), així com l’època durant la qual va jugar.
- Diferents modalitats practicades al municipi al llarg del temps i totes aquelles característiques pròpies que ha estat possible concretar.

El quart capítol correspon a la “Discusió”. En aquest es presenta una interpretació dels resultats obtinguts en relació al marc conceptual de referència i a altres estudis pertinents.

En el darrer capítol s’aborden les conclusions de la investigació. Cal assenyalar el caràcter obert de les conclusions, encara més si considerem que es tracta d’una investigació que s’inscriu en la tradició qualitativa. No es pretén arribar a veritats absolutes, generalitzacions irrefutables o explicacions tancades. En el nostre cas, les conclusions, més que un tancament, volen significar una porta oberta a nous interrogants, a noves inquietuds que donen pas a noves investigacions que traguen a la llum la història del joc de pilota valenciana a altres pobles.

CAPÍTOL 1

Aproximació al joc de pilota valenciana

1.1. Introducció històrica

En aquest apartat del treball la nostra intenció dista molt de ser una exhaustiva exposició de fonts documentals sobre les quals argumentar els referents històrics del joc de pilota valenciana. Un tractament més extens del tema es pot trobar a l'obra de Llopis (1987), Garcia i Llopis (1991), i Soldado (1998). La concisió i breuetat amb què tractarem aquests continguts respon a l'intent d'emmarcar en el temps la pràctica del joc de pilota tal i com el van conèixer els nostres avantpassats en començar el segle XX i el desenvolupament que va tenir el joc en els anys posteriors. Conèixer els orígens del joc ens facilitarà la comprensió de les seues peculiaritats en l'espai geogràfic dels pobles de l'Horta Sud durant el període considerat.

1.1.1. Els orígens del joc de pilota

Des dels temps més remots i en tota mena de cultures distants en l'espai i el temps, la pilota ha estat utilitzada en civilitzacions tan diferents com són les cultures precolombines a Amèrica, l'antiga Grècia i l'Àsia Menor, entre d'altres. En el joc de pilota mesoamericà es troba l'exemple millor documentat de l'esport prehistòric. Açò és degut a l'àmplia representació en el registre arqueològic, basat en la seua gran distribució geogràfica; les nombroses canxes existents; les representacions pictòriques dels incidents del joc, així com les restes dels jous de pedra i altres accessoris (Hernández, 2004). Diversos arqueòlegs com ara Coe, Olsen i Humphrey (citats en Hernández, 2004), daten l'origen del joc a Mesoamèrica l'any 1000 a. de C. Tal i com explica Amades (2003), existeixen interpretacions antropològiques que han assignat sentits solars, astronòmics o cerimonials al joc:

Segons Frazer, originàriament era un joc de sentit solar i astronòmic, el qual havia estat destinat a afavorir el curs del gran astre, en aquests moments que sembla que li declinin les forces. (...) Com tants d'altres estris, la pilota va convertir-se en un objecte oracular en mans dels pobles clàssics, que foren grans jugadors de pilota. (...) L'etnògraf cubà Ferran Ortiz diu que diverses cultures primitives juguen a pilota per tal d'aixecar el vent i de promoure la pluja (p. 399).

Amb tot, els orígens del joc de pilota tal i com el coneixem avui a terres valencianes cal cercar-los a l'antiga Grècia. La primera referència escrita sobre el joc de pilota apareix

al segle IX a. de C. en el cant VI de *l'Odissea* d'Homer; en aquest passatge del llibre la princesa Nausica juga amb les seues donzelles:

Quan es van atipar de les menges les serventes i ella mateixa, es tragueren els vels del cap i es posaren a jugar a pilota. (...) Tot seguit la princesa tirà la pilota a una serventa, fallà la serventa i la feu anar al fons d'un remolí (Homer, 2006, pp. 166-167).

Posteriorment, també a la literatura grega, al llarg del segle I a. de C., trobem sovint referències al joc de pilota en les obres de Sòfocles, Plató, Timòcrates i Damòxenes. A més de les diverses referències escrites, una altra evidència de la importància que el joc va arribar a assolir al món grec, és un fris de les muralles d'Atenes del segle VI a. de C. on es representa una de les modalitats de joc conegudes: la *Feninde*. En aquesta representació en pedra, dos equips enfrontats de tres homes cadascun juguen a pilota en el que s'assembla a l'actual modalitat de Llargues.

Del contingut de diversos textos literaris i històrics es pot deduir que des de Grècia el joc de pilota passà a Roma, on va ser practicat per diverses classes socials, tant pels patricis com pels camperols. El joc de pilota va ser una activitat de pràctica generalitzada en la societat romana, com diu Conca et al. (2003, p. 10):

(...) es jugava pertot arreu: places, carrers, al Camp de Mart i als gimnasos o a les termes, on hi havia unes instal·lacions adequades denominades *sphaeristeria*. Hi sorgiren també grans jugadors com Ursus, que triomfà a les termes de Trajà, Agripa, Titus o Neró

Gràcies als epigrames de Marcial, en els quals sovint es troben referències al joc, descobrim que en funció del joc i del tipus de pilota emprada, a Roma existien quatre formes de joc: *trigonalis*, *paganica*, *follis* i *harpastum* (Millo, 1976, Llopis, 1987; García i Llopis, 1991 i Conca et al., 2003). Amb el pas del temps, serien els legionaris romans els qui, durant l'expansió de l'imperi, van portar el joc de pilota a les noves terres conquerides de la Gàl·lia i Hispània.

1.1.2. El joc de pilota a Europa

Dels documents gràfics i escrits que aporten dades sobre les característiques del joc de pilota que es practicava durant la baixa edat mitjana a molts països europeus⁶, com ara França, Bèlgica i Itàlia, així com per tot arreu de la península Ibèrica, es pot deduir que el

⁶ A Itàlia el joc de pilota es coneixerà amb el nom de la 'palla', a Alemanya la 'ballhause', a Bèlgica i Holanda la 'ballopelote'.

joc de pilota que es practicava era, amb lleugeres variants, el mateix que la modalitat de Llargues del País Valencià tal i com avui es coneix.

Ens ho confirmen les paleses equivalències entre les regles, la puntuació, el tipus de pilota i, fins i tot, el vocabulari emprat al *longue paume* francès, al *juego largo* practicat a Castella, i al *joc a llargues* valencià⁷ (Garcia i Llopis, 1991, p. 14).

Va ser a França on el joc de pilota també va tenir una importància capital i arribà a ser practicat tant per la noblesa com pel poble pla; d'aquest fet ens parla Millo (1976):

A França s'anomenava al joc de pilota *jeu de paume*, per jugar-se als seus inicis amb la palma de la mà. De l'èxit del joc en pot donar una idea el fet que en 1292, a la ciutat de París, hi havia censats tretze industrials dedicats a la fabricació de pilotes. Fou un joc reservat a la noblesa i era practicat pels reis. (...) la decadència del joc a França fou conseqüència del seu caràcter noble, car durant la Revolució, malgrat l'històric *Jurament del joc de pilota*, la seua pràctica va ser mal vista pel poble, que la considerava pròpia de l'antic règim (pp. 13-14).

Mentre que el joc que es practicava a l'aire lliure era conegut amb el nom de *longue paume*, quan el joc es jugava a recintes tancats rebia la denominació de *jeu de paume*. De les influències que el joc de pilota existent a França va tenir a terres valencianes en són bona mostra les paraules de Millo en descriure el lloc on es practicava el joc i la pilota utilitzada:

El *jeu de paume* es practicava en locals tancats; rectangulars, amb pis enllosat, dividit en dos camps mitjançant una xarxa; (...). El joc consistia en passar la pilota per dalt de la xarxa i la comptabilitat era com l'actual. Com la pilota era cada vegada més dura, es va deixar de jugar amb la mà neta i es jugà amb pala curta o raqueta. Hi ha qui diu que, per anomenar-se en francès la primera d'aquestes ferramentes *triquet*, els locals destinats al joc de pilota s'anomenaren *trinquets*. (...) La pilota francesa de l'època estava folrada de pell de xai, es dividia en vuit trossos triangulars, per tal de formar l'esfera, com l'actual nostra (...) (1976, p. 14).

És important destacar que ja al segle XV, de la mateixa manera que ocorreria a terres valencianes durant tant de temps, van dictar-se prohibicions que intentaven regular el joc de pilota al carrer i, més concretament, la seua pràctica per les capes socials més humils:

Però també a França el joc de pilota sofrí restriccions com les previngudes per les *Ordonnances du Louvre*, que ja des del mateix segle XV en vedaven la pràctica al poble baix; la qual cosa el convertí en un exercici cortesà, com ho palesa a bastament l'afició que per aquest esport sentien els reis de França (Garcia i Llopis, 1991, p.15).

⁷ Les cursives són dels autors Garcia i Llopis. D'ací endavant cal entendre que totes les cursives i negretes que apareguen a les citacions corresponen als autors dels textos.

Aquesta pràctica del joc per les classes socials més altes no va passar inadvertida a la noblesa que existia a les terres de la Península Ibèrica. Com explica Millo (1976), “durant els segles XV, XVI i XVII es jugava a pilota a tota Espanya, constituint l’esport més practicat i estés” (p. 16). Al capdavant, les diferents modalitats del joc de pilota van anar configurant-se als diferents territoris de la península fins a convertir-se en el joc tal i com ha arribat als nostres dies:

Així doncs, el joc de pilota, a Castella, era practicat per una noblesa afrancesada, mimètica en usos i costums de la de l’estat veí, la qual cosa permet suposar que, disminuït, per causes poc aclaridores, el seu caràcter de joc popular, es veuria, també, decisivament afectat pels radicals canvis socials que comportà la fi de l’Antic Règim.

A l’antiga corona catalano-aragonesa estava, així mateix, molt estés, no tan sols per terres valencianes, sinó també per les illes Balears i el Principat de Catalunya, on va anar minvant la seua pràctica al llarg dels dos darrers segles fins a desaparèixer.

Al País Basc, la *cesta* i la *pala* substituïen, en la segona meitat del segle passat⁸, les modalitats de *rebote* i *jugio largo*, de tal manera que el tradicional joc directe, cara a cara, hi fou reemplaçat per l’indirecte, consistent en llançar la pilota contra un frontó, de tal forma que l’ancestral joc a llargues a mà, sense cap més additament que estalvie el colp roent i vertiginós de la pilota, que, com hem vist, s’estenia per mig continent durant l’edat mitjana, quedà reduït, així, al País Valencià, on s’afermà poderosament mentre desapareixia a la resta de territoris; la qual cosa provocà que ja a finals del segle passat hi fos considerat un esport autòcton ostentat amb orgull, raó per la qual es denomina *joc de pilota valenciana* (Garcia i Llopis, 1991, pp. 17-18).

1.1.3. El joc de pilota a l’antic Regne de València (s. XIII - XIX)

Si bé la pràctica del joc de pilota a terres valencianes, segons alguns autors com Llopis, Millo i Tormo, existeix des del mateix dia de la conquesta per Jaume I, la primera documentació escrita d’un autor valencià fent referència al joc de pilota, la trobem als escrits del metge i escriptor Arnau de Vilanova (Vilanova, 1947). En el seu tractat *Regiment de sanitat a Jaume II*, escrit en llatí l’any 1305, l’autor aconsella al monarca quins són els exercicis apropiats per a ell, entre els quals inclou el joc de pilota, i quins són desaconsellats.

La reyal magestat romangua sens tot agreuament. E per ço joc de pilota ho joc aureal, ho luyta, en neguna manera no pertany a rey, car menyspreament és de la sua persona, e molt nou a profit comun (Vilanova, 1947, p. 113).

Altra de les primeres referències que trobem sobre el joc de pilota en les comarques valencianes, possiblement corresponent a les acaballes del segle XIII, és la menció de la

⁸ L’autor es refereix al segle XIX.

placeta del Jugador de Pilota a Alcoi, a la qual fa referència Tormo (2006) en citar el text de l'historiador local Rogelio Sanchis:

Com aquesta muralla fou l'atacada per Al-Azrach en 1276, per tal de protegir millor la vila, els senyors feudals d'Alcoi van alçar en les primeres dècades del segle XIV una muralla (...) en la part del Raval es van formar tres placetes: la Placeta del Ferrer, la de Sant Jordi i la del Jugador de Pilota (p. 9).

L'extrema popularitat que va adquirir el joc, ja en el segle XIV, queda reflectida a les continues prohibicions a les quals era sotmesa la seua pràctica. El Consell General de la Ciutat València, comprovada la ineficàcia d'anteriors mesures per tal d'evitar el joc als carrers de la ciutat, formulà el 14 de juny de 1391 una crida contra el joc de pilota en la qual s'endurien les penes en cas de no respectar-se la prohibició. Els arguments que, segons els governants, justificaven aquesta prohibició, eren tots els problemes que portava associada la pràctica del joc:

car per occasió del joch deius escrit se seguïen diverses blasfèmies en offensa de nostre senyor Deu e dels sants e diverses injurïes de paraula e fet a les gents anants e satants per los carrers e plaçes de la Ciutat ha novellament establït e vedat que alcuna persona privada o estranya de qualsevol estament condició o ley sia de edat de X anys a ensus no gos ne presumasca jugar dyns los murs de la dita Ciutat a joch de pilota arruladiça sots pena de XX morabatins dor per cascuna vegada que contrafara. E si sera algu que la dita pena pagar no puxa sera mes en presó e correrà la Ciutat ab açot sens tota gracia e remey⁹ (Garcia i Llopis, 1991, p. 19).

Posteriorment, a aquesta prohibició es van afegir d'altres a importants ciutats d'arreu de terres valencianes, com són les dictades pel Consell de la Vila de Castelló, Alcoi en 1597, o a la mateixa Gandia:

A la vila de Gandia, el duc Alfons el jove dictà unes provisions contra les bandositats, vagabunds i jugadors en què s'aparellava el joc de pilota a jocs de daus com la gresca, el turiburri o la rifa o a jocs de naips més propis dels tafurs (Garcia i Llopis, 1991, p. 20).

Al segle XIV també trobem referències escrites al joc de pilota en els sermons de Sant Vicent Ferrer, en els quals el joc es considerat una pràctica èticament saludable, contraposada als censurats jocs d'atzar (Garcia i Llopis, 1991).

Podeu jugar hun poch als jochs permesos, al palet, a la pilota, al dart, a la ballesta, perue sapiau exercir armes a deffensió de la cosa pública, mas no a degun joch de dau, que prohibit és per la Església¹⁰ (p. 21).

⁹ Text de l'arxiu Municipal de València, *Manual de Consells 1388-1392*, fol. 232 v., recollit al llibre de Garcia i Llopis (1991).

¹⁰ Citat per Llopis (1987): Sant Vicent Ferrer, *Sermons*, vol. IV, a cura de Gret Schib, Barcelona, 1977.

Durant el segle XV, el joc de pilota apareix com una pràctica d'alguns dels personatges de ficció de diferents textos literaris com són: la novel·la *Curial e Güelfa*, *El somni de Joan Joan* de Jaume Gasull, i *Vita Christi* de l'abadessa valenciana sor Isabel de Villena. Si continuem amb les referències literàries, ja al segle XVI, cal destacar l'interessant testimoni sobre les regles del joc de pilota que va deixar-nos Joan Lluís Vives¹¹ als seus *Diàlegs*, concretament al diàleg XXII –Leges ludi. Varius dialogus de urbe Valentina¹²–, del qual Garcia i Llopis (1991) ens fan un encertat resum:

Passejant pels carrers de València, els cavallers Centelles, Borja i Cavanilles s'aturen enfront del trinquet del Miracle –o de Cavallers– i raonen sobre les diferències entre el joc de pilota que ells practiquen i el que Centelles ha pogut contemplar a París, d'on acaba d'arribar. Segons comenten, ha estat aquest viatge la causa de la seua llarga absència del trinquet de la noblesa (p. 22).

Altra mostra de la importància del joc van ser els nombrosos trinquets que van anar construint-se a la ciutat de València i a d'altres importants nuclis urbans valencians. Tal i com ens refereixen Garcia i Llopis (1991), a principis de segle XVI, malgrat les repetides prohibicions que des de l'any 1391 estaven produint-se, el gran nombre de trinquets existents a la ciutat de València eren una clara evidència de la puixança que tenia el joc a la societat valenciana:

la relació de trinquets existents a València a principis del segle XVI demostra que l'estament noble no es veia gaire afectat per les interdiccions del joc al carrer, ja que els joves cavallers s'ajuntaven a practicar-lo al trinquet del Miracle, per aquesta causa dit també de Cavallers, i, a més, les famílies nobles solien tenir-ne un de propi; la qual cosa fa pensar que era el seu esport preferit. Així tenim, tots ells documentats el segle XVI, els trinquets de Centelles, el d'En Ciurana, el de mossèn Olcina, el dels Mascó, el de mossèn Sanz i el ja esmentat de Cavallers, propietat dels Montagut, o siga, tots plegats els cognoms més il·lustres de la ciutat. La resta de la gent podia acudir a algun trinquet popular com el Trabuquet, probablement conegut abans pel nom del trinquet del Bordell dels Negres, situat al barri de pitjor fama de la ciutat; al de Na Segarra, també conegut com trinquet de la Morera, o el de Faigs, o bé practicar el joc al carrer (pp. 23-24).

En el segle XVIII el joc de pilota es troba molt arrelat a terres valencianes i així ens ho reflecteixen diferents col·loquis i romanços, en què la seua pràctica és tan considerada com a joc propi dels infants com dels adults. Per tal d'il·lustrar quina era la situació del joc de pilota a la València del segle XVIII, resulta força aclaridor el text següent de Garcia i Llopis (1991, pp. 28-29):

¹¹ “El mateix Joan Lluís Vives degué practicar el joc de pilota en els seus anys de pre-adolescència a València” (Garcia i Llopis, 1991, p. 23).

¹² Les lleis del joc. Diàleg variat de la ciutat de València (Vives, 1988).

Com deia l'erudit Orellana, a València sempre hi havia hagut trinquets, perquè el joc de pilota era contemplat com *lícit, honest i decent*. Però aquesta consideració no evitava la continua persecució que sofria el joc al carrer on, malgrat això, continuava practicant-se, tant els dies festius com els faeners, per menuts i majors, fins al punt que les autoritats locals pensaren que era font de vici, causa de les repetides absències escolars dels xicons i de la descurança de nombroses obligacions entre els adults, a banda de les pilotades que rebien els vianants, la trencadissa dels vidres d'algun cotxe i els avalots que s'hi produïen, per la qual cosa el justícia major de la ciutat promulgà en 1741, una vegada més, un ban que prohibia la pràctica del joc de pilota als carrers de la ciutat i dels ravals sota la desproporcionada pena de tres lliures i un mes de presó per a tota persona, de qualsevol grau i condició, que bé jugàs o bé permetés de fer-ho. Del compliment, se'n responsabilitzaven els pares pels fills i els amos pels criats.

En el segle XIX, mentre que el joc de pilota va perdent força a altres indrets de la península, al País Valencià ja és assumit com un senyal d'identitat per la totalitat de la societat. La importància i la freqüència del joc al segle XX no serà molt diferent a les del segle anterior. Els pilotaires famosos comencen a ser reclamats per jugar als diferents pobles del País Valencià i sovint s'organitzen partides de marcada rivalitat entre pobles o comarques, en les quals hi ha una gran afluència de públic i la quantia econòmica de les travesses és realment important.

Es jugava per tot arreu, encara que en cada poble i comarca es practicava amb preferència, o amb exclusivitat, una determinada modalitat, potser conreada des de temps immemorial, però sense aconseguir superar els límits geogràfics d'on havia arrelat (Garcia i Llopis, 1991, p.34).

Pel que fa a les modalitats de joc de pilota practicades a finals del segle XIX als pobles de la comarca de l'Horta Sud, les referències de diferents autors (Millo, 1976; Llopis, 1987; Agulló, R. i Agulló V., 2009), així com la premsa escrita de l'època, revelen que entre les modalitats de carrer la més practicada era la Galotxa i, en molta menor mesura, el joc de Llargues.

1.1.4. El joc de pilota valenciana al s. XX

Tot i que el poble va seguir sent fidel al joc de pilota i aquesta va mantenir-se viva en començar el segle XX, va ser durant aquest segle quan es van produir importants canvis que determinaren l'acabament d'aquest període de puixança. Tal i com ho explica Millo, a començaments de segle XX els pobles de la nostra comarca no seran una excepció pel que fa a la pràctica del joc de pilota al carrer i a la importància que els jugadors arribaven a tenir, convertint-se, fins i tot, en ídols locals.

Les modalitats de carrer foren les més populars, perquè trinquets sempre han hagut pocs; fins els anys trenta es jugava a tots els pobles de València, des de Vinaròs fins a Elx. L'amor propi de cada poble es mesurava en les possibilitats dels seus jugadors de pilota, i així es parlava del "trio", o "dels tres" de Carlet, de Picassent, de Guadassuar, etc., i allà on actuaven els seguien els seus paisans, i més que guanyar les travesses, importava haver derrotat els jugadors del poble veí... (Millo, 1976, p.24).

Si, tal i com hem vist a l'anterior apartat, durant el segle XIX i els inicis del segle XX la pilota estava en un moment àlgid, conseqüència de la importància i l'arrelament que el joc havia assolit a la societat valenciana al llarg del temps, aquest nou segle es produirien diferents fets que tindrien una influència crucial per al joc que es practicava als pobles i a la ciutat. Fets que, en moltes ocasions, determinarien la total desaparició del joc de pilota als carrers i als trinquets de la majoria dels pobles de la comarca de l'Horta Sud i d'altres comarques valencianes.

La modernitat, la industrialització i l'ansia de la burgesia ciutadana, com a classe dominant, de tallar tot contacte amb la rusticitat camperola feien minvar poderosament l'afició a un joc tan carregat de connotacions rurals i valencianes que corria el perill de caure en la folklorització més anorreadora. La revista *Pensat i Fet* de l'any 1932 ens mostra l'orientació de les festes ciutadanes, entre les quals no té lloc el nostre joc, però sí un altre esport d'origen anglès que començava a afermar-se a les ciutats:

El programa és atractiu,
puix hi ha músiques i ball
i lo que és més suggestiu:
un gran partit de foot-ball.

(...) I encara s'havien de superar obstacles que semblaven insalvables per a una planta silvestre com era el joc de pilota, en justa metàfora encunyada per Llorenç Millo. Havien de venir el canvi de fisonomia dels carrers dels pobles, amb els automòbils pul·lulant pertot arreu, les noves formes de construcció amb les façanes d'amples finestres de vidres fragilíssims, amb enllumenat públic i ornaments diversos, i la televisió, que convertiria en populars esports aliens, pràcticament desconeguts fins aleshores. Semblava excessiu per a un esport orfe d'ajudes i proteccionisme oficial, sense cap ressò en els mitjans de comunicació, cada vegada menys conegut per la societat on havia arrelat i que amb indiferència el veia llanguir (...) (Garcia i Llopis, 1991, p.48).

Amb tot, malgrat que durant el segle XX el joc de pilota va desaparèixer a molts pobles del País Valencià, va ser al llarg d'aquesta centúria quan el joc va desenvolupar el seu marc normatiu d'una manera més detallada; va ser acollit per la Federació Valenciana de Pelota i, posteriorment, es va crear la Federació de Pilota Valenciana. Institucionalment el joc de pilota va ser considerat un element d'identitat cultural del poble valencià i conseqüentment es van construir instal·lacions específiques destinades al joc de pilota, es van promoure la creació d'escoles i clubs esportius, es van crear campionats i els mitjans de comunicació van destinar espais al joc de pilota. Si bé, tots aquests fets citats al paràgraf anterior han estat positius per mantenir viu el joc de pilota a terres valencianes, l'ànima popular del joc pràcticament ha desaparegut i el que avui existeix, lluny de l'antic joc que

de manera espontània es produïa als carrers dels pobles, és un joc de pilota esportivitzat¹³ que generalment es practica als recintes tancats.

Les federacions de pilota

Nascuda a Sant Sebastià l'any 1925, la Confederación Española de Pelota Vasca va funcionar fins a la Guerra Civil del 1936. En acabar la contesa, el Consejo Nacional de Deportes va crear la Federación Española de Pelota, dins de la qual es va integrar la naixent Federació Valenciana de Pilota de la qual va ser president José Marín¹⁴.

No seria fins a l'any 1984, data en la qual el Ple del Consell de la Generalitat Valenciana desplegava la normativa¹⁵ que regulava la constitució de federacions valencianes d'esports autòctons com a instruments per a agrupar associacions i esportistes tot impulsant-ne la pràctica i la promoció, que va nàixer la Federació de Pilota Valenciana. Així, podem considerar que l'actual Federació de Pilota Valenciana és una entitat jove que es va crear l'any 1984 en segregar-se de la Federación Valenciana de Pelota. Potser siga aquest el motiu, la seua relativa joventut, pel qual a l'actual Federació de Pilota Valenciana no existeixen arxius ni dades que puguin proporcionar informació referida al període que ens interessa. Igualment, a la Federación de Pelota de la Comunidad Valenciana, a la qual va estar vinculada el joc de pilota valenciana des del naixement d'aquesta federació fins la creació de l'actual Federació de Pilota Valenciana, no existeixen arxius que ens puguin oferir dades sobre els municipis i el període estudiat¹⁶. Malauradament, ocorre el mateix amb la 'Federación Española de Pelota', a hores d'ara els seus arxius es troben encara per classificar i no és possible accedir a la seua consulta¹⁷.

Considerem oportú tancar aquest apartat amb l'esment de l'existència de la Confederació Internacional de Joc de Pilota (més coneguda per les sigles CIJB, en francès Confederation Internationale du Jeu de Balle), fundada l'any 1928, i que actualment coordina l'organització d'activitats dels diversos jocs de pilota derivats del *jeu de paume* francès¹⁸. Des de la CIJB s'han inventat dues modalitats per posar en comú les modalitats existents arreu del món de joc directe (joc internacional) i joc indirecte (Frontó internacional). D'aquesta manera es celebren els Campionats Internacionals de Pilota, els

¹³ El caràcter esportivitzat que actualment té el joc de pilota implica que existeixen unes regles i unes estructures dels campionats estandaritzades, així com una clara institucionalització de la major part de totes les seues activitats.

¹⁴ José Marín era exfutbolista del València C.F. Apareix fotografiat (il·lustració 75), junt amb l'empresari i els jugadors, al trinquet de Perales de Catarroja.

¹⁵ Decret del 5 de desembre de 1983.

¹⁶ Informació obtinguda en les consultes realitzades a la 'Federación de Pelota de la Comunidad Valenciana' (FPCV), i a la Federació de Pilota Valenciana (2009).

¹⁷ Informació proporcionada des de la 'Federación Española de Pelota' (2009).

¹⁸ En formen part les federacions de les modalitats locals d'Argentina, Bèlgica, Colòmbia, Equador, França, Itàlia, Mèxic, Països Baixos, Uruguai i la Federació de Pilota Valenciana.

anys senars europeus i els parells mundials, contribuint així al procés d'esportivització del joc de pilota.

El Reglament de pilota de 1944

La transmissió oral és un fet que caracteritza la continuïtat de qualsevol dels jocs populars i tradicionals al llarg de la història; el joc de pilota no és un cas aïllat. Serà l'any 1857, a la ciutat de València, quan trobem un primer document escrit en el qual s'intenta regular el joc. Es tracta, tal i com està catalogat a l'Arxiu Municipal de Valencia, del *Reglamento para el juego de pelota del trinquete de la Encarnación*. Sobre aquest reglament trobem referències al llibre de Conca et al. (2003):

El 30 de juny de 1857, Salvador Cerdà, Trinqueter de l'Encarnació, presentà a l'Ajuntament de València un reglament per tal d'aclarir els continus dubtes que s'hi generaven en el transcurs d'unes jugades sobre les quals s'havia apostat. Dissortadament no descriu el joc, però sí les curioses circumstàncies que podien ocórrer, especialment en la qüestió de les ratlles (p. 32).

Amb tot, la importància de la norma a través de l'oralitat, va suposar que no siga fins ben entrat el segle XX quan apareix un reglament escrit sobre el joc de pilota. Durant el període objecte d'aquest estudi, a tots els pobles de l'Horta els reglaments que regien el joc practicat als carrers, als trinquets o als frontons, eren les regles que oralment havien passat de generació en generació.

Les regles del joc s'han trasmés oralment; ací, el costum és llei, perquè el costum en el trinquet reuneix les condicions de "longa, diurna et inveterata" que exigien els vells juristes per a considerar-la font del Dret. Els aficionats coneixen les regles del joc; els pilotaris i els trinqueters també; quan es produeix una jugada dubtosa, quan intervenen *els jurats*, mai no es discuteix la vigència de la regla, sinó la seua aplicació en el cas concret. Així doncs, els fidels a la pilota valenciana no necessiten *vademecum* (Millo, 1976, p. 45).

Malgrat aquesta oralitat dominant en la reglamentació del joc, l'any 1944 es produeix un fet important i sense cap precedent: des de la Federació Española de Pelota es redacta un reglament que intentarà regular el joc de pilota practicat a l'Estat espanyol:

En 1944 la Secretaria Tècnica de la *Federación Española de Pelota*, amb la col·laboració de cronistes esportius, aficionats, empresaris de tota Espanya i les distintes federacions, entre elles la de València, elaboraren un *Reglamento del juego de Pelota*, amb caràcter general per a tota ella, i amb seccions per a les diverses modalitats (Millo, 1976, p. 45).

La secció segona d'aquest document recollia la reglamentació referida a les diferents modalitats de joc de pilota valenciana. A més de la reproducció, sembla que de manera íntegra, d'aquest reglament al llibre de Millo (1976), l'autor ens ofereix sucosos

comentaris sobre aquells articles del reglament o aspectes concrets que considera oportú matisar o documentar amb aclaridors detalls i exemples.

La creació d'aquest reglament l'any 1944, implica que aquest document va ser elaborat en base al joc de pilota que es practicava aleshores i que el seu objectiu era intentar ordenar i regular el joc que existia, el qual no estava subjecte a cap normativa oficial. Conseqüentment, si considerem les abundants dades que ens aporta aquest reglament, podem afirmar que es tracta d'una important font escrita a la qual freqüentment farem referència al llarg dels següents apartats de l'estudi.

Tot i que en l'actualitat existeixen reglaments¹⁹ de les diverses modalitats de joc que es practiquen al País Valencià, al llarg de la nostra investigació no ens refererirem a aquestes normatives actuals perquè considerem molt més coherent, des d'una vessant històrica, utilitzar el Reglament de 1944 per poder analitzar el joc dels diferents pobles.

1.2. Aspectes del joc

Aquest apartat no pretén ser un tractat sobre el joc de pilota, la nostra intenció només és realitzar una aproximació al joc des de la qual el lector puga afrontar la lectura dels capítols posteriors, en què s'analitza la història del joc als diferents municipis de la comarca, d'una manera comprensible i entenedora. Tant és així, que els aspectes del joc que seguidament es descriuran tenen un caràcter molt bàsic i en ocasions no consideraran apreciacions sobre modalitats de joc pròpies d'altres comarques, variants en els sistemes de puntuació o aspectes lexicogràfics diferenciadors²⁰.

1.2.1. El joc al carrer

No resulta difícil imaginar que, si exceptuem el joc de pilota practicat per la noblesa als seus propis trinquets al llarg dels segles XIV, XV i XVI, el joc que practicaven les classes humils era el practicat al carrer. Malgrat que al llarg de la segona meitat del segle XIX i principis del XX es van construir molts trinquets als pobles valencians:

¹⁹ Els reglaments han estat elaborats i regulats des de la Federació de Pilota Valenciana.

²⁰ Aquelles persones interessades en aprofundir en el joc de pilota poden consultar alguns dels llibres citats (García, 1991), (Llopis, 1987), (Martos i Torrent, 2011), (Millo, 1976), o consultar en la Federació de Pilota Valenciana les diferents normatives existents que regulen el joc.

En la segona meitat del vuit-cents es van obrir els trinquets de Pelayo, Juan de Mena, Marxalenes i el Serrallo, si bé ja havien desaparegut el del Real i el de l'Encarnació i es va produir la gran eclosió de la pilota valenciana als pobles. (...) Els trinquets en la segona meitat del segle XIX es convertiren en els santuaris de la pilota, una vegada que la gent dels pobles s'adonaren que jugar al carrer resultava cada vegada més difícil (Agulló, R. i Agulló, V., 2009, p. 132).

i malgrat que a partir de la inauguració del frontó Jai-Alai l'any 1893 a València també començaren a aparèixer frontons a molts pobles, el joc de pilota al carrer, a causa de les facilitats que presentava, va continuar sent el que aglutinava un major volum de practicants.

El carrer era una excel·lent canxa de joc: oferia la possibilitat de jugar a tothom en qualsevol moment del dia sense que això suposara cap despesa econòmica ni cap altre tipus de dificultat de caire organitzatiu. A més a més, si un carrer estava ocupat per uns jugadors, sempre existia la possibilitat d'utilitzar-ne d'altres que oferien les mateixes possibilitats per al joc. Com molt bé explica Llopis (1987):

És clar que les modalitats de *carrer* són anteriors i sempre molt més esteses que les altres, perquè entre altres coses, el trinet suposa sempre un cert negoci, un pagament d'entrades, lloguer, etc. mentre que al *carrer* podia jugar qualsevol (p. 69).

Als pobles existia un carrer, i en molts casos diversos carrers, on solia jugar-se a pilota de manera habitual (diàriament o els caps de setmana). Sol coincidir que a molts dels carrers en què es jugava existia un bar o una taverna on es reunien el aficionats i els jugadors i on es comentava la partida jugada o se'n concertaven de noves. El carrer esdevenia així un punt d'encontre, un lloc d'esbarjo on es fomentaven les relacions socials.

El joc de pilota, juntament amb altres jocs de caràcter popular com són el sambori, la trompa, el picipala, els *bufos*, etc., ja era practicat pels xiquets del poble des de ben menuts. Tant podien jugar colpejant la pilota contra la paret, fet que originava no poques queixes entre els propietaris de les cases sobre les quals es jugava, com imitant el joc de Llargues dels majors al carrer.

De la mateixa manera que el joc de pilota al carrer actualment ha desaparegut de la majoria de pobles del País Valencià on antuvi va ser una pràctica habitual, als carrers del pobles de l'Horta Sud la seua desaparició ha estat completa des d'uns anys ençà; en alguns pobles ja fa algunes dècades que el joc de pilota va desaparèixer. Els factors que han contribuït a la desaparició del joc són diversos. L'any 1976, quan encara es jugava als carrers d'alguns dels nostres pobles, Millo (1976) exposava, de manera molt encertada, alguns d'aquests elements que han afavorit la desaparició del joc al carrer:

Actualment són molt escassos els pobles on es practica; les causes d'aquesta desaparició han sigut, entre d'altres, la creixent afició de la gent, més o menys de manera vetllada per les autoritats, al futbol; la permanent ocupació de la via pública per vehicles; més encara per l'*esnobisme* de molts que, influïts per les campanyes de la televisió, consideren que el tennis és la *quinta* essència de l'elegància i el *bon to*, en conseqüència, han despreciat la pilota valenciana per rústica, mentre que han sorgit pistes per tot arreu. A més a més, la pilota de vaqueta és dura i danya les mans; per això la majoria dels joves que practiquen el joc de pilota, han optat per la raqueta, tant en el frontó com en el tennis (p. 25).

Malgrat tot, encara avui podem trobar diversos testimonis arquitectònics i materials que delaten l'antiga pràctica del joc en alguns carrers dels pobles de l'Horta; ens estem referint a les construccions a les parets que tenien per objecte impossibilitar el joc, a les xarxes metàl·liques que evitaven la pèrdua de pilotes i als escrits a les parets en els quals es manifestava la prohibició de jugar a pilota. D'alguns d'aquests elements en trobarem una bona mostra al llarg de les pàgines següents.

1.2.2. El joc al trinquet

Amb la denominació de trinquet valencià, es fa referència a l'edifici de planta rectangular on es juga a pilota valenciana²¹. L'existència dels trinquets a terres valencianes és anterior al segle XV i la seua utilització semblava estar destinada, amb certa exclusivitat, als estaments socials pertanyents a la noblesa:

(...) podem assegurar, tal com va fer Luis Tramoyeres²² a les darreries del segle XIX, que durant el segle XV i XVI es varen construir gran nombre de trinquets. Segons aquest mateix autor els trinquets constituïen el complement esportiu de la noblesa valenciana, i prova d'això és l'existència de *trinquets* amb els noms de les famílies més importants de la ciutat (Llopis, 1987, p. 24).

A més dels nou trinquets que van arribar a existir a la ciutat de València des del segle XVIII fins al segle XX, la construcció de trinquets també va realitzar-se a molts dels pobles valencians, principalment al llarg dels últims anys del segle XIX i principis del segle XX:

(...) la pilota valenciana va viure el seu gran moment durant el darrer terç del segle XIX i el primer del XX, amb l'apertura de més de 50 trinquets a tot el territori valencià (Agulló, R. i Agulló, R., 2009, p.131).

²¹ Una informació més detallada sobre el trinquet com a edifici es pot trobar a l'obra de Villalta (1986).

²² Tramoyeres, L. *El juego de pelota en Valencia* (1885).

Una mostra d'aquest fet és el cas de Catarroja, únic poble de la comarca de l'Horta Sud que va tenir trinquet durant el període estudiat. En aquesta població, tal i com analitzarem amb detall a l'apartat corresponent, durant les primeres dècades del segle XX van arribar a funcionar simultàniament dos trinquets.

Pel que fa a la descripció física d'un trinquet, volem deixar constància del contingut de l'article 8 del Reglament de 1944, en què es detallen les dimensions i les denominacions de les diferents parts d'un trinquet de l'època²³:

El trinquet és un local rectangular format per la canxa i quatre parets que fan joc. La seua llargària oscil·la entre 45 i 60 metres. L'amplària, proporcionada a la seua llargària, és de 8,50 a 11 metres. Les parets laterals tenen una alçada igual a l'amplària de la canxa, alçada que en ocasions augmenta, afegint tela metàl·lica, amb la finalitat de no disminuir la llum, puix es juga sempre a l'aire lliure. Adossada a una de les parets laterals existeix una escala de quatre trams, seient el primer tram el de major alçada que la resta, i l'alçada dels quatre de 1,50 a 1,70 metres; l'amplària és aproximadament igual a l'alçada. Les parets dels extrems tenen una alçada variable de 3 a 4 metres, estant col·locades en elles les galeries per al públic. A la capçalera del trinquet, al costat de l'escala col·locada a l'esquerra del jugador, existeix un quadre d'un màxim de 2 metres de costat, anomenat *dau*, necessari per a la modalitat d'escala i corda. A l'extrem contrari o frontó, existeix un rectangle de 4 metres de fons per 5 d'ample, adossat a la paret contraria a l'escala i al frontó, paret lateral anomenada *muralla*, necessària per a la modalitat de rebot. A una distància de la paret del *dau* dos metres més que la meitat, existeix una corda a una alçada de 1,60 a 1,75 metres d'alçada (Millo, 1976, pp. 46-47).

Il·lustració 2. Trinquet d'Alcàsser
(font: L'autor, 2008)

²³ Es pot consultar un plànol de trinquet a l'apartat d'aquest treball corresponent al poble de Catarroja.

1.2.3. El joc al frontó

De les referències escrites (Millo, 1976 i Llopis, 1987), així com de les diverses entrevistes realitzades al llarg del present treball, es desprén que el frontó va ser un dels jocs als quals, d'una manera generalitzada, jugaven els xiquets als carrers dels pobles: ens estem referint al joc de paret. En aquest, la pilota era colpejada contra la façana d'alguna de les cases del poble o algun mur que tinguera la superfície adequada per al joc.

Es podia jugar a *paret* en qualsevol carrer on es trobés una façana llisa, on havia de colpejar la pilota, i que a vegades coincidía amb una altra paret que pogués servir de rebot. A més d'aquests elements inicials, que havia de donar ja l'arquitectura urbana, per a jugar s'establien una sèrie de *ratlles* que regulaven el joc. Al *frontó*, a la paret sobre la qual es colpejava la pilota, a una alçària d'un metre o metre deu, es feia una *ratlla* que marcava el nivell d'on no podia baixar la pilota. Tota pilota havia de pegar a la paret per sobre d'aquesta ratlla (Llopis, 1987, p. 92).

Malgrat que el joc de pilota a mà al frontó és considerat una modalitat més de la pilota valenciana, existeix una clara diferència amb la resta de modalitats de pilota, tant amb les jugades als carrers com als trinquets. Aquesta diferència, tal i com hem vist a la descripció de Llopis (1987), rau en el joc indirecte del frontó, davant el joc directe practicat a la resta de modalitats; açò és, al joc de frontó la pilota sempre²⁴ ha de colpejar la paret frontal abans de ser colpejada pel jugador de l'equip contrari. Potser és aquest el motiu pel qual molts aficionats al joc de carrer menyspreen les capacitats físiques i les habilitats necessàries per jugar al Frontó davant la resta de modalitats de joc que es practiquen al carrer o al trinet.

Millo (1976) ens fa un apunt sobre els orígens del joc al frontó a terres valencianes, i explica una anècdota que il·lustra de quina manera l'aparició del joc als frontons va suposar el sorgiment d'una certa rivalitat entre els jugadors de Frontó i els jugadors d'altres modalitats de pilota valenciana del moment:

A finals del passat segle²⁵ es popularitzà l'afició a la pilota anomenada basca; el joc a pala, a remont i sobretot, "a cеста punta" va irrompre a Madrid; s'obriren frontons a la Cort i, de la mateixa semblança, en altres ciutats del país. València va seguir la moda i en l'última dècada del segle XIX, en 1893, es va inaugurar el frontó Jay-Alay, on actuaren Tendilero, Muchacho, el Manc de Vallbona i altres pilotaris famosos de l'esmentada modalitat. Els jugadors de pilota valenciana es van sentir ferits en el seu amor propi i es va concertar un desafiament contra els bascos, en el qual es travessaren 5.000 pessetes. El partit es va celebrar el 25 de març de 1893, pocs dies després de ser inaugurat el nou frontó, i contendiren Osoro, Echevarria i Arguiarrio, pels bascos, i Josep Blasco, Josep Malonda i Francesc Baixauli, per València. El partit es jugà

²⁴ Excepte el joc a paret que es jugava sobre les parets de les cases als pobles.

²⁵ Es refereix al segle XIX.

en el frontó, a trenta *tantos* i amb pilota de vaqueta; els valencians podien usar el tradicional guant; els bascos, la mà nua. Venceren els bascos per 30 a 15 *tantos*. (...) ¿Significa aquesta anècdota superioritats de la pilota de frontó sobre la de trinquet? En absolut. El trinquet es summament més difícil que el frontó. Naturalment qui passa del trinquet al frontó perd molt del seu joc i fa un paper menys que mitjà, però encara és més difícil el camí a la inversa, ja que el jugador de frontó en el trinquet encara fa un paper més deslluït. Si el partit de pilota de l'any 1893 s'haguera jugat amb qualsevol pilota, en un trinquet els bascos és molt probable que no hagueren "ni pintat" (pp. 27-28).

En qualsevol cas, el ben cert és que l'aparició dels frontons al País Valencià suposà una important disminució del nombre de practicants de les modalitats jugades al carrer i als trinquets:

La vistositat del joc basc, el grat ambient del frontó, la possibilitat de majors ingressos i un món més brillant va temptar a molts joves vinculats al camp de la pilota valenciana, que abandonaren aquesta per la basca, i van triomfar en ella, com el fill del Lloco, i els fills de Guara (Millo, 1976, p. 29).

L'inicial furor pel joc del Frontó a mà, malgrat que es va atenuar amb el pas del temps i va donar pas al joc amb raqueta, tingué com a conseqüència una massiva construcció d'aquestes instal·lacions en vivendes privades i xalets d'estiueig situats a la comarca de l'Horta i d'altres.

Actualment a la ciutat de València sols hi ha un frontó públic, el vell Jay-Alay; en el que subsisteix l'escassa afició que perdura a la pilota a mà, doncs la majoria de les vegades les canxes de joc són ocupades pels devots de l'anomenat frontó-tennis, que això sí, són legió. En la província hi ha alguns frontons on, en pla semiprofessional, actuen els pocs que destaquen en la pilota a mà del frontó: Guadalajara, Panolleta, etc., pilota que, la veritat, no porta una vida molt pròspera. En canvi, frontons particulars han sorgit com fongs després de la pluja; calcule que en la província hi ha diversos centenars, perquè és estrany la vil·la o xalet que no posseïska un. Açò significa que la pilota està en apogeu? Anem a deixar-ho, es juga en aquests frontons amb raqueta i pilota de tennis; la pilota pel seu bot deixa col·locar-se al jugador i per això dóna lloc a *quinzes* o punts *pilotejats* fins l'avorriment (Millo, 1976, p. 29).

1.2.4. La partida i la seua puntuació

Si bé seguidament exposarem les línies generals en què es basa la puntuació d'una partida de pilota, no entrarem en les particularitats de la puntuació a les diverses modalitats de joc per no considerar-ho adient al nostre treball²⁶.

Pel que fa als mètodes de puntuació, tota partida de pilota²⁷ es divideix en un nombre de parts anomenats jocs. Cadascun d'aquests jocs està compost per quatre punts:

²⁶ Informació detallada sobre la puntuació en les diferents modalitats es pot consultar en les diferents fonts bibliogràfiques existents sobre el joc de pilota: Millo (1976), Llopis (1987), Conca i altres (2003), i en els actuals reglaments de la Federació de Pilota Valenciana.

quinze, trenta, val o quaranta i joc. A partir d'aquestes generalitats, existeixen diverses formes de finalitzar una partida com són: posar una xifra determinada de jocs que marque el seu final, a pujar i baixar, a temps, etc.

En números	En lletra
15-0	Quinze net
15-15	Quinze quinze A quinzens
30-15	Trenta i quinze
30-30	Trenta trenta A Dos
Val-30	Val i trenta

Taula 1. Forma genèrica de comptar en pilota valenciana
(Font: Martos, Vidal et al., 2007, p. 18)

Tal i com documenta Millo (1976, p. 46), pel que fa a la puntuació del joc al carrer i al trinquet, el Reglament de 1944 recollia el següent:

Art. 4. La puntuació de la pilota valenciana és igual al del joc del tennis, amb les següents denominacions: quinze, trenta, val, i punt o joc. Per a aconseguir el punt o el joc es necessita portar, almenys, dos quinzes d'avantatge.

Art. 5. Els punts en el trinquet augmenten de cinc en cinc; així, es contarà, 5, 10, 15, 20, 25 etc. La puntuació corrent en trinquet és de 40 o 50 punts; en el carrer, de 42. En Raspall, de 20 o 28, segons siga en trinquet o en el carrer.

En el joc al Frontó la puntuació segueix un ordre elemental en el que cada punt es comptabilitza com un punt i la partida sol jugar-se a 50 punts. Actualment, a la resta de modalitats, tal i com ja s'apuntava al reglament de 1944, la quantitat de jocs que conformen la partida són variables: 14 jocs en el cas de la Galotxa i 12 jocs en l'escala i corda al trinquet. Amb tot, a l'apartat següent referit a les modalitats del joc de pilota es concretarà de quina manera era el tanteig de la partida en les diferents modalitats.

²⁷ Excepte el joc al frontó.

1.2.5. Les categories i les modalitats de joc

En el llibre de *Reglaments de la Federació Valenciana de Pilota*²⁸, en considerar les diferents modalitats de joc de pilota a mà, es fa una distinció entre jocs directes (JD) i jocs indirectes (JI). Serà a partir d'aquesta classificació bàsica que Martos, Vidal et al. (2007), al seu estudi *Mapa etnològic del joc de Pilota Valenciana*, exposaran les diferents categories de joc i modalitats que han existit i existeixen actualment al País Valencià. Nosaltres, pel que fa a l'estructura expositiva d'aquest apartat de la tesi, en considerar la coherència praxiològica i la claretat expositiva de l'estudi de Martos, seguirem la categorització i descripció de modalitats que presenta aquest autor. Així mateix, per tal de contextualitzar les diferents modalitats del joc en la realitat del període en el qual s'emmarca la nostra investigació, utilitzarem diverses referències als articles del Reglament de Pilota de l'any 1944.

Cal assenyalar que no realitzarem una descripció en profunditat de la manera de jugar de les diverses modalitats, tan sols donarem uns apunts sobre cadascuna d'aquestes per tal d'aproximar el lector a un coneixement bàsic del joc que li permeta poder seguir el contingut de moltes de les entrevistes que conformaran part de la documentació que aportem en aquest estudi²⁹.

Tal i com hem apuntat a l'anterior paràgraf, d'una manera global es pot considerar que en el joc de pilota a mà cal diferenciar:

Joc Indirecte: és aquell joc en què dos equips o jugador colpegen alternativament la pilota i aquesta, obligatòriament, ha de tocar la paret del frontis abans de ser jugada per l'altre bàndol.
Joc Directe: és aquell joc en què dos equips o jugador colpegen la pilota alternativament i l'envien al bàndol contrari, sense que aquesta haja de tocar obligatòriament cap paret (Martos i Torrent, 2011, p. 18).

Seguint aquest criteri classificador, com veurem seguidament, el joc indirecte és el joc practicat al frontó i contra la paret, mentre que el joc directe són tota la resta de formes de jugar a pilota a mà que existeixen. Martos i Torrent (2011), a partir d'aquesta diferenciació de joc directe i indirecte, consideren que existeixen quatre grans grups o categories de jocs de pilota valenciana:

²⁸ Document no editat.

²⁹ Una informació més detallada i exhaustiva sobre el joc de les diferents modalitats es pot trobar en les obres de Conca et al. (2002), Llopis (1987), Martos i Torrent (2011) i Millo (1976).

CATEGORIES DE JOCS	Jocs amb ratlles
	Jugar de bo
	Joc per terra
	Jugar de bo contra la paret

A continuació descriurem els trets bàsics que caracteritzen aquestes categories de joc i les seues modalitats.

1.2.5.1. Jocs amb ratlles

Tant pel que fa als testimonis orals, a les fonts literàries i gràfiques existents, així com a la informació que aporta la literatura específica sobre el joc de pilota, es pot afirmar que la importància dels jocs amb ratlles al llarg de tot el territori valencià és indiscutible.

Els jocs amb ratlles són, sense dubte, les modalitats més antigues, alhora que les menys transparents (més complicades d'entendre). Això no lleva, però, que hagen estat les pràctiques més esteses per tot el territori valencià (Martos, Vidal et al., 2007, p. 19).

Sobre l'essència o els trets bàsics que ens aproximen a la lògica interna d'aquesta categoria de jocs, a l'estudi de Martos trobem una descripció acurada i unes taules força il·lustratives que seguidament exposarem.

A les modalitats amb ratlla, sense excepció jocs d'invasió, es pot aconseguir un quinze enviant la pilota als dos subespais determinats als dos extrems de la canxa de joc, normalment un carrer natural, i quedant la pilota *morta* en aquesta zona (quan el bàndol contrari no la pot restar abans del segon bot). La falta es produeix quan un equip envia la pilota per fora dels límits laterals de joc, a més de molts altres casos com quan algú colpeja la pilota amb alguna part que no siga la mà. De totes maneres, no totes les pilotades acaben en quinze, ja que es pot produir una ratlla. Quan la pilota ha donat el segon bot i es troba en la zona de ratlla, aquesta no es pot jugar, però on es para o és parada es marcarà una ratlla. Les ratlles s'han de jugar canviant de camp, passant l'equip que restava a traure i el que treia a la part del rest. Les ratlles es juguen quan hi ha dos ratlles o una sola i un equip porta Val al marcador. En el primer dels casos, es jugarà primer la ratlla marcada abans (Martos, Vidal et al., 2007, pp. 19-20).

Zona de quinze	Zona de ratlla	Zona de quinze

Il·lustració 3. Diferents zones de l'espai de joc de les modalitats amb ratlles
(Font: Martos, Vidal et al., 2007, p. 20)

Nom	Instal·lació	Joc Directe	Inici Ferir/Traure	Tipus i nre. jugadors	Puntuació a jocs	Pilota
Al carrer	Carrer	Sí	Traure	3x3 o 4x4	Pujar i baixar / 7 jocs	Vaqueta
Rebot (Borbotó)	Carrer	Sí	Ferida	3x3	30	Drap i vaqueta
Galotxa antiga	Carrer	Sí	Ferida	Segons pobles	Pujar i baixar	Vaqueta i de drap
Perxa, Perxa esquerra o palillo	Carrer	Sí	Ferida	2x2, 3x3, 4x4 o 5x5	Segons poble però sobretot a pujar i baixar	Badana, vaqueta i de drap
Palma	Carrer	Sí	Traure	3x3 o 4x4	8 o 10 jocs	Badana i vaqueta
Llargues	Carrer	Sí	Traure	3x3 o 4x4	Pujar i baixar	Vaqueta i de drap
Curtes	Carrer	Sí	Traure amb límit	3x3 o 4x4	Pujar i baixar	Vaqueta
Al rebotet	Carrer	Sí	Traure	2x2 o 3x3	Pujar i baixar	Vaqueta
A bracet	Carrer	Sí	Traure deixant rodar la pilota pel braç.	4x4	A rebaixar (pujar i baixar)	Vaqueta
Banca	Carrer	Sí	Traure botant la pilota a una banca.	4x4	A rebaixar (pujar i baixar)	Vaqueta
A manró	Carrer	Sí	Traure	3x3	Pujar i baixar i a 10 jocs	Drap i vaqueta

Taula 2. Modalitats tradicionals de jugar amb ratlles
(Font: Martos, Vidal et al., 2007, pp. 28-29)

Malgrat que el mecanisme de ratlles és semblant en totes les modalitats que s'exposaran, allò que bàsicament canvia és la forma d'iniciar el joc: quan els carrers èren llargs i s'imposava una treta potent, aquesta es feia mitjançant un potent cop de bragueta, que determinava les modalitats de Banca, Palma o Manró; quan els carrers no permetien tretes tan llargues, la pilota es posava en joc llançant-la per damunt d'una corda perquè caiguera en una zona determinada anomenada dau; en aquest cas trobem les modalitats de Perxa o Galotxa antiga. Pel que fa a la puntuació de les partides amb ratlles, mentre que en

l'actualitat es juga a 10 jocs, antigament es contava d'un en un i es jugava a 'pujar i baixar', conseqüentment, les partides podien allargar-se dies sencers.

En la Taula 2 exposem, seguint Martos, Vidal et al. (2007), les modalitats tradicionals de jocs amb ratlles i els trets definidors que les caracteritzen, a partir dels quals analitzarem aquesta categoria de joc practicada als pobles de l'Horta Sud.

Modalitat de Llargues

Si analitzem amb més deteniment la modalitat de Llargues tal i com s'exposa en el Reglament de 1944, podrem aproximar-nos una mica més a les característiques del joc al llarg del període estudiat. Els tres primers articles de l'esmentat reglament, referits a les diverses modalitats de joc de pilota valenciana, ens deixen constància de la importància del joc de les Llargues:

Art. 1. El joc de pilota valenciana, anomenat a *llargues*, es juga indistintament en trinquet i en el carrer.

Art. 2. El joc es verifica oposant-se els jugadors d'un bàndol als jugadors de bàndol contrari, separats per una corda o una ratlla, podent jugar la pilota abans que toque alguna de les parets.

Art. 3. Aquest joc té les següents modalitats: a llargues, escala sobre corda i a la de llargues amb ratlles; a rebot sobre corda; a Galotxa amb ratlles; a Raspall amb ratlles, i altres modalitats menys usades.

(Millo, 1976, p. 46).

Per a jugar a aquesta modalitat calia un carrer ample i llarg, al qual es dibuixaven les ratlles i es delimitava tal i com es detalla a la figura. El públic es podia posar als dos costats de la part del 'traure', a la paret dreta del 'resto', i darrere dels 'quinzes' a la 'parada'.

Art 24. El joc a llargues es practica en un carrer d'amplària semblant a la del trinquet i en una distància d'uns seixanta metres, marcant-se la ratlla de falta de traure a una distància d'uns trenta cinc a quaranta metres.

Art. 25. El traure es realitza saltant la pilota sobre una banquetta inclinada, colpejant-la al primer bot, llançant la pilota a major distància de la ratlla de falta. També es pot traure saltant la pilota a terra o sobre l'avantbraç amb la mateixa mà amb que es llança la pilota.

Art. 26. El jugador que estiga en el resto pot tornar la pilota a l'aire o al primer salt, continuant el joc fins que la pilota ix de les línies marcades per al joc i no es torna de manera vàlida dintre d'aquestes línies o queda la pilota sense poder-la jugar entre els límits demarcats.

Art. 27. Tota pilota que quede a les teulades, balcons o finestres, sense caure al carrer, és mala i s'apunta el quinze a favor de l'equip contrari al que l'ha llançada.

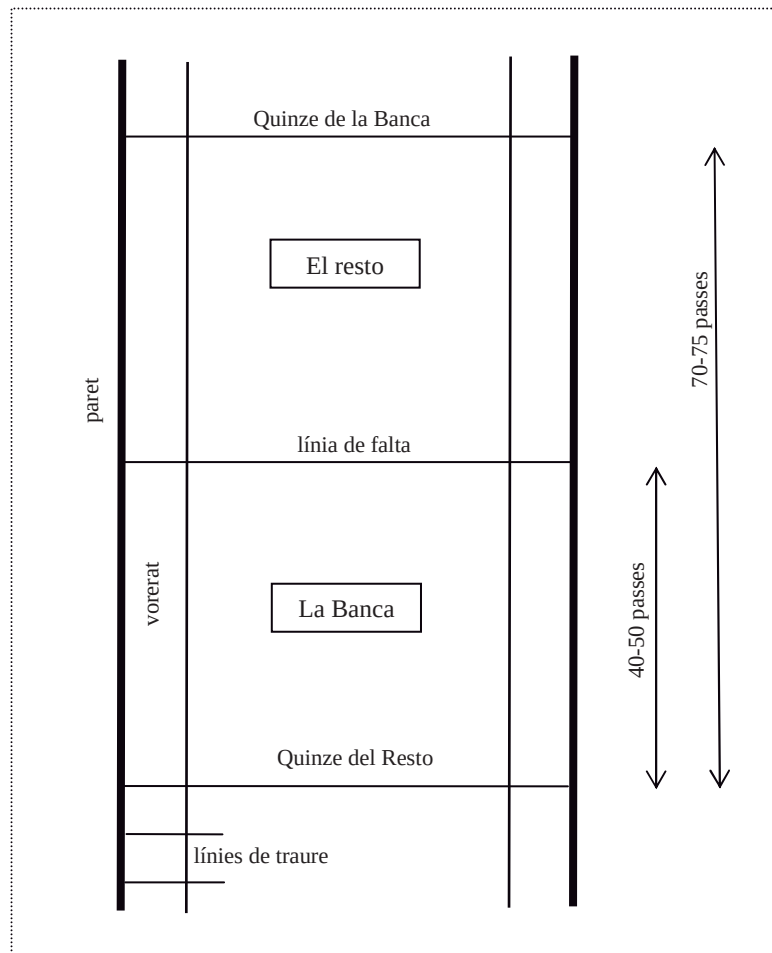
Art. 28. Quan una pilota queda parada en l'espai comprés en els límits marcats per al joc o es parada per un jugador de l'equip contrari del que l'ha llançada, després del primer salt, es fa una ratlla al lloc on s'ha parat la pilota. Quan hi ha dues ratlles, encara que no s'haja fet cap quinze, o una ratlla i un dels equips tinga val, canvien de lloc els equips, passant el que trau a restar i viceversa. Una vegada realitzat el canvi, les primeres jugades són per a decidir les ratlles, procurant cada equip que la pilota llançada per ell pase la ratlla sense que puga jugar-la el

contrari de manera vàlida i que la que llance no pase la ratlla. Guanyarà el quinze l'equip que haja aconseguit deixar la ratlla entre la pilota i el lloc on estiga col·locat.

Art. 29. Quan la pilota siga llançada fora de les línies marcades per al joc pot ser tornada per l'equip contrari, a l'aire o al primer salt, i si està dintre del límit demarcat, continuarà el joc, i si no entrara, serà falta de l'últim que l'ha jugat.

Art. 30. Si la pilota no poguera ser jugada per caure entre el públic assistent al carrer, es farà una ratlla on haja quedat.

(Millo, 1976, pp. 51-52).

Il·lustració 4. Carrer per a Llargues
(Font: Llopis, 1987, p. 79)

1.2.5.2. Jugar de bo

En aquesta categoria, en la qual descobrim les modalitats de Galotxa, Escala i corda, i Rebot o Vareta, ens trobem davant jocs en els quals es juga en una canxa dividida per una corda que separa els dos terrenys de joc:

Part del dau	Part del rest

Il·lustració 5. Diferents zones de l'espai de joc de les modalitats amb ratlles
(Font: Martos, Vidal et al., 2007, p. 22)

La lògica interna del joc resulta molt més senzilla que la de l'anterior categoria:

En aquestes modalitats es tracta de colpejar la pilota cap a la part del camp de l'equip rival. Serà falta quan la pilota bote dos vegades, toque la corda o passe per baix. El colpeig també és alternatiu i poden jugar des de partides individuals fins a tres jugadors. Hi ha excepcions reglamentàries envers el número de jugadors i la forma d'aconseguir un quinze. Respecte a la forma d'iniciar una pilotada, en estos jocs es ferix, és a dir, que es fa amb habilitat. Es pot colpejar la pilota, com a l'Escala i Corda, o llançar-la com a la Galotxa. El reglament determina les zones on ha de caure la pilota després de la ferida (Martos, Vidal et al., 2007, pp. 22-23).

Les característiques bàsiques de les diferents modalitats d'aquesta categoria de joc vénen recollides en la taula següent:

Nom	Instal·lació	Joc Directe	Inici Ferir / Traure	Tipus i nre. jugadors	Puntuació a jocs	Pilota
Rebot	Trinquet	Sí	Ferida	2x2 o 3x3	Segons poble	Vaqueta
Vareta	Carrer i trinquet	Sí	Ferida per damunt d'un pal	2x2, 3x2, 3x3	6 jocs aficionats, 12 jocs professionals	Vaqueta
Escala i corda	Trinquet	Sí	Ferida	1x1, 2x2, 3x2 o 3x3	6 o 12 jocs	Vaqueta
Curtes (L'Ollería)	Trinquet	Sí	Ferida	1x1 i 2x2	Segons pacte	Badana
Per dalt corda	Carrer	Sí	Traure	2x2 3x3 o 4x4	Pujar i baixar o a 6 jocs	Drap i vaqueta
Pilota grossa	Trinquet de p. grossa	Sí	Traure a l'aire o amb banqueta	1x1 o 2x2	Pujar i baixar	Pilota grossa
Galotxa	Carrer	Sí	Ferida	2x2, 3x3 o 3x2	A rebaixar (pujar i baixar)	Vaqueta
Rebotet	Rebotet	Sí	Ferir	1x1 2x2	A pactar	Vaqueta vella o badana

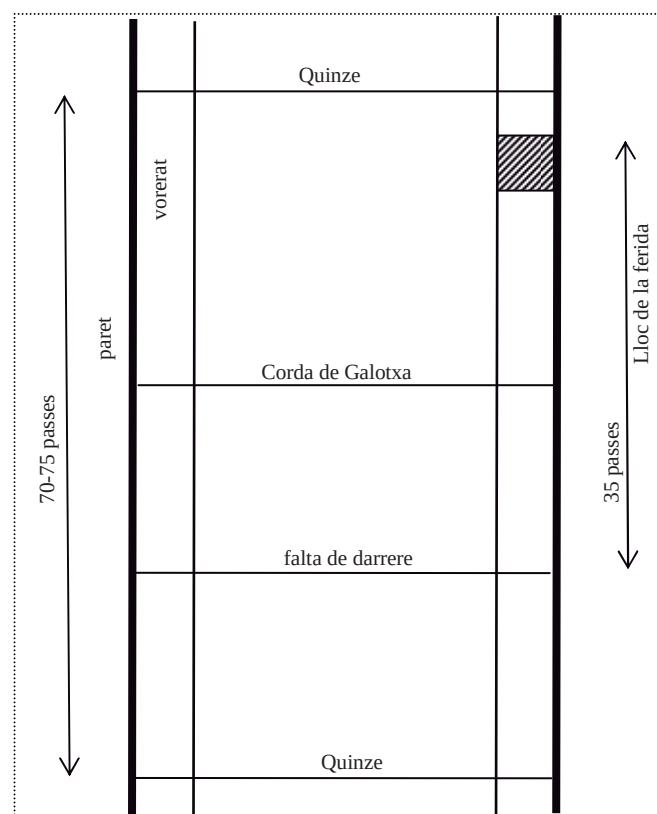
Taula 3. Modalitats tradicionals de jugar de bo
(Font: Martos, Vidal et al., 2007, p. 30)

Seguidament analitzem quin era el tractament que dispensava el Reglament de 1944 a les modalitats que més van ser practicades a la comarca de l'Horta Sud: la modalitat de Galotxa, d'Escala i corda i Rebot.

Modalitat de Galotxa

El fort arrelament d'aquesta modalitat a molts pobles de l'Horta Sud a principis del segle XX i la seua posterior desaparició, imprimeix més valor a les dades que puguen contribuir a descobrir les característiques del joc als diversos pobles investigats.

La *galotxa* era coneguda a gairebé totes les comarques del País Valencià, encara que només es practicava sovint a les comarques de l'Horta (...). Amb la davallada que es produeix a la pràctica d'aquest joc, la *galotxa* havia arribat gairebé a desaparèixer, fins al punt que només es conservava a la part central del país, a Godella. Avui, tanmateix la *galotxa* ha desaparegut, però en el procés de renaixement ha perdut gran part de les seues peculiaritats, de tal manera que la forma de jugar tradicional i moderna poques coses tenen en comú a més del nom (Llopis, 1987, pp. 82-83).

Il·lustració 6. Carrer per a Galotxa
(Font: Llopis, 1987, p. 83)

Segons figura en el reglament de 1944, el joc de Galotxa consistia en el següent:

Art. 31. Per a aquesta modalitat es col·loca una corda o pal a l'alçada de 2,5 metres, col·locant-se els jugadors que han de restar al costat de la paret esquerra, un per a jugar a l'aire i l'altre darrere, per jugar al salt. La treta es verifica a una distància variable de 10 a 20 metres, des del centre del carrer, saltant-la per damunt de la corda o pal. Després de la treta, el joc es continua com a les llargues.
(Millo, 1976, p. 52).

Modalitat d'Escala i corda

Pel que fa a les modalitats que van practicar-se als trinquets, Escala i corda, Rebot i Raspall, segons el Reglament de 1944, centrarem la nostra atenció en les característiques del joc d'Escala i corda que es descriu en l'article 9³⁰.

Escala i corda. És el joc practicat en la província de València.

La treta es realitza des de la meitat de trinquet a una distància de 50 a 80 centímetres de l'escala, botant la pilota en la canxa en el lloc concret per a fer-ho, llançant el primer bot la pilota cap al *dau*, havent de pegar la pilota primer a la paret lateral per damunt d'una ratlla marcada en la paret, a una alçada de l'escala de metre i mig, i devent caure necessàriament dintre del *dau*. El jugador contrari, situat dintre del *dau*, pot jugar la pilota a l'aire, després de botar en l'escala o després de botar en el *dau*, llançant-la cap a la part contrària, havent de passar-la per damunt de la corda; l'equip contrari ha de tornar la pilota també per damunt de la corda, i es continua així el joc prescindint del *dau*, fins que algun dels dos equips perd la pilota o la fa falta.

L'escala no es considera en cap de les modalitats que es juguen al trinquet com a terra, sinó com aire, no contant-se així, els bots que en la mateixa done la pilota.

La pilota que pega en la corda, encara que passe per damunt d'ella, és falta per al jugador que la llança. Quan la pilota va a alguna de les galeries col·locades als extrems del trinquet, entrant en les línies que formarien la prolongació de les parets laterals, i no cau, es conta el quinze a favor de l'equip del jugador que l'ha llançada. Si la pilota cau, es continua el joc com si haguera pegat a la paret. Si la pilota entra a les galeries per fora de les línies que formarien la prolongació de les parets laterals, és mala, i s'apunta el quinze en contra de l'equip del jugador que ha llançat. Si cau, segueix el joc. Si la pilota es queda a la galeria lateral és falta i s'apunta el quinze com en el cas anterior. Si la pilota entra en la galeria lateral i cau a l'altre costat de la corda segueix el joc; si cau al costat de l'equip del jugador que l'ha llançada, és mala.

Quan un dels dos equips fa punt canvien de col·locació, passant a treure l'equip que feia el *dau*.

Quan la pilota pega en algun espectador col·locat a l'escala, entre la corda i el frontó, la pilota continua en joc i necessàriament ha de caure a l'escala, per això aquesta té la inclinació necessària. El públic pot col·locar-se en l'escala a la part oposat al *dau*, deixant un espai de dos metres a la part de la corda i altres dos metres a la part del frontó lliure.

Una vegada que la pilota ha passat la corda, per damunt, el jugador contrari pot jugar-la a l'aire, al bot o al rebot.

Si la pilota pega en qualsevol part del cos del jugador que no siguen les mans serà mala, encara que pase per dalt de la corda.

A sota de la corda pot col·locar-se públic en espai que no moleste el normal desenvolupament del joc. Si la pilota, després de passar per dalt de la corda, cau on està el públic i no poguera jugar-la l'equip contrari, s'apuntarà el quinze a favor del jugador que l'haguera llançat.

(Millo, 1976, p. 47-48)

³⁰ Sols reproduïm el contingut de l'article referit a la modalitat d'Escala i corda perquè era la modalitat a la qual es jugava als únics trinquets que van existir als pobles estudiats, concretament els desapareguts trinquets de Catarroja.

1.2.5.3. Joc per terra

En parlar de Joc per terra estem referint-nos a la modalitat de Raspall o Raspallot. Aquesta, és una modalitat del joc de pilota a mà totalment diferent³¹ a la resta de modalitats, que va ser practicada principalment a les comarques de la Marina, la Safor i la Vall d'Albaida (Millo, 1976 i Llopis, 1987).

El *raspall* és practicat des de sempre a les comarques valencianes situades al sud del riu Xúquer, encara que a les altres comarques també ha estat conegut i practicat en ocasions excepcionals. Avui també és molt practicat, aïlladament, al poble de Rafelbunyol, a l'Horta Nord (Llopis, 1987, p. 96).

Zona de quinze	Zona de joc	Zona de quinze

Il·lustració 7. Zones de l'espai de joc de les modalitats de Raspall
(Font: Martos, Vidal et al., 2007, p. 24)

Pel que fa a la lògica interna del joc de Raspall, que pot jugar-se al trinquet o al carrer, Martos et al. (2007) ens fan la descripció següent:

Es tracta d'enviar la pilota a la zona de quinze de l'equip contrari. Al trinquet, on hi ha frontons que fan de rebot, si la pilota rebotja anant per l'aire, aquesta es pot tornar a l'aire o primer bot, depenent de si ja havia botat abans de rebotar o no. Quan va per terra, és suficient que colpege els tamborins (p. 23).

Nom	Instal·lació	Joc directe	Inici Ferir / Traure	Tipus i nre. jugadors	Desenvolupament	Puntuació a jocs	Pilota
Raspall, Raspallot o Raspa	Carrer o trinquet	Sí	Traure	1x1, 2x2, 3x2 o 3x3	Jugar per terra amb ratlles i sense (segons pobles)	Segons pobles. Sobretot a pujar i baixar	Vaqueta i badana

Taula 4. Modalitats tradicionals de Joc per terra
(Font: Martos, Vidal et al., 2007, p. 31)

³¹ Mentre que a les altres modalitats la pilota ha de ser jugada a l'aire o al primer bot, al Raspall no importa el nombre de bots de la pilota i, fins i tot, la pilota pot anar rodant per terra.

Si revisem l'article 9 del Reglament de 1944, trobem detallades les regles de joc d'aquesta modalitat quan era practicada al trinquet:

- a. En aquesta modalitat no es necessita escala ni corda.
 - b. El joc és absolutament lliure, la pilota està en joc mentre està en moviment.
 - c. La treta, per regla general, no té límit per a colpejar el terra, es pot tirar per l'aire o per terra. L'equip contrari ha de tornar la pilota abans que colpege la paret de l'extrem que hi ha darrere, si la pilota va per terra, o tornant-la al rebot del primer salt, si va per l'aire. Si la pilota pega a la paret sense poder-la tornar vàlidament el jugador situat davant d'ella, és quinze de l'equip contrari. Si la pilota va a les galeries dels extrems i es queda allí, al primer salt, s'apliquen les regles de la modalitat d'escala i corda, el mateix que si cau al terreny de joc.
 - d. Si la pilota queda parada en la canxa sense arribar a la paret contraria, es fa una ratlla. Quan hi ha dues ratlles, encara que no s'haja fet cap quinze, o una ratlla i un dels dos equips té *val*, canvien de col·locació, passant l'equip que treu a restar.
 - e. Una vegada fet el canvi s'han de resoldre les ratlles, cada equip ha de passar la pilota a l'altre costat de la ratlla procurant que no la jugue vàlidament el contrari. Si la pilota queda parada a un dels dos costats de la ratlla, el quinze es conta favor de l'equip que té la ratlla entre la pilota i ell.
- (Millo, 1976, pp. 48-49).

així mateix, en l'article 32 s'especifica el reglament del joc al carrer:

- Es juga al carrer, de la mateixa manera que al trinquet, amb les següents modificacions:
- a. Quan la pilota ix dels límits marcats al carrer podrà ser tornada per l'equip contrari a l'aire o al primer bot, i si entra en el límit de joc, continuarà aquest. Si no entra, és falta del que la juga l'última vegada.
 - b. Quan un equip tinga sempre la treta, no hi haurà ratlles, i la pilota podrà jugar-se encara que estiga parada.
 - c. També són aplicables aquelles regles de la modalitat de llargues que no s'oposen a la seua peculiar modalitat.
- (Millo, 1976, p. 53)

1.2.5.4. Jugar de bo contra la paret

L'essència d'aquesta categoria de joc de pilota a mà és molt senzilla:

Els jocs contra la paret, indirectes, es juguen tenint en compte el concepte de jugar de bo (a l'aire o primer bot). La pilota, en estos casos, ha de colpejar a una paret (frontó) per a retornar a l'altre equip i que la jugue seguidament. Antigament era una modalitat popular degut a la seua senzillesa, tant normativa com d'instal·lació, i s'aprofitaven les parets llises d'esglésies i convents. Actualment, amb la construcció d'instal·lacions hem trobat dos modalitats concretes de joc indirecte: el frontó i el frare (Martos, 2007, p. 25).

Seguint l'exposició de Martos et al. (2007), tradicionalment en aquesta categoria de joc de pilota es jugava a les modalitats següents: a Paret, Frontó, Orelló i Frare.

Nom	Instal·lació	Joc Directe	Inici Ferir / Traure	Tipus i nre. Jugadors	Desenvolupament	Puntuació a jocs	Pilota
A Paret	Paret	No	Traure	Segons pacte	Jugar de bo contra la paret	Segons pobles Sense massa referències	Segons pobles
Frontó	Frontó	No	Traure	1x1 2x2	Jugar de bo contra la paret	Segons pobles	Segons pobles
Orelló	Paret	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	A tres faltes	Badana
Frare	Frare	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	30 tantos	Badana o Drap

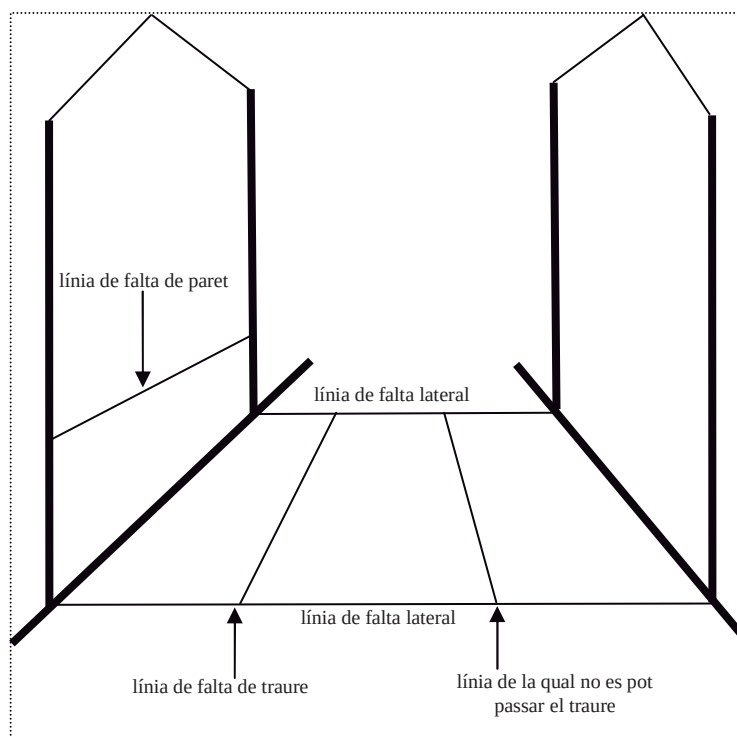
Taula 5. Modalitats tradicionals de jugar de bo contra la paret
(Font: Martos, Vidal et al., 2007, p. 31)

Per la importància que van presentar les modalitats del joc A paret i al Frontó als pobles de la comarca de l'Horta Sud de València, seguidament ampliarem la informació al voltant d'aquestes modalitats.

Modalitat A paret

Aquesta modalitat, practicada tant per menuts com per majors, es podia jugar a la paret a qualsevol carrer on hi haguera una façana llisa, on havia de colpejar la pilota, i que a la vegada coincidira amb una altra paret que poguera servir de rebot. A més dels elements arquitectònics que brindaven les cases, per jugar calia establir una sèrie de ratlles que regulaven el joc:

Al *frontó*, a la paret contra la que es colpejava la pilota, a una alçària d'un metre o metre deu es feia una ratlla que marcava el nivell d'on no podia baixar la pilota. Tota pilota havia de pegar a la paret per sobre d'aquesta ratlla. A més es feien dues ratlles laterals que creuaven el *carrer* i que delimitaven el terreny de joc, tota pilota que botara fora d'aquestes era considerada falta. Transversalment al joc es feien dues *ratlles* que només cobraven importància al moment de *traure*: una davant, marcava el lloc d'on havia de passar la pilota en el traure, i una altra, darrere, que marcava d'on no es podia passar. Així és que la pilota *treta* havia d'incloure's en un quadre més o menys gran, segons el *pacte*, delimitat per aquestes dues *ratlles*. En aquest joc participaven un o, com a molt, dos jugadors, ja que l'espai era molt més reduït. La pilota sempre s'havia de jugar al primer bot o al *rebot*, que assolía una gran importància. Així, doncs, després de *traure* des d'un punt fixe i col·locada la pilota en el *quadre*, el joc consistia en colpejar la pilota repetidament i alternativa contra el frontó per dalt de la línia marcada, sempre al primer bot i sense traure la pilota dels límits establerts (Llopis, 1987, p. 92).

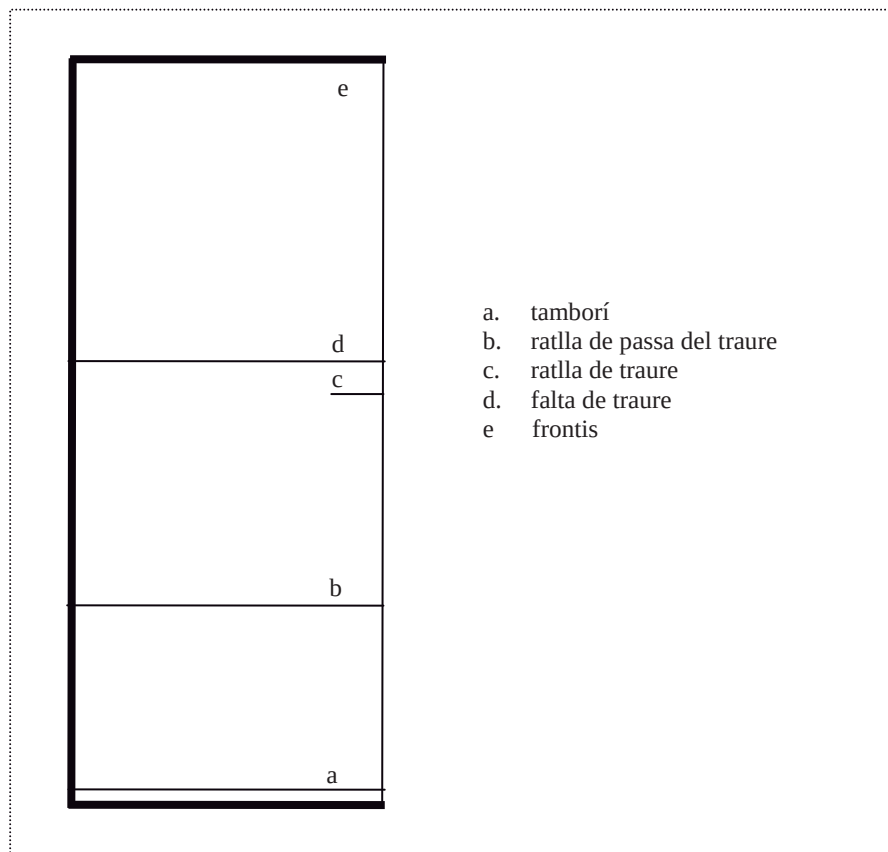
Il·lustració 8. Carrer per a joc A paret
(Font: Llopis, 1987, p. 91)

Amb el pas del temps el joc A paret deixà de ser practicat als carrers i passà a jugar-se a les instal·lacions dels frontons.

Modalitat Al frontó

Una mostra de la relativa modernitat del joc de Frontó valencià en l'àmbit del joc de la pilota valenciana és la manca de qualsevol referència seua dintre del Reglament de pilota de 1944. Malgrat ser una modalitat que començà a estendre's per terres valencianes des de les primeries de segle xx, són nombrosos els pobles de l'Horta Sud que van tenir un frontó, i de vegades fins i tot dos, al mateix nucli urbà. És per això que seguidament, ajudats pel gràfic que il·lustra com és el terreny de joc, detallem la descripció que realitza Conca et al. (2003) de la manera com es juga al Frontó valencià:

La partida s'inicia quan un jugador d'un equip bota la pilota abans de la ratlla de falta de treure (d) i la colpeja fort contra el frontis, fent que la pilota pegue dalt de la xapa de falta i passe la ratlla de falta de traure (d), procurant que el primer bot siga abans de la línia de passa (b). Un jugador de l'equip adversari la jugarà a l'aire o al primer bot de la manera que més li convinga, fent que pegue per dalt de la xapa del frontis. Continua el joc fins que un dels dos equips guanye el quinze, la qual cosa passarà quan l'equip adversari no jugue la pilota al primer bot o a l'aire, no pegue la pilota dalt la xapa, toque la pilota alguna línia, no colpege la pilota amb la mà o falle la tretxa (p. 117).

Il·lustració 9. Frontó valencià
(Font: Conca et al., 2003, p. 117)

1.2.5.5. Altres modalitats

Altres modalitats del joc que es practicaven a determinats indrets del País Valencià són: el Frare, les Galotxetes de Monòver i la Pilota blanca. Malgrat que aquestes modalitats no van ser practicades als pobles de l'Horta Sud al llarg del passat segle (Milo, 1976; Llopis, 1987), i que no apareixen reglamentades al Reglament de 1944, seguidament en farem cinc cèntims de cadascuna:

A.- El Frare. És una variant del joc de pilota A paret que es practica a les comarques del Nord del País Valencià i també a les comarques del sud de Catalunya. El joc es desenvolupa a l'interior d'un edifici triangular d'uns 30 metres de llargària i uns 8 d'amplària (Llopis, 1987). Els frares, terme que dóna lloc a la denominació del joc, "són dos bissells verticals, a diferència del tamborí dels trinquets del País Valencià, que maten els angles que formen les murades laterals amb el frontó i que acaben en punta en la seua part superior" (Llopis, 1987, p. 92). Les regles del joc són les mateixes que regeixen la modalitat d'A paret però a dintre de la instal·lació concreta que hem descrit.

B.- **Les Galotxetes de Monòver.** La seua pràctica es redueix a la comarca de les Valls del Vinalopó. El nom amb el qual es coneix el joc fa referència a l'edifici on es juga: un edifici tancat d'uns 18 a 20 metres de llarg i una amplària de 3 a 3,5 metres. Com al trinquet, existeixen rebots, tamborins i corda central a tan sols uns 60 centímetres d'alçada; el que no existeix és l'escala lateral per al públic. La principal diferència amb els trinquets és l'existència dels 'caixons' al fons de cada camp, on cal introduir la pilota després d'haver-la passada per dalt de la corda, per tal d'aconseguir un punt. Es juga amb una pilota més gran que la de vaqueta, configurada a partir de draps vells apretats.

C.- **La Pilota blanca.** Molt semblant al joc de Llargues, al carrer on es jugava sols existia un senyal des d'on es treia i una corda al mig que separava els dos equips.

Normalment al carrer mai no s'ha jugat amb *corda central* fins les darreries dels 70, tanmateix, malgrat aquesta afirmació, a la comarca de l'Horta Nord es practicava una modalitat de *pilota de carrer per dalt corda i sense ratlles*, coneguda pel nom de la pilota amb la qual es practicava, la *pilota blanca* (Llopis, 1987, p. 88).

1.2.6. Els jugadors

El noms dels jugadors

Una partida de pilota sempre es juga entre dos equips que tindran un nombre variable de jugadors en funció de la modalitat practicada o de la partida. Els equips es diferenciaren amb el nom de "els Rojos" o "els Blaus" en funció del color de la faixa que porten els seus jugadors. Si bé és cert, com anirem descobrint al llarg d'aquest text, en les partides que es disputaven habitualment, els jugadors portaven la roba de treball i les faixes de color roig i blau sols eren utilitzades en partides importants, campionats, etc.

Segons la seua posició al terreny de joc i la modalitat practicada els jugadors rebran un nom concret i tindran determinades funcions i maneres de colpejar la pilota:

- Al joc de Trinquet per dalt corda, la partida bàsica és la formada per dos equips de tres jugadors³²: rest o escaleter (juga darrere), el mitger (situat enmig, entre el rest i el punter) i el punter (juga davant i quan fereix també se l'anomena feridor).

³² Freqüentment les partides també són disputades 2 contra 2, 3 contra 2 i fins i tot 1 contra 1.

- Al joc de Llargues i a Raspall els equips solen ser de quatre jugadors³³: el *saque* (és el jugador més endarrerit que inicia el joc colpejant la pilota amb força), els contrarests (són els jugadors centrals, en el cas del Raspall sols un contrarest) i el punter (juga davant).
- A joc de Perxa i al de Galotxa. Les semblances de la modalitat de Perxa i Galotxa amb la de les Llargues són moltes. Pràcticament l'única diferència radica en el començament de cada quinze: en la Perxa i la Galotxa no es trau sinó que es fereix. És per això que distingirem el bot (jugador més endarrerit), el galotxer (està al centre) i el punter o feridor (davant).
- Al joc de Frontó. Sol jugar-se un contra un o per parelles. El saguer és el jugador més endarrerit i realitza la treta, mentre que el punter o davanter juga davant.

El vestuari dels jugadors

La característica vestimenta blanca amb la faixa blava o roja que avui coneixem era reservada per al joc entre professionals quan es disputaven partides de campionats o desafiaments importants (Llopis, 1987; Conca et al., 2003). Pel que fa a les connotacions negatives que va patir el color roig a la faixa dels jugadors als inicis de la dictadura, Millo (1976) ens refereix que “recent acabada la guerra civil, i per una visible prevenció contra el color roig, es jugà algun temps, però poc, amb faixes blanques en vegada de vermelles” (p.74).

Si parlem del joc de pilota practicat als carrers dels pobles als quals ens referirem en aquest treball, i a més a més ho fem des de la vessant espontània i popular com es jugaven la majoria de les partides, el vestuari dels jugadors no es diferenciava en res d'aquell que utilitzaven per al seu treball. Antuvi, amb la mateixa roba amb la que el llaurador venia del camp disputava la partida, en cap cas es plantejaven vestir de manera especial. És més, fins i tot el calcer utilitzat era el mateix que es calçava diàriament, això en el cas d'utilitzar-ne, perquè com veurem en diferents casos molts dels jugadors preferien jugar descalços per tal d'evitar que durant el joc les espardenyes o sabatilles de careta es deterioraren o fins i tot quedaren totalment inutilitzables.

Davant la duresa de les pilotes utilitzades, molt especialment quan es juga amb pilotes de vaqueta, cal destacar la importància que dispensen els jugadors a protegir-se les

³³ Segons Llopis (1987) “en partides, jugades al carrer, de caire popular, el nombre de gent variava i podia, encara avui, en moltes ocasions ser de quatre, cinc i, fins i tot, sis jugadors, per tal de no deixar fora ningú que volgués jugar” (p. 32).

mans amb guants específics de pell i altres elements addicionals (Millo, 1976; Llopis, 1987; Conca et al., 2003).

1.2.7. La pilota

La importància de la pilota, el mòbil utilitzat en el joc, és tal que del seu nom prové la denominació general del joc. Malgrat que cal considerar les pilotes de pell o de badana i les pilotes de tec com altres pilotes que s'han utilitzat al llarg del temps i que encara s'utilitzen, és la pilota de vaqueta la pilota pròpia del joc³⁴.

La pilota de vaqueta

Les mesures reglamentàries actuals de la pilota de vaqueta, segons figura als reglaments de la FPV, són 42 mil·límetres de diàmetre i 138 mil·límetres de circumferència. Pel que fa al pes, malgrat que en l'actualitat oscil·la entre els 44-46 grams, antigament, durant el període objecte d'aquest estudi, el pes era entre 28 i 33 grams; o tal i com s'assenyalava en el Reglament de l'any 1944:

Art. 6. Les pilotes utilitzades tant en trinquet com en el carrer, estan formades per vuit gallons triangulars de pell de cap de vaca, farcides de borra, i amb un pes que oscil·la de 30 a 32 grams. (Millo, 1976, p. 46).

El procés de fabricació d'una pilota de vaqueta és totalment artesà i encara avui és el mateix que utilitzaven els primers piloters dels que tenim notícies en els pobles estudiats en aquest treball. Trulock (1973, p. 7) destaca la dificultat d'elaboració d'aquestes pilotes:

Queden pocs mestres, pocs artesans (més o menys a Carcaixent, a Catarroja, a Alginet, a Ondara, a Vistabella...) que encara es dediquen a aquest negoci. La seua fabricació és un misteri.

Una breu descripció del procés d'elaboració d'una pilota de vaqueta és la que ens ofereix Millo:

La *pilota* valenciana té en comú amb l'antiga que s'emprava als trinquets francesos el constar de vuit triangles; la valenciana s'omple de borra, mentre que l'antiga francesa es feia de pèl de gos. La *pilota* es diu de vaqueta, per tal com és confeccionada amb la pell de bou, concretament del bescoll i consta de vuit triangles, que cosits, formen la petita esfera. El gruix de la pell és de vuit

³⁴ Sobre la utilització de determinades pilotes a les diferents modalitats de joc, es poden consultar els quadres existents a l'apartat de modalitats, anteriorment exposades.

mil·límetres i després d'haver estat en adob, fins que el gruix es redueix a uns tres mil·límetres, es considera apta per ser cosida; es cus a mà, deixant un orifici per introduir els 'budells' i se li dóna la volta com a un guant. (...) La pilota queda completament esfèrica i apta per al joc després de ben polida, doncs una pilota nova té l'aspecte d'una joia (Millo, 1976, pp. 99-100).

Al procés de fabricació d'una pilota de vaqueta dedicarem especial atenció quan analitzem la figura de l'artesà de Catarroja Miquel Baixauli, el qual va esdevenir un prestigiós fabricant de pilotes que foren reclamades arreu de molts dels trinquets del País Valencià.

La pilota de pell o de badana

Aquestes pilotes, de característiques molt diferents a les de vaqueta, van esdevenir les pilotes més utilitzades al joc al carrer que es va desenvolupar durant les dècades de penúria econòmica de començaments del segle XX i els anys posteriors a la guerra civil. Sobre les seues característiques Llopis (1987) ens diu:

En general aquestes *pilotes de badana*, nom més freqüent, són pilotes una mica més grosses que les altres, molt més suaus i, per tant, menys doloroses per a la mà, a causa dels seus materials. Per contra, però, molt més *voladores* i curtes. Els jugadors hi hauran de fer un esforç molt més gran per fer-les anar, i no aconseguiran mai els resultats assolits amb la *pilota de vaqueta*.

Estan formades per una cobertura de pell assaonada de corder o d'ovella, per això el nom de *badana*, molt més suau que la *vaqueta*, i farcides de draps, amb la possibilitat d'un nucli de goma (p. 37).

La pilota de tec

Al joc practicat als frontons s'ha utilitzat, i encara avui s'utilitza, la pilota anomenada de tec. Aquestes pilotes estan confeccionades amb pell de cabra que és la que els dóna el característic color blanc; el seu pes oscil·la entre 45 i 50 grams, i el seu diàmetre oscil·la entre 38 i 50 mil·límetres.

1.2.8. El públic

Tots els autors de la bibliografia consultada (Trulock, 1973; Millo, 1976; Llopis, 1987; Conca et al., 2003), dediquen especial atenció a la importància del públic en les diferents modalitats de pilota valenciana. El tret característic del públic en una partida de pilota és la seua participació directa en el joc; a més de la peculiar manera d'ocupar el terreny de joc, que seguidament exposarem, allò que determina la seua importància és la seua intervenció en les decisions sobre les jugades dubtoses que pugen produir-se al llarg de l'encontre. Tan

destacable resulta la capacitat inapel·lable del públic per decidir sobre una jugada dubtosa, que el mateix Millo (1976) arriba a establir una semblança amb el senat romà:

(...) el senat romà, primer motor de la grandesa d'aquell poble, estava format per barons experimentats en el govern de la República, per ex-magistrats en la seua immensa majoria; per això, la sensatesa i la cordura presidia els seus dictàmens (...). En el trinquet ocorre el mateix, la massa dels aficionats són barons provectes; la majoria d'ells, en la seua joventut, es van posar els guants i jugaren amb més o menys destresa; és per això que coneixen per experiència el que és una pilota i les dificultats que amaga el joc (p. 107).

Trulock (1973), en parlar del públic i les travesses, ens descriu quin és el perfil dels assistents a una partida de pilota en un trinquet:

...els espectadors, els pocs que van quedant del joc de la pilota, són gent més bé treballadora, camperola, popular. Pot haver diners, i de fet n'hi ha entre ells, però són uns diners populars, treballats, inclús durament, a l'horta, amb la taronja, a la fàbrica de mobles,... (p.48).

També cal destacar l'exquisidesa amb la que Millo (1976) qualifica el públic en comparar-lo amb el d'altres esports en els quals s'idolatra els jugadors i el comportament dels assistents als encontres freqüentment sobrepassa els límits del respecte i la tolerància:

Els aficionats a la pilota valenciana no veuen, en els pilotaris, uns ídols col·locats en elevats pedestals; senzillament veuen homes, veuen uns amics als que tutegen i amb els que alternen en pla d'igualtat. Mai els aficionats de la pilota valenciana, mai el públic dels trinquets ha caigut en la bananada, a la que la cega admiració pels seus favorits arrossega als seguidors d'altres esports. (...) Però el públic del trinquet és selecte, perquè coneix l'esport de la pilota valenciana amb tot detall i, conseqüentment, és ponderat als seus judicis. Als trinquets es creuen travesses, juguen els d'un poble contra els de l'altre; malgrat això, ningú no s'apassiona, poques vegades s'aplaudeix (...) (p. 108).

Resulta necessari apuntar el tret essencialment masculí del públic. Fins les darreres dècades del passat segle XX, la presència de les dones entre el públic assistent a les partides de pilota, tant al carrer com al trinquet, era pràcticament inexistent. Sobre aquest fet, Trulock (1973, pp. 20-22) destina un apartat del seu llibre a parlar-ne, i ho fa d'aquesta manera: "Al trinquet mai veurem una dona. La dona a casa, amb els xiquets, netejant mocs, etcètera, etc." Així mateix, les paraules de Millo (1976) també resulten força descriptives del tarannà masculí i clarament discriminatori i misògin que envoltava les partides de pilota al llarg de l'època que analitzem:

El públic del trinquet és essencialment baronívol, profundament. Les dones no han anat, ni van, als trinquets. Als frontons, on es jugava alguna modalitat de pilota basca, solien anar algunes senyores, poques, acompanyant els seus marits, i bastants bagasses atretes pel rumb i la generositat habitual en els que aposten i guanyen. En els trinquets valencians no han anat mai ni

les honestes esposes ni molt menys les rameres. Alguna vegada, al cap de les mil, apareix alguna dona; sol seure en algun lloc retirat, per passar desapercibuda, i sol tractar-se de la mare o, núvia o parent d'algun jugador que comença (...) (p. 111).

La situació del públic

A les partides de carrer és el públic qui, amb la seua ubicació, determina el terreny de joc. Si és una partida a Llargues, excepte l'espai per traure, totes les altres zones poden estar plenes d'espectadors: vora les parets del carrer i al fons del carrer a un i altre costat. Si la partida és de Galotxa i a la Perxa, antiga modalitat que es practicava en alguns dels pobles de la comarca, el públic no es col·locarà a la zona del dau. Si es juga a la modalitat de Galotxa moderna, amb corda, el públic també s'asseurà a sota de la corda.

Al trinquet, el públic ocuparà les zones construïdes per tal d'acollir-lo, com són: les galeries, els frontals i llargues, les llotges, les llotgetes, els banquetes a sota la corda, i els graons de l'escala de la part del rest.

A diferència de les altres modalitats, aquelles jugades al carrer i als trinquets, quan es juga als frontons el públic es troba fora del terreny de joc. En el cas d'existir grades, el públic hi romandrà assegut; en cas contrari, utilitzarà cadires del recinte o seguirà la partida dempeus.

1.2.9. El marxador i les travesses

Trulock (1973), al seu llibre, comença l'apartat "L'àrbitre" amb les paraules següents (p. 24):

La pilota valenciana no té instituida la figura de l'àrbitre. Si passa per dalt de la corda es veu. Si en la treta passa per dalt de la ratlla i després colpeja al dau, es veu. Si el jugador la torna al segon en vegada del primer bot, es veu. Aleshores no és necessari l'àrbitre? No. Aleshores es fan trampes? No.

Amb el nom de marxador es coneix la persona encarregada de dur la puntuació de la partida de pilota. Potser aquesta és la figura que més s'apropa a un àrbitre. Malgrat que a la major part de les partides que es jugaven als carrers dels pobles de l'Horta al llarg del segle passat, eren els mateixos jugadors els que assumien les tasques de dur la puntuació del joc, en partides assenyalades o d'una particular rivalitat, sí que hi havia un home que assumia el paper de marxar la partida: cantava al final de cada quinze el resultat. A més de la puntuació de la partida, el marxador també podia assumir el paper de corredor de les apostes o travesses que el públic anava realitzant al llarg de l'encontre.

Les tasques de marxador, pel que fa al seguiment de la puntuació de la partida, no poden ser assumides per qualsevol persona. Una veu potent i un perfecte coneixement del joc seran qualitats indispensables de tot bon marxador. Com hem dit, normalment seran antics jugadors els qui assumiran aquest paper:

Quasi la totalitat dels corredors en actiu són ex-jugadors de pilota. També la major part dels trinqueters són, a la vegada, marxadors. No ho són tots, doncs és ofici que necessita de condicions especials. El bon marxador ha de tenir veu, bona veu; molta vista per a conèixer els espectadors; oïda per estar atent a la menor indicació i, sobretot, *saber donar i saber prendre*, unes vegades animarà els espectadors que aposten i altres, defenent l'interès d'algun imprudent, es fingirà sord quan una aposta, donades les circumstàncies, no tinga trellat, perquè no seria just o equitatiu acceptar-la (Millo, 1976, p. 124).

Pel que fa a les travesses, el joc de pilota no es concep sense aquestes. En qualsevol que siga la modalitat practicada les trobem com un fet inherent al joc que sovint es presenta com un element que estimula la seua supervivència i la participació del públic en el desenvolupament de la partida. Una vegada més, Millo (1976) ens descriu la seua importància:

L'aposta, la travessa, és la sal i el ferment del joc de la pilota; aquesta no es concep sense ella. (...) Sense apostes els frontons i els trinquets tindrien que tancar les seues portes; encara en les èpoques de major rigor ordenancista s'han permés les apostes. Pels anys quaranta, un governador de València les va prohibir, i va haver de revocar la seua prohibició, doncs el joc llanguia, sense que ni contendents ni espectadors pogueren interessar-se per ell (p. 113).

1.2.10. Les maneres de colpejar la pilota

Gran part de la riquesa i espectacularitat del joc es troba en la diversitat de maneres com el jugador pot colpejar la pilota al llarg d'una partida. A més de descriure breument les diferents maneres de colpejar la pilota, en el present apartat també descriurem les diferents maneres de posar la pilota en joc per tal de començar un quinze.

Maneres de colpejar la pilota

No entrarem a detallar les característiques motrius que determinen cada forma de colpejar la pilota ni la utilització de cada tipus de colpejament al llarg de la partida, però sí que donarem una breu descripció del gest que caracteritza cada colp:

- La volea. És el colp que es dona a la pilota abans que bote (a major altura que la resta de colps).
- El bot de braç. Colp per dalt, com la volea, però quan la pilota ja ha botat.

- La palma. Colp per baix, efectuat amb la mà oberta després de descriure un gir semicircular en un pla vertical. Pot fer-se tant a l'aire³⁵ com al bot³⁶.
- La bragueta o butxaca. El braç és mogut igual que en la palma però apegat al cos, per la qual cosa sembla que el jugador trau la pilota de la butxaca o de la bragueta.
- El manró. El jugador, de cara a la pilota, la colpeja després de descriure el braç un semicercle horitzontal (a la palma era vertical).
- El carxotet. Consisteix en pegar a la pilota de bot de braç, quan la pilota s'ha elevat tan sols uns centímetres de terra.
- El bot i volea. El jugador colpeja de palma la pilota tan prompte com bota a terra.
- El rebot. És el colp que se li dóna a la pilota una vegada aquesta ha rebotat a la paret. El jugador pot emprar diversos dels colps descrits anteriorment.
- La raspada. És el colp utilitzat en la modalitat del Raspall, que consisteix a colpejar la pilota quan va rodant per terra.

Sobre el traure i el ferir

El traure i el ferir són les diferents accions amb les quals es pot posar una pilota en joc en cadascuna de les modalitats conegudes; mentre que l'acció de traure es pot considerar relacionada amb la força, l'acció de ferir està relacionada amb l'habilitat. En l'acció de traure, practicada en les modalitats de Llargues i Raspall, el jugador colpeja la pilota enèrgicament cap al camp contrari. En l'acció de ferir, pròpia de les modalitats de Trinquet per dalt corda, Galotxa i Perxa, el jugador llança la pilota i intenta col·locar-la dins d'uns límits reduïts i, de vegades també, passar-la per dalt d'alguna altura (és el cas de la modalitat de Galotxa i Perxa).

Seguidament cal fer incidència en les diferents maneres de traure que existeixen, algunes de les quals han esdevingut tan significatives que han determinat que es distingisquen diferents modalitats de joc en funció de la manera com es trau.

- Traure de banca o banqueta. Possiblement aquesta és la modalitat més antiga de totes, encara que ja fa anys que no s'utilitza. Consistia en el fet que el jugador venia corrent i picava la pilota sobre una banqueta³⁷ per tal de colpejar-la després amb algun dels colps esmentats anteriorment.
- Traure a contramà. El jugador picava la pilota en la paret de la seua esquerra, de manera que en eixir rebotada i abans de caure a terra la colpejava.

³⁵ Colp a l'aire és aquell que s'efectua quan la pilota encara no ha botat.

³⁶ Colp al bot és aquell que s'efectua quan la pilota ja ha botat.

³⁷ La banqueta era una tauleta amb tres potes que tenia un cert desnivell envers el jugador, per afavorir el bot (Llopis, 1987).

- Traure a bracet. Aquesta manera de traure requeria una gran habilitat per part del jugador. Consistia a fer rodar la pilota des de la mà fins l'avantbraç i amb una extensió del braç fer que la pilota s'eleva per tal de pegar-li, de palma o de bragueta, amb la mateixa mà abans que no caiguera a terra.
- Traure de maneta. Era la manera més senzilla de traure. El jugador es llançava a l'aire la pilota, normalment amb la mà esquerra, per tal de colpejar-la amb l'altra mà abans que caiguera a terra.
- Traure de bot. Era igual a traure de banqueta però sense banqueta. El jugador picava la pilota a terra i la colpejava després.

1.2.11. El joc de pilota i el valencià

No podem tancar aquest apartat sense destacar la importància del valencià com a llengua vehicular utilitzada en les partides de pilota. El públic, durant els anys que comprén el període estudiat, estava compost pels homes dels diferents pobles que tenien el valencià com a llengua materna. El joc de pilota va ser un dels últims reductes en el terreny de la llengua, on la contaminació del castellà com a llengua oficial va causar menys estralls. La parla, encara que pel que fa als jugadors trobarem alguna excepció als pobles de la comarca, va ser sempre en valencià.

La relació poble-llengua-cultura, que tant remarcà el professor Manuel Sanchis Guarnier, s'acompleix plenament en el joc de pilota, una de les manifestacions més antigues de què gaudeix el poble valencià, més esteses per tota la seua geografia i més genuïnes, ja que en constitueix un senyal d'identitat assumit generalment. A més, malgrat les successives onades despersonalitzadores que ha sofert una societat tan propensa a l'oblit de les arrels culturals que la sustenten, el joc de pilota ha mantingut sempre la llengua autòctona com a única en el desenvolupament del joc, tant en el carrer, com en el trinquet, fins i tot a la ciutat de València, centre castellanitzat i castellanitzador per excel·lència (Garcia i Llopis, 1991, p. 53).

Potser les paraules de Millo, que prologuen el llibre de Llopis (1987), resulten clarificadores sobre la importància que per al poble valencià va tenir el joc de pilota com a fet cultural nacional.

Al nostre país, la noblesa primer, i darrere d'aquella la burgesia, després de la dolenta i trista jornada d'Almansa³⁸ no dubtaren a donar-li l'esquena a tot el que podia significar quelcom

³⁸ En la Batalla d'Almansa (25 d'abril del 1707), les tropes de Felip V van derrotar les de l'arxiduc Carles d'Àustria en el context de la Guerra de Successió. Això va comportar que Castella ocupara el Regne de València per dret de conquesta, perdent així el Regne de València tots els furs concedits fins a la data i essent-los imposats els Decrets de Nova Planta.

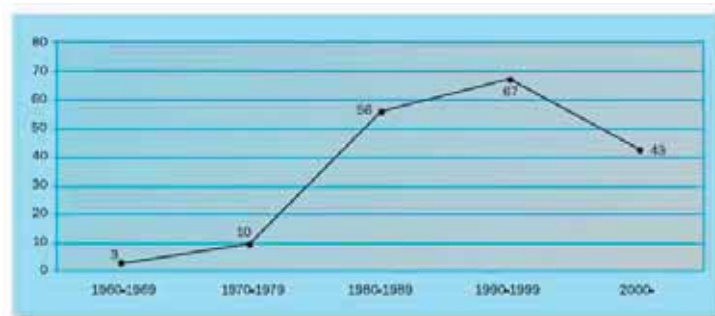
d'autenticitat valenciana; tot els pareixia poc per tal d'assemblar-se als nous senyors, als nous "amos". I si menyspreaven la màxima nota d'identitat d'una nació: la llengua; com no anaven a menysprear i desertar de l'exercici d'un esport, als seus ulls sols escaient per a gent baixa i rústica? Sols el poble fou fidel a una cosa i a altra, a l'idioma i a la pilota (Millo, 1987, p. 13).

1.3. Estudis sobre la pilota valenciana

Sens dubte, es pot afirmar que el desenvolupament de les investigacions sobre el joc de pilota valenciana, en referir-nos a estudis de caràcter històric, són certament escasses. La manca d'aquestes fonts d'informació encara s'escurça més en referir-nos als estudis històrics de caràcter local. Malauradament, i tret de contades excepcions, el joc de pilota valenciana no ha esdevingut un tema d'estudi que haja estat abordat amb el rigor que caldria esperar. Malgrat les diferents mostres d'interés mostrades des de diversos sectors com la Federació de Pilota Valenciana, la Universitat de València, i fins i tot la mateixa Conselleria d'Educació, Cultura i Esport del País Valencià, trobem un gran buit documental pel que fa als estudis seriosos sobre el nostre tema d'investigació.

L'interessant estudi bibliogràfic dels treballs acadèmics sobre pilota valenciana realitzat per González-Alcaide i altres (2010), resulta clarificador sobre quina ha estat l'evolució dels treballs realitzats al llarg del segle XX:

Els treballs pioners es remunten als anys 60 i 70 del segle XX, mentre que s'observa una gran eclosió de publicacions a partir de mitjan de la dècada dels 80, en una tendència que es manté fins a l'actualitat, i que coincideix amb l'edició de revistes especialitzades, amb la celebració de diferents congressos i reunions científiques, i amb la lectura d'algunes tesis doctorals (González-Alcaide et al., 2010).

Il·lustració 10. Evolució diacrònica dels treballs acadèmics sobre la pilota valenciana
(Font: González-Alcaide et al., 2010, p. 8)

Seguidament analitzarem quins han estat els estudis més significatius sobre el joc de pilota que s'han realitzat fins a la data de presentació d'aquesta investigació. Abordarem amb major deteniment aquelles publicacions o documents que presenten una relació més

directa amb el tema d'estudi que ens ocupa. Aquelles publicacions referides a aspectes que disten molt del tema d'aquest estudi, com poden ser notícies de campionats i partides dels darrers anys del segle XX, així com temàtiques específiques referides a aspectes mèdics i biomecànics que versen sobre el joc actual, no seran considerades en els epígrafs següents.

1.3.1. Els llibres

Llibres de caràcter general

Seguidament, i amb un criteri expositiu de caire cronològic pel que fa a la primera obra publicada per cada autor, es referiran les obres de caràcter genèric publicades sobre el joc de pilota valenciana. La documentació bibliogràfica de caràcter local, donada la seua especificitat i diversitat de fonts, serà comentada i referenciada en els apartats en els quals s'analitza el joc de pilota a cadascun dels pobles objecte d'estudi. Així mateix, seran excloses d'aquesta recerca bibliogràfica la gran quantitat d'obres existents sobre la pilota basca, malgrat que en moltes ocasions puguen contenir referències de caràcter històric o sobre aspectes del joc i modalitats valencianes.

L'any 1973 trobem el primer llibre que tracta exclusivament del joc de pilota valenciana, concretament del joc al trinquet; és l'obra *Joc de pilota. Pelota valenciana*, de Jorge C. Trulock, publicada a Madrid per l'Instituto Nacional de Educación Física y Deportes. Amb un caràcter entre literari i periodístic, amb una veu molt personal, ens trobem davant d'un text on l'autor aborda la descripció del joc de pilota de l'època d'una manera senzilla i plana, farcida de sarcàstics comentaris i valoracions personals que, si cap, aproximen encara més el lector a la realitat del joc. Conseqüentment, si bé no hi ha ambicions científiques ni historicistes en les pàgines d'aquest llibre, la seua lectura sí que ens ofereix una interessant visió del joc per part d'una persona que, des de Madrid, es reconeix aliena al joc i als costums populars del País Valencià. Sense cap solució de continuïtat, Trulock exposa els diferents aspectes i reflexions, concretament en dèsset breus ressenyes, que configuren el joc de pilota a l'interior d'un trinquet d'aquells anys: la pilota, la vestimenta, les persones que envolten el joc (jugadors, trinqueters, públic, home bo), les travesses, el bar... A més a més, reflexiona sobre el paper de la dona al trinquet, així com la disminució de l'afició pel joc i les possibilitats de la seua desaparició. En parlar d'aquest llibre cal destacar la importància de les magnífiques imatges del fotògraf García Ferrada que acompanyen el text. Ens trobem davant un interessant document gràfic. Més enllà d'il·lustrar-ne el contingut escrit del llibre, per la seua qualitat descriptiva i punyent,

aquestes fotografies ens ofereixen una excel·lent visió del joc de pilota en un trinquet. Una llàstima, això sí, que els peus d'imatge no proporcionen més dades sobre els continguts: jugadors, instal·lacions, dates...

Llorenç Millo l'any 1976 publica *El trinquet*, obra que marcarà l'inici d'un posterior degoteig de publicacions sobre el joc de pilota valenciana. Sense academicismes, sense cap pretensió científica i amb una gran dosi d'humilitat, aquest llibre esdevindrà un valuós testimoni sobre la pilota de l'època així com un text de referència per a posteriors publicacions i per a aquest mateix estudi³⁹:

La fi d'aquest llibre no és relatar una història de la pilota valenciana, en les seues múltiples varietats, ni tan sols una història del trinquet, doncs no em considere amb preparació suficient per fer-ho. Confie en que altres, més erudits i amb més temps i millors dots per a investigar, ho facen en un futur pròxim. Pensant en aquesta possibilitat, confiant que, alguna vegada, un escriptor d'autèntica talla es recorde de la pilota valenciana i l'exalte en una obra digna d'ella, he recollit a les pàgines d'aquest volum l'estat actual del trinquet i allò que he vist i he escoltat a la meua vida d'aficionat (Millo, 1976, p. 5).

L'obra està formada per vint-i-sis apartats o capítols que van encapçalats amb un breu títol al·lusiú al seu contingut. En parlar d'aquests apartats cal destacar que la seua extensió és força desigual: mentre que els nou primers (Pròleg, "Orígens de la pilota", "Llegendes", "La pilota a França i Espanya", "Consideracions sobre les distintes classes de pilota", "El joc de pilota a València" i "El trinquet en l'actualitat"), presenten una extensió entre un i vuit fulls, en arribar a l'apartat "El Reglament i comentaris", l'autor destina trenta nou fulls en els quals inclou íntegrament la secció segona del Reglamento de Pelota que correspon al reglament de Pilota Valenciana. La importància d'aquest reglament, elaborat l'any 1944, des de la Secretaría Técnica de la Federación Española de Pelota, juntament amb els interessants comentaris de Millo al llarg del capítol, seran fonts freqüentment referenciades en aquest estudi. Seguint amb l'anàlisi del contingut del llibre, a continuació trobem dotze apartats d'extensió relativament breu ("Els vells trinquets", "Els trinquets actuals", "El trinquet de Pelayo", "La pilota", "El guant", "El públic", "La dona", "Les travesses", "La propina", "El marxador", "El desafiament" i "El Raspall"), que donen pas a "La partida del dissabte", capítol on l'autor recull al llarg de setanta sis pàgines diversos resultats i referències apareguts en aquesta secció del diari *Las Provincias* entre els anys 1959 i 1975. Seguiran dos apartats referits a "Els campionats" i a "El trinquet de Gandía", per, finalment, abordar l'apartat més extens del llibre: "Els jugadors de pilota". En aquesta darrera part, ordenats alfabèticament pel seu malnom, Millo exposa un interessantíssim cens de jugadors

³⁹ Com el lector anirà descobrint, a causa del gran interès que presenten i la gran informació que ofereixen, les paraules de Llorenç Millo seran citades amb molta freqüència en els diferents apartats d'aquest estudi.

que, acompanyats d'una breu semblança biogràficoesportiva, ha possibilitat que l'existència de la majoria d'aquests jugadors de pilota no reste oblidada i perduda en la memòria dels temps.

A més de la crònica setmanal "La partida del dissabte", que continuà escrivint pràcticament fins a la seua mort, l'any 1982 publicà *El joc de pilota*, un breu llibre de caire divulgatiu en el qual es condensa molt encertadament l'essència del joc (Millo 1982).

El mateix any de la primera publicació de Millo, trobem *Pelota Valenciana. Entrevistas y reportages*, un llibre del periodista López-Egea (1976) en el qual compila reportatges i entrevistes que des de l'any 1967 fins a la mateixa data de la publicació va realitzar a destacats jugadors i personalitats del món de la pilota de l'època. Malgrat que les entrevistes tenen un caire periodístic, són molt breus i disten molt de tenir pretensions investigadores, el seu contingut resulta un interessant document al qual ens referirem en diverses ocasions al llarg d'aquest treball. El contingut el conformen 53 reportatges/entrevistes disposats cronològicament en funció de la data de realització. A més dels destinats a jugadors de diversos pobles i èpoques, l'autor refereix semblances i entrevistes a trinqueters (de Carcaixent, de Gandia i de la Vall d'Uixó), així com a d'altres importants personatges de l'àmbit de la pilota com ara els artesans de pilotes Miquel Baixauli i Enrique Álvarez, i al mateix president de la Federació de Pelota Valenciana, Jacinto Quincoces. A l'apèndix inclòs a la segona edició del llibre, que data de l'any 1998, l'autor afegeix unes notes introductòries seguides de tres noves entrades que versen sobre el poble de Genovés, i sobre el jugador Enrique Sarasol Soler. Finalment, no volem deixar de destacar les interessants i divertides caricatures d'Emilio Panach, *Milo*, que acompanyen cadascun dels textos de López-Egea i il·lustren, de manera molt encertada, els trets i la fisonomia de tots els personatges entrevistats.

Aureli López és altre dels autors amb obra publicada sobre el joc de pilota. Al seu primer treball: *La pilota valenciana: el deport d'un poble viu* (1984), seguiran *Pilota valenciana* (1995) i *La pilota valenciana: deport, cultura i llengua del nostre poble* (2004). Els tres llibres esmentats, a causa de la manca de rigor pel que fa al tractament del joc i a les evidents deficiències lingüístiques que presenten, no han estat considerats com una font d'informació totalment fidedigna a utilitzar en el nostre estudi.

Serà Frederic Llopis (1987), amb el seu llibre *El joc de pilota valenciana*, qui aportarà el primer estudi seriós dins de la bibliografia sobre el joc de pilota. L'obra de Llopis reproduïx bàsicament la tesi de llicenciatura que l'autor va presentar, el febrer de 1984, a la Facultat de Filologia de la Universitat de València. Referint-se al contingut del

llibre, són les paraules del catedràtic de Lingüística Valenciana n'Antoni Ferrando en la introducció, les que millor expliciten la vàlua del text que precedeixen:

(...) una descripció científicament rigorosa del joc, en totes les seues modalitats i variacions geogràfiques sobre el joc valencià. Un estudi com aquest s'hi trobava a faltar, però, per dur-lo a bon terme, calia un professional que reunís la doble condició d'expert en filologia i jugador de pilota.(...) En el treball de Llopis Bausset, ciència i passió es donen la mà per oferir-nos una descripció acurada i amena de l'esport valencià per antonomàsia, un esport que, pel que sembla, ja fa segles que presenta una geografia coincident amb els límits administratius de l'antic Regne de València (Ferrando, 1987, p. 15).

Si bé les “Notes històriques” que obren la primera part del llibre estan perfectament documentades i referenciades, són de caràcter genèric i conseqüentment no apareix cap al·lusió a la comarca sobre la que se centra el nostre estudi. La segona part, la més extensa del llibre, se centra en una acurada descripció de tots els aspectes que conformen el joc: els jugadors, la pilota, el públic, la puntuació de la partida, la partida, el marxador, les travesses, les maneres de colpejar la pilota, el traure i el ferir, el vestuari, les lesions i les modalitats. A la tercera part, “Glossari”, al llarg de tres capítols, l'autor aborda aspectes de caire lexicogràfic referits als joc: mots i locucions, refranys i dites del joc de pilota i, finalment, expressions que han ultrapassat el límit del joc. Així doncs, el treball de Llopis, fet des d'un angle etnolingüístic, es pot qualificar d'excel·lent. A més de realitzar una estructurada i precisa descripció del joc, ens aporta un interessant i important estudi sobre el lèxic que s'ha generat al llarg del temps a l'entorn d'aquest joc.

La Conselleria de Cultura, Educació i Ciència valenciana, va publicar *Estudi tipològic i catàleg dels trinquets* (Vilalta et al., 1986). En aquesta obra es realitza un estudi de catalogació i de descripció arquitectònica de 42 trinquets existents arreu del País Valencià.

Les diverses tipologies dels trinquets es formalitzen en la documentació gràfica que per cadascú d'ells es materialitza en dos plànols, el primer d'ells que grafia en plantes i seccions els caràcters de la seua arquitectura acompanyat d'un quadre de dimensions de tots els elements definitoris del trinet i un segon plànol complementari subministra informació de seccions i detalls d'aquests elements (p. 13).

Pel que fa a la distribució comarcal, els 42 trinquets catalogats es distribueixen de la manera següent: 31 a les comarques centrals (Camp del Túria, l'Horta, la Foia de Bunyol, la Ribera Alta, la Ribera Baixa, la Safor, la Costera i la Vall d'Albaida), 5 a dues comarques del nord (la Plana Alta i la Plana Baixa) i els 6 restants a les comarques de la Marina Alta, la Marina Baixa i l'Alcoià (Vilalta et al., 1986). Malgrat que el 75% dels trinquets es troben a les comarques centrals, s'observa que tan sols un d'aquests, el d'Alcàsser, es troba en una de

les poblacions objecte del nostre estudi. L'elevat rigor del contingut d'aquesta publicació, així com el grau de detall dels plànols que s'adjunten, són un valuós document per aproximar-nos al que van ser les instal·lacions dels trinquets de principis del s. XX.

Amb el llibre *Joc de pilota. Historia de un deporte valenciano*, de l'any 1998, Alberto Soldado aporta un nou estudi sobre el joc de la pilota a les terres valencianes. Aquesta obra, considerada des d'una vessant divulgativa, resulta certament atractiva per la gran quantitat d'informació, il·lustracions i anècdotes que acompanyen el recorregut històric que l'autor i diversos col·laboradors realitzen al voltant del joc de la pilota. Malgrat que és una obra de caràcter eminentment històric i en aquesta es realitza una anàlisi de l'evolució del joc de pilota, una síntesi dels principals jugadors de diferents pobles de les comarques del País Valencià i que presenta uninteressant apartat dedicat a la història dels diferents campionats celebrats, resulta decebedora la manca de referències bibliogràfiques i altres possibles fonts d'informació a partir de les quals ha estat elaborat el llibre. Així mateix, es fa palesa la senzilla descripció que es realitza de les diferents comarques sense aprofundir-ne en el tema: a l'anàlisi de la comarca de l'Horta, malgrat que l'autor la considera "una comarca de gran tradició" (p. 144), no apareixen referències a cap poble de la comarca de l'Horta Sud.

Des de la Conselleria de Cultura i Educació l'any 2003 es va publicar *La pilota valenciana: unitat didàctica* (Conca, Garcia, Gimeno, Llopis, Naya, i Pérez, 2003). Si bé els quatre primers capítols, "Aproximació històrica al joc de pilota valenciana", "El joc de pilota i el valencià", "Aspectes del joc i Modalitats", segueixen part de l'estructura de l'obra de Llopis (1987), exposats d'una manera senzilla i correcta, no aporten novetats al tema d'estudi; serà al capítol cinquè, "Aplicació pràctica en l'àrea d'Educació Física", on trobarem la matèria innovadora d'aquesta obra. Es tracta d'una proposta d'aplicació pràctica del joc de pilota en el currículum escolar de l'àrea d'Educació Física; concretament es desenvolupa una unitat didàctica de pilota valenciana en el marc del currículum d'Educació Primària que concretava el Decret 20/1992 del Govern Valencià. Al capítol sisé es desenvolupen activitats complementàries que se sumen a les propostes de la unitat didàctica exposada al capítol anterior. Escrit per sis autors, entre ells el mateix Llopis, el llibre pretén convertir-se en una eina per al professorat destinada a la promoció del joc de pilota als centres educatius.

L'any 2009, a la bibliografia sobre el joc de pilota valenciana cal afegir dos llibres nous que aporten dades i reflexions força enriquidores al voltant del món de la pilota. De la mà de Paco Cerdà i Purificació Mascarell (2009), en el llibre *La revolució va de bo! La modernització de la pilota valenciana*, trobem un treball periodístic en el qual a través de la

crònica, el reportatge i l'entrevista en profunditat, ens transmeten la memòria personal i col·lectiva de l'esport de la pilota. Els reportatges i les entrevistes que podem llegir-hi corresponen a persones estretament vinculades al món de la pilota; trobem figures tan diverses com jugadors, artesans, directius, empresaris, periodistes, professors d'educació física, monitors i entrenadors, patrocinadors i d'altres. Als nou capítols que componen el llibre els autors ens ofereixen, a través de nou reportatges i vint-i-tres entrevistes, un diagnòstic de la pilota valenciana actual en el qual s'analitza el procés modernitzador en què està immers el joc de pilota actualment. Es tracten temes, tan importants i de vegades polèmics, com són la professionalització i internacionalització de la pilota, el paper de la televisió, les escoles de pilota, l'expansió del món aficionat, la pilota basca com a referent i la importància del joc com a referent cultural.

En segon lloc, Recaredo Agulló i Víctor Agulló (2009) en el seu llibre *El joc de pilota a través de la premsa valenciana 1790-1909*, realitzen un extraordinari treball de recerca i buidatge periodístic que ens ofereix un cabal d'informació sobre el context social i les característiques que tenia el joc de pilota que es practicava al llarg del període sobre el qual centren el seu treball. Utilitzant citacions provinents de les diverses fonts consultades, en els primers capítols realitzen un recorregut al llarg de la història en què il·lustren el caràcter universal de la pilota a través dels temps; en un capítol posterior es relaciona el joc de pilota amb les autoritats de l'època i els bans prohibitius i amonestadors que es realitzaven envers el joc. Seguidament s'analitzen les múltiples referències al joc en diverses cròniques i obres literàries. Continua un voluminós capítol en el qual, utilitzant abundants dades obtingudes de la premsa escrita, analitzen molts dels diferents trinquets que van existir al llarg de la geografia valenciana. Els darrers capítols es destinen a analitzar amb major detall aquelles instal·lacions que van tenir una importància vital en el joc de pilota a terres valencianes, com són el trinet de Juan de Mena, el de Pelayo i el Jai-Alai, així com la importància que va tenir el joc als pobles valencians.

Serà l'any 2011, quan novament veurà la llum un altre llibre de pilota en l'àmbit educatiu. Es tracta de *Pilota valenciana. Propostes didàctiques per ensenyar i aprendre el nostre joc* (Martos i Torrent, 2011). Els autors realitzen una proposta didàctica, dirigida a l'educació primària i secundària, que considera el joc de pilota com un contingut curricular de caràcter transversal. En el llibre destaquen les tres parts que constitueixen el seu gruix: en una primera part aborden els aspectes genèrics de la pilota valenciana (orígens, evolució del joc i modalitats actuals); el capítol següent es dedica a exposar les justificacions i els aspectes educatius que envolten la proposta; i, finalment, es presenten activitats pràctiques per portar-les a l'aula, així com la seua avaluació.

Coincidint amb l'any en el qual és presentada la nostra investigació, el 2015, apareixen dos llibres nous sobre pilota escrits per Aureli López i Alberto Soldado. Es tracta de *Pilota Valenciana. Identitat*, de López (2015), i *Units pel joc de Pilota*, de Soldado (2015). Ambdós llibres, seguint la línia poc rigorosa i gens academicista que caracteritza les anteriors publicacions d'aquests autors, no presenten aportacions interessants o directament relacionades amb el nostre tema d'investigació.

Llibres de caràcter específic

Durant la darrera dècada del segle XX i els inicis del nou mil·lenni comencen a aparèixer publicacions de caràcter més específic pel que fa als temes que aborden. En primer lloc cal destacar l'aparició del *Vocabulari del joc de pilota* (García i Llopis, 1991), que malgrat que puga semblar un senzill compendi de vocables, va molt més enllà. Aquest llibre es compon de tres parts realment valuoses que són exposades amb rigor a la vegada que aporten interessants i noves dades als estudis de la pilota valenciana: la primera, "Antecedents històrics", considerem que és l'anàlisi més extensa i abundant en informació contingut en una publicació sobre els orígens del joc; la segona part, "Característiques lingüístiques d'interès en el lèxic del joc de pilota", es dedica a aprofundir en aquest tema d'una manera exquisida; i, finalment, la tercera part conté el gruix de la matèria que li dona títol a l'obra: "Vocabulari del joc de pilota".

Seguint amb les publicacions de caràcter específic, en segon lloc cal considerar els llibres dedicats a trinquets veterans. Si bé estem al davant de publicacions que, sovint, no estan caracteritzades per un elevat rigor investigador, totes aquestes gaudeixen del valor que els atorga el fet de recuperar fragments de la història local del joc de pilota. És el cas de *El trinet de Burjassot* (Alonso i López, 1995), *Trinet El Zurdo: 50 anys al dau...* (Ferraíró, 2002) i *El trinet de Manises i el Xiquet de Quart* (Pérez, J. i Pérez, P., 2008).

Així mateix, apareixen obres destinades a estudiar la història del joc a determinats municipis. A *Cent anys de pilota a Simat* (Mogort i Mainar, 1992), trobem la primera publicació on s'aborda de manera específica la història del joc de pilota en un únic municipi. Posteriorment, també de caràcter local, però aportant interessants dades al voltant de les primeres fonts escrites sobre el joc de pilota al País Valencià, apareix *750 anys del joc de pilota en Alcoi* (Tormo, 2006). Als set primers capítols d'aquest llibre⁴⁰ l'autor fa un recorregut històric del que ha estat el joc de pilota a Alcoi i de la existència dels tres trinquets que van arribar a existir a la ciutat al llarg d'aquest període. En la resta de capítols, tots força breus, tracta els temes següents: una partida històrica de l'any 1894, el joc al

⁴⁰ Col·leccionable (set lliuraments de setze pàgines) de distribució gratuïta amb el periòdic *Ciudad de Alcoy*.

carrer, la confecció de pilotes, els trinqueters del segle xx i els jugadors més importants. En els últims quatre capítols analitza el procés de desaparició del joc fins a l'any 1987, data a partir de la qual l'autor es mostra esperançat pel reviscolament de la pilota a Alcoi. Amb tot, malgrat que el treball mostra evidents mancances de caire científic, és un interessant document de caràcter local que ens ofereix quina ha estat la història del joc de pilota valenciana a Alcoi.

Per últim, cal destacar l'obra sobre la figura del genial jugador de pilota Francisco Cabanes, *el Genovés* (Mollà, 1994). El text de Mollà, juntament amb el disseny i la maquetació a càrrec de Bascuñan, fan d'aquest llibre una petita obra d'art. Endinsar-se en la seua lectura esdevé tot un viatge a les entranyes del joc de pilota valenciana. Mollà, escriptor i filòleg, amb una narració exquisida, presenta un text de gran qualitat que naix de l'estima per la pilota i de l'admiració pel jugador Francisco Cabanes. Les paraules amb les quals comença el llibre en són una mostra clara de les intencions de l'autor: "Aquest llibre és, abans que cap altra cosa, un homenatge personal: el meu agraïment al millor jugador de pilota de tots els temps" (p. 11). Tot just un any després, el mateix autor va publicar *Una partida de llegenda. 9 de juliol a Sagunt* (Mollà, 1995), un text on es narra la memorable partida de pilota disputada al trinquet de Sagunt entre el Genovés i Àlvaro.

1.3.2. Les tesis doctorals, tesines i treballs acadèmics

Des de l'any 1977 fins al moment d'escriure aquesta tesi, són diversos els treballs de caire acadèmic que aborden el tema de la pilota valenciana des de diferents àmbits. Com seguidament exposarem amb major deteniment, entre els treballs podem distingir aquells que presenten una visió global del joc de pilota (Gallach, 1977 i 1990, i Vilaplana, 1985), i aquells altres de contingut de caire més específic envers aspectes tècnics o de rendiment del joc (Olaso, 1987; Montaner, A.M., 2010; Montaner C., 2011; i Martínez, 2012). Més enllà dels treballs anteriors, un cas diferent el trobem en la tesi doctoral de Llopis (1984) en què, a més d'una extraordinària anàlisi del joc, trobem un excel·lent estudi lexicogràfic al voltant del joc com a patrimoni de la cultura popular.

En seguir criteris cronològics d'aparició, el primer treball acadèmic que descobrim és *El juego de pelota valenciana en la calle*, escrit per Gallach (1977) i presentat a l'INEF de Madrid. L'objectiu principal del treball es concretava en l'estudi del passat, el present i el futur del joc de pilota valenciana al carrer. Gallach desenvolupa el contingut del seu estudi en quatre apartats: en primer lloc, presenta un

breu estudi històric; seguidament, determina i descriu les diferents modalitats de joc que existien aleshores i en èpoques passades; en tercer lloc, descriu els elements que conformen el joc (llocs, jugadors, materials, àrbitre, públic, tanteig, travesses i reglaments) i, finalment, presenta la part més interessant del treball en la qual realitza una enquesta a xiquets en edat escolar de diferents pobles de la Comunitat, per tal de conèixer l'estat actual de la pràctica del joc. Les conclusions, davant el greu perill de desaparició que envolta el joc, destaquen la necessitat de promoure i reactivar la pràctica del joc mitjançant la creació d'escoles esportives, l'habilitació de carrers, la construcció de trinquets i la facilitació de la pràctica als menors des de la federació i altres entitats, així com als empresaris dels trinquets. Aquest treball, com seguidament s'exposarà, va tenir la seua continuació en la tesi doctoral que presentà, tres lustres més tard, el mateix autor.

Considerem que la tesi doctoral de Llopis (1984) va suposar el primer estudi rigorós que es va realitzar en l'àmbit acadèmic. El contingut i l'estructura d'alguns dels seus apartats, bàsicament l'apartat dedicat a la descripció del joc, van influir de manera evident molts dels treballs posteriors, pertanyents o no a l'àmbit acadèmic, que s'han escrit sobre la matèria. Afortunadament, l'autor va divulgar part del contingut d'aquest treball en l'excel·lent llibre *El joc de pilota valenciana* (Llopis, 1987)⁴¹. La tesi *El joc de pilota al País Valencià. Estudi lexicogràfic de cultura popular*, s'estructura en sis apartats: introducció, notes històriques, descripció del joc, glossari, conclusions generals i bibliografia. Deixem que siguen les paraules del mateix Llopis en la Introducció del seu treball les que ens hi aproximen:

Amb el present treball em propose de fer, per primera vegada, un estudi aprofundit del joc de pilota valenciana en totes les seues modalitats i en tots els seus aspectes, tot estudiant-ne el vocabulari emprat al voltant seu, com a objectiu primordial.

A tal objecte he realitzat tota una sèrie d'enquestes per diverses comarques del País Valencià a fi de comprovar les variacions en el joc, tant pel que al seu lèxic com pel que fa al seu desenvolupament i diferents modalitats, així com verificar la seua vitalitat.

El joc de pilota, fins ara, només havia estat estudiat des d'un punt de vista afeccionat i amb un criteri d'exaltació folklòrica o merament deportiva, que no amb el propòsit de recollir sistemàticament el vocabulari que s'hi empra i de presentar-lo ordenadament, així com de fer un llistat i descripció de totes les seues modalitats practicades al País Valencià. Ja que els pocs estudis existents només han tingut com a objectiu el trinquet i la modalitat per dalt corda (Llopis, 1984, p. 3).

Resulta significatiu el paral·lelisme existent entre la tesi de Llopis i la nostra pel que fa determinats aspectes de caire metodològic: la seua documentació prové de fonts escrites,

⁴¹ El contingut d'aquest llibre ha estat comentat a l'apartat anterior d'aquest mateix capítol.

cròniques en els diaris i del que ell anomena treball de camp (entrevistes i enquestes). Si ens endinsem en el seu estudi, en el primer apartat, “Notes històriques”, Llopis realitza una recensió de tot aquell material bibliogràfic que directament o indirecta pot tenir rellevància per a veure la importància del joc. En el segon gran apartat del treball es desenvolupa, al llarg de dotze capítols, una descripció exhaustiva de tots els elements que tenen certa transcendència al món de la pilota valenciana. El tercer apartat, en el qual es tracta l’objectiu principal del treball, recull una ordenació alfabètica de tot el lèxic significatiu utilitzat dins del joc, tot fent referència a la seua aparició en les obres lexicogràfiques bàsiques per al català. Finalment, exposa dotze conclusions d’entre les quals, per la relació amb el nostre estudi, destaquem la primera: “La quantitat de material escrit referent a la pilota resulta exigua, motiu pel qual cal fer estudis aprofundits, sobretot des del punt de vista antropològic” (Llopis, 1984, p. 413).

Malgrat que es tracta d’un escrit que dista molt de l’envergadura d’una tesi doctoral, també volem fer esment del treball acadèmic *El joc de pilota al País Valencià: el trinquet*, que va ser presentat per A. Villaplana, l’any 1985, a la Universitat de València. En aquest es realitza una aproximació al joc de pilota que es desenvolupa al trinquet, així com les característiques que l’envolten, l’espai i les modalitats existents.

L’any 1990, Gallach presenta a l’INEF de la Universitat de Granada la seua tesina de llicenciatura: *Pasado y presente de la pelota valenciana*. El seu treball, tal i com manifesta a la introducció, és una ampliació del treball acadèmic anterior, presentat quinze anys enrere, que hem comentat en paràgrafs anteriors.

Servisca aquest treball com ampliació del realitzat en 1976⁴², en què només tractàrem algunes modalitats del carrer, havent-se completat la llista de les conegudes i afegint-ne també les del trinquet i paret que no aparegueren en aquell (Gallach, 1990, p.10).

Pel que fa al contingut del document, Gallach pràcticament segueix el mateix guió d’exposició que utilitza en la seua tesina. En la primera part, l’autor presenta tres capítols: en el primer realitza un resum històric, en el segon exposa els elements a considerar en el joc, i en el tercer analitza les varietats del joc. En la segona part del treball trobem quatre capítols: en el primer, en el qual s’exposa la metodologia utilitzada, es presenta el treball d’investigació realitzat l’any 1976; en el capítol següent es comparen les dades obtingudes en la investigació de 1976 i les obtingudes l’any 1990 i, finalment, s’exposen les conclusions. Els dos últims capítols, corresponents a un vocabulari castellà-valencià i la bibliografia i citacions, tanquen el treball. Considerem que, malgrat l’interés del treball i les

⁴² L’autor es refereix al la tesina referenciada bibliogràficament l’any 1977.

dades que aporta al coneixement de la història del joc de pilota, el text de Gallach presenta alguns aspectes poc clars. En primer lloc volem destacar que en el capítol v, titulat “Comparació dades 1976-1990” (Gallach, 1990, p.141), esperem trobar una comparativa de dades entre els dos estudis relativa als resultats de les enquestes sobre la pràctica del joc entre la població en edat escolar; la nostra sorpresa és que només trobem dades referides a modalitats de jocs per pobles, competicions, trinquets i carrers actius, així com al nombre de jugadors professionals, aficionats i federats. També trobem certa incongruència en la presentació de resultats i en les conclusions. Malgrat que en els resultats Gallach afirma que molts pocs xiquets juguen a pilota i que, en general, sense importar la modalitat, es juga molt poc a pilota valenciana, en les conclusions, quan l'autor diu que compara els resultats de l'any 1976 i els de l'any 1990, es mostra positiu en constatar un augment significatiu del nombre de practicants, així com del carrers on es juga i de noves d'instal·lacions.

A la Universitat de Barcelona, l'any 1993, Salvador Olasso va presentar la tesi que du per títol *El joc de pilota en la Comunidad Valenciana*. En aquesta investigació, de caràcter praxiològic⁴³, l'autor analitza el joc de pilota i proposa un model interpretatiu utilitzant raonaments lògicomatemàtics. Es tracta així, d'una investigació científica que pel seu contingut teòric referit a la lògica interna del joc de pilota, si bé no ens aporta dades significatives a l'estudi de caire etnològic que nosaltres presentem, sí que ens ofereix els criteris d'anàlisi per poder catalogar les diverses modalitats de joc existents als pobles analitzats.

L'any 2007 es desenvolupen dos projectes d'investigació sobre el joc de pilota que mereixen especial atenció. Martos, Vidal, Naya, Devís i Talamantes (2007), porten a terme una investigació que presenta molts paral·lismes amb el nostre estudi. Es tracta del *Mapa etnològic del joc de pilota valenciana i els mecanismes actuals de transmissió a les comarques valencianes*. L'objectiu de l'estudi es centra a indagar sobre el terreny, mitjançant l'observació, entrevistes, estudi de documents i catalogació d'instal·lacions, quines han estat les modificacions del joc de pilota a mà en ell context valencià durant les darreres generacions i quina és la situació actual en el moment en què realitzen l'estudi. Així mateix, es pretén investigar els mecanismes de transmissió del joc. Si ens endinsem en el contingut d'aquesta interessant investigació, en l'apartat de resultats trobem l'anàlisi del joc de pilota de diferents poblacions de cadascuna de les comarques del País Valencià. En el cas de l'Horta, a més de la localitat de Borbotó, pertanyent a l'Horta Nord, també es presenta un apartat conjunt sobre dos pobles de l'Horta Sud, concretament dels pobles

⁴³ La praxiologia motriu és una disciplina científica que s'ocupa de la lògica interna de les situacions motrius.

d'Alcasser i Picassent. L'anàlisi de cada poble es realitza atenent a un guió que preveu els següents apartats: introducció, metodologia, resultats (inclou quatre punts: quadre resum de les modalitats tradicionals jugades, quadre de les modalitats jugades a l'actualitat, lògica interna de les modalitats jugades i lògica externa, i annex), i discussió. En aquest capítol destinat a les discussions es realitza una anàlisi sobre els mecanismes de transmissió del joc tradicional dels majors als xiquets, així com els mecanismes de transmissió actuals del joc a través de les escoles de pilota. La darrera part de la discussió es dedica a interpretar els resultats i presenta una reflexió sobre diferents aspectes com ara la conservació del joc, l'homologació de l'esport de la pilota valenciana, els reglaments, les relacions entre la lògica interna i externa, la construcció d'espais artificials, la investigació com a eina de millora i, finalment, la riquesa dels jocs trobats arreu del territori i la justificació per incloure la pilota a l'escola.

La segona investigació apareguda l'any 2007, projecte finançat pel Consejo Superior de Deportes, és realitzada per Martos, Usabiaga, Vidal, Etxebeste i Beltrán (2007), i porta per títol *Los juegos directos de pelota a mano en la península. Estudio etnológico en las comarcas-refugio de la Marina Alta y Baja de la Comunidad Valenciana y las comarcas de Baztán, Oarso y Beterri de Navarra y Euskadi*. Com clarament es determina al títol, aquest estudi analitza el joc directe de pilota practicat a 17 poblacions de comarques valencianes, basques i navarres, que comparteixen trets geogràfics i socials comuns (orografia muntanyosa, societat rural, llengua autòctona, etc.). Amb una estructura, uns objectius i una metodologia molt semblants a la investigació de Martos et al. (2007), exposada en l'anterior paràgraf, els seus objectius en relació als pobles analitzats són: estudiar els jocs directes de pilota practicats tradicionalment i en l'actualitat, estudiar el patrimoni material i arquitectònic propi del joc, realitzar un estudi etnològic sobre el joc mitjançant entrevistes i enquestes, i determinar els motius de la pervivència del joc a les zones estudiades. L'estructura del treball presenta una introducció en què s'inclouen els fonaments i els objectius de l'estudi, un apartat que descriu la metodologia emprada i, finalment, un extens apartat de resultats. L'apartat de resultats s'organitza en quatre parts: un primer punt en el qual es presenta la definició dels jocs directes, un segon punt on s'analitzen les característiques de les diferents famílies de jocs directes (amb ratlla, sense ratlla i sense corda, sense ratlla i amb corda, cooperatiu), un tercer apartat on s'analitzen exhaustivament els jocs directes (espais, relacions entre persones, el concepte del temps, la cultura material, relació entre la lògica interna i externa), i finalment l'apartat més extens, els informes de cadascuna de les poblacions investigades. Com en el treball de Martos et al.

(2007), resulten evidents els paral·lelismes que aquesta investigació presenta amb el nostre estudi i les estretes relacions que existexen.

Una altra tesi doctoral, *Estudi dels trinquets de pilota valenciana, segons criteris epidemiològics, d'opinió i biomecànics*, és presentada l'any 2010, en la Universitat de València, per Ana María Montaner. L'objectiu general d'aquest estudi és analitzar i avaluar els trinquets de pilota valenciana a través d'estudis sobre la percepció de molèsties corporals, d'opinió i mecànics (Montaner, A.M., 2010). Derivades dels resultats obtinguts, l'autora ens presenta les conclusions en relació a tres aspectes: les molèsties corporals dels pilotaris, l'estudi horitzontal d'opinió de trinquets i l'estudi mecànic dels trinquets.

Tot just un any després, Carlos Montaner (2011) presenta la tesi doctoral *Disseny d'un guant de protecció per a jugar a pilota valenciana en funció de l'opinió dels usuaris i de criteris epidemiològics i biomecànics*. L'objectiu de l'estudi queda clarament descrit al títol del treball. Com hem indicat a l'inici d'aquest apartat referit als treballs acadèmics, aquest és un estudi de caràcter molt específic sobre un material utilitzat al joc; és per això que el seu contingut dista molt d'aportar informació significativa al tema que ens ocupa. L'autor, a partir de la detecció de les necessitats i preferències dels jugadors de pilota pel que fa als guants que utilitzen, així com l'estudi sobre les diferents lesions que es produeixen a la mà, proposa el disseny d'un guant de protecció i realitza la seua validació biomecànica.

L'estudi acadèmic més recent relacionat amb el joc de pilota correspon a la tesi doctoral de Martínez (2012): *Anàlisi dels factors de rendiment en pilota valenciana: una proposta per a l'educació superior*. L'objectiu general d'aquesta tesi és "realitzar una aproximació el més exacta possible cap a l'obtenció dels factors de rendiment determinants de l'èxit esportiu en la competició d'escala i corda" (Martínez, 2012, p. 109), per tal de realitzar una proposta de continguts per al programa de l'assignatura de Pilota Valenciana del títol de Grau de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport de la Universitat d'Alacant. L'autor, en base als resultats obtinguts, finalitza el seu estudi realitzant una proposta docent en l'educació universitària.

Tot plegat, com s'observa en els darrers treballs acadèmics analitzats, potser com a conseqüència del procés esportivitzador que ha patit el joc al llarg de passades dècades, o del tarannà, igualment esportivitzat, que ha caracteritzat els estudis de la llicenciatura i l'actual grau de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport, trobem que cap dels estudis ressenyats ha abordat el joc de pilota des de l'àmbit de la recuperació de la memòria històrica de caràcter local.

1.3.3. Les revistes

D'entre les diferents revistes relacionades amb l'esport que van aparèixer al llarg de la primera meitat del segle xx⁴⁴ cal destacar que en són molt poques les que recullen alguna referència al joc de pilota. El seu contingut principalment se centra en l'esport del futbol, el qual, malgrat que era un esport relativament jove⁴⁵ copava la major part de les pàgines de totes les revistes que tractaven l'àmbit de l'esport. D'altres activitats esportives com ara el ciclisme, la boxa, i l'atletisme, ocupaven, respecte al futbol, espais molt més reduïts en les revistes, tant pel que fa al contingut escrit com a les fonts gràfiques que les il·lustraven. No obstant això, no volem deixar de fer al·lusió a diverses revistes en les quals hem trobat referències al joc de pilota, algunes molt interessants, de les quals parlarem seguidament.

L'any 1916, en el número 1 de la revista de caràcter setmanal *Cutura y Deportes*, apareix un contundent article signat per Bolea que porta per títol "La crisis de un sport". L'autor afirma que el joc de pilota està en perill i després d'enaltir el joc i les qualitats físiques d'antics jugadors de pilota (en fa una relació força interessant), fonamenta les seues crítiques sobre les pèssimes qualitats que ell considera que tenien els jugadors del moment. Un extracte de les dures paraules que va escriure són:

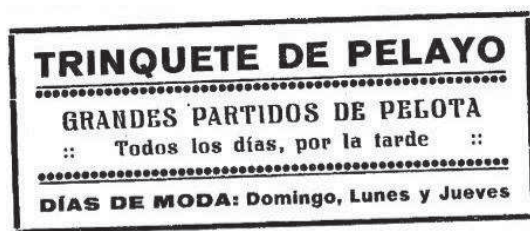
És evident que el nostre esport regional, el que va portar esvalotada durant lustres a la gent jove, creant estímuls i pugilats molt laudatoris, declina veloçment cap a l'ocàs. Una agudíssima crisi accelera la seua fi: crisi de mort. (...) Però, en l'actualitat quins pilotaris poden reunir-se per formar quadre? Xiquet de Sueca, ja cansat, Faixeret i quatre o cinc segones figures d'insegures facultats, i que com a molt, aconsegueixen distreure, doncs manquen absolutament de condicions atlètiques. A aquesta pobresa de condicions físiques acompanya, en no pocs casos, una bastant manca de cultura i moralitat en la canxa, senyals evidents i precursors del desastre. I si per a que triomfe un esport es requereix d'atletes, quan aquests falten, l'esport decau, i si la incapacitat tècnica i física acompanya l'escassetat de moral en els seus individus, aleshores es camina veloçment cap a l'abisme. En suma: amb homes limfàtics, escarransits, pobres de vitalitat, degenerats, no pot exercitar-se amb èxit un esport de la bellesa i sensació del joc de pilota, ni es venç ni es triomfa: es mor. (Bolea, 1916, p. 6)

Pocs anys després, l'any 1922, apareix en el número 1 de la revista *Deportes*, una columna dedicada al joc de pilota signada per Crispín (Crispín, 1922), en la qual s'elogien les reformes realitzades al trinquet de Pelayo i la importància d'aquesta instal·lació entre la resta de trinquets. Igualment trobem altres referències l'any 1923 en la revista *La Semana Deportiva*, en la qual a més d'un anunci del trinquet de Pelayo, trobem una columna,

⁴⁴ Veure la relació de revistes consultades a l'apartat "Referències".

⁴⁵ Cal recordar que l'esport del futbol, tal i com el es coneix avui, té el seus orígens en les reunions celebrades a la Gran Bretanya durant la segona meitat del segle XIX.

signada per Val i Quinze (Val i Quinze, 1923, p. 4), que porta per títol “Joc de pilota en el Trinquet de Pelayo”, i en la qual es descriu la partida jugada el diumenge anterior.

Il·lustració 11. Anunci en la revista *Semana Deportiva* (1922)

Finalment volem destacar el periòdic/revista *Deportes* del dia 24 de juny de 1944, en el qual es dedica una pàgina sencera al joc de pilota. Amb el títol “L’esport ignorat: curiositats, secrets i anècdotes de la pilota valenciana”, Pepe Friki (Friki, 1944), autor que signa l’article, ens ofereix una entrevista a *el Faixero*, antic jugador de pilota que en aquella època era el regent del trinquet de Pelayo, en la qual es repassen els trets principals del joc de pilota valenciana així com els aspectes que l’envolten: modalitats, travesses, etc. Cal mencionar el sentit de *masculinitat* que l’entrevistat atribueix al joc de la pilota en referir-se a la seua duresa:

D’habilitat i de... “masculinitat” (és clar que no és aquesta la paraula que utilitza el nostre informador). Ací hi ha que ser molt home per a açò. (...) Jo he jugat –corroboro el nostre interlocutor, un poc envanit- en partides de huit hores sense aturar-nos a dinar, seguides d’altres nou o deu sense aturar-nos tampoc. No li deia que hi ha que ser molt “masculí” per a la pilota (Friki, 1944, p. 16).

1.3.4. La premsa escrita

Per poder escriure sobre la història de la pilota resulta necessari fer referència al tractament que la premsa li ha dispensat al llarg del temps.

A l’últim terç del vuit-cents la pilota valenciana va ocupar un lloc destacadíssim en la premsa valenciana. Els periòdics van anunciar la celebració de centenars de partides en els trinquets de la ciutat de València. El *Mercantil Valenciano*, *El Pueblo*, *La Correspondencia*, *Las Provincias* van incloure en les seues pàgines la composició de disputadíssimes partides (Agulló, R. i Agulló, V., 2009, p. 36).

Si, tal i com hem referit, al segle XIX ja apareixen abundants referències, principalment anuncis de les partides que s’havien de celebrar, no serà fins al segle XX que

trobem les primeres cròniques que comencen a aparèixer de manera habitual. Potser és a les paraules del periodista Soldado on trobarem una clara exposició sobre aquest tema:

Fou precisament a partir dels anys vint del nostre segle quan irromperen altres activitats que desplaçaren l'atenció cap a la pilota de manera que, excepte la impagable tasca de "Rebote", el primer cronista d'aquest esport en els anys vint, tota l'atenció periodística va desaparèixer quasi per complet fins l'aparició de Lorenzo Millo amb la seua secció de "La Partida del Dissabte". Miguel Ángel López Egea va mantenir un fil d'informació amb aquells reportatges a Las Provincias, precedits d'altres en el setmanari "Deportes". I després, ja en els anys setanta, l'aparició de José Luís Bauset, Paco Durà, Enrique Balaguer i un servidor, amb l'aportació esporàdica de Francés Signes en el "Diario de Valencia", componen tota la plantilla de contadors de les coses d'aquest joc als diaris de la capital valenciana" (Soldado, 1998, p. 44).

D'aquesta manera, serà durant la dècada dels anys 20 quan apareix el que es pot considerar el primer cronista seriós del joc de pilota que va existir. Es tracta de *Rebote* un pseudònim de qui mai es va saber la vertadera identitat. En el diari *Las Provincias* va ser Lorenzo Millo, l'any 1959, qui va començar a escriure "La partida del dissabte"; en aquesta columna, l'autor realitzava la crònica d'una partida de pilota celebrada el dissabte. Fins a la dècada dels setanta aquesta seria l'única referència escrita en la premsa sobre el joc de pilota.

La partida del dissabte que primer va aparèixer en la Premsa, causant una grata sorpresa entre els aficionats, doncs amb resignació s'havien acostumat a que els periodistes els tingueren oblidats, fou la corresponent al dia 24 d'octubre de 1959 (...). Personalment l'he portada des d'aquella data, i la pense portar mentres em dure l'afició, o fins que apareguen altres que, amb més destressa, canten les excel·lències de l'oblidada pilota valenciana (Millo, 1976, p. 137).

Aquesta secció des de l'any 1990 passà a aparèixer en el diari *Levante-El Mercantil Valenciano*. Posteriorment seria Miguel Ángel López-Egea qui va escriure, esporàdicament, en el setmanari *Deportes* i, després, d'una manera periòdica, reportatges en *Las Provincias* (Soldado, 1998).

1.3.5. Els congressos

L'any 1994 es va celebrar a València el I Congrés Mundial de Pilota a Mà. Després de les nombroses ponències presentades i dels diferents debats realitzats al llarg del congrés, es va elaborar la Carta de València, un document pel qual tots els representants dels països

assistents⁴⁶ es comprometien a intentar unificar criteris a nivell internacional per tal de crear unes bases comunes dels jocs de pilota a mà. A la sessió de conclusions es va concretar el contingut de la Carta de València (1994):

Manifestem la intenció d'eleva a les màximes instàncies culturals i polítiques la demanda urgent d'incloure, en els plans de formació de la joventut, el coneixement de les peculiaritats dels nostres pobles i, en concret, el que ha significat, significa i creiem significarà el joc ancestral de pilota a mà.

Conseqüentment arribem a les següents conclusions:

- 1ª Formar dos grups de treball que integren per separat les modalitats de joc directe i indirecte (a llargues i contra paret, respectivament).
- 2ª Prendre com a base l'experiència acumulada de les modalitats centreeuropees, matisades amb les aportacions de la resta de delegacions per tal que, després de l'intercanvi d'informació necessari puga assolir-se el més ràpidament possible la modalitat estàndard que ens uneixca.
- 3ª La creació del Campionat Mundial que, ampliant l'actual confrontació europea aplegue a la resta de pobles que practiquen la pilota a mà.
- 4ª La proposta de realització del "II Congrés " que permeta la continuïtat de treball realitzat; per a aquest II Congrés la Federació de Pilota Valenciana s'ofereix com a nexa de connexió.

Posteriorment, no seria fins a l'any 2007 quan novament, els dies 26, 27 i 28 d'abril, es va celebrar a València el II Congrés Mundial de Pilota a Mà⁴⁷ i el II Simposi Nacional de Pilota Valenciana. Pilota i Educació. A més de les ponències d'autors valencians, també van oferir-se ponències corresponents a autors del País Basc, Catalunya, Itàlia i Mèxic. El contingut de les ponències va referir-se a diferents àmbits del joc de pilota: mentre que Olaso (2007), en la seua ponència, va presentar una anàlisi praxiològica del joc, Zurita (2007), va parlar sobre els jocs de pilota a Amèrica. Així mateix, Inurria (2007) i Naya (2007), van referir-se a aspectes propis del joc valencià; per la seua banda Soldado (2007) va realitzar unes reflexions al voltant de l'evolució del joc des de l'anterior congrés de pilota. Finalment, volem destacar la interessant ponència presentada per Usabiaga (2007), que va tractar sobre el procés d'esportivització de la pilota a Euskal Herria.

⁴⁶ Al I Congrés Mundial de Pilota a Mà, celebrat a València els dies 2, 3 i 4 de juny de l'any 2004, assistiren representants d'Argentina, Canàries, França, Holanda, Irlanda, Itàlia, Mèxic, País Basc i País Valencià.

⁴⁷ Va ser organitzat conjuntament per la Federació de Pilota Valenciana i la Universitat Catòlica de València.

CAPÍTOL 2

Aspectes metodològics de l'estudi

2.1. Investigació qualitativa

Quan intentem descriure què és i en què consisteix la investigació qualitativa, resulta difícil sostreure's als elevats nivells de discrepància que s'observen en l'àmbit de la investigació entre els dos paradigmes científics existents: el positivista i l'hermenèutic. Mentre que el paradigma positivista, sota el qual s'emmarca la investigació quantitativa, considera que el vertader coneixement és aquell que es basa en l'anàlisi estadística de les dades recollides mitjançant estudis i experiments descriptius i comparatius; el paradigma hermenèutic, que aixopluga la investigació qualitativa, davant certs tipus de problemes o fets socials, reacciona contra la rigidesa del positivisme i arriba al coneixement a través d'un procés interpretatiu més personal que té per objecte comprendre la realitat. Tal i com anirem analitzant en els apartats següents d'aquest capítol, resulta evident, tant pel que fa a la recollida de dades com per a l'anàlisi i posterior redacció final, que el present estudi, en el qual s'intenta descriure i aprofundir en el joc de pilota practicat als pobles de l'Horta Sud en un període concret, s'emmarca dintre del paradigma hermenèutic i per tant podem afirmar que la metodologia emprada és de caire qualitatiu. És per això que seguidament intentarem exposar quins són els trets definitoris de les investigacions qualitatives i de quina manera apareixen concretats en el nostre estudi.

En aquest apartat, lluny de pretendre realitzar una anàlisi de caràcter històric del que ha estat la investigació qualitativa tal i com avui la coneixem, només pretenem justificar el caràcter qualitatiu del nostre estudi segons les característiques que diversos autors atorguen a aquests tipus d'investigacions. A més de la discrepància entre investigació quantitativa i qualitativa, els mateixos investigadors i teòrics de l'àmbit qualitatiu plantegen una diversitat de perspectives i enfocaments a l'hora de determinar les característiques d'aquest tipus d'estudis qualitatius comparats amb els de caire positivista. Nosaltres, aprofitant aquesta rica diversitat d'aportacions teòriques, farem servir les tesis de diferents autors per tal de comprendre més detalladament com s'insereix la realitat del nostre estudi en l'àmbit de la investigació qualitativa.

Per a Taylor i Bogdan (1986), la investigació qualitativa “és aquella que produeix dades descriptives: les pròpies paraules de les persones, parlades o escrites, i la conducta observable” (p. 20). En el nostre estudi les paraules de Taylor i Bogdan adquireixen una intensa significació: descobrir la realitat del joc de pilota en un temps que es remunta més d'un segle enrere i en uns pobles on el fenomen d'aquest joc formava part de la quotidianitat tant sovintment silenciada, ens aboca de manera inequívoca a la necessitat

d'utilitzar la història oral com a font essencial a partir de la qual poder obtenir les dades descriptives de la realitat que intentem estudiar.

Stake (1995), citat per (Rodríguez, Gil i García, 1999, p. 34), situa les principals diferències entre la investigació qualitativa i la quantitativa en tres aspectes fonamentals:

- Mentre que l'objectiu de la investigació qualitativa és la comprensió de les complexes interrelacions que es donen en la realitat, la investigació quantitativa fonamenta la seua recerca en les causes, seguint el control i l'explicació.
- En la investigació qualitativa l'investigador adopta un paper personal interpretant els fets i els esdeveniments des dels inicis de la investigació; de manera molt diferent, en els estudis quantitius l'investigador es mostra asèptic en valors i interpreta les dades una vegada han estat recollides i analitzades estadísticament.
- L'investigador qualitatiu va construint el coneixement al llarg de tota la seua investigació, mentre que l'investigador quantitatiu descobreix el coneixement.

Altra característica que ens ajudarà a situar el nostre estudi en el marc qualitatiu és la que ens ofereixen Denzin i Lincoln (1994, p. 2) en afirmar que “la investigació qualitativa és multimetòdica en l'enfocament i implica un enfocament interpretatiu, i naturalista cap al seu objecte d'estudi”. Nosaltres hem intentat estudiar el joc de pilota que va existir als diferents pobles procurant extraure el sentit de les dades obtingudes i interpretant el significat que el joc tenia i/o encara té per a les persones implicades, en funció dels diferents factors socioculturals que en cada moment històric existien. La diversitat de les fonts d'informació consultades ha suposat que la recollida de dades s'haja realitzat a través de canals tan diversos com l'observació, textos històrics, imatges i restes d'edificacions, així com eines i materials elaborats de manera artesanal; però els materials més significatius i que més valor han suposat per a l'estudi, aquells que ens han aportat el volum més gran d'informació, han estat els obtinguts a partir de les fonts orals consultades.

Miles i Huberman (1994, pp. 5-8) consideren que la investigació qualitativa presenta unes característiques bàsiques, algunes de les quals són clarament identificables en el nostre estudi:

- El paper de l'investigador és aconseguir una visió holística del context objecte d'estudi. A més de comprendre la lògica del joc de pilota al carrer i als espais tancats que existien a cada població (trinquets i frontons), ens interessa

descobrir les normes explícites i implícites que regien el joc i tots aquells aspectes que ens aproximen al fenomen en tota la seua dimensió.

- L'investigador intenta obtenir dades sobre les percepcions dels actors, en aquest cas dels entrevistats, des de dintre, mitjançant un treball d'atenció i empatia en el qual es deixen de costat les possibles preconcepcions sobre els tòpics estudiats.
- Davant l'escassa utilització d'instruments estandaritzats l'investigador és el principal instrument de mesura. En el nostre cas, podem afirmar que al llarg de tot el procés investigador no hem utilitzat cap instrument estandaritzat del qual obtinguérem dades susceptibles de ser analitzades estadísticament.
- La major part de les anàlisis es realitzen amb paraules. Les paraules poden agrupar-se o fragmentar-se en segments semiòtics, organitzar-les per a permetre a l'investigador contrastar, comparar, analitzar i oferir models sobre aquestes. Les transcripcions de les múltiples entrevistes que hem realitzat, històries orals obtingudes de les diferents persones entrevistades, i la seua posterior agrupació o segmentació, en són una bona mostra d'aquesta característica de la investigació qualitativa.

Seguint Ruiz (2009), altres característiques que presenta la nostra investigació que evidencien la seua ubicació dintre del camp de la metodologia qualitativa són les següents:

- L'objectiu d'aquest estudi és la captació i reconstrucció del significat que el joc de pilota va tenir al diferents pobles de l'Horta Sud durant un període concret. Més enllà de descriure un fet social, es pretén captar el significat de les coses (processos, comportaments, actes...).
- El llenguatge és bàsicament conceptual i metafòric. Davant el llenguatge dels números, els tests i les dades estadístiques, aquest estudi utilitza les narracions i les descripcions.
- La manera de captar informació no és estructurada, sinó flexible i desestructurada. La informació, lluny d'experiments o enquestes estructurades i massives, és captada fonamentalment a través de l'entrevista i l'observació atenta.
- El procediment és més inductiu que deductiu. No s'ha partit d'una teoria i unes hipòtesis elaborades i precises, sinó que hem partit de les dades que anàvem

obtenint per tal d'intentar reconstruir el món de la pilota valenciana al llarg d'un període concret i en uns municipis determinats.

- L'orientació no és particularista ni generalitzadora sinó holística i concretitzadora. De cap manera s'ha intentat generalitzar els resultats d'una petita mostra; el joc que va existir als pobles de l'Horta Sud de València, en un col·lectiu gran de la societat, com és el cas de la resta de pobles del País Valencià on es va jugar a pilota durant el període assenyalat. El que es pretén és captar el contingut d'experiències i significats que es donen als municipis estudiats.

Els mètodes qualitatius parteixen del supòsit bàsic que el món social és un món construït amb significats i amb símbols, la qual cosa implica la recerca d'aquesta construcció i dels seus significats. Així, seguint Ruiz (2009), es pot considerar que:

- “Un mateix fenomen canvia de sentit en diferents situacions” (p. 31). Malgrat les semblances que el joc de pilota podia tenir als diferents pobles de la comarca, descobrirem que sempre existeixen particularitats o fets diferenciadors que doten el joc d'un sentit específic en funció de la situació on es manifesta.
- “La vida quotidiana és invisible i allò familiar passa desapercbut fins que és convertit en estrany per tal de ser documentat sistemàticament” (p. 32). La normalitat amb la qual jugadors, espectadors i familiars dels jugadors afrontaven el joc de pilota que periòdicament es practicava al poble ha suposat, en molts casos, la total invisibilitat del fenomen i la conseqüent desaparició de qualsevol rastre físic, exceptuant-ne, és clar, la memòria d'aquelles persones que en van ser testimonis i/o participants.
- “Allò essencial en la investigació qualitativa és l'anàlisi objectiva del significat subjectiu que presideix el comportament dels individus quan actuen en funció dels altres” (p. 32).

Així doncs, parlar de mètodes qualitatius suposa parlar d'un estil o manera d'investigar els fenòmens socials en el qual es persegueixen determinats objectius per tal de donar resposta adequada a uns problemes concrets com són aquells als quals s'enfronta aquesta investigació.

2.2. Història oral

Donada la importància i el volum que suposen les dades obtingudes a partir de les fonts orals consultades en aquesta investigació, considerem necessari analitzar i reflexionar sobre la manera com s'inscriu aquest estudi dintre del que s'anomena història oral.

La importància de les fonts orals abans del desenvolupament de l'escriptura resulta indiscutible: la tradició oral, els mites, els ritus, els costums i la cultura material van ser els únics mitjans per transmetre informació d'una generació a una altra. Posteriorment, de la mateixa manera que en el sorgiment de la història de l'antiga Grècia trobem autors com Heròdot i Tucíclides que utilitzaven testimonis orals en els seus escrits, també trobem mostres d'oralitat en els textos d'Estrabó a l'època romana i en els de Froissart a l'època medieval (Thompson, 1988).

Què són les fonts orals

En parlar de fonts orals ens referim, òbviament, a evidències obtingudes de persones vives, però cal fer una clara distinció entre la font oral que té el seu origen en el que anomenem tradició oral, que al·ludeix al “testimoni oral que es transmet verbalment d'una generació a la següent, o a més d'una generació” (Prins, 2003, p. 153), i el record personal, que es refereix a evidències orals específiques basades en les experiències de la persona que ens informa. A diferència de les fonts originades en la tradició oral (refranys, poesies, cançons...), les originades en el record personal, excepte en casos puntuals com poden ser les anècdotes privades d'una família, no solen passar de generació en generació (Prins, 2003). Seran aquests records personals directes els que conformen la major part d'informació utilitzada pels estudis d'història oral com el nostre.

Abordar el concepte d'història oral no resulta senzill, la definició varia en funció de la influència que ha tingut la seua aplicació en diverses àrees investigadores, el context històric i social en el qual s'ha utilitzat, i la seua pròpia transformació paradigmàtica (Ignacio, 2009). Mentre que Baum (2007) defineix la història oral com:

la gravació de cintes per part d'una persona experta mitjançant preguntes i respostes, sobre allò que ell o ella va fer o va observar d'un esdeveniment o esdeveniments o formes de vida en relació a un interès històric (p. 15).

per a Covarrubias (2008, citat per Ignacio, 2009, p. 1), la història oral “és una metodologia humanista en el marc de les ciències socials, que produeix coneixement a partir d'altres tècniques com l'entrevista”. Com es pot observar, el nostre treball s'ajusta a les anteriors

definicions amb sorprenent exactitud: hem realitzat i enregistrat diverses entrevistes a persones que ens han parlat sobre tot allò que va envoltar el joc de la pilota valenciana al seu poble o als pobles veïns.

Per a l'historiador Ronald Fraser (1993) el terme història oral fa referència a una tècnica utilitzada per a la investigació històrica, que genera nous coneixements gràcies a la creació de noves fonts històriques. Segons aquest autor, les fonts orals, terme que ell considera més adient que el d'història oral, es diferencien de les fonts tradicionals utilitzades habitualment pels historiadors, en tres aspectes fonamentals: són la creació conjunta del testimoni i de l'historiador, estan basades en els records del testimoni en forma de narració i tracten de la vivència d'una persona singular.

Possiblement siga la definició de Paul Thompson (2000) la que més ens aproxima al concepte d'història oral tal i com avui la coneixem en l'àmbit investigador. L'autor, defineix la història oral com "la interpretació de la història, les societats i les cultures en procés de canvi a través de l'escolta i registre de les memòries i experiències dels protagonistes" (p. 15).

En considerar la nostra investigació, tenim que la narrativa, els records de l'individu aïllat que parla de les seues experiències, ha estat la principal font d'informació oral utilitzada. L'abast d'aquest tipus de fonts està determinat per la possibilitat biològica de l'individu, la qual cosa significa que els subjectes en el moment de fer l'entrevista i en funció de la seua edat, poden rememorar experiències des d'aproximadament uns vuitanta anys enrere; tot el que supere aquest temps segurament serà fruit dels records de fets i experiències relatades per persones d'una o diverses generacions anteriors. Òbviament, no hem trobat cap persona que ens puga referir experiències o vivències personals corresponents als primers anys del segle XX; les poques referències a jugadors o situacions concretes referides oralment al joc de pilota d'aquests principis de segle corresponen a records que van passar oralment d'una generació anterior a la generació de la persona entrevistada.

Crítiques a les fonts orals

Encara que les fonts orals han estat utilitzades des dels inicis de la història com a ciència, són molts els autors que han mostrat certa prevenció davant aquest tipus de fonts i que les han sotmés a crítiques documentals. Els historiadors han utilitzat, d'una manera preponderant, els registres escrits com les úniques fonts legítimes d'aportar dades valuoses a les seues investigacions. Trobem així, que malgrat la creixent acceptació que cada vegada

més van tenint en la comunitat científica, les fonts orals han estat relegades i menyspreades dintre de l'ús científic que al llarg del temps n'han fet els historiadors.

Per a Prins (2003), els historiadors tradicionals⁴⁸, obsessionats per la documentació, consideren que aquestes fonts tenen unes qualitats que no posseeix la informació oral i que això desacredita enormement les fonts orals. Sobre les qualitats de les fonts tradicionals argumenta que:

- Destaquen la precisió formal. El document, immutable, pot ser comprovat de diverses maneres: físicament, textualment, estructuralment.
- Fonamenten els seus estudis en el temps cronològic, tal i com el mesura el calendari i el rellotge.
- Una vegada s'arriba a l'etapa de l'escriptura, aquesta resulta fàcil, el missatge del text s'entén gràcies a la lectura de textos addicionals.

A més, Prins apunta que cal afegir altre motiu pel qual els historiadors tradicionals menyspreen aquestes fonts: la història oral s'ocupa, d'una manera autocomplaent, de temes tangencials, de temes menors que preocupen un individu i que no poden ser extrapolats eficaçment. El mateix autor resumeix, de manera força eloqüent, el que considera que deuen pensar els historiadors que critiquen les fonts orals: “la història oral es limitaria a dir-nos coses trivials sobre gent important, i coses importants sobre gent trivial” (Prins, 2003, p. 152).

No serem nosaltres qui intentarem rebatre o argumentar el valor de les fonts orals davant les crítiques que esgrimeixen els historiadors tradicionals; això sí, volem constatar que davant l'inexorable pas del temps, davant les escasses fonts documentals, i en ocasions la seua total inexistència, referides al tema d'estudi que ens ocupa, el tipus de memòria en la qual nosaltres estem interessats ha desaparegut amb la mort de les persones que van estar immerses o en contacte amb el joc de pilota que es va practicar als pobles de l'Horta Sud de 1900 a 1975. És per aquest motiu que en molts casos, malgrat les crítiques que puguen existir, en el nostre estudi les fonts orals són les principals fonts d'informació a les quals podem recórrer per tal d'obtenir dades que ens ajuden a configurar com era la realitat del joc de pilota al pobles de l'Horta Sud. Amb tot, malgrat la poca precisió formal que sota la perspectiva dels historiadors tradicionals es podria atribuir a les nostres entrevistes, malgrat la difícil datació cronològica que en ocasions suposa no tenir indicis ni documents escrits

⁴⁸ La concepció d'historiador tradicional fa referència a aquells investigadors que refusen la utilització de les fonts orals a les seues investigacions i tan sols utilitzen fonts documentals de caràcter escrit, gràfic i material.

que avalen determinats fets, tal i com com diu Prins (2003), podem afirmar que “la reconstrucció dels fets es troba un pas més a prop de nosaltres que el silenci” (p. 160).

Fonts orals versus fonts tradicionals

Existeix un clar consens entre tots els investigadors que utilitzen fons orals en considerar que aquestes fons no són suficients per si mateixes per a constituir una investigació; hi ha una tasca anterior imprescindible com és la consulta d'altres fons primàries i secundàries que puguen tenir relació amb l'objecte d'estudi investigat (Fraser, 1993). D'aquesta manera, cal destacar que el rigor i la veracitat d'una investigació en la qual el pes de les fonts orals és significatiu està determinat per les fonts tradicionals consultades. Lluny del caràcter exclusivista que podia atribuir-se als dos tipus de fonts utilitzades, el que existeix és una total complementarietat entre aquestes que no fa sinó enriquir el contingut de l'estudi. En la nostra investigació hem intentat establir un diàleg entre les fonts escrites, acabades i força limitades en la majoria dels casos, i les fonts orals, obertes i vives. De vegades ens hem trobat que unes i altres fonts ens oferien versions diferents sobre una mateixa realitat. No obstant això, lluny d'un caràcter negatiu, aquesta diferència sempre ha suposat la potenciació i dinamització del valor d'ambdues fonts. En paraules de Vilanova (1988, p. 10):

La paraula parlada il·lumina l'escrita, relativitzant-la i donant-li la perspectiva i el contorn humà adequat. I la documentació i la bibliografia són el suport que fa intel·ligible i viable qualsevol diàleg amb interès històric.

En ocasions, les fonts orals ens ajuden a descobrir allò que mai no va ocórrer malgrat que haja estat escrit repetidament; en aquest cas esdevenen fonts desmitificadores de la versió escrita d'una mateixa realitat. Les possibles divergències existents entre aquestes fonts d'informació, no han suposat sinó l'enriquiment de la nostra mirada sobre l'objecte d'estudi i l'aportació d'una visió polièdrica dels fets.

Si haguérem intentat investigar de manera rigorosa quina va ser la realitat que va envoltar el joc de pilota valenciana als diferents pobles, limitant-nos a les fonts escrites i gràfiques, el procés hauria esdevingut una tasca ben ingrata i sovint totalment infructuosa a causa de la pobresa de fonts documentals que existeixen sobre el tema i al caràcter sintètic de moltes d'aquestes. En el nostre estudi, les fonts orals han estat les que ens han proporcionat la major quantitat de dades i les dades de major qualitat.

Les fonts orals i la història

Les diverses maneres d'enfocar la narració històrica en la història social i la importància de les fonts orals en determinats estudis, ens fan apropar-nos al concepte d'"història des de baix" (en anglés *history from below*), terme proposat per Georges Lefebvre⁴⁹ i ampliat i consolidat entre els historiadors per Edward Thompson⁵⁰, per referir-se a l'estudi de la història que explora les experiències històriques de persones que, sovint, la seua existència és ignorada i es dóna per suposada en el corrent principal de la història. Des d'aquesta perspectiva la història s'escriu a partir de persones "ordinàries", en lloc de grans personatges, líders polítics o d'altra condició (Sharpe, 2003). Tal i com assenyala Paul Thompson (1988, p. 11):

Fins el present segle⁵¹, l'enfocament de la Història era essencialment polític: document de lluita pel poder, en què es prestava escassa atenció a les vides de la gent corrent o al funcionament de l'economia o la religió, excepte en temps de crisi tals com la Reforma, la Guerra Civil Anglesa o la Revolució Francesa. El temps històric es dividia en regnats i dinasties. Inclús la història local s'ocupava més de l'administració del municipi o la parròquia que de la vida quotidiana de la comunitat. Això es devia en part a que els mateixos historiadors pertanyen a les classes administratives i governants, i consideraven que això era el que més importava.

El significat de la "història des de baix", com és el cas de la història de la pilota valenciana als pobles estudiats, ofereix a certs grups socials una història que podria haver-se considerat perduda o que els mateixos protagonistes no n'eren conscients. Com diu Sharpe (2003), la "història des de baix" ens recorda que la nostra identitat no ha estat formada simplement per monarques, primers ministres i generals; i ací afegiríem nosaltres: la història dels pobles de l'Horta Sud també ha estat conformada per totes aquelles persones relacionades amb el joc de la pilota que sent membres de classes inferiors o no dominants, van afectar el món en el qual van viure. Les fonts orals ens han permés reconstruir la realitat d'una activitat que, en el conjunt de la història local de caràcter documental, excepte alguns casos concrets en els quals es ressaltava la importància que va tenir el joc a la societat de l'època, va estar silenciada i el seu tractament no anava més enllà de la simple anècdota a la qual no es destinaven més que unes poques línies o algun breu paràgraf.

En opinió de Ronald Fraser (1993) la història oral proporciona avantatges importants que permeten restablir contradiccions i ambigüitats de situacions històriques. En primer lloc, les fonts orals poden captar millor l'experiència i la subjectivitat per a fins històrics, i posen en dubte una concepció de la realitat sociohistòrica fonamentada en

⁴⁹ Georges Lefebvre (1874-1959), fou un important historiador francès posicionat dintre del materialisme històric.

⁵⁰ Amb la publicació de l'article *History from Below* l'any 1966, Edward Thompson va introduir, en l'argot comú dels historiadors, el concepte d'"història des de baix".

⁵¹ Thompson es refereix al segle xx.

estructures objectives o pures. En segon lloc, aquestes fonts també posen en dubte la història teleològica, açò és: la tendència a enfocar la investigació en termes d'allò que va aconseguir imposar-se.

La investigació narrativa en les ciències socials

En parlar de fonts orals no podem deixar de considerar el concepte d'investigació narrativa en l'àmbit de les ciències socials. La importància que aquest tipus d'investigació va adquirint entre els investigadors és el que Denzin denomina "gir narratiu":

Vivim en el moment de la narració. Està produint-se el gir narratiu en les ciències socials... Tot allò que estudiem està dintre d'una representació narrativa o relat. De fet, com acadèmics som narradors, relators d'històries sobre les històries d'altra gent. Anomenem teories a eixes històries (Denzin, 2003, p. 11).

Malgrat que el seu significat és diferent, sovint els termes *narrativa* i *història* són utilitzats com si foren sinònims. Mentre que el terme *narrativa* és utilitzat per a referir-nos a les dimensions o a les propietats de les històries que ens expliquen les persones, el terme *història* es refereix als relats que les persones ens contenen.

La investigació narrativa és l'estudi i la interpretació de les històries que contenen les persones. Per a aquesta forma d'investigació, les històries i les narratives són l'element essencial del coneixement sobre l'ésser humà i la societat (Pérez-Samaniego et al., 2011, p. 13).

Així mateix, en parlar del concepte *història*, Denzin i Lincoln (2000) diferencien entre "història" (en anglès *story*) de vida, per al·ludir a la narració biogràfica que una persona realitza d'esdeveniments i experiències significatives en la seua vida; i "Història" (en anglès *history*) de vida, que es refereix al relat de vida emmarcat en un context social, cultural i històric concret. En considerar la traducció de conceptes anglosaxons, "life story" sol traduir-se com "relats de vida", mentre que "life history" com "història de vida". A més, cal afegir que el concepte *història de vida* també fa referència a un mètode d'investigació en el qual la persona que investiga elabora i escriu el seu relat.

En el nostre treball, en considerar els plantejaments de Denzin i Lincoln, no realitzarem cap diferenciació pel que fa al concepte d'història. Aquesta, s'abordarà d'una manera holística: els relats, en funció de la personalitat dels subjectes entrevistats i de l'orientació de les entrevistes, a més de les històries purament biogràfiques en forma de relat de vida referides a la relació de la persona amb el joc de pilota, podran desenvolupar-se a partir del marc històric, cultural i social que envoltava la persona entrevistada.

Seguint Lieblich, Tuval-Mashiaach i Zilber (citats en Pérez-Samaniego et al., 2011), en les investigacions narratives atenent als supòsits ontoepistemològics que hi subjauen, existeixen dues postures bàsiques:

D'una banda, els treballs que responen a una ontologia realista i una epistemologia (neo)positivista. D'altra banda, aquells que es basen en supòsits ontològics relativistes, i que es corresponen amb una epistemologia constructivista (Pérez-Samaniego et al., 2011, p. 15).

Considerem que el nostre estudi, com a investigació narrativa que és, presenta un clar eclecticisme quant al supòsit ontoepistemològic –realista i relativista– a partir del qual s'ha desenvolupat. Des de d'una posició ontoepistemològica de caire realista, pretenem esbrinar com era el joc de pilota que existia als diferents pobles, quins són els elements objectivables que configuraven el joc: carrers on es jugava, elements tècnics, jugadors, materials...; tot, partint de fonts i experiències personals. D'altra banda, situant-nos en una posició de caràcter relativista, en considerar que la realitat social és múltiple, gran part del contingut que exposarem correspon a una interpretació de les experiències de les persones entrevistades. Així, des d'aquest posat relativista, la narració sobre el joc de pilota que es practicava en un carrer concret d'un poble concret, sovint serà totalment diferent en funció de la persona que ho relate: la realitat no serà interpretada/narrada de la mateixa manera per un jugador de pilota o per un aficionat apassionat que per una persona a la qual no li agradava el joc o l'experimentava negativament.

De la biografia al coneixement social

L'objectiu d'aquesta investigació és arribar a conèixer com era el joc de pilota a mà a la societat d'un poble i d'una època a través dels individus, de les seues interaccions i del record de les vivències que tenen envers la pràctica del joc de pilota. Així doncs, hem donat la paraula a les persones que d'una o altra manera van estar relacionades amb el joc de pilota que va existir als pobles i l'època estudiada. A les entrevistes, les persones entrevistades ens han fet la narració en primera persona i ens han parlat de les seues experiències, ens han contat la seua lectura d'allò que va ser. Pel que fa a l'entrevistat, cal aclarir, com apunta Díaz (1999, p. 2), que “no importa si ho diu absolutament tot, ni si respecta l'ordre cronològic, sinó els fets que són il·luminats per la selecció del record i la lògica connexió que s'evidencia al relat”. De fet, som nosaltres, els investigadors, qui realitzem la primera focalització, qui introduïm el primer mecanisme selectiu en base a l'interès i les preguntes que formulem, després serà la persona entrevistada qui deixarà actuar el filtre de la seua memòria i verbalitzarà la seua història. En aquest sentit, els

investigadors no trobem o descobrim narratives, sinó que participem activament en la seua creació (Riessman, 2008).

Tota font històrica derivada de la percepció humana és subjectiva, però sols la font oral ens permet plantejar un repte a eixa subjectivitat, penetrar les capes de la memòria, excavar a les seues penombres, amb l'esperança d'aconseguir la veritat oculta (Thompson, 1988, p. 171).

És el que Alessandro Portelli, en considerar l'enorme vàlua dels testimonis personals i a la vegada les nombroses crítiques vessades sobre aquestes fonts, anomena “el premi i la maledicció de la Història Oral: la subjectivitat” (Portelli, 1991, p. 256). Tenim així, que les persones entrevistades ens han referit els seus relats, i ens han contat les seues experiències focalitzades sobre el tema de la pilota i, conseqüentment, han estat els vertaders protagonistes de l'entrevista, immergint-nos plenament en la subjectivitat de la memòria. D'aquesta manera, podem considerar que a les entrevistes hem obtingut petits “relats de vida” a través dels quals ens hem aproximat al coneixement d'aspectes socials partint de la individualitat de cadascun dels narradors que teníem al davant. En paraules de Ron Grele (citada per Fraser, 1993, p. 82), la finalitat d'una font oral “consisteix a fer que la problemàtica ideològica de l'entrevistat s'articule de forma conscient i així revele el seu context cultural per a transformar una història particular en una narració cultural”.

La investigació narrativa en l'esport

En referir-se als diversos estudis de caire narratiu que s'han realitzat en l'àmbit de l'educació física i l'esport, Pérez-Samaniego et al. (2011) destaquen els pocs treballs que existeixen:

Malgrat la ràpida expansió en les ciències socials i el seu creixent corpus teòric i metodològic, la investigació narrativa apenes ha tingut repercussió en l'educació física i les ciències de l'esport. En la literatura latinoamericana, la investigació narrativa en el nostre camp és un fenomen emergent, però amb una producció relativament escassa (p. 12).

Estimem necessari obrir un parèntesi per tal d'abordar el concepte d'esport i la freqüent consideració de la pilota valenciana com a tal. Quan parlem de la pilota valenciana que es practica en l'actualitat, des de l'àmbit de la praxiologia es considera que aquesta pertany a la modalitat d'activitats esportives i quasi esportives (Usabiaga i Martos, 2012). Així, en l'actualitat, el joc de pilota és una disciplina de caràcter esportiu supeditada a la Federació de Pilota Valenciana, la qual organitza campionats oficials que es regeixen per regles de joc estandarditzades. Resulta evident que en analitzar la pràctica del joc de pilota desenvolupada als pobles al llarg del període temporal objecte del nostre estudi, aquesta no

pot ser categoritzada de la mateixa manera: el joc de pilota a l'època estudiada forma part de les categories considerades per Usabiaga i Martos (2012) com “pacte, desafiament” i “jocs tradicionals”. D'aquesta manera, en referir-nos al període de 1900 a 1975 i parlar del joc de pilota com una activitat esportiva, caldrà entendre-ho des d'una accepció àmplia del terme esport. Conseqüentment, malgrat no tractar-se d'activitats considerades esportives ni quasi esportives, caldrà partir d'un concepte d'esport en sentit ampli per tal de poder considerar el joc de pilota que es practicava en aquells anys del segle XX com una activitat esportiva.

Una vegada realitzada l'anterior puntualització, desitgem destacar que el caire narratiu de la present investigació, tal i com apunta Pérez-Samaniego et al. (2013) pot aportar una alternativa als enfocaments (neo)positivistes que dominen la investigació en l'àmbit de l'esport. Seguint aquests autors, a continuació destaquem algunes de les possibilitats que presenta la utilització de la narrativa en el present estudi:

- Les narracions ens brinden, sobretot si ens situem en una perspectiva relativista, una altra manera de comprendre les experiències corporals que van tenir els jugadors o les relacions amb el joc i els jugadors d'altres persones que no hi participaven directament (espectadors, familiars, xiquets...).
- Els investigadors no sols obtenim i analitzem dades, sinó que, més enllà de les històries transcrits, construïm interactivament històries amb els subjectes als quals investiguem.
- Les entrevistes ens permeten accedir als mons personals dels jugadors, marxadors, aficionats, etc., i ens faciliten conèixer històries d'experiències que van ser especials per a la persona que les va viure: victòries, derrotes heroiques, lesions, relacions amb altres practicants...
- Les històries personals, més enllà d'aportar-nos llum sobre la persona que narra, ens proporcionen informació sobre la societat en la qual va viure aquesta persona i les persones i els grups que l'envoltaven. En paraules de Riessman (2008, p. 105), “les històries són artefactes socials, ens diuen tant sobre la societat i la cultura com de les persones i els grups”.

2.3. Disseny qualitatiu

En referir-nos al procés i les fases que pot tenir una investigació qualitativa trobem una diversitat metodològica que respon als diferents corrents existents al voltant de la manera de procedir en la pràctica investigadora. Existeixen clares discrepàncies i diferents matisacions propugnades des de les diferents escoles i els diversos autors⁵². Així doncs, no existeix un model o procés consensuat en l'àmbit d'aquest tipus d'investigació en el qual s'identifiquen unes fases o decisions que segueixen un ordre preestablert i reconegut per la comunitat científica de l'entorn qualitatiu. Es pot parlar, això sí, d'actuacions més o menys ordenades que permetran a l'investigador contactar amb l'objecte del seu estudi i aprofundir-hi. L'investigador qualitatiu no sempre operarà seguint un esquema d'acció predeterminat i, en el cas d'existir aquest esquema, no necessàriament serà idèntic per a tots els investigadors.

Els processos, de la mateixa manera que els dissenys d'investigació qualitativa, sovint emergeixen de la reflexió de l'investigador després de les seues primeres aproximacions a la realitat de l'objecte d'estudi (Rodríguez et al., 1999, p. 61).

Denzin i Lincoln (1994) entenen el procés d'investigació qualitativa a partir de tres activitats genèriques: l'investigador s'enfronta al món des d'un conjunt d'idees, un marc (teoria), que determina una sèrie de qüestions (epistemologia) que són examinades d'una forma determinada (metodologia, anàlisi). Així, el procés d'una investigació qualitativa es pot resumir com un procés reflexiu que va del camp al text i del text al lector (Denzin i Lincoln, 1994, citats en Ruiz, 2009).

<i>Etapa del procés d'investigació</i>	<i>Fase de la investigació</i>
Camp	1. Definició del problema
	2. Disseny del treball
Text	3. Recollida de dades
	4. Anàlisi de les dades
Lector	5. Informe i validació de la investigació

Taula 6. Fases de la investigació qualitativa
Font: Adaptació de Ruiz (2009)

⁵² Denzin i Lincoln (1994), Van Maanen (1983), Cicourel (1982).

D'aquesta manera, seguint el model que presenta Denzin i atenent a les puntualitzacions que seguidament exposarem, la nostra investigació qualitativa pot considerar-se a partir de cinc fases de treball relacionades amb les diferents etapes del procés d'investigació (camp, text i lector). Encara que a continuació analitzarem quines són les característiques de cadascuna de les fases del disseny, és important destacar que encara que fem referència a cinc fases o moments de treball, aquestes no necessàriament s'han desenvolupat d'una manera seqüencial, sinó que sovint s'han portat a terme de manera simultània i diferent. Com ja hem comentat anteriorment, l'investigador qualitatiu va construint el coneixement al llarg de tota la seua investigació i, en el nostre cas, açò implica la possibilitat de matisar la definició del problema al llarg de la investigació en funció del que anem descobrint a cada poble, implica poder recollir dades a la vegada que està realitzant-se l'anàlisi, i implica que, fins i tot quan està redactant-se l'informe, es pot tornar a fases anteriors per tal d'enriquir i consolidar la qualitat del treball final.

Per tot allò exposat en el paràgraf anterior, resulta evident que la descripció de les fases que seguidament abordarem només intenta explicar diferents moments de la metodologia emprada i, en cap cas, no ha de ser interpretada com una seqüència de passos rígida i hermètica.

2.4. Definició del problema

Tota investigació qualitativa ha d'iniciar-se amb una definició, més o menys concreta, del problema que es desitja estudiar. Definir el problema ens permetrà limitar la investigació: seleccionar una direcció concreta, uns fets, unes situacions, i especificar el context en què tindrà lloc l'estudi (espai, temps, persones, etc.). Cal destacar el caràcter de provisionalitat que presenta la definició del problema; allò que es pretén és entrar en contacte amb el problema i en cap cas delimitar les seues fronteres.

En la nostra investigació, una definició bàsica del problema seria: la història del joc de pilota a determinats pobles valencians està en perill de desaparéixer si no es recupera mitjançant la consulta de fonts orals. Així, en aquest estudi, davant la inexistència de treballs rigorosos que aborden una anàlisi del joc de pilota als pobles de l'Horta de València fins la dècada dels anys 70 del segle xx, es planteja reconstruir com era el joc de pilota a mà que es va practicar als pobles de la comarca de l'Horta Sud de València, des de l'any 1900 al 1975, i interpretar quines van ser les causes del seu apogeu i declivi.

2.5. Disseny del treball

Una vegada definit el problema, cal elaborar un disseny o projecte de treball que, a diferència de l'estatisme que caracteritzarà les investigacions de caire quantitatiu, tindrà un caràcter provisional i estarà sotmés, de manera conscient, a probables canvis. Amb això, podem afirmar que la 'flexibilitat' i la 'provisionalitat' esdevenen característiques fonamentals del nostre disseny. L'intent de comprendre globalment el problema d'estudi definit comporta que la nostra investigació ha de presentar una visió holística i global del joc de pilota. Així mateix tota la investigació està caracteritzada per la proximitat amb la realitat immediata; no han existit intermediaris en el procés de contacte amb el fenomen estudiat; l'obtenció de la informació l'ha realitzada directament l'investigador; és ell qui ha realitzat les entrevistes a les diferents persones informants.

En el disseny de treball es tenen en consideració, entre d'altres, els elements següents:

2.5.1. El marc epistemològic

Per al correcte desenvolupament de la investigació és necessari que, des dels inicis de l'estudi, fixem l'estratègia que seguirem al llarg de tot el procés. L'estratègia determinarà els criteris amb els quals es prendran decisions necessàries en les següents fases del treball. Aquesta visió global que farem servir en la investigació ve determinada per l'elecció del paradigma sota el qual emmarcarem el nostre treball. Guba i Lincoln (1994) consideren que els paradigmes o marcs epistemològics sota els quals es pot aixoplugar el marc teòric d'una investigació poden ser el positivisme, el postpositivisme, la teoria crítica i el constructivisme. En funció del paradigma escollit quan es comença una investigació, els objectius, la naturalesa del coneixement i la manera concreta d'actuar seran diferents.

De l'exposició realitzada fins ara es desprén clarament que la nostra investigació està emmarcada en el paradigma constructivista. Aquest paradigma, com s'apunta al quadre següent, considera que la realitat és un constructe social; el subjecte i l'objecte del coneixement es fonen en una sola entitat epistemològica. Comprendre les preconcepcions de l'altre i entendre el significat que utilitza per a comunicar-se amb els altres i amb nosaltres, com a investigadors, és fonamental en el procés investigador; és en aquest punt on la història oral se situa i mobilitza els seus postulats.

Amb tot, podem afirmar que la present investigació és un estudi descriptivo-interpretatiu d'una realitat social, el joc de pilota practicat durant un període temporal concret i en uns llocs determinats, a la qual ens hem aproximat utilitzant la història oral com a principal recurs metodològic.

<i>Paradigma</i>	<i>Àmbit d'investigació</i>	<i>Ontologia</i>	<i>Epistemologia</i>	<i>Metodologia</i>
Positivisme	Metodologia quantitativa	Realisme ingenu - realitat real aprehensible	Dualista/Objectivista - descobriments vertaders	Experimental/ Manipulativa - verificació d'hipòtesis per mètodes quantitatus
Postpositivisme		Realisme crític - realitat real imperfecta probablement aprehensible	Dualista modificat / Objectivista - descobriments probablement vertaders	Experimental modificada / Manipulativa - falsificació d'hipòtesis, pot incloure mètodes qualitatus
Teoria crítica	Metodologia qualitativa	Realisme històric - realitat virtual concebuda segons valors diversos	Transaccional/Subjectivista - fets trobats mediat per valors	Dialògica/ Dialèctica.
Constructivisme		Relativisme - realitats locals i específiques construïdes	Transaccional/Subjectivista - fets trobats creats	Hermenèutica / Dialèctica

Taula 7. Creences bàsiques dels diversos paradigmes d'investigació
Font: Adaptació de Guba i Lincoln, (1994)

2.5.2. La selecció dels informants

En una investigació qualitativa com és la nostra, tal i com ja hem descrit en anteriors paràgrafs, resulta habitual que el disseny de l'estudi vaja evolucionant al llarg del projecte, és el que anomenem el caràcter emergent de l'estudi. Podem afirmar que aquest caràcter emergent també és un tret característic quan parlem del tipus de mostreig que es realitza:

La decisió sobre el millor mode d'obtenir dades i de qui o quines persones obtenir-los, són decisions que es prenen en el camp, doncs volem reflectir la realitat i els diversos punts de vista dels participants, els quals ens resulten desconeguts quan iniciem l'estudi (Martín-Crespo i Salamanca, 2007, p. 1).

Lluny d'utilitzar mostres de caràcter probabilístic, pròpies dels estudis de caire quantitatiu, a partir de les quals es pretén realitzar generalitzacions en base als resultats obtinguts, les nostres han segut petites mostres no aleatòries. Allò que en tot moment ens ha interessat ha sigut trobar persones informants de qualitat: “persones informades, lúcides, reflexives i disposades a parlar àmpliament amb l'investigador” (Martín-Crespo i Salamanca, 2007, p. 2). Així doncs, el tipus de mostreig utilitzat ha estat de tipus ‘intencional’, la qual cosa implica que les persones candidates a ser entrevistades no han estat seleccionades a l'atzar, ni seguint cap càlcul o llei de probabilitats, sinó que la selecció s'ha basat en el criteri personal de l'investigador. Concretament hem utilitzat l'anomenat mostreig intencional opinàtic:

L'investigador selecciona els informants que han de compondre la mostra seguint un criteri estratègic personal: els més fàcils (per estalviar temps, diners,...), els que voluntàriament o fortuïta li surten a l'encontre (són els únics que pot aconseguir per a una entrevista,...), els que pel seu *coneixement de la situació o del problema a investigar* li semblen ser els més idonis i representatius de la població a estudiar, o entren en contacte amb l'investigador a través de subjectes entrevistats prèviament (Mostreig de bola de neu) (Ruiz, 2009, p. 64).

El criteri estratègic que ha guiat la selecció dels nostres informants ha estat el de cercar aquelles persones que van conèixer de primera mà el joc de pilota que va existir al llarg dels anys objecte del nostre estudi. Si considerem el període que comprén aquesta investigació, de 1900 a 1975, i si tenim en compte que a diferents pobles de la comarca de l'Horta Sud la pràctica del joc de pilota va desaparèixer totalment al llarg de la dècada dels anys 40 o 50 o va quedar reduïda a una pràctica sotmesa a una elevada estandardització allunyada del caràcter popular, podem entendre que la selecció d'informants no ha estat realitzada seguint els criteris de representativitat o aleatorietat que podrien utilitzar-se quan la quantitat de persones candidates a ser entrevistades és molt gran. En el nostre cas el nombre de persones que podíem entrevistar era prou reduït i la majoria d'aquestes persones eren d'edat molt avançada. La manera de trobar aquests possibles informants ha estat diversa. De vegades, el punt de partida per realitzar la primera entrevista han estat els mateixos historiadors locals, els quals ens han dirigit a la persona idònia per ser entrevistada⁵³. En altres ocasions⁵⁴ la recerca ha tingut un origen més ordinari i s'ha iniciat als centres culturals, casinos i/o societats recreatives diverses, en les quals hem anat consultant diverses persones fins concloure quina era la persona ideal per l'entrevista. En alguns casos hem emprat el procés que Cohen i Manion anomenen ‘bola de neu’: entrevistar a una

⁵³ És el cas d'Albal.

⁵⁴ És el cas de Massanassa i Catarroja.

persona i a partir d'aquesta primera anar trobant noves possibilitats d'entrevistes a realitzar (Cohen i Manion, 1990).

Gorden (1975; citat per Valles, 2003), en funció de la informació i la qualitat que aporten, classifica les persones entrevistades en tres tipus: claus, especials i representatives. Mentre que les claus no aporten una informació directament relacionada amb l'objecte de l'estudi, les especials són aquelles persones entrevistades que ens aporten informació directament rellevant per als objectius de la recerca i, finalment, les representatives són aquelles que també ens aporten informació relacionada amb els objectius de l'entrevista, però, de caire més general (Valles, 2003). Cal dir que la pràctica totalitat de persones entrevistades en aquesta investigació ens han aportat informació significativa i, consegüentment, reponen bàsicament als tipus que Gorden considera entrevistats especials i representatius. Amb tot, la selecció de persones a entrevistar s'ha realitzat tenint en compte els criteris d'interès següents:

- Que la persona haja sigut jugador de pilota dintre del període del nostre estudi.
- Que per la seua edat avançada, com a testimoni d'excepció, la persona a entrevistar resulte una font d'informació valuosa.
- Que la persona siga familiar d'algun dels antics jugadors de pilota del poble.
- Que la persona tinga una vinculació directa a algun espai específic on es jugava a pilota (trinquet o frontó).
- Que la persona siga familiar d'algun dels antics artesans de pilotes de vaqueta o badana, que van viure al poble.

Pel que fa al nombre de persones a entrevistar, si bé, inicialment, hem considerat que calia entrevistar un mínim de tres persones per poble, per tal de contrastar la informació i obtenir-ne més detalls, en cap moment hem especificat el nombre exacte d'entrevistes a realitzar perquè considerem que aquest nombre possiblement seria alterat al llarg de la investigació en funció de les necessitats que sorgiren. Finalment, s'han realitzat un total de 45 entrevistes bàsiques i, a més a més, han existit altres 11 fonts de caràcter oral que, en menor mesura i importància, ens han proporcionat dades significatives sobre el tema d'estudi⁵⁵. Les persones entrevistades ens han aportat interessant informació relacionada amb diferents aspectes del joc de pilota, tant referits al propi poble com a d'altres pobles veïns objecte del nostre estudi. Aquest caràcter emergent de la nostra selecció d'informants ha suposat que al llarg de la investigació:

⁵⁵ La relació de fonts orals consultades es troba detallat a l'apartat de Referències.

- hem pogut seleccionar persones, que no teníem previstes inicialment, a les quals hem entrevistat per tal de millorar la qualitat i la riquesa de la informació.
- hem aturat la realització de més entrevistes quan hem considerat que la recollida d'informació havia arribat en un punt en el qual les dades començaven a ser repetitives i no ens aportaven cap informació nova.

Açò, seguint Ruiz (2009), significa que el mostreig s'ha orientat a seleccionar aquelles unitats i dimensions que ens han garantit millor la quantitat (saturació) i la qualitat (riquesa) de la informació.

2.6. Recollida de dades

En els estudis qualitatius, en parlar de tècniques de recollida de dades, destaquen tres tècniques sobre tota la resta: l'observació, l'entrevista en profunditat i la lectura de textos. Aquestes tècniques qualitatives intenten aprofundir en el sentit de les situacions i el significat que els individus els atribueixen. Captar el significat d'un escrit en què es descriu una partida de pilota o el d'una entrevista a un jugador veterà, per posar dos exemples concrets, pot efectuar-se mitjançant una lectura directa o a través d'una lectura soterrada. Açò dona lloc a sis tècniques de recollida de dades:

En la nostra investigació, les entrevistes i la lectura de textos han estat les tècniques utilitzades per obtenir dades. En les entrevistes generalment hem recollit informació a través d'una conversació sistemàtica en la qual l'investigador ha ajudat la persona entrevistada i hi ha col·laborat, per tal que aquesta reproduïra la realitat social tal i com la va viure. En ocasions, en les entrevistes també s'han utilitzat analogies, mitjançant l'ús de metàfores, per poder il·lustrar millor el tema objecte d'estudi.

La lectura de textos, que en el nostre cas ha estat referida tant a documents escrits, fotografies, materials diversos, edificacions i restes arquitectòniques, també ha transitat des de la senzilla comprensió on el text s'ha analitzat sistemàticament, fins el palimpsest, en el qual "el text és vist com una redacció estratificada en la que els continguts i els seus significats respectius no tenen per què coincidir i han de ser llegits i interpretats separadament" (Ruiz, 2009, p. 76).

	Observació	Entrevista	Lectura
Directa	Contemplació	Conversació conceptual	Comprensió
Soterrada	Projecció	Intercanvi metafòric	Palimpsest

Taula 8. Formes de recollida d'informació
Font: Adaptació de Ruiz (2009)

En els apartats següents analitzarem detalladament les tècniques de recollida de dades que hem utilitzat en aquesta investigació: quines són les característiques que han envoltat les entrevistes que hem realitzat i quines són les diferents fonts documentals utilitzades.

2.6.1. Les entrevistes

L'entrevista, en opinió de Denzin i Lincoln (1994), és l'eina metodològica favorita de l'investigador qualitatiu. Kvale (citada per Martínez, 2006) assenyala que el propòsit de l'entrevista d'una investigació qualitativa és obtenir descripcions del món viscut per les persones entrevistades, amb la finalitat d'aconseguir interpretacions fidedignes del significat que tenen els fenòmens descrits. En el nostre cas, l'entrevista ha estat l'instrument més valuós de recollida de dades; la major part del volum d'informació presentada en aquest estudi té el seu origen en les entrevistes realitzades, sense aquestes la documentació obtinguda a partir d'altres fonts haguera resultat totalment insuficient per interpretar el que va significar el joc de pilota als diferents pobles. És per aquest motiu que seguidament analitzarem amb deteniment els diferents processos i aspectes que han caracteritzat les múltiples entrevistes que hem realitzat.

L'entrevista, que es pot qualificar com un art en el qual l'entrevistador formula preguntes i escolta respostes, va molt més enllà del que podria considerar-se una conversa espontània. Lluny d'un intercanvi social natural, l'entrevista és un procés certament artificial en el que l'entrevistador crea una situació concreta en la qual apareix un marc d'interacció mutu entre entrevistador i entrevistat que ve determinat per les característiques

(biològiques, culturals, socials i conductuals) dels dos participants. En considerar l'acció mental de l'individu, tant pel que fa a la figura de la persona entrevistada com a l'entrevistador, volem destacar les paraules de Schutz (1995) en afirmar que “els fets purs i simples no existeixen. Des d'un primer moment tot fet és un fet extret d'un context universal per l'acció de la nostra ment”. Així, quan intentem descobrir una realitat social a través de les nostres entrevistes, no hem d'oblidar que:

Tot el nostre coneixement del món, tant en el sentit comú com en el pensament científic, suposa construccions, és a dir, conjunts d'abstraccions, generalitzacions, formalitzacions i idealitzacions pròpies del nivell respectiu d'organització del pensament (Schutz, 1995, p. 36).

Amb tot, el llenguatge corporal de l'entrevistador, la seua actitud, el tipus de preguntes que realitza i les seues intervencions al llarg de la conversa, determinaran la manera com respondrà i contarà la seua experiència la persona entrevistada. Conseqüentment, la figura de l'entrevistador adquireix tal importància que condiciona de manera determinant la qualitat d'aquest procés de recollida d'informació. Així doncs, l'entrevistador/investigador no és un senzill recol·lector de dades, sinó que es converteix en l'instrument de la investigació.

Com apunta Merlinsky (2006, p. 27) “l'entrevista ha de situarse en un camp que permeta connectar pràctiques i significats”. En les nostres entrevistes, hem intentat descobrir allò que és important i significatiu en la ment dels informants, quina és la interpretació que ells fan del món del joc de pilota que van viure com a jugadors o senzillament com a espectadors. Fruit d'aquests moments, i en ocasions de molts minuts de convivència amb la persona que teníem al davant, les entrevistes han esdevingut una mena de viatges emocionals en els quals s'ha creat una intensa relació entre l'investigador que entrevistava i la persona que era entrevistada.

Sobre el nombre d'entrevistes i el perfil de les persones entrevistades

Si bé inicialment, com hem comentat en un paràgraf anterior, la previsió era realitzar un mínim de tres entrevistes per cada poble, el resultat final ha estat prou diferent i el nombre d'entrevistes, un total de 45, ha sigut molt més elevat que les previstes. El motiu d'aquest elevat nombre d'entrevistes no ha estat altre que el caràcter flexible i obert de l'estudi al qual hem fet referència en línies anteriors; aquest caràcter emergent de la investigació ha permés realitzar més entrevistes allí on consideràvem que calia fer-les; ja siga perquè la informació obtinguda de l'informant ha resultat insuficient, o ja siga perquè, gràcies a

l'efecte de “bola de neu”, hem descobert l'existència d'altre possible informador d'interés per a l'estudi.

El perfil de les persones entrevistades ha estat d'allò més divers. Hem descobert excel·lents informadors i apassionats conversadors, tant en la figura de l'empresari, com en l'humil llaurador assalariat o en el conductor d'autobús. Pel que fa al sexe i l'edat de les persones entrevistades, donat el caràcter eminentment masculí del joc de pilota al llarg de la història i la marginalitat en què s'ha mantingut la dona al respecte, la major part dels informadors als quals s'ha entrevistat han estat homes, concretament 38; així doncs, les altres 7 entrevistes s'han realitzat a dones. Pel que fa a l'edat de les persones entrevistades, la seua data de naixement es troba entre l'any 1909 i el 1964.

Normalment amb cada informador sols s'ha realitzat una entrevista, la qual cosa no ha implicat que en alguns casos se'ls haja requerit novament per tal d'aclarir algun concepte o dada imprecisa que sorgia en fer la transcripció. En el cas de les fonts orals de menor importància, un total d'11, corresponen a converses curtes, ocasionals, d'informació puntual, etc.

Localització i condicions necessàries per a la realització de l'entrevista

Les condicions necessàries per tal de garantir la màxima qualitat del desenvolupament d'una entrevista i, conseqüentment, l'èxit en l'obtenció d'informació, tenen a veure amb “el temps, el lloc i el tipus de registre, així com el contacte previ i la presentació de l'entrevista o les tècniques (i tàctiques) emprades durant la realització de l'entrevista” (García, 2006, p. 3). La determinació d'alguns d'aquests aspectes no serà una decisió unilateralment presa per l'entrevistador, sinó que caldrà negociar-los sempre amb la persona que serà entrevistada per tal d'atendre les seues preferències, com són hora, dia i espai on es realitzarà, i per tal d'intentar afavorir el clima de confiança i tranquil·litat en el qual intentarem que es desenvolupe la conversa. Així, inicialment hem contactat amb la persona candidata a ser entrevistada, bé en un encontre directe o bé a través de conversa telefònica; i ha estat en aquest moment que, a més de realitzar la nostra presentació, hem concertat el dia, l'hora i el lloc on realitzaríem l'entrevista. En contades ocasions, en produir-se aquest primer contacte cara a cara, la persona candidata a ser entrevistada ha decidit que procedirem en aquell mateix moment i en aquell mateix lloc a realitzar l'entrevista.

Pel que fa a l'espai físic on hem realitzat les entrevistes s'ha intentat que fóra un lloc tranquil i sense soroll, lliure de possibles distraccions externes que pogueren afectar el seu desenvolupament. Malgrat tot, en darrera instància hem deixat que fóra la persona a entrevistar qui determinara el lloc on es portara a terme la conversa; amb açò aconseguíem

que es trobara molt més disposada a participar en la investigació i es sentira còmoda i en un ambient familiar que facilitara la seua fluïdesa verbal i emocional. Tret d'alguns casos en els que motivats per la seua insistència no hem pogut defugir realitzar l'entrevista a la seu d'un casino o centre cultural, els quals no oferien les millors condicions acústiques ni ambientals per portar a terme la conversa, normalment la pràctica totalitat de les entrevistes s'han realitzat al mateix domicili particular de la persona informant.

Tipus d'entrevistes realitzades

El terme entrevista, entés de manera genèrica, pot fer referència a diferents tipus d'entrevistes que presenten característiques molt diferents entre si i que s'allunyen del tipus d'entrevistes que nosaltres hem realitzat al llarg d'aquest estudi. Caldrà doncs, que matisem quina classe d'entrevistes hem utilitzat per obtenir la informació de la present investigació. Encara que seguidament realitzarem una anàlisi més detallada sobre les característiques que precisen el tipus d'entrevistes utilitzades, podem avançar que els seus trets definitoris són: el caràcter individual, el tractament d'un sols tema o enfocament, i el caràcter no estructurat.

El caràcter individual de les entrevistes significa que la conversació es desenvolupa únicament entre entrevistador i entrevistat. Malgrat aquest caràcter individual, cal matisar que, en ocasions, motivat per la necessitat de flexibilitat i llibertat d'elecció que cal deixar a l'entrevistat per tal d'obtenir un clima de confiança i familiaritat, durant les converses ha estat present una altra persona amb estrets vincles familiars o d'amistat amb l'entrevistat. No obstant això, i malgrat les esporàdiques intervencions d'aquesta tercera persona, generalment de caràcter assertiu o com a reforç recordatori de dates i noms, la seua presència en cap moment ha desvirtuat l'essència del contingut de l'entrevista.

A diferència de les entrevistes biogràfiques, que cobreixen un ampli espectre de temes, les nostres han estat entrevistes que podem considerar de caràcter monotemàtic pel que fa al tractament del joc de pilota com a eix vertebrador del contingut de l'entrevista. En aquest cas, cal fer referència a les característiques distintives que Merton, Fiske i Kendall (1956)⁵⁶ atribueixen a l'entrevista focalitzada davant d'altres tipus d'entrevistes d'investigació, i veure de quina manera aquests trets es manifesten en les nostres entrevistes. Aquestes característiques són les següents:

⁵⁶ *The focused interview: a manual of problems and procedures*, de Merton, Fiske i Kendall, és el llibre de text fundacional de l'anomenada entrevista focalitzada.

- Les persones entrevistades s'han vist immerses en una situació particular. En el nostre cas les persones entrevistades van viure, d'una o altra manera, el joc de pilota que va existir al seu poble durant un període concret de la seua vida.
- Els elements hipotèticament significatius, patrons, processos i estructura total d'aquesta situació particular, han estat analitzats provisionalment pel científic social. Serà a través d'aquesta anàlisi de contingut o anàlisi situacional, que es pot arribar a una sèrie d'hipòtesis sobre les conseqüències d'aspectes concrets de la situació en la qual es van veure involucrades les persones entrevistades. Açò és, abans de realitzar les entrevistes s'ha intentat recopilar la màxima documentació escrita i gràfica específica del poble, a partir de la qual poder obtenir informació que proporcione elements significatius per poder bastir les línies bàsiques sobre les que discorreran les entrevistes. Aquesta anàlisi de la situació anterior a les entrevistes ens ha de permetre familiaritzar-nos amb la situació del joc de pilota del poble, de manera que això ens prepara com entrevistadors per poder copsar millor el contingut de les entrevistes: silencis, omissions o bloquejos, ironies, etc.
- El tercer pas, sobre la base de l'anàlisi anterior, consisteix en l'elaboració d'un guió d'entrevista en el qual es fixaran els principals blocs de preguntes que proporcionen criteris de rellevància a les dades. Sobre l'elaboració del guió de l'entrevista, parlarem més detalladament en apartats posteriors.
- Les entrevistes estaran focalitzades en les experiències subjectives de les persones exposades a la situació preanalitzada, intentant determinar quines són les seues definicions sobre la situació. Les respostes obtingudes ens han de permetre comprovar, en cas d'haver-ne formulat, les hipòtesis establertes, i establir-ne de noves, si es considera oportú, en base a les respostes imprevistes.

Davant del caràcter estructurat que presenten les entrevistes dirigides, en les quals l'entrevistador porta la iniciativa de la conversació, formula una sèrie de preguntes amb una sèrie de respostes prefixades entre les quals elegir, i segueix un patró o estructura estandarditzat que l'allunya de la improvisació i la flexibilitat, les entrevistes que hem realitzat són de caràcter no estructurat. En aquest tipus d'entrevista la persona entrevistadora segueix un esquema general i flexible de preguntes pel que fa al seu l'ordre, contingut i formulació. Si bé les preguntes que hem formulat eren de caràcter obert, això no significa que en ocasions, quan l'entrevistador ho ha considerat oportú i necessari, haja intercalat preguntes tancades que aportavenen informació concreta sobre algun tema o que podien corroborar o desmentir determinada informació.

A les nostres entrevistes hem intentat respectar els quatre criteris que Merton i Kendall (1946) consideren necessaris perquè aquesta resulte productiva:

1. No direcció: intentar que la majoria de les respostes siguin espontànies o lliures.
2. Especificitat: cal animar la persona entrevistada a donar respostes concretes.
3. Amplitud: indagar en les diferents evocacions experimentades per la persona entrevistada.
4. Profunditat i context personal: s'ha d'intentar obtenir el context personal rellevant de la persona entrevistada.

Fonaments operatius

Les entrevistes s'han realitzat en base a uns criteris operatius fonamentals en els quals resideix la seua validesa com a instrument de captació de significat. Partim del postulat que entén que la persona durant l'entrevista posseeix una capacitat d'iniciativa personal que li permet construir sentits i significats sobre la realitat ambiental en què viu o ha viscut. En paraules de Merlinsky (2006, p. 29):

La significació d'una paraula o d'una expressió prové de factors contextuals com la biografia del locutor, la seua intenció immediata, la relació única que manté amb el seu oient i les conversacions passades.

Aquesta interpretació constructivista del comportament humà és la que defèn l'interaccionisme simbòlic. Aquesta teoria postula que totes les relacions humanes es basen en la interpretació subjectiva i cultural dels signes que envolten les persones. Herbert Blumer, el qui desenvolupa la teoria de l'interaccionisme simbòlic, estableix tres premisses que pressuposen el comportament humà (Blumer, 1969):

- 1- Els éssers humans actuen cap als objectes sobre la base del significat que els objectes tenen per a ells.
- 2- Els significats d'aquests objectes deriven de la interacció social.
- 3- Aquests significats són utilitzats i modificats a través de la interpretació de cada persona tractant amb els objectes que es troba.

Durant l'entrevista la persona entrevistada construeix sentits i significats de la realitat ambiental. Davant la persona que explica i dona sentit a la realitat que va conèixer,

l'entrevistador es troba amb certa "ignorància conscient" (Ruiz, 2009, p.171) sobre la informació que li proporcionarà la persona entrevistada. Açò impossibilita tenir una llista de preguntes fixades amb antelació, ja que això suposaria que abans de l'entrevista l'investigador ja coneguera el significat, els valors..., de l'entrevistat. L'entrevistador no espera ni suposa que la persona entrevistada siga objectiu sinó que pretén aconseguir que aflore el món subjectiu de l'entrevistat per poder així aprofundir en la riquesa del seu contingut.

Com seguidament analitzarem amb més detall en l'apartat referit al procés de l'entrevista, inicialment aquesta adopta un caràcter de conversació, quasi sense un rumb fix; posteriorment i de manera gradual, anirà centrant-se i orientant les preguntes cap als temes o aspectes que més ens interessin.

Els processos de les entrevistes

Per tal d'aconseguir que la recollida d'informació a través de l'entrevista siga eficaç, dintre del procés social d'interacció personal que es produeix entre entrevistador i entrevistat, hem de tenir cura de tot el context verbal i no verbal que la conforma. En l'àmbit de la comunicació no verbal l'entrevistador ha de parar atenció a postures, gestos, aparença externa en el vestir...; serà a través d'aquests elements que l'entrevistador transmetrà els seus estats d'ànim i les seues sensacions a la persona entrevistada.

Per a Ruiz (2009), una entrevista en profunditat es pot considerar adequada quan desenvolupa encertadament els tres processos bàsics dels quals consta:

- el procés social d'interacció interpersonal,
- el procés tècnic de recollida d'informació,
- el procés instrumental de conservar la informació gravant-la.

Seguidament analitzarem amb detall quin són els trets més significatius en cadascun d'aquests processos en les nostres entrevistes.

1. El procés d'interacció

L'entrevista és un acte d'interacció personal entre dues persones, en el qual s'efectua un intercanvi de comunicació en què:

l'entrevistador transmet interès, motivació, confiança, garantia, i l'entrevistat li retorna, a canvi, informació personal en forma de descripció, interpretació i avaluació. Com major

sigui l'èmfasi posat en la profunditat, la interacció personal serà més intensa i la invenció en el creuament de la comunicació serà més important. (...) L'empatia és la condició essencial i característica perquè tingui lloc una interacció social d'autèntica comunicació interpersonal (Ruiz, 2009, p. 174).

La primera presa de contacte amb la persona que serà entrevistada ha de tenir com a objecte justificar la importància del projecte que estem realitzant i posar de manifest l'elevat interès i utilitat que tindran per a nosaltres les paraules de l'entrevistat. En aquest moment inicial o primer contacte s'estableixen, respectant les preferències de la persona que serà entrevistada, les condicions bàsiques en què tindrà lloc l'entrevista: lloc, hora, caràcter obert i voluntari de l'entrevista, així com altres aspectes que puga demandar la persona a entrevistar. Des d'aquest primer moment hem d'intentar aconseguir un ambient cordial i de familiaritat en el qual poder desenvolupar la conversa. Com apunta García (2007, p. 7), "la preparació de l'escenari i de les condicions necessàries per a l'entrevista (...) poden afectar positivament o negativament l'obtenció d'informació". En aquest sentit, certs aspectes de caràcter no verbal que hem considerat importants per tal de millorar la comunicació verbal han estat els següents:

- El vestuari de l'entrevistador ha de ser senzill. Ni s'ha utilitzat roba esportiva o samarretes amb lletres i dibuixos que pogueren distraure l'atenció de la persona entrevistada, ni tampoc s'ha utilitzat corbata i vestit per tal d'aconseguir una elegància i una seriositat que estan ben lluny de la imatge de proximitat que volem oferir.
- Durant la conversa cal mirar al rostre de la persona entrevistada de manera natural i directa. Amb aquesta actitud li estem demostrant el nostre interès per les seues paraules i evitem, en fixar l'atenció sobre la seua persona, distraure'l o que es pugui sentir menyspreat.
- Les nostres postures i moviments corporals, lluny de mostrar símptomes de cansament, avorriment o inquietud, han de transmetre tranquil·litat, atenció i assossegament.

Tot i que la relació entre la persona entrevistada i l'entrevistador ha de ser amistosa, la conversació, tal i com hem esmentat anteriorment, no és un intercanvi natural, espontani i lliure, sinó controlat, sistemàtic i professional. En tot moment caldrà incentivar la motivació, l'interès i l'espontaneïtat de la persona entrevistada.

Com diu Ruiz (2009, p. 177), “l’entrevistador ha de manifestar-se com un mestre de la comprensió”, ha d’intentar entrar dintre del món de l’entrevistat per interpretar allò que l’entrevistat té al seu cap i vol dir. Malgrat la gran capacitat d’anàlisi i interpretació que ha de tenir, l’entrevistador és una persona dotada de sentiments que no poden mantenir-se aliens a la conversa en la qual participa; és per això que quan la persona entrevistada expressa alguna emoció, ja siga sobre el contingut de la conversa o sobre el seu desenvolupament, l’entrevistador ha de mostrar els seus sentiments.

2. El procés de recollida d’informació

Malgrat el caràcter no estructurat de les entrevistes realitzades, en cap moment l’entrevistador ha deixat de dissenyar prèviament un protocol de conversació i anotació de les dades bàsiques relatives a la persona entrevistada i la mateixa entrevista. En les nostres entrevistes hem fet servir dos fulls⁵⁷ diferenciats. Un primer document en el qual es detalla la data i lloc on s’ha realitzat l’entrevista, hora d’inici i acabament, nom complet de la persona entrevistada i àlies o malnom en cas de tenir-ne, data de naixement o edat, així com la seua vinculació amb el món de la pilota (jugador, familiar de jugador, aficionat,...). En aquest primer document existeix un ampli espai per tal d’anotar tots aquells elements que es consideren oportuns, com són aquells aspectes que no apareixen en la gravació d’àudio que es realitza i que resulten significatius per al contingut de la informació que se’ns està facilitant; en aquest espai podem anotar i descriure determinats objectes que ens mostren (pilotes, guants, diplomes,...), l’existència de vitrines amb trofeus, gestos o accions corporals de la persona entrevistada, així com altres dades valuoses com poden ser altres contactes interessants per al nostre estudi, dibuixos de plànols d’instal·lacions o perfils identificatius dels components de fotografies proporcionades per la mateixa persona entrevistada.

Al llarg de totes les entrevistes, per tal d’aconseguir un clima de naturalitat i de lliure expressió, l’entrevistador ha tingut molt presents els aspectes següents:

- Ser sensible amb la persona que tenim al davant i amb el seu discurs. La sensibilitat de l’entrevistador suposa la seua implicació afectiva en allò que està escoltant, així com la capacitat per extraure el contingut més significatiu del discurs i aquells possibles aspectes que la persona entrevistada pot tenir bloquejats.

⁵⁷ Veure en l’Annex el ‘Full d’entrevista’ i ‘Guió d’entrevista’.

- Cal permetre, sobretot al començament de la conversa, que la persona entrevistada parli i deixi fluir les seues idees lliurement. Ha de tenir temps suficient per contar el que desitja sobre un tema.
- Cal no emetre judicis sobre la persona entrevistada. Encara que durant la conversa hem de fer observacions i en ocasions manifestar la nostra opinió, el nostre objectiu principal és escoltar l'altra persona sense fer judicis negatius o reprimendes. Hem d'intentar comprendre el seu punt de vista i, encara que no l'acceptem, continuar transmetent simpatia i comprensió per tal de no crispar la conversa.
- Mostrar atenció. La persona entrevistada ha de percebre que en tot moment estem seguint la seua conversa i que comprenem i interpretem correctament les seues idees.
- Realitzar comprovacions creuades. De vegades caldrà retornar a determinada informació que ja ens ha donat l'entrevistat per tal d'aclarir certs aspectes, corroborar una opinió o reafirmar el contingut d'una narració.

Els primers moments de l'entrevista, com diuen Rodríguez et al. (1999, p. 172), "s'assemblen al d'una conversació lliure en la qual els dos interlocutors parlen relaxadament sobre diferents temes", els comentaris i preguntes que es realitzaran tenen un caràcter superficial, general i obert. Començar l'entrevista de manera adequada ens permetrà crear en la persona entrevistada un sentiment de confiança i tranquil·litat que facilitarà el desenvolupament de la resta de la conversa.

Allò que perseguim a més d'una primera aproximació al punt de vista del nostre informant és desenvolupar en ell un sentiment de confiança i permetre'l parlar sobre temes i aspectes que coneix o ha experimentat sobradament (...). El nostre informant ha de percebre que en l'entrevista li preguntarem per coses per a les quals tindrà una resposta senzilla, que no contrastarem els seus coneixements ni comprometrem el seu estatus dintre del grup al qual pertany (Rodríguez et al., 1999, p. 172).

La utilització inicial de preguntes obertes provoca que la persona entrevistada tinga la sensació que és ella qui fixa el ritme, la densitat i la profunditat de la conversa. Una vegada superats aquests primers moments de la conversa, s'ha d'anar avançant fins que el propi entrevistador pressione, subtilment però eficaç, per alterar el ritme, densitat o profunditat de comentaris. Quan es desitja tractar un tema concret, inicialment es plantejarà una pregunta oberta de caràcter general i després, a poc a poc, anirem estrenyent més les nostres preguntes o observacions, demanant detalls i dades concretes i singulars sobre el

tema en el qual ens interessa aprofundir. Aquesta estratègia bàsica que presidirà totes les nostres entrevistes, anomenada per Ruiz (2009, pp. 180-182) “llançadera-embut”, està caracteritzada per un tractament que transcorre:

- d'allò més ampli a allò més estret,
- d'allò més superficial a allò més profund,
- d'allò més impersonal a allò més personal,
- d'allò més informatiu a allò més interpretatiu,
- de les dades a la seua interpretació.

L'entrevistador, per tal de poder estructurar i verificar la informació que està rebent, ha d'ajudar la persona entrevistada resumint-li breument el contingut i el significat d'allò que acaba de dir. Aquesta acció permetrà a la persona entrevistada comprovar que se li està seguint i que el seu discurs és entenedor; a més a més, l'ajudarà a reflexionar sobre allò que ha dit, podent afegir, modificar o remarcar algun dels aspectes enunciats.

Al llarg de la conversa, sovint ens trobem que aquesta s'interromp o es queda bloquejada, la persona entrevistada sembla entrar en una via morta ja siga perquè el tema iniciat s'ha esgotat, perquè es troba cansada o distreta, o bé perquè existeixen problemes personals (limitacions en l'expressió verbal o recel per la privacitat) que l'impedeixen continuar. En aquests moments en els quals la conversa es queda bloquejada, l'entrevistador ha de mostrar-se hàbil i ser capaç de fer continuar el diàleg, que la persona entrevistada torne a trobar la fluïdesa en el seu discurs. Aquesta intervenció de l'entrevistador, que Ruiz (2009, p. 183) denomina “rellançament”, sols ha d'utilitzar-se quan s'ha produït algun bloqueig de la conversa i resulta evident que l'interlocutor necessita ajuda per poder continuar el seu discurs fins el final. Davant els diferents tipus de bloquejos que poden aparéixer, l'entrevistador ha de conèixer quan cal intervenir realment i de quina manera ha de rellançar la conversa. Alguns dels diferents tipus de rellançament utilitzats han estat els següents:

- Quedar en silenci per tal de mostrar a l'entrevistat que volem saber més del que ens està contant o per oferir-li un breu temps en el qual poder descansar o reordenar les seues idees.
- Estimular la memòria de la persona entrevistada recordant detalls o anècdotes, oblidats o no citats, que l'inciten a seguir conversant.

- Recórrer a la insistència en alguns casos: l'entrevistador, en un aparent lapsus, torna a formular la pregunta inicial que obria la conversa.
- Realitzar l'entrevistador, un resum d'allò que acaba de dir la persona entrevistada; d'aquesta manera l'entrevistat pot adonar-se de nous detalls o ampliar el tema tractat.
- Introduir, l'entrevistador, un nou tema, dels diversos que ha de tenir seleccionats amb antelació, quan s'observe que el tema de conversa està esgotat o completament bloquejat,.
- Distraure la persona entrevistada tractant un nou tema, aliè a l'entrevista, o fins i tot recórrer a un element de distensió com pot ser prendre un refresc o contar una anècdota, quan s'observe que se sent encallada i amb falta de llibertat.

En parlar del tipus de preguntes que s'utilitzen en les entrevistes en profunditat existeixen diferents autors com Patton (1980), Spradley (1979) i Schatzman i Strauss (1973), que proposen classificacions que són alternatives però alhora complementàries, sobre el contingut de les preguntes d'una entrevista. Per tal d'analitzar els diferents tipus de preguntes que hem realitzat en les nostres entrevistes, utilitzant la classificació de Patton (1980), que agrupa les preguntes en funció del contingut de resposta que es vol obtenir, seguidament exposarem quins són els diferents tipus de qüestions que hem utilitzat i oferirem alguns exemples aclaridors de preguntes realitzades:

- a. Preguntes demogràfiques i sobre els antecedents, que ens aporten dades d'identificació personal, social, professional, etc. sobre la persona entrevistada⁵⁸. Exemples: Quina edat té vostè? On vivia en aquella època? A què es dedicava?
- b. Preguntes sobre experiència i comportament. Exemples: Quina era la seua funció al trinquet? Explique'm com jugava a pilota, Conte'm la seua experiència en el món de les travesses.
- c. Preguntes sobre opinions i valors, que pretenen conèixer l'opinió o el punt de vista de la persona entrevistada al voltant d'algun succés concret o acció relacionats amb el joc de pilota. Exemples: Què li sembla que no els deixaren jugar al carrer? Què li va semblar que col·locaren la corda per fer la galotxa? Per què pensa que es va deixar de jugar en aquell frontó?
- d. Preguntes sobre sentiments que inciten i animen l'entrevistat a expressar les seues emocions o sentiments sobre una vivència o experiència. Exemples:

⁵⁸ Veure en l'Annex el 'Full d'entrevista'.

Explique'm com va anar aquella partida de la final que guanyaren. I l'afició que va acompanyar-los?

- e. Preguntes sobre coneixements. Exemples: Explique'm com era el joc que es jugava en aquella època al trinquet de Perales. Em pot descriure com era la instal·lació del frontó quan es va inaugurar?
- f. Preguntes sobre aspectes sensorials. Exemple: Com es trobava vosté físicament quan acabava de jugar una partida?

3. El procés de registre

El tercer procés que té lloc durant l'entrevista és el de registre i conservació de la informació que obtenim. La necessitat d'elevades dosis de concentració durant la conversa, tant pel que fa a la persona entrevistada com a aquella que entrevista, implica que qualsevol distracció o alteració del diàleg que puga aparèixer pot incidir negativament en la qualitat de la informació que s'obté, podent arribar fins i tot a impossibilitar el seu desenvolupament. Si partim de la premissa que la nostra intenció com a investigadors és assegurar la fiabilitat de les dades que estem obtenint, entendrem clarament, que intentar transcriure durant l'entrevista les paraules de la persona entrevistada, ja siga literalment o extraient les idees principals, resulta molt poc eficient i comporta no pocs elements espuris per al procés de registre:

La pressa de notes durant la conversa ocasiona conseqüències no menys greus a l'entrevistador que, obligat per elles, perd l'atenció a la seua conversa, s'aïlla de l'entrevistat perdent intimitat, i trenca el ritme d'una conversa fluïda i còmoda (Ruiz, 2009, p. 188).

És per això que, des del començament, optatàrem per la utilització d'una gravadora⁵⁹ amb la qual enregistrar les entrevistes per poder efectuar posteriorment la seua transcripció i la seua anàlisi. La utilització de la gravadora ens ha permés tenir total llibertat per poder centrar-nos plenament en les paraules i en la persona entrevistada. En cap de les entrevistes realitzades hem trobat impediments per part de les persones entrevistades per fer-ne ús. Així mateix, considerem que tampoc ha estat un element que haja suposat incomoditat per als nostres interlocutors; en alguns casos, quan ells ho han sol·licitat hem desconnectat l'aparell per no enregistrar determinats comentaris que no desitjaven que hi romangueren gravats. En contades ocasions, tan sols dues vegades, hem realitzat alguna

⁵⁹ La gravació de les primeres entrevistes va ser realitzada amb una gravadora de caràcter analògic (Sanyo M1118) i posteriorment va utilitzar-se una de caràcter digital (Olympus VN-1000PC) que ofereix millor qualitat de gravació i que, a més a més, ens va possibilitar agilitzar el procés de transcripció de les entrevistes.

entrevista molt breu que no ha estat enregistrada; hi hem anotat, amb la major fidelitat possible, allò més significatiu del discurs de la persona entrevistada.

Durant les entrevistes, l'entrevistador en tot moment ha disposat d'un full on poder prendre anotacions sobre noves qüestions sorgides a partir de les paraules de la persona entrevistada, punts essencials que calia remarcar, llenguatge corporal significatiu que resultava imperceptible al suport gravat, pensaments o idees i, fins i tot, substituir la gravació en cas d'avaria de l'aparell gravador.

De cadascuna de les gravacions efectuades s'ha obert una fitxa en què s'han inclòs tots aquells elements importants per tal d'identificar-la i descriure els trets més significatius sobre com s'ha realitzat. En la fitxa hem inclòs, seguint la terminologia de Ruiz (2009, p. 189), "elements de datació" (data, lloc, condicions de realització), "contextualització" (persona entrevistada, situació) i "elements d'enriquiment" convenients per poder interpretar de manera més eficaç la informació obtinguda.

Pel que fa a la transcripció de les entrevistes, en les quals cal combinar adequadament la fidelitat al contingut del discurs i la idiosincràsia al llenguatge utilitzat per l'entrevistat, cal ressaltar que no ha resultat una tasca senzilla. De vegades les gravacions han requerit la capacitat d'interpretació de l'investigador, el qual ha necessitat contextualitzar el contingut del discurs així com el llenguatge corporal que l'acompanyava, per tal de comprendre les elisions o canvis sobtats de tema que es produïen en les paraules de l'entrevistat. Els paràgrafs de les transcripcions que presentem en el text de l'informe final, sovint han estat sotmesos a alguns possibles canvis per tal de fer més comprensible el text que s'ofereix. En cap cas les modificacions han estat tan significatives com per a alterar o desvirtuar la idea o les paraules originals de la persona entrevistada. Seguidament exposem quins són els criteris que hem seguit en la transcripció de les entrevistes enregistrades:

- Hem transcrit, sense cap indicació marginal ni amb cursiva, les formes no normatives que es presenten de manera generalitzada: tant les de tipus fonètic com les morfològiques.
- Tampoc hem representat en cursiva l'elevat nombre de barbarismes o formes lèxiques castellanitzades que són usals en el parlar espontani dels nostres informants.
- Hem respectat el vocabulari propi utilitzat en l'àmbit de la pilota valenciana encara que algunes paraules i expressions hagen patit l'assimilació a la parla de l'Horta i es presenten castellanitzades o alterades morfològicament.

2.6.2. La documentació i les fonts secundàries

En situar-nos en l'àmbit de les ciències socials, totes les dades necessàries per al desenvolupament de la investigació que no són produïdes per l'investigador són considerades com a fonts secundàries. Tradicionalment, s'entén que:

- Les dades primàries són aquelles que l'investigador obté directament de la realitat, arreplegant-les (produint-les) amb els seus propis instruments.
- Les dades secundàries són registres escrits que ja han estat produïts i processats per uns altres i que ens serveixen per a reconstruir la història.

Si bé la definició del que són les dades primàries continua sent vàlida, la definició de dades secundàries cal ampliar-la i incloure, a més dels documents escrits:

Tots els documents que contenen significat (carta, periòdic, estàtua, edifici, objecte d'art). A tots aquests textos se'ls pot "preguntar" i se'ls pot observar. Tot allò que serveix per a reconstruir la societat que els ha produït (objectes, eines, fins i tot, desperdici) (Penalva i Mateo, 2006, p. 85).

D'aquesta manera, en el nostre estudi, podem considerar que totes les dades obtingudes a partir de les entrevistes realitzades són dades primàries, mentre que tota la resta són dades secundàries.

La utilització de la documentació secundària en la present investigació té dos vessants: per una banda s'ha utilitzat per a l'establiment del marc teòric, corresponent al capítol primer, en el qual s'ha realitzat una revisió de la literatura específica sobre el tema d'estudi i s'ha redactat el que s'anomena estat de la qüestió. En segon lloc, la documentació secundària ha estat utilitzada com a font de material empíric amb què complementar les dades obtingudes de les entrevistes per al desenvolupament de l'estudi.

Malgrat que al llarg del text anirem concretant i referenciant cadascuna d'aquestes, podem avançar que les diferents fonts de dades secundàries consultades en aquesta investigació han estat les següents:

- Arxius públics (ajuntaments, biblioteques...)
- Arxius privats: de les mateixes persones entrevistades i dels cronistes locals
- Bases de dades bibliogràfiques
- Bases de dades de revistes

- Biblioteques
- Edificis i construccions
- Estadístiques elaborades per organismes públics oficials: ajuntaments
- Hemeroteca
- Instituts amb publicacions periòdiques: IVE, departaments d'estadística de les corporacions locals, CIS
- Institucions privades: federacions, associacions recreatives, cooperatives...
- Literatura especialitzada
- Objectes diversos: pilotes, guants, eines del taller d'un artesà de pilotes, etc.
- Publicacions electròniques

Tipologia del material documental utilitzat

Com hem vist al paràgraf anterior, les fonts documentals són de naturalesa molt diferent. Trobem així, que la tipologia del material documental serà molt variada: són totes aquelles coses que es poden llegir (observar) i que es refereixen a algun aspecte del món social. A més dels estudis i publicacions de caràcter general existents sobre el joc de pilota valenciana, a partir dels quals hem delimitat el marc teòric existent sobre el tema, hi ha d'altres documents de caràcter molt més específic que ens han aportat dades concretes sobre els trets socioculturals del joc al poble estudiat. Amb la utilització de documentació diversa hem pogut augmentar substancialment el cabal d'informació. A més de les dades primàries obtingudes de les entrevistes, les diverses fonts documentals secundàries que seguidament exposarem ens han ajudat a contrastar les dades des de diferents perspectives, la qual cosa, tal i com recomanen diversos autors (Denzin, 1978; Goetz i LeCompte, 1988), ens ha permès triangular la informació obtinguda augmentant d'aquesta manera la credibilitat de l'estudi. Seguidament exposem les diverses fonts documentals secundàries que hem utilitzat:

+ Documents escrits

Pel que fa a la documentació escrita, si bé no n'hem trobat en abundància, les poques fonts existents en han proporcionat, en major o menor mesura, dades referides al joc de pilota al llarg del període estudiat. A més de les fonts literàries analitzades en el capítol primer d'aquest estudi, els altres documents de caràcter escrit utilitzats han estat els següents:

- Els BIM⁶⁰ (Butlletí d'Informació Municipal), tindran una periodicitat irregular en molts pobles i freqüentment no trobarem alguns dels seus exemplars en els arxius municipals. Malgrat que els BIM de la major part de pobles corresponen a dates posteriors a l'any 1975, alguns dels seus articles fan referència al joc de pilota practicat al poble durant la primera meitat de segle. Un exemple significatiu són els dos articles apareguts en el BIM Catarroja l'any 1992.
- Els butlletins de les festes patronals⁶¹, de periodicitat anual, són altra de les fonts de documentació important en el nostre estudi. Concretament a Massanassa i a Picassent trobem interessants escrits sobre el joc de pilota, en els quals es descriu com era el joc practicat a començaments de segle.
- Les memòries d'urbanisme ens han possibilitat determinar o aproximar-nos, a la data de construcció o desaparició de determinats edificis.
- Les publicacions d'estudis locals, les quals, són un producte conseqüència d'iniciatives personals més que no el resultat d'interessos o preocupacions d'àmbit institucional. En molts casos trobem que el treball ha estat publicat pel mateix autor. La manca de rigor científic i de redacció que caracteritza alguna d'aquestes publicacions no minva el seu valor documental en ser, de vegades, l'única font escrita que descriu aspectes socioculturals i fets del passat local.
- Les ordenances municipals ens han aportat dades sobre prohibicions del joc de pilota o la seua regulació als carrers de la població.
- Les publicacions de caràcter comarcal, com són els llibres corresponents a la col·lecció Josep Servès de documentació i recerca, editada per l'Ajuntament de Catarroja, així com els llibres publicats per l'Institut d'Estudis Comarcals (IDECO).
- Diaris i revistes. A més de les publicacions de caràcter local citades anteriorment, s'han analitzat diferents diaris i revistes esportives que es publicaven al llarg del període objecte del nostre treball, i que presenten interessant informació: anuncis i resultats de partides, campionats, entrevistes, etc.

+ Documents audiovisuals

En aquest apartat referim tots els documents no escrits dels quals hem pogut obtenir dades significatives per al nostre estudi:

⁶⁰ La fórmula del BIM, encetada per la dictadura sols a quatre pobles de la comarca (Catarroja, Manises, Silla i Torrent), es generalitzarà després durant la democràcia en pràcticament tots els municipis on s'arribaran a publicar 69 capçaleres diferents entre 1976 i 1996 (Martínez i Ramos, 2002).

⁶¹ Es publiquen pràcticament a tots els pobles i són, en molts casos, l'única publicació periòdica que trobem en algunes localitats. Aquests butlletins no són totalment festius ni apolítics. A més d'incorporar-hi el preceptiu programa de festes, són importants difusors de la ideologia imperant i de la gestió municipal (Martínez i Ramos, 2002).

- Fotografies. Si considerem que la fotografia és un invent propi del segle XIX⁶² i que la seua generalització arreu dels pobles estudiats no tingué lloc fins ben entrada la meitat del segle XX, es pot entendre la pràctica total inexistència de fotografies sobre el joc de pilota corresponents als inicis del passat segle. A més de les extretes condicions econòmiques en què vivia la major part de la població de principis de segle, la qual cosa condicionava que tan sols els fotògrafs de la ciutat tingueren possibilitat de fer fotografies, la pràctica de la pilota als carrers o als frontons resultava un fet tan quotidià i normal que poques vegades es van prendre instantànies del joc. D'entre les diverses fotografies que il·lustren el text, atenent a la seua font de procedència, cal diferenciar entre les procedents d'arxius municipals, les pertanyents a arxius personals, les fotografies extretes de llibres o revistes, i finalment les fotografies realitzades per l'autor exclusivament per tal de documentar aquest treball (en aquest cas, caldria parlar de dades primàries). Els temes de les fotografies són tan diversos com els àmbits relacionats amb el joc de pilota. Hem intentat recopilar tota la informació gràfica possible sobre carrers, jugadors, frontons, restes d'antigues construccions, procés de construcció de les pilotes de vaqueta, detalls de camps o carrers de joc, etc. Amb tot, cal dir que les fotografies recollides en aquest treball tan sols són una petita mostra, la que hem considerat més significativa, del total d'imatges recopilades.
- Carrers, edificis i restes de construccions. A més de l'observació, l'anàlisi i l'amidament de les instal·lacions que encara existeixen i que van estar actives dintre del període estudiat, hem tingut en compte també les restes d'aquelles que van desaparèixer o que pel seu estat actual es troben en estat ruïnós o no aptes per al joc. Els antics trinquets de Catarroja i els frontons d'altres pobles veïns com Albal, Massanassa i Alfafar, en són una clara mostra. Així mateix, l'observació dels diferents carrers on antuvi es va jugar a pilota i l'anàlisi de diversos elements que delaten la pràctica del joc a altres pobles -com és el cas de xarxes metàl·liques per impedir la pèrdua de pilotes, o les construccions de franges de ciment a les parets per tal de dificultar el joc-, han esdevingut importants dades per al nostre treball.
- Plànols. Completant l'anterior apartat exposat, la utilització dels plànols com a font documental ha resultat una eina de vital importància per poder descriure i entendre millor com eren les instal·lacions que van existir o aquelles que encara existeixen.

⁶² Cal considerar que la fotografia nasqué el 1816 en aconseguir J.N. Niepe una imatge mitjançant la utilització d'una cambra obscura i un procés fotoquímic (...) (Gran Enciclopèdia Catalana, 1994).

D'una banda, hem utilitzat els plànols de població per concretar la ubicació dels carrers on es jugava a pilota i on s'ubicaven els trinquets o frontons existents. D'una altra banda, hem utilitzat el dibuix de senzills esquemes o plànols, que demanàvem a algunes de les persones entrevistades, per tal de poder imaginar i dissenyar les que van ser algunes de les instal·lacions avui inexistents. Finalment, i en aquest cas, cal apuntar que estaríem parlant d'un tipus de dades primàries obtingudes directament per l'investigador. Hem dibuixat, basant-nos en els amidaments reals efectuats, els plànols de totes les instal·lacions de les quals encara avui existeixen restes.

- Materials. Pilotes originals utilitzades fa més de 50 anys, guants de pell, trofeus o plaques commemoratives rebudes per antics jugadors, han estat alguns dels objectes que hem analitzat i que ens han proporcionat interessants dades. En parlar de materials, cal destacar la riquesa i el gran cabal d'informació obtinguda a partir de les eines i els materials pertanyents al taller de l'artesà de pilotes de Catarroja.

+ Internet com a font de dades secundàries

La xarxa telemàtica Internet ha estat una valuosa font d'informació que hem utilitzat tant en la confecció del marc teòric de l'estudi com en els apartats posteriors. Ha esdevingut una important eina de recerca: la localització, identificació i extracció de determinada documentació científica haguera resultat força improbable d'aconseguir si no haguera existit aquets mitjà. Concretament, la seua utilització s'ha centrat en:

- La utilització de sistemes de recerca per a localitzar documents (text/abstracts), identificar i consultar centres d'investigació de diferents camps relacionats amb el nostre estudi, i la recerca, localització i extracció del text complet de documents.
- La consulta de biblioteques: biblioteques universitàries i biblioteques públiques.
- La recerca a través a través de diferents catàlegs col·lectius: CCUC (Catàleg Col·lectiu de les Universitats Catalanes), REBIUN (Xarxa de Biblioteques Universitàries Espanyoles) i RedIRIS: Xarxa Nacional de I+D, etc.
- La consulta de diferents publicacions electròniques.
- La consulta de diferents tesis doctorals publicades electrònicament.

2.7. Anàlisi de dades

L'anàlisi de dades constitueix una de les activitats més complexes en la investigació qualitativa. El gran volum de dades recollides, generalment registrades en forma de textos narratius i imatges, resulta insuficient per si mateixa per proporcionar informació sobre la realitat estudiada; és l'investigador, qui té el repte de trobar significat a tot l'entremat de materials informatius procedents de fonts tan diverses com les descrites anteriorment. A diferència de les investigacions quantitatives, en les quals una detallada lectura i categorització inicial són suficients per realitzar l'anàlisi de les dades, en les investigacions qualitatives, les dades han de ser sotmeses a múltiples lectures i manipulacions per poder ser analitzades.

2.7.1. Les dades qualitatives

Abans d'exposar quines han estat les tasques d'anàlisi, considerem necessari clarificar alguns aspectes relatius a la naturalesa de les dades qualitatives utilitzades.

En primer lloc, cal remarcar que cada dada posseix un contingut informatiu sobre la realitat interna o externa dels subjectes, ja es tracte de les persones entrevistades o de persones autores d'algun dels diversos textos; i aquesta informació serà utilitzada per indagar sobre la realitat objecte d'estudi. Atenent a les diferents fonts, analitzades anteriorment, considerarem dades de la nostra investigació qualsevol informació proporcionada per les persones entrevistades, pels objectes o artefactes construïts, pels diversos textos escrits, imatges o, senzillament, per l'observació de comportaments.

En segon lloc, seguint Rodríguez et al. (1999), cal anar més enllà del sentit etimològic de la paraula i considerar que la dada és el resultat d'una elaboració de la realitat. Si bé les dades ens aporten informació sobre la realitat estudiada, quan l'investigador realitza la seua recollida, està sotmés a un procés de percepció d'allò que té al davant; en cap cas pren les realitats que se li presenten d'una manera asèptica, sinó que la interpretació està mediatitzada pels referents teòrics i conceptuals que té. Conseqüentment, "la dada suporta una informació sobre la realitat, implica una major o menor elaboració conceptual i una manera de registrar-la i expressar-la" (Rodríguez et al., 1999, p. 198).

En tercer lloc, malgrat la diversitat de tipus de dades recollida, la major part d'aquestes vindrà en forma de valors verbals, de transcripcions verbals de la informació que

contenen les dades. En el nostre cas ens referim a les transcripcions de les entrevistes, als textos de llibres, revistes i diaris, i a aquells textos generats en base al contingut de fotografies, d'objectes analitzats, carrers visitats, així com a les diferents instal·lacions o restes arquitectòniques analitzades.

2.7.2. El tractament i l'anàlisi de les dades

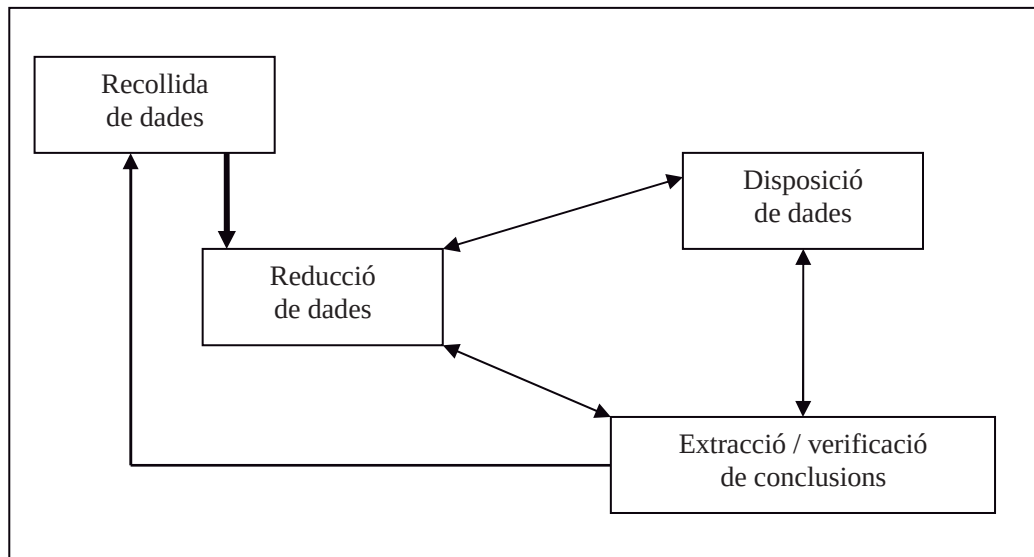
En una investigació qualitativa com aquesta, abans de centrar-nos en les tasques d'anàlisi, cal matissar que quan ens referim a l'anàlisi de les dades ens estem referint a l'anàlisi del contingut d'aquestes dades. Caldrà així, diferenciar l'anàlisi de contingut de l'anàlisi documental: mentre que aquest últim es limita estrictament al contingut literal del mateix text, en parlar d'anàlisi de contingut considerem que és a partir del text que es realitzen inferències sobre el seu context. Conseqüentment, qualsevol text que ens arribe podrà ser objecte d'una doble lectura: 'directa' del sentit manifest, al peu de la lletra, i 'soterrada' del sentit latent que existeix al text (Ruiz, 2009). Cal dir que en el nostre estudi l'anàlisi de les dades s'ha realitzat intentant extreure el sentit manifest dels textos, però en ocasions també aludirem al doble sentit o als significats latents que poden existir-hi. Per posar uns exemples: en una entrevista, un somriure burleta o un silenci poden contenir informacions soterrades, de la mateixa manera que un text d'una revista auspiciada per les forces polítiques repressives del moment pot contenir força informació invisible al darrere del text.

Amb tot, tenim que els múltiples i diversos documents que arriben a l'investigador no estan preparats per a l'estudi científic. Si es pretén entendre el significat subjectiu a què ens referíem en el paràgraf anterior, cal processar-los i transformar-los, mitjançant un procés de manipulació que ens permeta procedir a la seua anàlisi i teorització.

En l'àmbit qualitatiu, la lectura de textos és la manera més generalitzada i enriquidora d'analitzar el contingut de la informació. Cal aclarir, tal i com ja hem avançat unes línies enrere, que quan parlem de la lectura d'un text ho fem en un sentit ampli, açò és, ens referim tant al text escrit, gravat o fotografiat; tots aquests tenen en comú la capacitat de posseir un contingut que pot ser llegit i interpretat. L'anàlisi de contingut és la tècnica que ens permetrà llegir i interpretar qualsevol tipus de documents, principalment, en el nostre estudi, documents escrits (text d'entrevistes transcrits, llibres, ressenyes, anuncis, cròniques de partides, etc.).

Encara que en l'àmbit de les investigacions qualitatives no existeix una manera única i estandarditzada de realitzar el procés d'anàlisi, sí que és possible identificar una

sèrie de tasques que constitueixen el procés analític bàsic utilitzat en la majoria dels estudis. Nosaltres adoptarem l'esquema general proposat per Miles i Huberman (1994), en el qual l'anàlisi es presenta com un conjunt de tasques generals que preveuen la reducció de dades, la presentació de dades o extracció i la verificació de conclusions.

Il·lustració 12. Tasques implicades en l'anàlisi de dades
(Miles i Huberman, 1994, p. 12)

Les tasques proposades per Miles i Huberman no tenen un caràcter lineal; entre aquestes existeixen clares interconnexions que configuren el procés d'anàlisi de les dades. Seguidament analitzarem quines han estat les característiques de les diferents tasques que han conformat el nostre procés d'anàlisi de dades.

La reducció de les dades

La manera més adequada d'organitzar i poder estudiar el gran volum d'informació que s'ha obtingut de les entrevistes realitzades, així com de la resta de fonts documentals, consisteix en la reducció, simplificació, o resum de les dades; això ens permet fer la informació més manejable. Encara que seguidament analitzarem la tasca de reducció de dades més important, que és la corresponent a la codificació de la informació per poder reduir-la a categories, considerem significatiu destacar que, tal i com indiquen Miles i Huberman (1994), ja es pot parlar d'una primera reducció de dades en el moment en què focalitzem i delimitem la seua recollida. Un clar exemple d'aquest aspecte és la focalització agrupament de dades en funció dels dotze pobles de la comarca. Altra mostra d'aquesta focalització de la

recollida de dades resulta evident en les entrevistes: en el moment de preparar-les decidim descartar certs temes i determinem focalitzar la nostra atenció durant la conversa cap a altres aspectes que ens resulten interessants per al nostre estudi. D'aquesta manera les dades recollides no són més que un conjunt, reduït voluntàriament pel propi investigador, de la totalitat de dades que es podrien haver obtingut.

Els criteris que hem utilitzat per a separar la informació han sigut de caire temàtic, açò és, hem agrupat la informació en fragments, de major o menor extensió, que parlen o es refereixen a un mateix tema. Inicialment, abans de procedir a realitzar les primeres entrevistes i en relació a l'estat de la qüestió, determinàrem les unitats de registre referides a un mateix tòpic. A la vegada que anàvem extraient unitats de registre procedírem a categoritzar-les, és a dir, a classificar les diferents unitats de registre que es referien a un mateix tòpic; vàrem obtenir així les diverses categories. Així doncs, hem obtingut categories predefinides per nosaltres i d'altres que han anat sorgint a mesura que analitzàvem les dades, és a dir, seguint un procediment inductiu. Com que les dades categoritzades no han de ser sotmeses a cap tipus d'anàlisi quantitatiu i l'objecte de l'estudi és extraure el significat del text i realitzar inferències del text en el seu context, la nostra categorització no ha respost a cap procés complicat, ben al contrari, hem seguit el que Ruiz (2009, p. 208) considera una "advertència elemental: les categoritzacions no són més fiables o més vàlides com més complexes són". És important destacar que els dotze pobles de la comarca constitueixen una mena de categories marc que, encara que seguidament no seran plasmades com a megacategories, serà el criteri que utilitzarem per tal d'escriure l'apartat de resultats de la investigació d'una manera estructurada i lògica. Això sí, el nostre procés de categorització ha respectat les regles bàsiques següents:

- Les categories s'han construït d'acord a un únic criteri: el temàtic.
- Les categories han de ser exhaustives: s'ha d'intentar que qualsevol de les dades obtingudes relatives al tema objecte d'estudi puga incloure's en alguna de les categories i, si cal, crear-ne de noves. Evidentment, en el procés de reducció de dades, totes aquelles dades que no són rellevants per al propòsit del nostre estudi seran descartades.
- Les categories han de posseir capacitat descriptiva i significativa suficient, açò és: han de ser significatives.
- Les categories han de ser clares, no ambigües i consistents en si mateixes.
- Han de ser replicables, és a dir, altres autors han de ser capaços d'incloure les dades en les mateixes categories i no en altres, basant-se en el criteri d'organització.

Per a cadascun dels dotze pobles de la comarca, inicialment es van determinar sis megacategories a partir de les quals van anar generant-se d'altres de caràcter més concret que quedaven incloses en alguna d'aquestes:

- El joc dels xiquets
- Els jugadors
- El joc al carrer
- Els trinquets
- Els frontons
- Els artesans de pilotes

Finalment, dintre de les metacategories exposades es determinaren una sèrie de categories menors que seguidament exposem:

El joc dels xiquets:

- Llocs on jugaven
- Modalitats de joc
- Pilotes utilitzades
- Relació amb els jugadors adults

Els jugadors:

- Dades personals
- Orígens de l'afició
- Modalitats practicades
- Vestimenta utilitzada
- Proteccions

El joc al carrer:

- Carrers de joc
- Característiques del carrer
- Problemes amb el veïnat
- Modalitats de joc
- Marxador
- Partides

- Públic
- Travesses
- Pilotes
- Època de joc

Els trinquets:

- Instal·lacions
- Propietaris
- Treballadors
- Problemes amb el veïnat
- Modalitats de joc
- Marxador
- Partides
- Públic
- Travesses
- Època de joc
- Pilotes
- Altres espectacles a la instal·lació
- Època de joc

Els frontons:

- Instal·lacions
- Propietaris
- Treballadors
- Problemes amb el veïnat
- Modalitats de joc
- Marxador
- Partides
- Públic
- Travesses
- Època de joc
- Pilotes
- Altres espectacles a la instal·lació
- Època de joc

Els artesans de pilotes:

- Dades personals
- Taller
- Eines de treball
- Procés de confecció
- Comercialització

Disposició i transformació de dades

La determinació de les categories anteriorment exposades ens permet identificar i classificar el gran cúmul de dades obtingudes provinents de les diferents fonts d'informació consultades. Ara, cal realitzar un agrupament físic d'aquelles unitats que formen part d'una mateixa categoria. Aquest seria el cas, per exemple, agrupant en base a la metacategoria dels trinquets, del conjunt de textos (llibres, diaris, transcripcions d'entrevistes), fotografies antigues i actuals, referides als trinquets de Catarroja; si considerem concretament la categoria dels propietaris, introduiríem tota aquella informació que fa referència a quines van ser les persones propietàries de la instal·lació i els aspectes relatius a la possessió i gerència de l'esmentada instal·lació.

L'objecte de l'estudi, intentar aproximar-nos a les característiques del joc de pilota que es practicava als diferents pobles de la comarca, ens aboca a extraure conclusions o informacions organitzades i coherents a partir de les dades agrupades en funció de les categories; açò, fa necessària una presentació ordenada i operativa que ens permeta resoldre les qüestions de la investigació. Com hem comentat en línies anteriors, l'organització dels resultats s'ha realitzat en base a dotze apartats que es corresponen amb els dotze pobles de la comarca investigats. La disposició de les dades que hem utilitzat al llarg d'aquest estudi està centrada en la presentació de paràgrafs, de major o menor volum, disposats de manera que anem relacionant i comentant la informació de les dades que pertanyen a diferents fonts. Així mateix, tots aquells elements gràfics, com és el cas de les fotografies i plànols d'instal·lacions, que poden afegir més informació sobre la categoria tractada, han segut adjuntats al text amb el corresponent peu de foto identificatiu i aclaridor.

A més de la utilització dels fragments de text d'una mateixa categoria per tal de presentar les dades, seguint el disseny de matrius de Miles i Huberman (1994), un altre procediment que hem utilitzat per presentar dades són les taules de doble entrada en les quals a les cel·les hem allotjat una breu informació verbal. La utilització de taules o matrius al llarg de l'estudi s'ha utilitzat en els casos següents:

- Cens de jugadors de pilota dels pobles. S'hi recull, d'una manera sintètica, el nom i malnom del jugador, l'època a la qual pertany i les modalitats de joc que practicava.
- Taula corresponent a cadascuna de les instal·lacions esportives: propietaris, data de construcció, període d'activitat, mesures i característiques de la construcció.
- Modalitats de joc catalogades a cadascun dels pobles de la comarca.
- Taula resum de les característiques del joc dels diferents pobles de la comarca.

Pel que fa a les dades, s'ha intentat mantenir amb exactitud la seua originalitat i no alterar-les, però en ocasions ha resultat força difícil aconseguir-ho i les dades s'han sotmés a determinades transformacions o canvis per tal de facilitar la comprensió i la seua anàlisi. És el cas de determinades transcripcions⁶³ en què s'ha intentat dotar de sentit al discurs de la persona entrevistada. Doncs, si haguérem realitzat una transcripció literal d'alguns moments de l'entrevista, el resultat haguera sigut prou intel·ligible.

2.8. Informe final

L'elaboració de l'informe final o el que és el mateix, la investigació que el lector o lectora té ara mateix a les mans, permetrà conservar la investigació realitzada i registrar-la en un format que possibilita la seua recuperació en qualsevol moment futur i la seua consulta per altres persones interessades. Encara que normalment, des d'una visió un tant convencional i certament tradicional, s'accepta que una investigació ha finalitzat en el moment que es presenta el seu informe, en el cas del nostre estudi, volem ressaltar que en cap cas el tema d'estudi està tancat. Esperem que els interrogants i les inquietuds que pugen sorgir a partir d'aquesta investigació siguen el punt de partida de noves investigacions.

A diferència de les investigacions de caire positivista, en les quals els informes responen a patrons estàndards en què la seua estructura està clarament definida i consensuada entre els investigadors, en la investigació qualitativa la construcció de l'informe presenta diversitat d'enfocaments i la seua redacció no s'ajusta a punts concrets com ocorre en els informes de línia quantitativa. Si bé s'accepta, tal i com apunten Rodríguez et al. (1999) que “els punts a incloure en l'informe es refereixen també al plantejament del problema, a la metodologia seguida i als resultats obtinguts, la presentació d'aquests no segueix un format de presentació convencional” (pp. 260-261).

⁶³ En parlarem amb més detall de les transcripcions en l'apartat corresponent a l'escriptura.

Una altra característica de l'informe en una investigació qualitativa és l'estreta connexió que existeix entre la seua redacció i la fase d'anàlisi de les dades. El caràcter emergent que hem anat atribuint al nostre estudi implica que l'escriptura de l'informe no és un moment que es posterga al final de la investigació sinó que és un procés que té el seu començament al llarg de la fase d'anàlisi de les dades. Tant és així que, una vegada obtinguda la informació de diverses fonts i transcrites les entrevistes realitzades, hem començat una primera redacció de l'informe sense esperar a obtenir les dades referides a noves fonts d'informació. Aquest procés de redacció s'ha portat a terme per a cadascun dels pobles estudiats. Així, encara que entre tots els pobles les interrelacions i connexions al llarg del text són constants i inevitables, podem considerar que per a cada poble s'ha escrit una mena d'informe particular que analitza i descriu el fenomen del joc a eixe municipi. Cal remarcar que aquesta redacció inicial mai no ha estat la definitiva i ha estat revisada i modificada al llarg de tot l'estudi fins a obtenir-ne el text definitiu que ací presentem.

Atenent als plantejaments de Rodríguez et al. (1999), malgrat la diversitat de tipus d'informes que es poden trobar en els estudis d'investigació qualitativa, existeixen uns aspectes bàsics que haurien de considerar-se a l'hora de confeccionar l'informe, són els següents: revisió de la literatura i plantejament del problema, metodologia, resultats i conclusions, referències i dades originals. Bàsicament són aquests aspectes sobre els quals ha estat estructurat el present treball.

Com ja hem comentat anteriorment, el procés de redacció del text del present estudi no és un fet que tindrà lloc en l'últim tram de la investigació, més aviat és un fet que té els seus orígens en el mateix començament, en les primeres fases de l'estudi. A mesura que es va obtenint informació es va redactant el corresponent apartat sense esperar a tenir tota la documentació, és així com es poden plasmar detalls i fets que són considerats significatius i que cal recollir-los en la proximitat del temps per tal d'evitar la pèrdua de detalls i matisos.

A més d'intentar una organització coherent del material obtingut i les idees que han anat sorgint, s'ha intentat presentar tot el conjunt d'una manera atractiva per copsar l'atenció del lector i que la seua lectura resulte grata.

Pel que fa a l'estil de redacció, hem utilitzat la primera persona del plural per considerar que la veu de l'investigador, encara que ha estat una sola persona, representa un nombre elevat de persones que d'una o altra manera, sempre de forma voluntària i desinteressada, han aportat alguna cosa a l'estudi.

Una característica important de la redacció de la nostra investigació ha estat la inclusió de cites o fragments extrets de les entrevistes, principalment, així com d'altres fonts de dades que també ens oferien informació significativa i susceptible de ser inclosa en el

text amb l'objecte d'enriquir-lo. La inclusió de cites pretén descriure algun fet com poden ser les partides de pilota al carrer, les modalitats de joc, les relacions entre jugadors, les anècdotes, etc., o bé il·lustrar les interpretacions que sobre algun aspecte concret realitza l'autor. Aquestes cites donen vida al relat al mateix temps que ajuden a la verificació de les afirmacions que es fan en el text. En el cas dels fragments extrets de les entrevistes, a més de brindar-nos l'accés a allò que va dir la persona entrevistada, ens possibilita accedir a la manera com ho va fer. Encara que, tal i com recomana la literatura especialitzada (Rodríguez et al., 1999), tenim coneixement de la necessitat d'incloure cites textuais curtes i de no abusar-ne, en determinats casos no hem pogut evitar incloure cites un tant extenses; el valor de la seua informació i la capacitat suggeridora que posseeix el text per fer viatjar el lector a través del temps a èpoques passades així ho ha recomanat.

2.9. Aspectes ètics

Tota investigació, ja siga qualitativa o quantitativa, ha d'estar estretament relacionada amb els valors de veritat i justícia. Com apunta González (2002), una conducta no ètica no té cabuda dintre de la pràctica científica. Sobre la importància de l'ètica en la investigació, les seues paraules resulten força eloqüents:

L'exercici de la investigació científica i la utilització del coneixement produït per la ciència demanden conductes ètiques en l'investigador i en el mestre. La conducta no ètica no té lloc en la pràctica científica. Deu ser assenyalada i eradicada. Aquell que amb interessos particulars menysprea l'ètica en una investigació, corromp la ciència i es corromp a si mateix. Existeix un acord general en què s'ha d'evitar conductes no ètiques en la pràctica de la ciència (González, 2002, p. 6).

En una investigació com la nostra l'investigador arriba a tenir una estreta relació amb les persones entrevistades, aquestes li revelen determinades informacions gràcies al grau de complicitat i confiança que s'estableix entre elles. Però l'investigador, lluny de la senzilla conversa que mou al seu interlocutor, a més de persona participant, persegueix arribar a conèixer i descobrir la realitat que investiga. D'aquesta dualitat sorgeixen tensions i dilemes ètics que cal afegir als que ja existeixen en qualsevol investigació. L'investigador no és una persona neutral i caldrà que es plantege quins aspectes són correctes o incorrectes en el seu procedir investigador. Tenim així que, els dilemes ètics, en la mesura que estem interactuant intensament amb persones, es veuen aguditzats i ampliat en una investigació qualitativa. Concretament, les actuacions que moralment seran més censurables són

aquelles que afecten a les relacions que mantenen els investigadors i els informants, en el nostre cas, les persones entrevistades.

Amb tot, el respecte a algunes normes bàsiques d'actuació, a més de garantir la continuïtat de la pròpia investigació, possibilita iniciar noves investigacions futures envers el camp d'estudi que ens ocupa.

Seguidament exposarem les consideracions ètiques que han envoltat el nostre estudi, les quals, principalment fan referència a diferents aspectes de la relació i informació proporcionada a les persones entrevistades.

1.- En primer lloc, la relació amb la persona candidata a ser entrevistada ha estat presidida per la màxima transparència. L'explicació dels trets bàsics i la importància del nostre estudi, així com l'interés que presentava la informació que ens podia oferir aquesta persona al llarg de la conversa són dades que sempre han estat exposades abans de realitzar l'entrevista. Quan es realitzava el primer contacte amb la persona candidata a ser entrevistada, ja fóra presencialment o per telèfon, se li explicava a grans trets i d'una manera entenedora el projecte d'investigació que s'estava realitzant i el nostre interès que participara a través de la realització d'una entrevista⁶⁴. Excepte un sol cas, en què la persona es va negar a ser entrevistada, la totalitat de les persones a les quals ens hem dirigit han acceptat amablement ser entrevistades.

2.- Pel que fa a la recollida de dades en les entrevistes, concretament a la gravació i les anotacions, aquesta sempre s'ha realitzat amb el consentiment de les persones entrevistades. En paraules de Noreña, Alcaraz-Moreno, Rojas i Rebolledo-Malpica (2012):

La finalitat del consentiment és que els individus accepten participar en la investigació quan aquesta concorda tant amb els seus valors i principis com amb l'interès que els desperta aportar la seua experiència front el fenomen estudiat, sense que aquesta participació els supose algun perjudici moral (p. 270).

Després de la presentació, el pertinent salut inicial i unes breus paraules per empatitzar amb la persona que teníem al davant, es demanava autorització per gravar l'entrevista i poder així recollir tot el que allí es parlara sense haver de transcriure directament la conversa, la qual cosa resultaria confusa, inexacta i restaria fluïdesa a la conversa. També s'informava que en qualsevol moment, si així ho desitjava la persona entrevistada, es podia aturar la gravació per no enregistrar alguna part de la conversa o podia decidir que qualsevol part de la conversa no apareguera en l'estudi. Aquest fet l'hem trobat en determinades entrevistes

⁶⁴ En els casos en els quals el contacte s'ha realitzat telefònicament, la presentació i informació que es donava en aquest moment tornava a donar-se en el moment de l'encontre amb la persona el dia de l'entrevista.

en les quals, les persones entrevistades, amb la intenció de no ferir sensibilitats, implicar a determinades famílies o evidenciar determinades accions o situacions que no eren d'allò més ètiques en l'àmbit del joc, van manifestar el desig d'aturar la gravació durant l'entrevista o, una vegada finalitzada aquesta, van indicar quines eren les dades que no volien que aparegueren a l'estudi. No cal dir que en tot moment les voluntats de les persones entrevistades han estat totalment respectades.

3.- Una vegada finalitzada la conversa sobre el tema d'estudi, encara realitzant la gravació, a la persona entrevistada se li demanava novament l'autorització per poder utilitzar el material gravat i se li manifestava altra vegada la possibilitat d'eliminar-ne alguna part.

4.- Pel que fa a la identitat de les persones informants, malgrat que la totalitat dels codis ètics elaborats per diferents associacions científiques⁶⁵ recomanen la seua ocultació, salvaguardant així l'anonimat de les persones entrevistades, nosaltres al llarg d'aquest estudi, sempre amb el consentiment dels informants, hem optat per mostrar la identitat de les persones entrevistades. Fetterman (1998) considera la possibilitat de desestimar aquella informació que puga comprometre la identitat de les fonts o, fins i tot, presentar-la de manera que dificulte la seua localització. També Sparkes (2001), en considerar les entrevistes, afirma que la utilització de pseudònims és un dels criteris ètics que ha de caracteritzar-les. Amb tot, nosaltres hem mantingut la identitat de totes les persones entrevistades. Lluny de mostrar negativitat, amoïnament o temor, davant la seua identificació en el text, totes les persones amb les quals hem conversat s'han mostrat il·lusionades i orgulloses amb la possibilitat de poder llegir el seu nom escrit en el nostre estudi. Aquesta decisió, la de mantenir la identitat dels nostres informants en el text final de l'estudi, ha estat motivada per diferents factors:

- Possibilitar que en futurs estudis sobre el joc de pilota a altres pobles del País Valencià es puga ampliar informació sobre la matèria consultant algunes de les fonts orals que nosaltres hem consultat, ja siga la mateixa persona que apareix referida en el text o altra persona pròxima, localitzada a partir de l'anterior, que també puga oferir noves dades.
- Contribuir a la versemblança i credibilitat de la informació del text.
- Contribuir a mostrar d'una manera nua i sense cap ficció quina va ser la realitat del joc de pilota que va existir als pobles.

⁶⁵ American Anthropological Association (AAA), American Educational Research Association (AERA), American Psychological Association (APA), American Sociological Association (ASA).

La realització d'aquest estudi ha estat possible gràcies a la col·laboració i ajuda desinteressada de totes les persones que han participat en les nostres entrevistes. Que en cada paràgraf de les entrevistes que utilitzem en el nostre estudi aparega la identitat de l'orador, a més del fet purament informatiu que suposa aquest aspecte, vol significar, en la nostra intenció, una petita mostra d'agraïment al valuós testimoni que ha suposat la participació de totes aquestes persones en la investigació.

5.- Totes les fotografies que il·lustren aquest estudi, excepte les realitzades per l'autor o aquelles extretes d'altres fonts citades, han estat cedides voluntàriament per persones que han sigut informades del contingut de la present investigació i que han autoritzat la seua reproducció. Així mateix, han estat autoritzades les citacions nominals de les persones que han realitzat la cessió de les imatges.

2.10. Criteris de rigor de l'estudi

Qualsevol investigació que pretén tenir caràcter científic ha de considerar diferents aspectes referits al rigor metodològic que serà el que garantirà la veracitat d'allò estudiat. Així doncs, el rigor en la metodologia emprada estarà estretament relacionat amb la qualitat en la investigació. En aquest sentit, Rodríguez et al. (1999, p. 283) consideren que:

Quan parlem de qualitat de la investigació al·ludim al rigor metodològic amb què esta ha sigut dissenyada i desenrotllada, i a la confiança que, com a conseqüència d'això, podem tindre en la veracitat dels resultats aconseguits. En general, la idea de qualitat de la investigació s'associa per tant a la credibilitat del treball desenrotllat per l'investigador.

Tradicionalment, en l'àmbit dels estudis de caire positivista, els trets de fiabilitat i validesa s'han associat a la qualitat de la investigació. La subdivisió dels tipus de validesa en validesa interna i externa, introduïda per Campbell (1979), juntament amb el concepte de fiabilitat, va ser adoptada per alguns investigadors qualitatius com Denzin (1978) o LeCompte i Goetz (1982). Segons aquestes últimes autores, seguidors dels criteris convencionals sorgits en l'àmbit experimental, la manca de fiabilitat i validesa constitueixen una amenaça per al valor dels resultats que aconsegueix l'investigador

La qualitat de la investigació segons LeCompte i Goetz (1982)	
FIABILITAT	Externa
	Interna
VALIDESA	Externa
	Interna

Taula 9. La qualitat de la investigació segons criteris convencionals
Font: Elaboració pròpia

Davant els plantejaments tradicionals esmentats, altres autors (Erickson, 1989; Guba, 1983; Lincoln i Guba, 1985) es distancien d'aquests conceptes associats amb la replicabilitat dels resultats i la validesa interna i externa de la investigació. Mentre que Erickson (1989) considera de vital importància la manera en què es realitza la narració i les evidències que es presenten per recolzar l'autenticitat de l'estudi; Lincoln i Guba (1985) desenvolupen un sistema alternatiu que permet valorar la investigació que anomenen naturalista. Segons ells, en considerar el rigor d'una investigació cal atendre a quatre preocupacions fonamentals –valor de veritat, aplicabilitat, consistència i neutralitat– que es poden interpretar des de l'enfocament de la investigació naturalista. Així mateix proposen estratègies per tal d'abordar aquestes preocupacions durant i després de la investigació.

Davant els diferents plantejaments sobre els criteris de qualitat d'una investigació de caire qualitatiu com aquesta, nosaltres seguirem els criteris alternatius exposats per Guba i Lincoln (1985) i seguidament analitzarem de quina manera es manifesten en el nostre estudi i les estratègies que hem utilitzat per tal de recolzar la qualitat i el rigor del treball.

- Credibilitat. Fa referència a la necessitat de que existisca correspondència entre les dades obtingudes i les realitats percebudes per les persones entrevistades. Amb aquest objectiu vàrem recórrer a processos de triangulació, que tal com proposa Denzin (1978) possibiliten l'obtenció de dades de la realitat des de vèrtexs diferenciats, servint així per a contrastar dades i interpretacions. En primer lloc, hem realitzat la triangulació de tècniques, açò és, hem produït resultats a partir de diferents tècniques d'obtenció de dades com són les entrevistes, els documents escrits i els documents gràfics. Si diversos tipus de dades ens porten a la mateixa conclusió podem estar més segurs d'aquesta conclusió. En segon lloc, finalitzat l'estudi, tal i com assenyalen Rodríguez et al. (1999), hem comprovat la

coherència estructural per assegurar-nos que entre les dades i les interpretacions no existisquen contradiccions o incoherències.

La qualitat de la investigació segons Lincoln i Guba (1985)		
Preocupacions		Estratègies
Valor de veritat	CREDIBILITAT	- Triangulació - Comprovació amb participants - Comprovació coherència estructural
Aplicabilitat	TRANSFERIBILITAT	- Mostreig deliberat - Abundància de dades descriptives
Consistència	DEPENDÈNCIA	- Utilització de mètodes solapats - Rèplica pas a pas - Revisió externa
Neutralitat	CONFIRMABILITAT	- Triangulació - Revisió externa

Taula 10. La qualitat de la investigació segons criteris alternatius als dels estudis positivistes
(Font: Elaboració pròpia)

- Transferibilitat. Es refereix al fet que els resultats de la investigació tinguin aplicació en contextos semblants. Encara que partim del caràcter particular que el joc de pilota va tenir als diferents pobles de la comarca de l'Horta Sud, de manera que una generalització mai no és possible donat el caràcter únic i irrepetible del context de cada poble, dels jugadors i de les persones que van viure una determinada relació amb el joc; sí que és possible determinar certs aspectes que es podem considerar transferibles a altres pobles depenent del grau de similitud entre ells. Amb aquest objectiu, al llarg del text hem recollit abundants dades descriptives que ofereixen informació per poder establir similituds amb les característiques del joc a pobles d'altres comarques.

- Dependència. Es refereix a la necessitat d'establir el grau en què els descobriments de la nostra investigació ho són en funció dels subjectes investigats i les condicions de la

investigació, i no de les inclinacions, motivacions, interessos i perspectives de l'investigador. Una mostra de les estratègies utilitzades per justificar la consistència del nostre estudi són determinades accions per part de l'investigador utilitzades en les entrevistes: freqüentment repetíem la mateixa pregunta utilitzant paraules diferents, per tal de confirmar el contingut del discurs del nostre entrevistat. Així mateix, en un moment avançat de l'entrevista es sol·licitava a l'entrevistat que ens tornara a narrar un esdeveniment o circumstància narrada amb anterioritat. Una vegada finalitzada la investigació el text de l'estudi ha estat revisat per un examinador extern competent; en el nostre cas es tracta del doctor Daniel Martos, codirector d'aquest estudi i investigador amb clares competències en l'àmbit del joc de pilota valenciana, tal i com ho demostren les seues publicacions i investigacions sobre la matèria.

- Confirmabilitat. La investigació qualitativa, en l'intent per captar i interpretar els fenòmens, pot caure en el risc de realitzar interpretacions excessivament personals. És per això que la confirmabilitat, açò és, l'objectivitat, resulta essencial. L'investigador ha d'intentar ser objectiu i captar la realitat sense prejudicis o interessos particulars. D'aquesta manera, cal traslladar aquesta objectivitat a les dades i garantir la seua confirmabilitat. En aquest cas hem intentat confirmar la veracitat i l'exactitud de les dades a través de la revisió de diferents apartats de l'estudi per diversos examinadors externs, com són els historiadors locals, especialistes en la història del poble estudiat i d'altres especialistes en la matèria objecte de l'estudi.

CAPÍTOL 3

Resultats

Com seguidament anirem descobrint, la vida del joc de pilota als pobles de la comarca de l'Horta Sud al llarg del període estudiat va ser força intensa i va estar present, amb major o menor intensitat, a tots i cadascun dels pobles de la comarca. A mesura que ens allunyem en el temps i ens aproximem als inicis del segle XX, malgrat les poques dades obtingudes referides a èpoques tan distants, podem considerar que el joc encara va tenir una major importància en la vida de molts pobles que la que tindria en èpoques posteriors en les quals l'aparició de noves activitats restarien protagonisme a la pilota.

Considerem que les paraules de Verdeguer (1987), escriptor d'Albal, resulten certament apropiades per introduir aquest capítol de l'estudi on analitzarem quina va ser la realitat del joc de pilota valenciana als diferents pobles de la comarca:

Abans del 1936, hi havia molta afició a la pilota en molts pobles de València, de l'Horta, de la Ribera, Alacant, Castelló. En cada poble despuntaven un parell de xics, que s'enfrontaven amb els veïns. Eren xics llauradors, senzills, sense contemplacions. Jugaven, perdien, guanyaven, i l'endemà se n'anaven a treballar al camp com si res. Els que més ressaltaven i estaven més espavilats, s'anaven a guanyar un jornal pels pobles, els dissabtes i diumenges a la vesprada. I si aspiraven a més se n'anaven al Trinquet de Pelayo de València. Alguns arribaven a menjar de la pilota sense necessitat de treballar amb l'aixada. En Pelayo hi havia uns dies determinats a la setmana per a jugar les millors partides de pilota. (...) En eixes partides, es reunien molts ciutadans d'Algemesí, Alginet, Sagunt, Silla, Picassent, Paterna, Albal, Catarroja i molts altres (pp. 160-161).

Seguidament exposarem i analitzarem la informació sobre el joc de pilota, tant oral com escrita, obtinguda als diferents pobles de l'Horta Sud. El contingut dels apartats específics dedicats a cada poble està confeccionat partint d'una estructura bàsica en la qual s'analitzarà:

- El joc practicat als carrers; tant pel que fa al joc dels xiquets com al dels adults, així com les diferents modalitats practicades i les característiques dels carrers on es jugava.
- Les instal·lacions existents al poble. Característiques del frontó o trinquet que existia o encara existeix (s'adjuntarà una taula de dades per a cada instal·lació), jugadors, campionats...
- Els jugadors. S'ha confeccionat un cens de jugadors de cadascun dels pobles analitzats, en el qual es detalla, en funció del terreny de joc, el tipus de joc que va practicar cada jugador (carrer, trinquet i/o frontó), així com l'època durant la qual va jugar. Es tractaran amb més detall aquells jugadors considerats més significatius de cada poble.

Amb tot, cada poble té les seues particularitats que són les que determinaran l'estructura definitiva del contingut dels diferents apartats: diferents instal·lacions de joc, carrers o l'existència d'artesans dedicats a la fabricació de pilotes de vaqueta, com és el cas de Catarroja i Albal.

3.1. Albal

Albal és un dels pobles on més documentació escrita s'ha trobat i on ha resultat més fàcil consultar fonts orals amb les quals documentar l'estudi del joc al municipi. Malgrat que aquest treball s'emmarca en el període que arranca l'any 1900, considerem rellevant incloure en aquest apartat les interessants dades referides a la toponímia del municipi als segles XVI-XVII, que evidencien la pràctica del joc de pilota a Albal fa més de 400 anys. Es tracta de la informació que apareix al capbreu de 1593-1601 en el qual es fa al·lusió a l'existència d'un carrer de la Pilota i/o del Trinquet de la pilota⁶⁶:

Lo carrer de la pilota, *olim* Ximeno.

Vicent Vila, posseïa

Una casa situada e posada en lo carrer de la Pilota, *olim* de Ximeno. Afronta ab casa de la Senyoria, carrer en mig.

(Capbreu 1593, foli 75)

Al mateix capbreu novament trobem una referència de l'esmentat carrer :

Lo carrer del Trinquet de la Pilota

Margalina Ximeno y de Torrella, muller de Pere Torrella, del lloch de la Alcudia, poseix una casa situada e posada en lo carrer del Trinquet de la Pilota, a les espatles de la Casa de la Senyoria.

(Capbreu 1593, foli 131)

Afortunadament per a la història local d'Albal, davant la inexistència d'un cronista local que de manera periòdica relatara els fets més importants del poble, Ricardo Verdeguer Escribá⁶⁷ va publicar dos llibres que ens aporten dades molt interessants sobre la vida al municipi des del començament del segle XX. Entre l'abundant informació descriptiva sobre les diverses activitats esportives practicades, com són les curses a peu, el ciclisme i el futbol, Verdeguer (1991) inclou el joc de pilota valenciana i deixa clara la seua importància des dels inicis del segle:

També a Albal va haver-hi una gran afició a la pilota valenciana "a les llargues" abans de 1936. Era l'únic esport que verdaderament es realitzava a Albal i tot el poble estava interessat. (...) Després de 1939, es va oblidar i es va posar de moda el Frontó (p. 132).

⁶⁶ Dades proporcionades per Jesús Emilio Hernández Sanchis, obtingudes del capbreu de 1593-1601, Arxiu de la catedral de València.

⁶⁷ El valor dels escrits de Ricardo Verdeguer Escribá resulta especialment intens en tractar el joc de pilota pel fet que des de menut va viure immers en el joc; son pare jugava, els seus germans jugaven i ell també arribà a jugar: "*En Pelayo hi havia uns dies determinats a la setmana per a jugar les millors partides de pilota. El nostre pare crec que anava els diumenges i algun dijous. No podia anar els dissabtes pel seu treball*", i "*Dels nostres germans, el major, Salvador també va pilotejar, però el que més va despuntar va ser Emilio, el menor, el més dotat físicament. Emilio també va jugar al frontó i ho feia prou bé. Eren els anys 1940...*" (Verdeguer, I, 1987, p.177).

En altre paràgraf podem constatar que els escrits de Verdeguer (1987) són una font primària d'informació. Des de ben menut, primer com a espectador i després com a jugador, va viure la relació directa amb el joc:

Van ser moltes partides presenciades per nosaltres abans del 1936 a Albal. Pocs esports hem practicat en la nostra vida. Però la satisfacció de veure i jugar a la pilota, va ser una cosa, una sensació agradable, que ens omplia de satisfacció, cosa que molt poques vegades hem notat en les altres distraccions (p. 175).

De la mateixa manera que Verdeguer Escribá arriba al joc de pilota perquè l'ha viscuda des de la seua infantesa observant jugar a son pare i a molts homes del poble, el jugador Ricardo Galán⁶⁸ també s'inicia en el joc des de molt jove de la mà dels seus germans majors que eren jugadors; bona mostra de la seua vàlua com a jugador és que amb tan sols 15 o 16 anys els seus germans eren incapaços de guanyar-lo en el joc.

Segons Verdeguer, els canvis polítics i el conflicte bèl·lic en què es va submergir Espanya els anys 30 no van alterar la intensa activitat del joc de pilota al poble d'Albal.

A Albal es va començar jugant a la pilota per afició, per amor a l'art, per jugar-se el punt, sense pensar en els diners. En els anys 1930..., el joc va anar avançant. La política d'aquells anys no es va interposar en un esport tan popular i de carrer. Eren compatibles les Llargues i les eleccions, els tirs, les cremes de convents i la inseguretat ciutadana. I quan va arribar el 18 de Juliol de 1936 tot es vingué a baix. Sense saber-ho, començava una altra època en la nostra vida (1987, p. 175).

Així mateix, l'autor continua explicant, d'una manera molt gràfica, com era la iniciació de molts dels xiquets del poble en el joc de pilota durant aquella època. Com es desprén del text, el joc de pilota es convertia en un dels principals esdeveniments i focus d'atenció per als habitants del poble, ja foren homes majors o xiquets:

Per la nostra part, en els xics, ja sabem la vida social que porten en els pobles. Nosaltres estàvem les 24 hores en el carrer, repartides entre el Col·legi, els jocs de carrer i corrent pels camps buscant nius i destruint-los. A la nostra infància, quan començàvem a donar compte de la vida, s'iniciava a Espanya un gran canvi polític i social. Quan eixíem del col·legi ens adonàvem que els majors jugaven a la pilota en el carrer del Cine. Moltes vegades fèiem una parada i observàvem les jugades, les actituds, les grolleries, les discussions entre el públic que moltes vegades omplia aquell carrer. Després de dinar, cap a les quatre o les cinc, eixíem al Casino República i ja ens assentàvem en una cadira de *bova* que es dedicaven exclusivament per a l'exterior del local. Hi havia parroquians que jugaven al parxís en el carrer i quan arribaven els pilotaris els feien retirar per a jugar. A empentes i rodolons, protestant se n'anaven a l'interior del Casino. A eixes hores primeres de la vesprada jugaven els simples aficionats. Quasi sempre els faltaven els punters, els ajudants, els peons, i triaven els xiquets més espavilats per a eixe menester que estaven de tafaners en el carrer. Nosaltres

⁶⁸ Entrevista gravada realitzada l'any 2007 a Ricardo Galán Muñoz. Nascut a Albal l'any 1927, Galán va ser conegut amb el malnom de *Calderón* i va ser un dels més destacats jugadors de pilota al carrer, al trinquet i al frontó.

començarem exercint l'ofici d'eixa manera. I lentament anàrem pilotejant, aprenent, fins a arribar a jugar amb xiquets de la nostra edat en el carrer famós i a les llargues, com Déu manava. Els 'bons', arribaven després del treball en el camp. A les sis, a les set, a l'estiu amb el sol en les altures, es començava a jugar generalment. I mentre nosaltres jugàvem sense corda transversa, els majors posaven la corda per a jugar seriosament. Van ser moltes partides presenciades per nosaltres abans del 1936 a Albal (Verdeguer, 1987, p. 175).

3.1.1. El joc al carrer

Del carrer Llarg al carrer del Cine

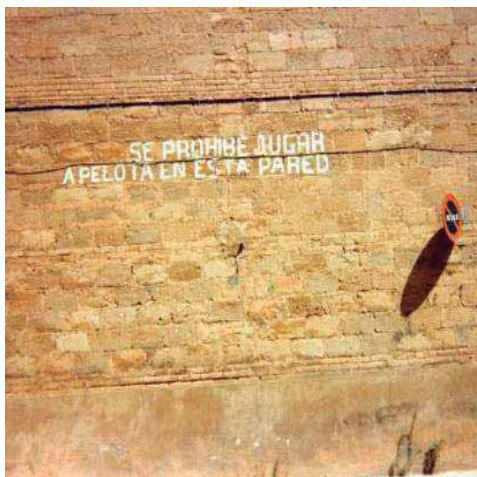
Els carrers del poble, a més de ser l'escenari on es disputaven les partides de pilota dels adults, també acollien els diferents jocs populars que xiquets i xiquetes practicaven: sambori, trompes, baletes, pic i pala, xurro va...; el joc de pilota a mà utilitzant les parets de les cases com a frontons va ser un dels jocs preferits pels xiquets. El veterà jugador Sebastià Sánchez⁶⁹ encara recorda els problemes que habitualment tenien els xiquets per poder jugar als carrers:

Els xiquets jugaven a pilota per tots els carrers. I et tiraven quatre poals d'aigua perquè no jugares; arruixaven i així no jugaves, no podies jugar o queies. Se n'anàvem a l'altre carrer que hi havia al costat, i la mateixa..., a última hora te n'anaves a altre lloc (Entrevista a Sánchez, n. 1, 2009)⁷⁰.

Podem imaginar que aquell joc podia arribar a resultar molest per als propietaris de la vivenda. Així, el soroll i les parets encalcinades brutes i escrostonades pel repetit colpejar de la pilota, eren motius suficients perquè es pogueren trobar a les parets, inscripcions com les de la il·lustració: SE PROHIBE JUGAR A PELOTA EN ESTA PARET. Era una mostra més dels entrebancs i obstacles que el joc de la pilota va tenir des dels seus començaments tal i com ho demostren els abundants documents sobre prohibicions i intents de regular la pràctica del joc al llarg de molts pobles del País Valencià. Tal i com recorda Hernández (Entrevista n. 52, 2007)), actual cronista d'Albal, una mostra de l'intent de regular els horaris de joc als carrers són els bans municipals en els quals es prohibia jugar a pilota fins les cinc de la vesprada, perquè eren les hores de descans dels llauradors que havien matinejat per tenir cura de les feines del camp.

⁶⁹ Entrevista a Sebastià Sánchez Damià al mes de maig de 2009. Nascut l'any 1929, Sánchez va ser un dels jugadors de pilota més coneguts d'Albal.

⁷⁰ A les cites textuales de les persones entrevistades, indiquem el cognom, el número de registre de l'entrevista i la seua data de realització. Pel que fa a la transcripció d'aquestes fonts orals, hem mantingut els barbarismes sense indicació tipogràfica. En ocasions, quan s'ha considerat oportú, en lletra cursiva i amb la corresponent nota a peu de pàgina, la transcripció s'ha acompanyat d'indicacions per a completar significats o fer aclariments contextuals.

Il·lustració 13. Carrer Joventuts musicals (Albal)
(Font: J. E. Hernández)

Pel que fa als carrers on es jugava a pilota, tant la documentació escrita com les fonts orals consultades coincideixen en afirmar que era al carrer Llarg, actualment del mateix nom, on es jugava a pilota a principis de segle XX. Novament de la mà de Verdeguer (1987) trobem la descripció d'aquest carrer pel que fa al moment del seu empedrament:

Creiem recordar, que de xicotets es jugava a la pilota valenciana en el carrer Llarg. Quasi no ho recordem. El carrer Llarg d'Albal era això, el més llarg del poble. Encara existeix amb la mateixa topografia. A més de ser el més llarg també era el més ample, encara que al principi, entrant per la plaça de l'Església era estret i irregular. (...) Sense cap dubte era el més adequat per al joc de pilota de llargues. És possible que fóra un dels primers que es va empedrar en el nostre poble i és possible que fóra per la dictadura de Primo de Rivera, 1923-30, com va ser el de Santa Anna. Estos carrers principals del nostre poble, abans de la llamborda, eren impracticables quan arribaven les temporades de pluja (p. 166).

A finals dels anys 30 i principis dels 40 el joc de pilota es va traslladar del carrer Llarg a un nou carrer aparegut gràcies a les noves construccions d'un poble que creixia. El que en aquella època es conegué amb el nom del carrer del Cine per l'existència del cinema Rivelles va acabar anomenant-se, com en l'actualitat, el carrer de les Llargues en honor a la pràctica del joc de Llargues que durant tants anys va acollir. Aquest nou carrer, en aquell moment situat als afores d'Albal, presentava certs avantatges sobre l'antic carrer Llarg:

I de la conjunció dels dos edificis més moderns i grans d'Albal es va formar un carrer recte, ample i llarg, que va ser triat per unanimitat per a jugar a la pilota valenciana, a llargues.

Aquell nou carrer, va tornar al nostre poble l'afició al joc de la pilota, un poc abandonada en eixos precisos moments per les interferències i els inconvenients que hi havia en el carrer Llarg. I el nou carrer tenia l'avantatge de tenir pocs balcons i portes de vivendes, que indubtablement restaven lucidesa al joc. I el pas de carruatges i vianants també era quasi nul al estar el nou carrer en els afores d'Albal. Al nou carrer, sense nom, se'l coneixia com el carrer del Cine (Verdeguer, 1987, p. 167).

Il·lustració 14. Carrer Llarg (Albal)
(Font: L'autor, 2007)

Sembla que de la mateixa manera que el conflicte bèl·lic va trasbalsar la societat a tots els nivells, també va afectar el joc de pilota que es practicava al carrer, i durant uns anys la intensitat de la pràctica del joc va disminuir molt:

Quan va acabar la guerra, tot el món volia començar una vida semblant a la d'abans de 1936. Es va intentar, però no es va poder. Les circumstàncies van manar. La joventut d'Albal, dispersa, desapareguda, amagada, anà arribant lentament al poble. No estava el forn per a panallets durant aquells primers mesos de la pau. I en el que menys es pensava era en els jocs, en les diversions, etc., tot el món volia treballar i la majoria de la joventut casar-se. Però no hi havia diners. (...) A empentes i rodolons i amb un pa groc or, vam poder arribar a 1940 amb el que encara es va agreujar més l'economia i el comerç. Però, no es va saber com ni per qui, un dia es va començar a jugar una altra vegada a la pilota valenciana, a les llargues en el carrer del Cine (Verdeguer, 1987, p. 175).

Tal i com tractarem en l'apartat dedicat al frontó de la Cooperativa Agrícola, aquell reviscolament del joc de pilota al carrer no va arrelar amb força en el temps i, una dècada després, va anar esvanint-se fins que el joc al carrer Llarg va desaparèixer per complet i quedà reduït al que es practicava al nou frontó.

Les partides al carrer del Cine

Tot el joc de carrer que descriurem en aquest apartat fa referència al que es va practicar a l'anomenat carrer del Cine, l'actual carrer de les Llargues. Com diu el veterà jugador *Calderón* (Entrevista a Galán, n. 2, 2007), era “un carrer molt bo per a jugar a pilota: a una part, era grandíssim i llarg, i a l'altra part a la dreta estava el cine, paret que anava de carrer a carrer sense finestres”. No era fàcil trobar en un poble un carrer amb les característiques que oferia aquest; a la majoria de pobles el joc de pilota al carrer estava envoltat de nombrosos elements que dificultaven el joc i augmentaven la seua incertesa:

En els carrers dels pobles era un gran inconvenient jugar a la pilota per la quantitat d'entrants i ixents existents, que dificultava enormement la bona direcció de l'enviament. Però no hi havia un altre lloc per a esta expansió de poble. Les finestres, els balcons, les portes, el públic que s'apinyava als laterals, tot eren grans obstacles perquè la bola arribara a la seua fi. I no diguem quan la pilota volava per damunt de les teulades i tot el món esperava que descendira després de donar diversos bots i que la majoria de les vegades es quedava allà dalt esperant que una ànima caritativa anara a arreplegar-la després de la partida.(...) El públic esperava la jugada silenciós, tens, i si la pilota era contestada després de l'assumpte de la teulada, hi havia aplaudiments i satisfaccions per als partidaris (Verdeguer, 1987, p. 164).

Il·lustració 15. Carrer de les Llargues (Albal)
(Font: L'autor, 2007)

A més a més, el carrer del Cine tenia la peculiaritat que en aquest s'encalaven molt poques pilotes perquè a les teulades del cine i del que ara és l'edifici de l'Ajuntament, hi havia col·locades unes xarxes que evitaven que la pilota caiguera a la canal, permetent que redolara i tornara a caure al terreny de joc (Entrevista a Galán, n. 2, 2007).

A diferència d'altres pobles en què tan sols es jugaven partides de pilota durant els caps de setmana, a Albal “tots els dies de vesprada es jugava. Hi havia vegades que en tota

la vesprada no podies jugar; hi havia partides arreglades perquè quan acabava una en començava una altra” (Entrevista a Galán, n. 2, 2007). Aquestes eren acordades entre els mateixos jugadors del poble, que les disputaven dos contra dos o dos contra tres, en funció de la qualitat dels jugadors i/o del desafiament establert. Encara que no hi haguera diners en joc, per a tots els jugadors allò més important era guanyar la partida⁷¹,

Eixos forts llauradors valencians ploren com a xiquets, es desesperen com a criatures i blasfemen quan la pilota no roda com ells volgueren. Però l'alegria, l'orgull d'haver guanyat un rival, no es pot comparar amb cap altra sensació (Verdeguer, 1987, p. 161).

Generalment la major part de les partides jugades entre els jugadors del poble eren d'un nivell senzill; les partides de qualitat, jugades entre els jugadors més carismàtics i de major nivell de joc eren moltes menys: “Bones, només que podien jugar-ne 2 o 3. Jugàvem el meu germà i jo, que sempre me feria a mi, contra Enriquillo i *Forner*, o Enriquillo i Fabra...” (Entrevista a Galán, n. 2, 2007). A diferència de la gran majoria de jugadors que tan sols jugaven alguna partida a la setmana, “Hi havia quatre que tots los dies jugaven una partida, eren: *el Chacho* i *el Ratà del Quiero* contra *Paco el Xicot* i *Rivera*. Ixos jugaven dos contra dos almenys una partida totes les vesprades” (Entrevista a Galán, n. 2, 2007). Altres vegades les partides es disputaven contra jugadors d'altres pobles com ara Picassent i Silla, en els quals també es practicava el joc de pilota al carrer. Pel que fa als jugadors de Catarroja, mai no venien a jugar perquè existien dos trinquets al seu poble i no practicaven el joc al carrer.

Resulta important destacar que així com el carrer Llarg es va pavimentar, el carrer del Cine va viure el seu esplendor del joc de pilota sense cap paviment que garantira les possibilitats de jugar durant tot l'any. Quan plovia el carrer s'omplia de bassals que impossibilitaven la pràctica del joc; era aleshores quan alguns jugadors, molt pocs, cercaven altres alternatives: “Quan plovia, com el carrer de terra estava entollat i no podíem jugar a pilota, se n'anàvem dos o tres al trinet del tio *Panoli*⁷²” (Entrevista a Galán, n. 2, 2007). Altres vegades i durant un temps, l'aigua del carrer no provenia de la pluja sinó dels poals que abocava una dona que hi vivia en aquell carrer a la qual molestava que jugaren (Entrevista a Galán, n. 2, 2007).

⁷¹ El concepte *guanya* estava lliure de qualsevol connotació de caràcter negatiu que avui sol tenir associat freqüentment aquest vocable; es tractava de guanyar de manera neta, sense cap ajuda exterior ni a qualsevol preu. En cap de les fonts orals consultades hem trobat que es produïren discussions o problemàtiques entre els jugadors associades al fet d'intentar guanyar la partida al carrer.

⁷² El trinet de Panoli, també anomenat trinet de Dalt o de Perales, era un dels dos trinquets existents a Catarroja (veure apartat de Catarroja).

A partir dels anys quaranta el llanguiment del joc al carrer va ser un fet evident que va estar condicionat per diferents elements entre els quals va tenir un gran pes la construcció del frontó de la Cooperativa. Molts dels jugadors de carrer van començar a jugar a la nova instal·lació:

Després de la guerra, van començar a jugar al frontó Paquito *el Xicot*, José de Ribera, i altres amics que ja anteriorment havien jugat també a llargues. Com les seues facultats ja estaven més minvades, van trobar un bon refugi en el frontó i van fer una bona campanya durant aquells anys quaranta. La gent també es va divertir pegant-li a la paret i van ser molt pocs els joves que no van saltar a la pista del Sindicat. També allí es va demostrar qui tenia més marxa. Entre la gran quantitat de jugadors normals, és a dir, que no van despuntar en eixa especialitat, destacarem José de Ribera, en aquell moment Cap de Falange, que no va ser un gran jugador, però que cada dia jugava la seua partida al frontó i no ho feia malament del tot. La seua base era la resistència física (Verdeguer, 1987, p. 178).

Avui, fent honor al joc que durant tants anys va practicar-se, l'antic carrer del Cine s'anomena carrer de les Llargues.

Il·lustració 16. Placa al carrer de les Llargues (Albal)
(Font: L'autor, 2007)

La pilota de vaqueta: un luxe inaccessible

Les pilotes utilitzades a les partides diàries eren de badana, les de vaqueta eren massa cares i no es podien permetre jugar amb aquestes perquè moltes s'encalaven i es perdien. Sols es jugava amb pilotes de vaqueta quan hi havia partides importants arreglades entre jugadors que venien del trinquet de Pelayo o d'Alginet (Galán, R., entrevista, 2007). Encara més explícit i aclaridor resulta Verdeguer quan aborda el tema de les pilotes que utilitzaven quan eren menuts i de com el conserge del Casino Republicà⁷³, els subministrava les pilotes i pujava a les teulades quan s'encalaven per intentar recuperar-les:

⁷³ L'edifici del Casino Republicà, construït durant l'inici de la II República, va ser enderrocat per edificar l'actual Ajuntament d'Albal.

Un dels nostres problemes per a jugar a la pilota, era l'econòmic. Adquirir una pilota de drap, per a nosaltres que no teníem ni un real, no era barat. Crec que valien vint cèntims les més barates. I sempre anàvem amb idea de quedar-nos amb les perdudes, abandonades pels majors. A més hi havia un estoc de pilotes que s'havien quedat en els balcons, teulades, que amb el temps s'havien assecat del sol i procuràvem aconseguir-les. Totes estes es trencaven fàcilment a penes començar, així que la reparació de moltes pilotes va ser el nostre objectiu.

Qui normalment venia les pilotes als jugadors era el conserge del Casino República, el fill del tio Parró. Recordem que tenia un xicotet cabàs que contenia les pilotes noves. Els jugadors les toquejaven, les botaven, les miraven i al final se'n quedaven una. Cada vegada que la pilota es perdia en la teulada del Casino, allà anava Parró recurrent i buscant la pilota perduda. Si la trobava, la tornava al carrer i novament mamprenien la partida els jugadors. I moltes vesprades, el bo del conserge pujava vint vegades a la teulada per a tornar l'esfèric peloteril. Havia de tindre molta paciència aquell bon home. Però el pitjor era quan la pilota queia per l'altre costat. No hi havia forma que la pilota fóra tornada al carrer. I moltes vegades les teulades s'omplien de xics buscant pilotes per a no haver de gastar-se els diners. S'espatllaven molt aquelles pilotes. No eren de vaqueta, de cuir, però resultaven molt barates en comparació amb les de cuir. En les partides de pilota importants, s'utilitzaven les de vaqueta i els xics quedàvem sorpresos davant de tal esdeveniment. Tota la nostra il·lusió era tocar eixes pilotes tan dures. I alguna vegada havíem jugat amb estes pilotes usades, i així i tot ens dolia molt la palma de la mà. Si algú de nosaltres teníem una pilota de vaqueta l'ensenyàvem als amics com si fóra una cosa rara (Verdeguer, 1987, p. 176).

De travesses i blasfèmies

De vegades l'afany per guanyar semblava incrementar-se quan hi havia travesses entre els mateixos jugadors i/o entre el públic que hi assistia. Encara que la quantitat de les travesses era molt baixa, marcada per la penúria econòmica que existia a l'època, segons Galán “a dos duros pense que no hem arribat mai en la vida ningú de tots, normalment es jugàvem les pilotes!” (entrevista n. 2, 2007), la desil·lusió del perdedor en acabar una partida devia resultar en ocasions certament desoladora:

En aquelles partides de gran rivalitat, en les que no sols es jugaven el punt, sinó també algun duro, aquells joves pareixien envellits al final de la partida. El que guanyava feia una cara terrible de satisfacció, estaven deshidratats, ressecs, groguencs, despentinats, amb els peus bruts de la terra. Al qui perdia, ningú li deia res. No estava el forn per a panells. Entre els tafaners, es criticava, es comentava el desenvolupament i resultats. Els amics del perdedor, el criticaven haver errat aquella volea, no haver sabut jugar-li per baix, no havia d'haver alçat tant la pilota, tirar-li la pilota a l'esquerra: en resum, que no li havia sabut jugar al contrari. El perdedor se'n anava del carrer en silenci, ningú li feia cas. De reüll mirava el contrari rodejat d'admiradors. Si hi havia hagut apostes, els guanyadors estaven molt contents. Ja ho sabien ells que Visantico era el millor. Sempre li ha guanyat. I ja amb la plata en la mà i ben fresc formaven grups allargant la conversació. I a esperar una altra ocasió, una altra partida, per a donar un poc de salsa a la vida vulgar i corrent que els llauradors portaven (Verdeguer, 1987, p. 166).

Sobre la quantia econòmica de les travesses, a diferència de Galán (Entrevista n. 2, 2007), que afirma que la quantia de diners apostada sempre fou minsca, Sánchez afirma que, a

diferència del carrer, on també recorda que les travesses sempre foren baixes, als trinquets en ocasions es travessaven importants quantitats:

20 duros, 10 duros, i en aquell temps 1 duro eren molts diners i 1 pesseta la tenia qui la tenia. És com hui que es juguen 2 milions, 3 milions de pessetes... Jo he jugat en Sueca, Tavernes de la Valldigna, Gandía, en molts puestos. Al carrer es travessaven diners en poca quantitat perquè no en tenien. Qui tenia un duro era capità general! Xe, va, 1 duro per als dos i juguem contra vosaltres dos. Si perdies estaves tremolant-te una hora. Era la vida d'aquells anys; anaves tots els dies a treballar i quan acabaves, a poqueta nit, jugaves una partida (Entrevista a Sánchez, n. 1, 2009).

Les travesses no sempre eren de caràcter econòmic, una bona mostra d'aquest fet és la narració de Sánchez sobre la partida que va disputar al frontó del *Mandao*⁷⁴ de Picassent.

Allí vaig jugar amb un tio que li deien *el Xurret* i jugava molt, em va desafiar ací en Albal. (...) - Si vens al frontó de Picassent, ahí al barranc, em jugue tants diners. I jo vaig dir: - El diumenge pel matí anem!. Anàrem allí i, a veure si saps el que li vaig guanyar?, una vedella! Li vaig guanyar la vedella i vinguérem a peu amb ella des de Picassent a Albal. (...) Ell digué: - Em jugue 100 duros contra la vedella aquesta perquè no tinc diners. I el que venia amb mi, uno d'ací d'Albal que ja morí i venia amb mi a tots els triquets i a tots els puestos, li deien Vicent *el Peixero*, va dir: - Carrega-te'l prompte i se n'anem amb la vedella a peu (Entrevista n. 1, 2009).

Difícilment ningú no ha escoltat blasfemar o proferir malediccions a algun jugador quan assisteix a un espectacle esportiu. L'ànsia per l'eficàcia i per la qualitat del propi joc, així com la impotència i amoïnament que es produeixen davant d'un error, fan que en totes les èpoques la blasfèmia haja estat associada als jugadors participants en el joc en major o menor mesura. Al joc de pilota valenciana aquest costum ha estat fortament arrelat i això li ha suposat problemes com els que veurem en aquest poble i en altres de la comarca. Durant el període de postguerra la blasfèmia arribà a estar punida i fins i tot prohibida a molts pobles del País Valencià. A Albal es va donar la peculiar situació que José Ribera, cap de la Falange local, era un bon aficionat al joc de pilota i com a tal, de vegades, també blasfemava durant els moments del joc. Va ser així que, com a fidel membre del moviment feixista, seguint la idiosincràsia que la doctrina del franquisme imposava, va modificar la freqüentment utilitzada blasfèmia "Me cague en...!" i la va convertir en "Me cague en la paella!". Aquesta anècdota, molt coneguda al poble entre les persones aficionades al joc de la pilota, es pot considerar una mostra d'adaptació en un element del joc, com és la llengua, per tal d'evitar la seua prohibició:

⁷⁴ Veure més informació sobre aquest frontó a l'apartat del poble de Picassent.

L'assumpte va ser, que el nostre paisà i cap de Falange, José de Ribera, va començar a emprar una paraula, per a substituir la blasfèmia, que va fer escola. Quan fallava una jugada, rebotava mal una pilota, fallava el company, en compte de dir una grolleria cridava “Em cague en la paella” i tot el món va acceptar esta eixida i altres van copiar “la paella” (Verdeguer, 1987, p. 179).

Il·lustració 17. Partida al carrer de les Llargues d'Albal (1985)
(Font: Imatge cedida per J.E. Hernández)

3.1.2. El frontó de la Cooperativa Agrícola

L'any 1947 és produïx un fet al municipi d'Albal que molt possiblement va contribuir en gran manera a la desaparició del joc de pilota al carrer; ens estem referint a la construcció d'un frontó als nous locals del que aleshores era el Sindicat Agrícola⁷⁵.

(...) amb tot això, el Casino Vell, denominat oficialment Sindicat Agrícola (...) se li ocorre canviar d'emplaçament i construeix un nou local en la denominada plaça del Caudillo, al pati s'aprofita un racó per a fer un frontó. Açò va fer desviar l'atenció de la joventut d'Albal de les llargues cap al frontó. Com ja hem parlat, no tot el món podia, tenia facultats per a jugar a la pilota valenciana i sí, tot el món, s'atrevia a jugar en el frontó. I ací va estar el quid i l'abandó de les llargues per a dedicar-se de ple a donar pilotades a la paret (Verdeguer, 1987, p. 178).

⁷⁵ El Sindicat Agrícola, que tenia el seu local social al carrer de l'Eixample, l'any 1947 va construir una nova seu social que posteriorment es convertiria en l'actual Cooperativa Agrícola d'Albal. Les noves instal·lacions inclouen la construcció del frontó, el qual, malgrat les diferents reformes realitzades al llarg dels anys, continua sent el mateix que es va construir inicialment.

Ben aviat, per tal de regular el bon ús i la disponibilitat de la instal·lació del frontó, es féu necessari establir unes normes bàsiques referides a la utilització del frontó que es recolliren al llibre d'actes de la Cooperativa corresponents als anys 1948-1949.

A ben segur que l'abandonament del joc al carrer també va estar condicionat per altres aspectes com són l'augment del trànsit i, com ens contava Calderón (Entrevista a Galán, n. 2, 2007), al fet que els pocs joves aficionats al joc de pilota al carrer que hi havia en aquella època volien jugar tots a Frontó. Sembla ser que la menor dificultat i duresa del joc al frontó davant del joc de les Llargues i la Galotxa al carrer va facilitar i animar que pràcticament tots els joves pogueren aventurar-se a jugar al Frontó. De les diferències entre el joc de pilota al carrer i al Frontó, Verdeguer (1987) en fa una aferissada defensa de la superioritat pel que fa a la dificultat del joc al carrer davant del joc al Frontó:

El joc de pilota valenciana és el més espectacular i difícil que es coneix. El frontó *no li arriba ni a la sola de les sabates*. Els del frontó saben que sense cap esforç la pilota es presentarà davant d'ells en línia recta, sense inconvenients i que el que rep els colps és la paret i no les mans del contrari. En Llargues, en la pilota valenciana, no hi ha qui sàpiga per on vindrà, ni per on caurà l'esfèric llançat a gran velocitat. El jugador de pilota valenciana juga de la forma més inversemblant que es coneix. Ha d'efectuar els malabarismes més complicats que existeixen. Inclús estant en terra pot jugar i tornar la pilota. Inclús pot pujar a una finestra i jugar des d'aquesta, des d'un repetjó, una altura, un rebaix, des de tots els angles i posicions pot un jugador contestar en la jugada. L'assumpte és tornar-la al contrari. També, al mig del fragor de la partida, els jugadors esvaren, cauen en terra, es fan mal, es produeixen esquinços, ferides i una vegada la jugada perduda s'enfaden, donen colps en les parets, maleixen, rabien, suen, es trauen les espartenyas per a jugar descalços... (p. 164).

Fins i tot els jugadors de carrer de més edat començaren a jugar al Frontó i alguns van acabar allí la seua vida com a pilotaires; és el cas de Galán, que encara va jugar aproximadament sis anys al Frontó i encara recorda moltes de les partides i rivalitats que es produïren: "Julián, el professional del frontó del Jai-Alai, *Patarrano*, Català, tots ixos venien a jugar, tots els dijous venien i feien partida. Sempre jugàvem Alegre i jo, contra Julián o *Patarranos* o Català, tots els dijous hi havia partida" (Entrevista a Galán, n. 2, 2007).

De les nombroses partides i campionats que es van celebrar al frontó de la Cooperativa, hi ha un fet que va alterar la normalitat entre els aficionats a la pilota; ens estem referint a l'arribada de Juan, *el Vasco*, un jugador de pilota basca que durant els pocs anys que va romandre al poble va enlluernar tothom amb el seu joc i la seua personalitat a la canxa. Tant era el fervor que aquell home va despertar entre els aficionats que Ricardo Galán, *Calderón*, encara avui, en recordar més de cinquanta anys després quan jugava contra el *Vasco*, exclama enmig d'un somriure escèptic i perplex: "mon pare sempre anava a favor del *Vasco*, volia que guanyara *el Vasco*!" (Entrevista a Galán, n. 2, 2007). De la

mateixa manera Verdeguer (1987) en dedica unes quantes línies a descriure què va suposar l'arribada d'aquest personatge al poble:

Com hem indicat, amb l'arribada *del Vasco*, la vida del nostre poble, avorrida, sense cap interès, sosa, apagada, en eixos anomenats anys 1940, va cobrar nova saba. I durant molts mesos, el frontó, *el Vasco*, les apostes, van ser el 'leit motiv' de la nostra existència. L'estraperlo, la falta de moltes coses per a menjar. La sequera, les restriccions elèctriques, la guerra mundial, anaven del braç amb el joc del frontó. Tot el món apreciava Juan. Tot el món volia parlar amb ell. Tot el món el convidava en el Casino. Com a bon basc, parlava poc, fumava i bevia molt i molts de nosaltres ni sabíem on pernoctava. Però a l'hora de la partida allí estava guanyant als més valents d'Albal. Només Sebastianet s'oposava a la seua ciència peloteril. Els altres ningú se li podia enfrontar. Juan va passar amb nosaltres, dos, tres anys, no ho recordem exactament. El seu físic va començar a esquerdar-se. Bevia molt, no pareixia portar una vida normal i van començar a guanyar-li molts joves d'Albal (p. 179).

Il·lustració 18. Partida actual de pilota al frontó d'Albal
(Font: L'autor, 2007)

Per les entrevistes realitzades (Galán, n. 2, 2007; Mínguez, n. 3, 2007; Gimeno, n. 4, 2007), així com per les converses mantingudes amb persones⁷⁶ estretament relacionades amb la vida del frontó de la Cooperativa, hem pogut comprovar que malgrat els daltabaixos que en diferents èpoques han existit pel que fa a la freqüència de partides i de jugadors existents, el joc, tret d'un curt període a començament dels anys 70, mai ha desaparegut completament malgrat les mostres de pessimisme que Verdeguer (1987) argumenta:

(...) en 1950, el joc del frontó havia perdut ja molt d'interès. Juan *el Vasco* ja havia desaparegut. Sebastianet crec que se n'havia anat a França i si no hi ha al·licients, tot va cap

⁷⁶ A més de les entrevistes, han estat diverses les converses mantingudes amb José Clares, president del Club de Pilota d'Albal; Toni Espinola, vicepresident; Alfredo Romero, jugador i José E. Hernández.

avall. En el frontó del Sindicat sempre s'ha anat jugant a partir d'aquells, i hui se segueix en això, però sense despuntar ningú. Llangueix (p. 179).

Il·lustració 19. Al frontó d'Albal. D'esquerra a dreta, F. Mínguez, Boro Juliet, el regidor d'esports, J. Vila *el Bollo*, Cosme, Luís *Sensieta* i J. de la Roca. (anys 60)
(Font: Imatge cedida per J. de la Roca)

Així mateix, les afirmacions de Verdeguer semblen una mica desproporcionades si pensem que l'any 1950 el frontó era de recent construcció i, per tant, l'acollida dels veterans jugadors de carrer i dels joves que ara tot just s'iniciaven degueren suposar una intensa activitat pel que fa a les partides que allí es celebraren.

Va existir un període d'inactivitat al frontó durant el qual va ser utilitzat com a magatzem fins que durant els anys 1974-1975 va tornar a utilitzar-se amb certa freqüència i novament començà a jugar-se el tradicional Trofeu de Santa Anna que encara avui es celebra anualment durant el més de juliol en les festes locals. Testimoni d'aquest període són les paraules d'Alfredo Romero⁷⁷ (Entrevista a Romero, n, 5, 2007) en recordar l'estat en què van trobar el frontó, ell i el seu germà, allà per l'any 1974-1975: amb un munt d'arena, cadires velles de la societat, un gos lligat a la línia de falta... La impossibilitat de jugar a altres llocs i la passió pel joc va suposar que el germans Romero es llançaren a la neteja del frontó per tal de poder utilitzar-lo com a canxa de joc i no en el traster en què s'havia convertit els darrers anys. Aquells fets van significar el reviscolament del joc de pilota valenciana al frontó d'Albal. Encara que no és objecte del present estudi, per motius

⁷⁷ Alfredo Romero Romero, jugador de pilota natural de Paiporta, durant més de 30 anys ha contribuït a la recuperació i el manteniment del frontó de la Cooperativa d'Albal.

d'acotació temporal (1900-1975), no podem deixar de mencionar que actualment al frontó es continuen realitzant partides setmanalment i existeixen jugadors que encara mantenen molt viva la flama del joc.

Frontó de la Cooperativa Agrícola (Albal)		
Propietat	Privada (socis)	
Data de construcció	1947	
Data de tancament	En actiu	
Accés	Carrer	
Estat	Correcte	
Ús	Utilització regular per jugar a pilota a mà	
Il·luminació	Sí	
Coberta	Sí	
Grades	Sí. Grades superiors i inferiors	
Vestidors/dutxes	Sí	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: 20, 80 m. - Ample: 8 m. - Alçada de la coberta: 8 m. / 11,45 m.
	Planta	- Planta baixa (terreny joc i lateral): 20,80 m. x 13,50 / 14,30 m. - Planta primera (grades): 15,60 m. x 3,60 m.

Taula 11. Frontó de la Cooperativa Agrícola d'Albal
(Font: Elaboració pròpia)

Il·lustració 20. Frontó d'Albal. Frontis i grades
(Font: L'autor, 2007)

Il·lustració 21. Frontó d'Albal. Lateral i part de darrere
(Font: L'autor, 2007)

3.1.3. El marxador: José Gimeno, el Sidoret

José María Gimeno Almudéver, conegut amb el malnom de *Sidoret*, va ser durant més de quaranta anys el marxador de moltes de les partides celebrades al frontó de la Cooperativa Agrícola. Tots els aficionats del poble reconeixen la seua tasca com a marxador i destaquen la potent veu amb que cantava el tanteig de les partides. Alguns dels millors jugadors com

ara Galán, no escatimen qualificatius en referir-se a ell: “José Gimeno, *el Sidoret*, eixe era el marxador millor que hi havia en la província” (Entrevista a Galán, n. 2, 2007).

Nascut a Albal l’any 1923, José Gimeno recorda com va començar a marxar al voltant dels anys 40-50 :

Al ser Albal un poble agrícola, els que treballàvem al camp ho fèiem a jornal i sempre arreglàvem anar a treballar per acabar al migdia. De vesprada uns fan la *siesta*, altres acudeixen a fer-se el cafè i arreglen partides de pilota, i allí estava el senyor Gimeno esperant tots els dies en el frontó a que vinguera la gent. Em feia el cafenet i al moment, - Va Gimeno, ja tenim la partida muntada. I muntaven la primera partida i a continuació en feien 2 o 3 més. I així successivament molts anys (Entrevista a Gimeno, n. 4, 2007).

La seua tasca com a marxador es va limitar al frontó d’Albal, mai va marxar a un altre poble o al carrer on el joc ja havia desaparegut i on les poques partides que es realitzaven eren d’exhibició. Al llarg d’una vesprada podia arribar a marxar fins quatre partides en les quals la veu de Gimeno indicava amb precisió el tanteig de la partida. Per a Gimeno el punt número 18 resultava molt especial, era la seua cantada preferida i la veu s’escoltava durant llargs segons a la canxa.

Durant tot el període que va marxar mai va obtenir cap tipus de retribució ni de remuneració, com ell diu, tan sols rebia la “convidaeta a un cubalibre o una casalla...” (Entrevista a Gimeno, n. 4, 2007), la resta era el plaer de marxar per marxar i la satisfacció que trobava en contemplar el joc.

Il·lustració 22. José Gimeno, *el Sidoret*
(Font; L’autor, 2007)

Durant els anys 1945-1955 en els quals el frontó va viure el període de màxim esplendor i les quantitats de les travesses arribaren a ser importants, malgrat que mai va percebre comissions o percentatges per fer-ho, Gimeno també va participar en aquest fet:

Vaig acabar fent-me càrrec, i la directiva de la cooperativa me va dir que cobrara un tant per cent al que guanyara per a repost de pilotes. I així, jo feia eixa missió, cobrava pense que són 2 pessetes (Entrevista a Gimeno, n. 4, 2007).

A les darreries dels anys 60, amb el declivi del joc al frontó, Gimeno també va deixar de marxar i tan sols de manera molt esporàdica s'ha pogut tornar a escoltar la seua potent veu al frontó d'Albal.

3.1.4. Els jugadors

Tant les fonts orals com les escrites, pel que fa als jugadors de pilota més antics que hi havia a Albal, ens remeten als anys 30 del segle xx. Malgrat que no tenim dades del primer quart de segle, no resulta difícil imaginar que el joc de pilota es practicava al carrer Llarg i que els jugadors disputaven diàriament les partides després de les jornades laborals.

Gràcies al fet que actualment la passió pel joc de pilota a Albal encara continua viva en molts dels homes que antuvi van ser jugadors o senzillament bons aficionats que encara avui s'acosten a la Cooperativa a gaudir de les partides de pilota, recollir informació sobre els jugadors en aquest poble ha estat relativament senzill a causa de la gran quantitat de persones que podien ser informants directes. Si a això afegim els treballs de Verdeguer (Verdeguer, 1987, 1991), podem considerar que comparat amb la resta de pobles de l'Horta Sud les fonts documentals han estat abundants. L'existència de nombroses referències orals i escrites a jugadors de diverses èpoques possibilita que el cens de jugadors d'aquest poble puga considerar-se bastant complet.

Com en la resta de pobles que formen la comarca objecte del nostre estudi, la major part dels homes que vivien a Albal eren llauradors, treballaven la terra que tenien en propietat o arrendada, així doncs, "La gran massa dels nostres jugadors procedien del camp. Eren el noranta per cent els que a Albal es dedicaven a la terra. Alguns ebenistes, obrers, anaven abandonant la terra. I alguns d'estos oficis també jugaven a la pilota" (Verdeguer, 1987, p. 167). Així ho confirmen també les paraules de Ricardo Galán, en afirmar que el noranta nou per cent eren llauradors; ell recorda que tan sols el jugador anomenat *el*

Palillero, no treballava al camp i tenia un local menut on reparava bicicletes (Entrevista a Galán, n. 2, 2007).

Entre els quasi trenta jugadors censats resulta difícil realitzar-ne una classificació en base a la seua qualitat o categoria com a jugadors. Trobem que, segons les fonts consultades, ja siguen les escrites (Verdeguer, 1987, 1991) o bé les orals (Entrevista a Galán, 2007; Mínguez, 2007; Gimeno, 2007), existeixen diversitat d'opinions al respecte i resulta difícil pronunciar-se. Per a Galán, Juanito, *el de Llena*, i Sebastià foren uns fenòmens. Espectador d'excepció va ser *Sidoret* el marxador, el qual en preguntar-li pels jugadors de qualitat que va conèixer respon que entre els millors estaven Sebastià, Ernesto *Coixinera*, Paco *el Forner* i *Llena*, però el de més vàlua era Ricardo Galán: “En el carrer Ricardo era un jugador de molta classe. Allí era un fenomen, tenia les dos mans, jugava com li pareixia, i inclús estigué citat pel trinqueter de Catarroja per a jugar a Pelayo” (Entrevista a Gimeno, n. 4, 2007).

A diferència de les opinions de Galán i Gimeno, centrades sobre aspectes tècnics de condició física dels jugadors, Verdeguer (1987) sembla que també considerava importants altres aspectes dels jugadors com són el carisma i les circumstàncies personals que envoltaven a cadascú. Tant és així que Verdeguer destaca tres jugadors de carrer sobre la resta i dedica no poques línies a parlar d'ells: es tracta de José *de Gori*, *el Punxó* i Paco *el Forner*. Menció apart mereix el jugador de Frontó Juan *el Vasco*. D'alguns d'ells en parlarem més detingudament en els apartats següents.

Els inicis: José de Gori

José Chardí Ricart, conegut amb el malnom d'*el tio Gori*, és un dels primers jugadors de qui tenim referències. Va jugar durant els anys 20 i 30 del segle passat i malgrat que el seu nivell de joc no degué ser molt alt, “eixe no ha jugat mai res, no jugava un pepino, però era molt aficionat” (Entrevista a Galán, n. 2, 2007), va resultar una persona entranyable per a aquells que el van conèixer:

El tio José de Gori, que sempre va actuar de davanter, que feia el servici, peó. El tio Gori, és possible que haja sigut un dels homes més intel·ligents en tots els aspectes del nostre poble. I també ho era jugant a la pilota. Se les sabia totes. Tenia la gràcia de col·locar la pilota en el punt clau lluny de l'abast contrari. I el mateix li donava a la volea, de palma, de sobaquillo. Ningú el va igualar en el seu paper d'ajudant, de cavaller. Demostrant anys més tard, en el frontó, que continuava sent el millor. (...) I mentre que els de la seua edat ja no podien córrer als cinquanta, ell va estar jugant a la pilota valenciana i després al frontó, ben passats els seixanta-cinc (Verdeguer, 1987, pp. 168-170).

José Sanchis Gimeno, *el Punxó*

Quan li preguntem a Ricardo Galán pel *Punxó*, s'afanya a exclamar sense dubtes, "Eixe sí que era bo!". Opinió amb la qual coincideix plenament Verdeguer (1987) en afirmar que aquest era un gran jugador de Llargues,

El van matar durant la guerra sent soldat. El Punxó era tot nervis. Prim, bona estatura. El seu punt bo era entre el saque i principal, al mig dels dos. La seua especialitat era la volea. Ningú a Albal tenia la gràcia pegant a la volea com este xic. Era terrible perquè quan l'enganxava bé, enviava la pilota als sembrats fora del carrer. Rematava les jugades amb un colp sec, irresistible (p. 170).

Paco *el Forner*

Novament deixarem que siguen les paraules de Verdeguer les que ens il·lustren sobre la personalitat i les qualitats com a jugador de Paco *el Forner*:

(...) els més destacat, l'home més complet que ha existit Albal jugant a la pilota, a les llargues, ha sigut Paco el Forner. Este jove va arribar al nostre poble procedent de 'dalt', d'un poble valencià que parlen castellà, xurro, com se'ls deia llavors, i va començar treballant de forner. Li va costar molt parlar la nostra llengua a Paco, però ho va aconseguir... (...). Al bon joc, Paco ajuntava un caràcter excepcional. Molt bona persona, no s'enfadava fàcilment. Durant la República estava Paco en la seua plenitud física. Llavors era prim, ben proporcionat, una talla mitjana, era blanc, tirant el seu pèl a marró. (...) L'estampa de Paco el Forner jugant a la pilota no se'ns ha esborrat de la ment després de 45 anys passats. Moltes vegades, quan el contrari tenia potència, es col·locava fora del carrer del Cine, en la mateixa carretera d'Albal a Torrent i des d'eixe punt dominava la situació. Moltes vegades, quan hi havia estes partides, el tràfic de carros i algun cotxe quedava paralitzat fins que s'acabava el tant. (...) Encara que per totes les bandes podia pegar, la seua especialitat era el sobaquillo. Donava mig gir per baix del braç i eixia la pilota a una velocitat endiablada. Però el millor de Paco era, que si la pilota arribava per l'esquerra, li pegava amb la mà esquerra, cosa que molt pocs feien a Albal. És molt difícil jugar per igual amb les dues mans. Als xics d'Albal el joc de Paco ens va entusiasmar i ens va fer addictes. Nosaltres copiàvem eixe sistema de pegar a la pilota, donant-nos compte que es llançava la pilota a més velocitat amb menor esforç físic. Era el sobaquillo (Verdeguer, 1987, pp. 173-174).

Francisco Mínguez⁷⁸ ens explica que molt possiblement l'afició de son pare a la pilota té el seu origen a la comarca dels Serrans d'on era oriünd i on el joc de pilota sempre ha estat molt arrelat:

L'afició segurament li ve del poble, perquè ell era de Sot de Xera, de la Comarca dels Serrans. Allí dins del casino del Musical hi ha un frontonet xicotet en el que, igual com en el carrer, igual també va jugar. Ell jugava a tot, al carrer i al trinquet com a aficionat també ha jugat, sobre tot al trinquet de Catarroja (Entrevista a Mínguez, n. 3, 2007).

⁷⁸ Francisco Mínguez Marí va ser jugador de frontó durant la darrera època objecte d'aquest estudi. A més, és fill de l'admirat jugador conegut pel nom de Paco, *el Forner*.

Il·lustració 23. Paco, *el Forner* passejant per Albal amb la seua muller i el seus fills
(any 1945-1946)
(Font: Imatge cedida per F. Mínguez Marí)

Sebastià Sánchez

No han estat pocs els comentaris dels entrevistats al poble d'Albal sobre la gran qualitat de Sebastià Sánchez. Sebastià, nom amb què se'l coneixia al món de la pilota, va recórrer trinquets i frontons de multitud de pobles on va anar deixant rastre de les seues grans qualitats per al joc.

Entre tots va despuntar el fill del tio Sebastià *el Cabrer*, 'el lleter', anomenat Sebastianet (Sebastià Sánchez Damián), un xic de setze anys ben dotat físicament, amb una força i un pèl roig que pareixia un irlandès (Verdeguer, 1987, 178).

Mínguez, comparant-lo amb la resta de jugadors aficionats del poble, també recorda la gran fortalesa i qualitat de joc de Sebastià durant la dècada dels anys 60:

Els que més han jugat han segut Sebastià, Juan *el Xileto*, Llena... Als anys 60 Sebastià jugava com dos o tres o quatre d'ací, eixe jugava més que tots junts, i jugava alguna partida però sempre privant-se de l'esquerra o..., si no no podia jugar. I després parà de jugar ací i se n'anà a jugar al trinet. I al cap d'uns anys va eixir Ernesto *Coixinera*, que tingué 7, 8 o 10 anys que no li guanyava ningú, i quan s'acabà Ernesto perquè caigué mal i no jugava..., jugava jo, vaig agafar les regnes (Entrevista a Mínguez, n. 3, 2007).

Afortunadament hem pogut entrevistar el mateix Sebastià Sánchez i recollir part dels seus records i vivències al voltant del joc de pilota.

Jo vaig començar a jugar al carrer quan tenia 10 o 12 anys. Després feren el frontó, jo ja tenia 17 o 18 anys, i comencí a jugar al Frontó. Vaig començar a jugar per tots els llocs al Frontó. Al carrer també jugava, però poc, es jugava a Frontó. I en el trinet també he jugat:

a Pelayo, a Sueca, a Tavernes, en Algemesí, en Carcaixent, en tots els trinquets que hi havia per ací. Però en el que més he jugat ha segut en el de Catarroja, al trinet del Raval (Entrevista a Sánchez, n. 1, 2009).

Una mostra del dilatat període en el que Sánchez va estar jugant a pilota, la gran quantitat de trinquets que va trepitjar i la importància que per a ell va tenir el trinet de Perales de Catarroja, així com els amics jugadors amb els quals durant anys va compartir la seua afició, la descobrim en el paràgraf següent en què transcrivim les seues declaracions:

Al trinet jo jugava en Catarroja contra Chalmeta, contra *el Racle*, contra Porcar; eixos anaven tots en contra meua, tots eren amics meus. Porcar, que era alcalde, *el Racle*, Chalmeta, un altre que li deien Pasqual *l'Anguilero* que vivia a les Barraques, aquell jugava molt bé, jugà de professional en Pelayo, jugava 2 o 3 partides totes les setmanes. I cobraven 2 duros o 3, no te cregues que... Amb el que més he jugat en contra és Ricardo Chalmeta. Chalmeta venia a buscar-me per anar a jugar i se n'anàvem al trinet d'Alginet per a que no ens veren en Catarroja. Això ho fèiem perquè el personal parlava: - Mira, de bon de matí ja estan ahí 'agarrats'! I se n'anàvem allà i estàvem tot el mati jugant mà a mà, tocant escala o a fer el dau, conforme arreglàvem la partida. Més de 40 anys hem estat jugant! (Entrevista a Sánchez, n. 1, 2009).

Juan, *el Vasco*

En línies precedents, en l'apartat del joc al frontó de la Cooperativa, ja hem comentat el peculiar cas de Juan, *el Vasco*, que durant els anys 30 i amb tan sols uns anys de permanència al poble es va convertir en tot un personatge:

I ningú va saber la procedència d'un jove que es va presentar a Albal per a jugar al Frontó. Era basc i es deia Juan. I amb ell arribà el súmmum. Tot el món va quedar enlluernat quan va veure jugar al Frontó al foraster. Es va fer l'amo del poble i tot el món anava darrere d'ell. Només es dedicava a jugar a pilota. El treball se l'havia deixat en el seu poble (Verdeguer, 1987, p. 178).

José Gimeno (Entrevista n. 4, 2007) encara recorda l'arribada de Juan, *el Vasco*, i com va ser acollit per José Escrivà (un home dels considerats 'rics del poble'): "*El Vasco* visqué ací i fins se va quedar amb mi, en el motor que jo tenia, se quedà a dormir 3 o 4 nits, per mediació de don José Escrivà, aquell home ric que tenia terres..." Galán (Entrevista n. 2, 2007) recorda una de les últimes partides que ell i Sebastià jugaren contra Juan, *el Vasco* i Escrivà. Com que Juan *el Vasco* ja no els guanyava al frontó, volgué jugar una partida al trinet sense saber que *Calderón* i Escrivà de vegades hi jugaven. Fins i tot deixant que feren la treteta lliure, de les dues partides que jugaren aquell vespre al trinet de Perales de Catarroja, Juan, *el Vasco* i la seua parella no van guanyar cap joc.

Deixem que siguin les mateixes paraules de Sebastià Sánchez, amic i company de joc d'*el Vasco* en moltes ocasions, les que tanquen aquest apartat dedicat a un dels jugadors més emblemàtics que van passar per Albal:

El Vasco per a jugar a Frontó és el millor que he vist jo en la vida. Era un crac, eixe feia el que volia de la pilota: si estaves ací te la posava allà, si estaves allà te la posava ací. La jugara com la jugara la feia 15. Quan ell volia guanyar no hi havia cap en Espanya que li guanyara, mira si jugava, guanyava quan volia. Tenia les dos mans iguals, era un jugador de molta potència. El millor que he vist jo en tota la vida, i mira que he vist jugadors de trinquet i de Frontó, eixe era el millor de tots (Entrevista a Sánchez, n. 1, 2009).

Il·lustració 24. F. Mínguez Marí durant el lliurament de trofeus d'un campionat celebrat a Albal. (anys 60)
(Font: Imatge cedida per F. Mínguez Marí)

Altres jugadors

La gran quantitat de jugadors que al llarg del segle passat van passar pel carrer del Cine i pel frontó de la Cooperativa d'Albal, fa impossible que ens aturem en detalls de la major part d'ells. Al cens de jugadors que seguidament adjuntem apareixen tots ells referenciats.

<i>Cens de jugadors d'Albal</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
<i>Chacho</i> (Rafael Pla Sanchis)	30-40	x			tot
<i>Enriquillo</i> (Enrique Esteve)	40	x			dau
Ernesto <i>Coixinera</i> (Ernesto Martínez)	60		x		dau
<i>Fava</i> (José Salvador)	40	x	x		mitger
(Francisco Mínguez Marí)	60		x		rest
Jaime <i>el de la Roca</i> (Jaime Guillemet Ricart)	60		x		darrere
José <i>Calderón</i> (José Galán Muñoz)	40-50	x			mitger
José <i>de Gorí</i> (José Chardí Ricart)	20	x			feridor
José <i>de Ribera</i> (José Almudéver)	30-40	x			dau
Juan <i>el Vasco</i>	50		x		
Juanito <i>el de Llena</i> (Juan Marí)	60		x		tot
Alfonso <i>el Nardi</i> (Alfonso Hernández)	50-60		x		
Jesús <i>el Nardi</i> (Jesús Hernández)	50-60		x		
Gaspar <i>el Nardi</i> (Gaspar Hernández)	50-60		x		
? <i>el Nardi</i> (Alfonso Hernández)	50-60		x		
Paco <i>el Forner</i> (Francisco Mínguez León)	30-40	x			darrere
Paco <i>el Forner</i> (Francisco Mínguez Marí)	60	x			rest
Paco <i>el Xicot Navarrete</i> (Francisco Muñoz)	30-40	x	x		feridor
(Pepe Escrivà)	50-60		x	x	
<i>Punxó</i> (José Sanchís)	20-35	x			mitger
<i>Ratà del Quiero</i> , El (Enrique Burguet)	30-40	x			feridor
Ricardo <i>Calderón</i> (Ricardo Galán Muñoz)	40-50	x	x	x	tot
Salvador <i>Calderón</i> (Salvador Galán Muñoz)	40-50	x			dau
Sebastià (Sebastià Sánchez Damián)	60	x	x	x	tot
(Salvador Cosme)	40		x		darrere
<i>Correa</i> (Francisco Ricart)	40	x	x		tot
<i>El Zurdo</i> (José Ricart)	40	x	x		servei
(Lluís Sensieta)	50-60		x		servei
Antoniet (Antonio Sánchez Damián)	50		x		rest
Antoniet <i>el Pretern</i>	50-60		x		rest

Sabulón (Agustí)	50		x		darrere
Júlio, <i>el Juliet</i> (Júlio Martí)	60		x		
Salvador, <i>el Juliet</i> (Salvador Martí)	60		x		
Lluís, <i>el Juliet</i> (Lluís Martí)	60		x		
José, <i>el Juliet</i> (José Martí)	60		x		
(Paco Muñoz Fabià)	50		x		darrere

Taula 12. Cens de jugadors de pilota d'Albal
(Font: Elaboració pròpia)

3.1.5. Els piloters

Pel que fa als documents escrits, en el llibre d'Hernández (1981), trobem un capítol referit als oficis que hom podia trobar a les darreries del s. xx al poble. És en aquest capítol on apareixen interessants referències a l'existència de fabricants de pilotes:

- Andrés Gimeno Delhom, d'ofici piloter, habitant del carrer de l'església.
- Vicente Gimeno Delhom, fabricant de pilota.

Este ofici va estar molt arrelat en la nostra població. Hui només ens queda l'honrós malnom “els piloters”. Els de la meua edat –i els més joves- vam conèixer a la “tia Dolorettes la Pilotera”, que va arreplegar el malnom per l'ofici dels seus ascendents.

Les pilotes confeccionades a Albal van ser molt estimades en els trinquets valencians. Els nostres “piloters” van gaudir de bon prestigi dins de l'ofici. Vegem un retall de premsa de López-Egea: “El senyor José Peiró Sanchis, conegut com a *Faixero*, famós pilotari que va ser extraordinària figura en la seua destacada activitat esportiva, i que després de retirar-se de les pistes va regentar durant molts anys el trinquet de Pelayo, em diu amb to ferm i rotund: - Jo vaig començar a jugar en els trinquets de Marxalenes, Juan de Mena i Llevant del Grau, amb pilotes de badana, després van arribar les de vaqueta. Recorde que les feia a Gandia un “piloter” d'Albal, i un altre d'ací, a València (p. 20).

Durant l'entrevista realitzada a Ricardo Galán (2007), en preguntar-li si hi havia alguna persona al poble que es dedicara a fer les pilotes de badana amb les quals jugaven al carrer, ens va respondre que no, que aquelles les portaven de fora però que “Ací el que hi havia era un que en feia, molt bones, de vaqueta. El tio *Nassos* li deien al que feia les pilotes de vaqueta”. Realitzades les oportunes indagacions es pogué confirmar que la família Delhom a la qual es referia Hernández era coneguda al poble amb el malnom de *Nassos*.

El piloter Vicente Gimeno Vila, *Nassos*, cosí de la tia Dolorettes *la Pilotera*, i descendent de família de piloters, va nèixer l'any 1873 i va morir el 1945 a Albal⁷⁹. El

⁷⁹ Resulta interessant destacar que Vicente Gimeno va viure tota la seua vida al número 16 del carrer Llarg, el carrer on es jugava a pilota en aquella època. La tia *Pilotera*, la seua cosina, va viure al carrer de Sant Josep, carrer paral·lel al carrer Llarg.

treball d'artesà de la pilota el va simultaniejar amb el conreu d'unes terres de llavor que tenia llogades. La seua neboda, Maria Domingo Campos⁸⁰ (Entrevista a Domingo, n. 6, 2007), que aleshores tenia 11 o 12 anys, encara recorda amb nitidesa les imatges del seu oncle amb el davantal de cuir fent les pilotes de vaqueta fins pocs anys abans de morir. El procés artesanal que seguia el piloter d'Albal per a confeccionar una pilota (elaboració dels fils, tallat i cosit dels triangles de pell, introducció de la borra, etc.), coincideix amb el procés que seguia Miquel Baixauli, piloter de Catarroja, i també amb el procés que encara avui s'utilitza en la construcció de pilotes de vaqueta.

Il·lustració 25. Casa de la tia Dolorettes, *la pilotera*
al carrer Sant Josep (Albal)
(Font: L'autor, 2007)

Sempre que es parla de la construcció d'una pilota de vaqueta es fa referència al secret que acompanyava a cada piloter pel que fa a la manera en què cosia els últims punts de la pilota per tancar-la totalment. El cas de Vicente Gimeno Vila no és una excepció i la seua neboda ens ho relata de la manera següent:

I es deixava un trosset sense cosir, la girava, i les omplia de borra, ben plenes, ben plenes,... quan ja estaven ben plenes com ell volia, començava a estirar eixes vagues i l'acabava de cosir de manera que vostè no sabia per quin cantonet l'havia acabada de cosir. Això era el secret! Això era el secret! (Entrevista a Domingo, n. 6, 2007).

⁸⁰ Maria Domingo Campos era neboda de l'artesà de pilotes Vicente Gimeno Vila.

Mai no va desvetllar a ningú el seu secret. Mai no va tenir cap ajudant ni deixeble. Malgrat que la mare de Maria Domingo li demanà en repetides ocasions que li ensenyara com fer-ne, ell sempre es va negar argumentant que allò s'havia d'aprendre de jove.

Una vegada tenia les pilotes acabades esperava que jugadors i trinqueters anaren a sa casa a comprar-les (conversa amb Bou, A.; juliol 2007)⁸¹, o bé les empaquetava utilitzant paper de diari i fil, per tal d'enviar-les a Gata de Gorgos i els pobles de la zona de Gandia que era on les enviava mitjançant l'ordinari⁸² o a través de la família Costa⁸³ (Entrevista a Domingo, n. 6, 2007).

Amb la desaparició de Vicente Gimeno, *Nassos*, es va acabar la nissaga de piloters d'Albal.

Il·lustració 26. Vicente Gimeno, *Nassos* (a la dreta de la imatge)
(Font: Imatge cedida per M. Domingo)

⁸¹ Arturo Bou Peris, nascut l'any 1922, era veí de Vicente Gimeno i em conta com venien molts homes a comprar pilotes, entre ells molts trinqueters.

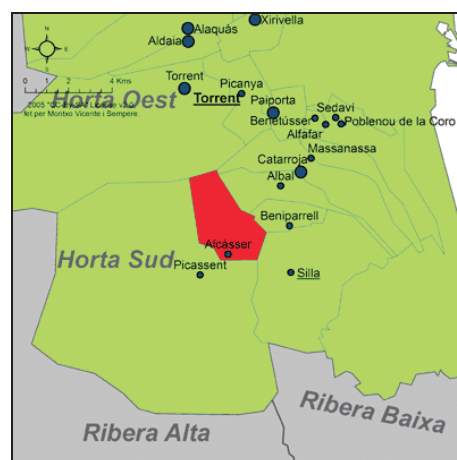
⁸² L'ordinari seria l'equivalent al servei de correus actual.

⁸³ La família Costa tenia una fàbrica de licors a Albal i comerciava amb els seus productes per la zona de Gandia i Gata de Gorgos. Aquests viatges eren aprofitats per Vicente Gimeno per a enviar i vendre les seues pilotes.

3.1.6. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc / instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Llargues	Fins anys 30-40	Carrer Llarg	Sí	Traure	2x3 o 3x3	Joc amb ratlles		Vaqueta i badana
	A partir dels anys 30-40 fins 1950	Carrer de les Llargues	Sí	Traure	2x3 o 3x3	Joc amb ratlles		Vaqueta i badana
A paret	Fins Principis de s. XX	Carrer	No	Traure	Segons pacte	Jugar de bo contra la paret		Badana o drap
Frontó	Des de 1948 fins a l'actualitat	Frontó de la Cooperativa Agrícola	No	Traure	Badana o tec	Jugar de bo contra la paret		Badana o tec

Taula 13. Modalitats de joc catalogades a Albal
(Font: Elaboració pròpia)

3.2. Alcàsser

Hom podria pensar que el poble d'Alcàsser, localitat menuda si es compara amb altres nuclis de població de la comarca de l'Horta Sud estudiats en aquest treball, pel seu relatiu aïllament geogràfic respecte als pobles veïns, tret de Picassent, ha esdevingut un poble on el joc de pilota no ha estat important. Les dades que seguidament referirem ens confirmen tot el contrari, que el joc de pilota a Alcàsser va tenir una gran importància com a fet sociocultural al llarg del segle XX i que encara avui existeixen clars vestigis d'aquest esplendor. Lluny de la manifestació popular que el joc va tenir fins al darrer quart del segle passat, actualment la pràctica del joc encara és viva però vinculada al model esportivitzat que trobem a d'altres pobles de la comarca com ara Picassent i Beniparrell.

Per tal de confeccionar aquest opuscle històric del joc de pilota a Alcàsser, a més de les dues fonts documentals escrites que seguidament exposarem, les entrevistes a antics jugadors del poble han estat la font d'informació més valuosa i utilitzada. La intensitat amb què el joc de pilota era practicat als carrers d'Alcàsser fins èpoques relativament recents ens ha permés trobar moltes persones que conegueren el joc de primera mà, bé com a jugadors, com a familiars directes dels jugadors o senzillament com a aficionats. Així doncs, a diferència de molts dels altres pobles estudiats, aquest ha estat un poble on hem gaudit del privilegi de poder trobar abundants testimonis de caràcter excepcional al voltant del joc de pilota.

Pel que fa a les fonts escrites, en el Butlletí d'Informació Municipal⁸⁴ d'Alcàsser, a més de trobar informació sobre la gestió i els projectes municipals existents, trobem articles escrits des de les associacions, clubs esportius i d'altres entitats locals que ens aporten dades sobre l'evolució de la pràctica del joc de pilota del darrer quart del segle XX. Des dels inicis d'aquesta publicació, les notícies sobre el joc de pilota seran una constant entre els diferents apartats del butlletí; això sí, pràcticament la totalitat d'aquestes estarà destinada a la difusió del joc existent en el moment de la publicació, açò és, els darrers anys del segle XX. Serà un article que porta per títol "Club de Galotxa d'Alcàsser", sense signar, l'únic que ens parla de la història de la pilota al poble: en aquest, es fa una semblança del joc que es practicava antigament al carrer, a la vegada que fa referència a antics jugadors i carrers del poble on es jugava.

⁸⁴ L'any 1983 trobem publicat el número 1 de la primera època del Butlletí d'Informació Municipal d'Alcàsser. La segona època d'aparició del butlletí serà a partir de l'any 1987. Aquesta publicació de caràcter local, malgrat que ha passat per diversos períodes en els quals la seua maquetació i continguts han variat substancialment, avui encara es publica de manera periòdica. Les referències al joc de pilota estan relacionades principalment amb la creació del Club de Galotxa i la participació dels seus jugadors en els diferents campionats (núm. 3, abril 1995; núm.5, agost 1984; núm. 10, agost 1985; núm. 14, juliol 1986, núm. 6, juliol 1990); la construcció del trinquet (núm. 5, agost 1984; núm. 16, juny 87; núm. 2, maig 1988); els trofeus i campionats (núm. 5, agost 1984, núm. 6, setembre 1984; agost 1988, agost 1989, agost 1990); el Club de Pilota Valenciana Frontó (núm.3, desembre 1988; núm. 6, juliol 1990) i l'escola federativa municipal (núm. 2, abril-maig 1992; núm. 4, juny 1984).

També de gran interès per al nostre estudi resultarà l'article del periodista Paco Durà, aparegut l'any 1990 en la secció d'esports del diari *Levante*, que portava per títol "Alcàsser: primer campió". En aquest, Durà entrevista tres importants jugadors del poble d'Alcàsser: Júlío Hernández Molinera, jugador dels anys 40, Navarro i Zamora, a més de Vicente Hernández, gran aficionat a la pilota i alcalde del municipi en aquells anys. El contingut d'aquesta entrevista ens aproparà a antics jugadors del poble i ens oferirà una interessant descripció del joc de pilota practicat al llarg dels anys a Alcàsser.

Il·lustració 27. Diari *Levante* (1990)

Entre les fonts escrites consultades també cal destacar el treball de Martos, Vidal et al. (2007), concretament l'apartat destinat a Alcàsser i Picassent on es presenten interessants resultats sobre les modalitats tradicionals que es jugaven.

Totes les dades obtingudes ens ofereixen un apassionant viatge pel que va ser el joc de pilota a Alcàsser: des del descobriment dels diversos carrers on es jugava, els jugadors, la figura de Ramon, el Marxador, l'èxit al I Campionat Provincial de Galotxa i l'existència d'un frontó al pati d'un conegut bar del poble.

3.2.1. El joc al carrer

El joc a la paret

Entre els diferents jocs populars als quals els xiquets d'Alcàsser jugaven al llarg de la primera meitat del segle XX, el joc de pilota a mà a la paret de les cases era un dels preferits. Una mostra de la importància d'aquell joc de pilota infantil ens l'ofereixen les paraules de

Francisco Iborra⁸⁵, que atribueix la seua afició a la pilota al joc practicat durant la seua infantesa:

(...) en aquella època com no hi havia altra cosa; nosaltres des de xicotets ja jugàvem a pilota en la paret, en les parets, en les fronteres de les cases (...) En qualsevol frontera jugàvem a la pilota, i no ens deien res, les dones no ens deien res. Jugàvem amb pilota de badana..., des de xicotets. Jo sempre he tingut afició (Entrevista a Iborra, n.7, 2007).

La pràctica infantil del joc a les parets de les cases era una activitat tan assumida pels mateixos veïns que les possibles molèsties que causava el colpeig de la pilota a la paret no va convertir-se en vertader obstacle per al joc fins la dècada dels anys 50. Va ser aleshores que a les façanes on es jugava a pilota començaren a posar les típiques franges de ciment que impossibilitaven el joc. D'aquest període, l'inici de l'aparició de franges de ciment a les façanes, són eloqüents les paraules d'Iborra:

Si, això va ser ja quan començarem a jugar a Galotxa (*es refereix a l'aparició d'aquestes construccions a les parets*)⁸⁶. Quan ja el personal estava una poc més espavilat i ja li molestava, feia : '-Xe açò és una *baina*, me pelen la paret, me lleven l'emblanquinat i ja me fan prou mal!' I a alguna casa feien això perquè no jugàrem (Entrevista a Iborra, n.7, 2007).

Malgrat que en aquells temps van ser moltes les parets on es van col·locar aquestes construccions per tal d'impedir el joc, avui ja no en queden restes de cap al poble d'Alcàsser. Amb posterioritat i relacionat amb aquest aspecte, Iborra recorda com els mateixos jugadors de Galotxa es feien càrrec de reparar els possibles desperfectes causats per la pilota:

A última hora jugàvem en el carrer del col·legi. Allí jugàvem i encara se pot jugar. Allí amb les monges no ha passat mai res, nosaltres s'hem portat bé: els hem pintat la frontera 2 o 3 vegades, quan es feia malbé alguna cosa els pintàvem tota la frontera, tot el col·legi, tot el carrer... (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Pel que fa al desenvolupament del joc a la paret dels xiquets cal dir que les partides, per damunt d'una ratlla horitzontal que es feia a la paret, eren a 21 punts i es jugava amb pilota de badana. Per les dades obtingudes a les entrevistes, no sembla que a Alcàsser existira cap persona que es dedicara a fer pilotes ni guants; un dels llocs on les compraven era al poble de Catarroja:

⁸⁵ Francisco Iborra Romaguera, conegut amb el malnom de Paco *el de la Creu*, va nèixer a Alcàsser l'any 1933 i ha sigut un dels millors jugadors de pilota que han existit al poble. Son pare ja jugava a pilota i també els seus tres germans, amb els quals encara recorda com es va iniciar en el joc al carrer amb pilota de vaqueta. L'any 1957, formant equip amb Ximo *el Guarda*, Borín i Navarro, va guanyar el I Campionat Provincial de Galotxa.

⁸⁶ La cursiva és nostra.

Pues anàvem a Catarroja, jo he anat a comprar-ne moltes... Anava a comprar-ne de badana i guants, quasi tots els que he gastat han segut de Catarroja. (...) si les feia aquell home no ho sé, era una tenda. No sé si les feien però anaven molts a comprar-ne allí (Entrevista a Iborra, n.7, 2007).

Els carrers

Vuit són els carrers dels quals ens queda constància, oral o escrita, en els quals es jugava a pilota al llarg del segle passat. Mentre que Iborra fa referència als carrers Santa Teresa, Jaume I, Santíssima Trinitat i Calvari; Júlio Hernández en recorda d'altres com el carrer del Forn i el Salvador Giner, al mateix temps que explica les modalitats que allí es practicaven:

Abans hi havia mes afició i es jugava en molts carrers. A galotxa les partides es feien al carrer del Forn. I a llargues, fent la treta de banca, es jugava als altres carrers, sobretot al del mestre Salvador Giner (Durà, 1990).

a més dels esmentats, també trobem que es devia jugar al carrer dels Furs i al carrer del Sastre, aquests últims, junt amb el carrer Jaume I ubicats a la zona més antiga del poble:

(...) però ja molts anys abans es jugava a pilota a Alcàsser, i es feia en diferents carrers: Jaume I, Santa Teresa, Santíssima Trinitat, Carreró del Sastre... A partir dels anys 40 es va començar a jugar al carrer dels Furs, i finalment al carrer del Calvari (Club de Galotxa d'Alcàsser, 1985, p. 30).

Martos, Vidal et al. (p. 86, 2007) apunten que “A Alcàsser s’ha jugat al *carreró* (just al costat de l’Ajuntament), al carrer dels Furs i, l’última etapa al carrer Calvari”. Així mateix, destaquen que va ser en aquest últim carrer on va desenvolupar-se l’època daurada del joc de Galotxa a Alcàsser.

Evolució del joc: de les Llargues a la Galotxa

Hom podria considerar que el joc practicat als carrers d'Alcàsser ha estat sempre el mateix o que les variants i matisos introduïts han sigut de caràcter menor o poc importants. Lluny de qualsevol estatisme, i de la mateixa manera que a molts altres pobles, al llarg del segle passat s'observen importants canvis en les modalitats de joc practicades en aquest poble.

Il·lustració 28. Carrer del Sastre (Alcàsser)
(Font: L'autor, 2014)

La pilota valenciana ha tingut una gran tradició en el nostre poble des de fa molts anys, encara que les maneres de jugar han anat canviant: primer es jugava a la tauleta, després a banqueta i a ratlles, i finalment a Galotxa (Club de Galotxa d'Alcàsser, 1985, p. 30).

Pel que fa al joc de la tauleta referit en aquest article del butlletí municipal, no hem trobat cap altra referència, ni escrita ni oral, que ens aporte més dades sobre aquesta modalitat. El terme *banqueta* fa referència a una de les maneres de traure més antigues que han existit al llarg de la història del joc a terres valencianes:

De la importància del *traure* a algunes modalitats del *joc de pilota* s'ha derivat que es distingisquen diverses modalitats segons la manera de *traure*. Així el *joc a llargues* ha rebut diversos noms segons s'ha *tret* d'una manera o d'altra. El *traure de banca o banqueta* deu ésser la modalitat més antiga de totes, perquè després, amb aquest nom, *la banca*, s'ha conegut el nom del *traure*, encara que ja no s'haja *tret* amb *banca*.

La *banqueta* era una tauleta amb tres potes que tenia un cert desnivell envers el jugador, per afavorir el *bot*. El jugador venia corrent, hi picava la pilota i aprofitava el *bot* per avançar uns metres. Després de botar la pilota en la *banqueta*, el jugador solia colpejar-la com volgués, amb qualsevol dels colps (...) Una vegada que el jugador soltava la pilota, ja l'havia de jugar sense poder tornar enrere encara que la pilota botés malament. Si feia això ja era *quinze* del contrari⁸⁷ (Llopis, 1987, p. 64).

El jugador Francisco Iborra encara recorda com era la banqueta de treure que utilitzaven a Alcàsser:

(...) la banqueta era una tauleta alta, tindria 1,5 m d'alta, i dalt tenia una xapa, un seient de fusta planet i anava de reballada, així botaves la pilota i eixia cap a fora i tu li entraves per davant i la podies pegar de *sobaquillo*. (...) La deixaven en una casa del carrer o en casa del mateix que venia a cantar, a marxar. Ell es feia càrrec d'ella i se l'enduia a sa casa, no pesava molt. S'enduia les pilotes i la banqueta. Arreglàvem partida. - Eh! Porta la banqueta i

⁸⁷ Al paràgraf hem mantingut el text en cursiva de l'original.

les pilotes que anem a jugar! I jugàvem tots els diumenges a la banqueta. I temps després s'enretirà la banqueta i començarem a la Galotxa (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Il·lustració 29. Banqueta del poble d'Otos (Vall d'Albaida)
(Font: Imatges cedides per J. Olivares, 2009)

El mateix Iborra recorda les característiques del *joc a la banqueta*:

Es jugava igual que la Galotxa, a l'aire i pegar-li com pugues i tornar-la i tot això, i també féiem ratlles; si no la passaves darrere a una part o altra si es quedava al mig era una ratlla. (...) Sense corda (...) Ja se cantava igual que a la Galotxa: 15 net, 30 net i així fins que feien punt. (...) algunes partides es feien a 50 punts o a 40 punts o als que siguen, el que tenien costum de fer-les (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Martos, Vidal et al. (p. 86, 2007), en descriure el joc que es practicava a les poblacions d'Alcàsser i Picassent, expliquen:

A les dos poblacions, com a molts altres pobles, es jugava a ratlles. Destaca el cas d'Alcàsser, on es jugava, primer amb banca, i després a bracet, on la treta es feia deixant rodar la pilota pel braç i colpejant-la en arribar a la mà.

Sobre el joc a ratlles que es jugava a l'època trobem una interessant descripció del mateix a l'article aparegut en el butlletí municipal:

En aquesta època (*no es concreten els anys*)⁸⁸ es jugava a ratlles. No hi havia corda al mig, sinó una ratlla. La pilota tenia que passar la ratlla cap al camp contrari per tal que fóra bona. El punter de l'equip contrari tenia que parar la pilota abans de que creuara la ratlla per tal de fer ratlla, i si no podia parar-la es seguia jugant fins a el quinze. Tampoc hi havia requadre de bot, simplement existia una línia al fons que delimitava fins on es podia traure la pilota, però no hi havia límit lateral, i per tant el feridor podia picar la pilota tot el que volia (Club de Galotxa d'Alcàsser, 1985, p. 30).

⁸⁸ La cursiva és nostra.

Iborra també coincideix amb la descripció anterior en fer referència a la inexistència de corda al mig i en com es jugaven les ratlles.

Nosaltres començarem a jugar així a Galotxa però no teníem corda al mig. Era a ratlles, féiem ratlles, entraves en el joc i si te feien una ratlla els de darrere no podies fer punts en eixe joc, abans de fer tant tenies que canviar i fer eixa ratlla, te n'havies d'eixir de la galotxa, entrar ells, i aleshores tu des de darrere havies de guanyar la ratlla eixa per fer punt. Comprends? I jugàvem a ratlles, si feies 2 ratlles es canviava el joc estigueren com estigueren de punts, ja anaren 15 a 0, 15 a 30, canviàvem... (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

En relació a la puntuació de les partides, Martos, Vidal et al. (p. 86, 2007) ens aporten aquesta informació:

La duració de les partides ve marcada pel número de jocs a aplegar. Normalment, les partides d'abans es jugaven a pujar i baixar, i hem trobat referències de partides a 50 i 60, 10 i 12 jocs respectivament. Un dels informants parla de que les partides venien a durar unes dos hores.

Realment interessant esdevé el trànsit del joc sense corda, que sempre s'havia practicat al poble, al joc en el qual hi havia una corda al mig per dalt de la qual s'havia de jugar la pilota. Ens trobem a l'any 1957.

Després del campionat del que hem parlat ⁸⁹, en quasi tots els pobles es va anar deixant de jugar a pilota en la província de València. Aquest parèntesi fou d'uns dotze anys. En aquest parèntesi tan sols es jugava en Godelleta i Alfarp. Va ser precisament a Godelleta on la família dels Xatos començà a substituir la ratlla del mig per una corda. En un principi ningú volia jugar així però prompte la corda va anar imposant-se en tots els carrers (Club de Galotxa d'Alcàsser, 1985, p. 30).

Sembla prou evident, tant pel text anterior com per les paraules de l'entrevistat Iborra que seguidament reproduïm, que van ser els jugadors de Godelleta els que van impulsar la col·locació de la corda al mig del terreny de joc i van instaurar-la.

(...) i així, així, jugàrem fins que vingueren els de Godelleta (que en Godelleta han segut els promotors d'imposar la corda ací, en el trinet i al carrer). Allí es veu que ha existit sempre molta afició; així com nosaltres paràrem de jugar, allí no s'ha parat mai. I aquells imposaren la corda al mig (*Imposta la veu, imitant el parlar d'aquells que vingueren de fora, i en castellà diu*)⁹⁰: - Sí, així els que juguen als pobles si volen anar a la capital i a algun trinet i jugar, doncs així poden perquè si juguen al trinet tenen la corda posada. No es pot jugar sense corda. Compren?. - Va, doncs tira, posem-la la corda. Posàrem la corda i ho estranyàvem més: - Ai, totes les pilotes han de passar per dalt la corda? I a mi em venia molt bé perquè jo li pegava així de sobaquillo per baix i la tirava arran a terra i quasi totes les ratlles les guanyava, no podien ni parar-les, anaven com una fletxa arran de terra. Ah! però

⁸⁹ Es refereix al I Campionat Provincial de Galotxa, celebrat a Godelleta l'any 1957.

⁹⁰ La cursiva és nostra.

estant la corda ja no les pots tirar arran de terra, les has de tirar per dalt la corda sinó la fas falta (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Com es pot veure, els arguments dels jugadors de Godelleta a favor de la col·locació de la corda al carrer estaven fonamentats en un intent d'homogeneïtzar el joc de Galotxa que es practicava a tots els pobles envers el joc de Galotxa que es practicava als trinquets de la capital: València. Igualment sorprenent resulta que aquesta justificació verbal donada pels de Godelleta, en el seu moment fóra formulada, tal i com recorda Iborra, en castellà, la llengua reconeguda com a oficial a l'Espanya de la dictadura del règim franquista, en detriment i menyspreu del valencià que es parlava als pobles i que era inseparable del joc de pilota. La nova tendència va ser acceptada i és la practicada en l'actualitat: la modalitat de Galotxa incorporà definitivament la corda com a divisòria central del terreny de joc.

Il·lustració 30. Partida al carrer del Calvari (Alcàsser)
(Font: Imatge cedida per B. Hernández)

Sobre la modalitat de Galotxa practicada als pobles d'Alcàsser i Picassent, Martos, Vidal et al. (p. 85, 2007) escriuen:

Alcàsser i Picassent jugaven a Galotxa quan la Federació de Pilota Valenciana encara no existia i el joc valencià depenia formalment de la Federación Espanyola i, realment, de la Pilota Basca. Parlem de meitat del segle XX quan s'organitzaven els primers trofeus entre pobles de l'Horta i de la Ribera (...) L'any 1957 es juga el primer campionat de Galotxa, jugada encara amb ratlles; era l'època de la Galotxa antiga. La veritat és que la realitat d'estos pobles sempre ha estat lligada a la Galotxa, primer amb ratlles i després sense.

Temps després es crea el que hui és el trofeu El Corte Inglés, els dos pobles, junt a Godelleta, Turis i algun més, enceten els campionats de Galotxa, però ja sense ratlles; és l'època de la Galotxa moderna.

Partides: rivalitats i desafiaments

Lluny de les cinc jornades laborals de les que generalment es gaudeix actualment, antuvi era normal treballar sis dies a la setmana i tan sols el diumenge era destinat al descans.

Només es jugava els diumenges. Entre setmana: tots a treballar! I quan era dissabte com si no fóra dissabte; així com ara el dissabte no va ningú a treballar, en aquella època venia el dissabte i anaves a treballar, i a vegades el diumenge encara anaves fins migdia. En aquella època es treballava tots els dies (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Açò va condicionar la pràctica del joc als carrers; sembla que les diverses obligacions laborals dels homes condicionaven la poca disponibilitat de temps lliure i la reduïen als diumenges. D'aquesta manera es va establir el diumenge com el dia en què es disputava la partida a Alcàsser. Amb tot, hi havia excepcions i de vegades al llarg de la setmana es jugaven altres partides ben diferents a la del diumenge:

Quan començàrem a jugar altra vegada⁹¹, entre setmana si de cas anàvem a jugar a Llombai, Alfarp, Catadau. Eren partides arreglades on es jugaven diners. I anàvem entre setmana o un dissabte. Però quan jugàvem en casa, ací en el poble, jugàvem els diumenges, entre setmana no (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Les partides del diumenge, de les poques distraccions que hi havien al poble, eren tot un espectacle per als molts aficionats que fidelment assistien cada setmana. Les rivalitats que existien a les partides entre els jugadors dels diversos barris del poble es diluïen quan els mateixos jugadors jugaven al mateix equip representant a Alcàsser.

El que passa..., uns eren partidaris d'estos de la carretera i altres eren partidaris dels d'allà. Estava Navarro, que feia el bot i era molt bo. i estava jo que era el galotxer; i nosaltres quan jugàvem partides representant Alcàsser jugàvem els dos junts, jo galotxer i ell fent el bot, però quan jugàvem al poble es posàvem cadascú en un equip (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Les partides entre jugadors del poble s'arreglaven mitjançant el pacte verbal que podia sorgir en el mateix moment o amb certa antelació.

Iborra recorda que les pilotes utilitzades eren de vaqueta. La utilització d'altres pilotes de menor pes i duresa com les de badana s'associaven al joc dels xiquets; és per això

⁹¹ Està referint-se després del període d'inactivitat de finals dels anys 60.

que podem intuir que cap dels jugadors voldria jugar amb pilotes que no foren les de vaqueta.

Es jugava amb vaqueta, vaqueta, de badana mai. Sempre de vaqueta! La badana era només per als xiquets, quan jugàvem nosaltres de menuts. Quan començaren a la banqueta crec que jugaven amb badana, però per a Galotxa sempre s'ha jugat amb vaqueta (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

El mateix Iborra recorda que per tal d'estalviar-se diners mai adquiria pilotes noves de vaqueta, sempre comprava pilotes que ja havien estat utilitzades als trinquets de València i que consegüentment resultaven més barates.

De vaqueta no anaven a comprar-ne (*a Catarroja*)⁹², jo de vaqueta sempre he anat al trinet a València. Anàvem a València i allí sempre compràvem d'aquelles un poc usades, perquè eren més barates... Allí en tenien de Carcaixent!. I triàvem. A mi m'agradaven les de Carcaixent, que pesaven un poquet més. Pesaven 40 grams i les altres pesaven 35 grams més o menys. I els altres companys feien: - No, no, nosaltres eixes... Ací hi havia partides que quan entrava jo en la galotxa feia: - De Carcaixent, eh! I aquells ja estaven eriçonnats; com pesava un poc més els de darrere feien – Ui! (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

A les partides del diumenge sempre existien apostes de quantitats diverses, Iborra recorda que sempre hi ha persones a les quals els agrada jugar i fins i tot “hi havia qui es jugava mil o dos mil pessetes” (Entrevista n. 7, 2007). Però on realment les apostes eren el motor del joc i adquirien una major importància, era als desafiaments que es realitzaven amb altres pobles:

Abans, entre els pobles hi havia molta rivalitat perquè en aquell temps tots els jugadors eren del poble i defenien cadascú el seu poble (...) Nosaltres arreglàvem algunes partides i anàvem a Llombai, a Catadau. Conrado anava a jugar al poble de Catadau i jugàvem 3 contra 3 d'ací d'Alcàsser. Eren partides per a jugar-se diners. Nosaltres els jugadors no, els de fora. Això ho arreglava tot, com si diguérem la directiva, els que els agrada jugar-se els diners. I també hagué una temporada que arreglàrem varies partides, no una ni dos sinó varies, contra el *Xato* de Carlet i un que li deien *l'Albalat* que crec que era de Carlet. Jugàvem contra ells i se jugàvem diners. Aquells quan volien guanyar guanyaven i quan els interessava deixar-se perdre es deixaven..., conforme els diners que se jugaven (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Fins i tot els records de la rivalitat que existia amb jugadors determinats d'altres pobles resulten força il·lustratius de l'ambient i competitivitat que devia regnar en moltes d'aquelles partides, les quals, en determinats moments no estarien exemptes de fortes tensions entre els participants.

⁹² La cursiva és nostra.

Nosaltres amb Picassent sempre hem estat molt picats. Allí estava l'*Allero*, que jugava molt, i amb ells estàvem molt picats. I amb Conrado d'Alfarp també discutíem molt. Godelleta, ja veus, Godelleta han segut més amics... Però Conrado tenia molt mal geni, sempre volia guanyar i si errava una pilota: - Estos no valen res! i, tu que t'has cregut? (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Altra mostra de la rivalitat existent amb el poble veí de Picassent és la narració d'Iborra, que oferim en uns paràgrafs posteriors, en la qual descriu com va transcórrer el Campionat Provincial de Galotxa jugat contra Picassent.

El marxador Ramon *el Vell*

Així com a altres dels pobles objecte del nostre estudi en parlar del marxador o marxadors de seguida sol aparéixer un nom en boca dels aficionats, a Alcàsser ocorre el mateix: quan demanem pel marxador tothom fa referència a Ramon *el Vell* com l'home que va marxar al llarg de més de seixanta-cinc anys als carrers d'Alcàsser.

Sí, hi havia un marxador que li deien Ramon *el Vell*, i quan ell es feu vell o es morí va marxar el fill, i després el gendre, que era casat amb una filla del tio Ramon *el Vell* (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

De vegades la tasca de marxar, les poques vegades que no hi era el marxador “oficial”, molt freqüentment era assumida pels mateixos jugadors o d'altres persones relacionades amb el joc, com és el cas d'un xiquet que Iborra recorda marxant algunes partides de banqueta:

Alguna vegada quan jugàvem en la banqueta hi havia un d'ací d'Alcàsser que li deien David que tenia la meua edat, un any o dos més tindria, era molt jovenet. Tenia uns 10 anys i ja sabia marxar, i marxava alguna partida perquè els demás encara no sabíem com funcionava això de marxar (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Ramon Tarazona, anomenat en l'àmbit de la pilota a Alcàsser, Ramon *el Vell*, va ser qui realment marxà la majoria de les partides que es celebraven al poble i va ser conegut com el marxador del poble. A més de portar el marcador de la partida, Ramon Tarazona era un bon aficionat que seguia de prop el joc dels jugadors locals i, a més a més, s'encarregava d'altres aspectes relacionats amb el joc:

Ramon *el Vell*, ja em marxava i se'n venia en nosaltres a tots els llocs. Ell s'encarregava de les pilotes, de la corda, de penjar-la; ell tenia molta mà en fer tot allò. Quan acabàvem si s'encalava alguna pilota ell pujava dalt de les teulades a arregar-la (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

El fet de marxar va adquirir en la família de Ramon Tarazona un caràcter generacional. Primer va ser el seu fill qui temps després va continuar marxant, i posteriorment va prendre el relleu el seu nét Ramon Múgica i també el seu gendre José Múgica, a qui encara avui es pot escoltar cantant amb veu potent al trinquet d'Alcàsser.

Seguidament reproduïm les declaracions de José Ramón Múgica Tarazona, nét del marxador Ramon *el Vell*, en les quals descriu com va prendre el testimoni del seu avi i va començar a marxar:

Com vaig començar a marxar.

Un dia el meu avi es va posar malalt i em va dir que comunicara al Club el seu estat, ja que en un principi tenia pneumònia; vaig anar i ho vaig comunicar a la vegada que vaig dir també que jo intentaria marxar, així que ho vaig intentar i ho vaig aconseguir. Després d'uns dos mesos el meu avi va millorar un poc i em va dir: "Mira José Ramón, jo duc marxant 65 anys, així que ara et toca a triomfar a tu". Des d'aleshores tots els dies de la partida estic allí amb una il·lusió tremenda i amb gran orgull cantant aquests llargs crits: quinze net, trenta neta, val net... (Múgica, 1985, p. 23).

Il·lustració 31. Partida al carrer del Calvari (Alcàsser)
Zamora en primer terme i Navarro al fons
(Font: Imatge cedida per F. Iborra)

3.2.2. El frontó del Bar Ramon

Alcàsser també va tenir, com altres pobles de la comarca, un frontó on es va jugar a pilota, encara que, malauradament, el joc a la instal·lació tan sols es va practicar durant un breu

període de temps. Aquesta instal·lació, de propietat privada i construïda al voltant dels anys 40, estava situada al pati interior del número 21 de l'actual avinguda Colom, concretament al conegut Bar Ramon que encara avui existeix. Va ser l'antiga propietària de la instal·lació, Rosa Navarro Romaguera⁹³, la que burxà en la seua memòria i ens explicà els pocs records que encara tenia del que va ser aquella instal·lació. El frontó va ser construït per l'antic propietari del local, un home anomenat Saturnino, el qual, en paraules de Rosa Navarro, “va arruïnar-se per tant de portlam com va utilitzar per fer-lo”. Va ser aleshores que la instal·lació va ser venuda a Ramon Navarro:

El meu sogre, Ramon Navarro, ell comprà primer esta caseta i després va llogar la casa del costat on hi havia un pati gran on ja hi havia un frontó. El frontó no el va fer el meu sogre, el frontó ja estava i el meu sogre se'l quedà. Estava acabat de fer (Entrevista a Navarro, n. 8, 2008).

Poc de temps després Ramon Navarro (fill) casat amb Rosa Navarro, va quedar-se el negoci que prosperaria fins als nostres dies. Va ser en aquests primers anys quan el joc al Frontó va viure els seu moment dolç “Jugaven molt, totes les vesprades..., de matí dissabtes i diumenges també feien una partideta. I cada dia ací hi havia partideta, però de matí poc, sobretot de vesprada” (Entrevista a Navarro, n. 8, 2008).

Però el joc al frontó tan sols es va practicar durant uns 10 anys aproximadament: el caràcter privat d'una instal·lació destinada al negoci de la restauració va fer que els interessos comercials privaren sobre els interessos dels aficionats que allí es congregaven diàriament per gaudir del joc.

Nosaltres s'ho quedarem del meu sogre, li ho traspasarem i s'ho quedarem; després llevarem el frontó perquè no rendia i posarem taules al corral i servíem dissabtes i diumenges. Servíem faves bullides i coses d'eixes; i això ens rendia més. Llevarem el frontó (Entrevista a Navarro, n. 8, 2008).

El jugador Paco *de la Creu* també recorda la utilització polivalent de l'espai del frontó:

No, el frontó era per a jugar només, i en acabant, de nit, quan no hi havia partida de Frontó ho aprofitava l'amo per a posar allí tauletes i berenar a la fresqueta o sopar (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

⁹³ Rosa Navarro Romaguera va ser, junt amb el seu marit, Ramón Navarro, propietària del Bar Ramon des de finals dels anys 40 fins el moment en què les seues filles es feren càrrec del negoci que encara avui funciona.

Pel que fa als ingressos que la instal·lació del frontó podia reportar als propietaris, motiu que sembla que va ser determinant per a la desaparició del joc, Rosa Navarro recorda⁹⁴ que:

No es pagava entrada, sols la consumició. Això no rendia perquè ells es guanyaven els diners per jugar (*es refereix a les apostes realitzades entre els mateixos jugadors*)⁹⁵, a voltes no pagaven res i sols alguna vegada pagaven; va ser quan llevàrem el frontó (Entrevista n. 8, 2008).

El jugador Paco *de la Creu* quan li preguntem sí es pagava per jugar al frontó ens respon afirmativament: “Sí, el que valia tant per hora, el que valia la partida. La partida en aquells dies costava un duro o dos, el pagaves i jau. El que perdia que pague!” (Entrevista n. 7, 2007). Malgrat que es pagara per jugar, imaginem que una quantitat ínfima, no resulta difícil entendre la posició dels propietaris de la instal·lació i imaginar que els ingressos no arribaven a ser tan substanciosos com per poder mantenir el frontó i no destinar-lo a altres menesters més lucratis.

Durant el període de temps en què es va jugar, el propietari Ramon Navarro disposava de guants i pilotes que ell mateix adquiria a Catarroja i que facilitava als jugadors per tal de disputar la partida al frontó. La seua esposa encara recorda com les poques estones lliures que disposava les dedicava a reparar pilotes deteriorades. Així mateix, el recorda jugant a pilota: “El meu home en aquella època també jugava alguna partida, també... Quan tenia temps, estava molt obligat i el renyíem...” (Entrevista a Navarro, n. 8, 2008).

És de suposar que la gran majoria dels jugadors de carrer que en aquella època hi havia a Alcàsser, en un o altre moment i de manera puntual o assíduament, jugaren al frontó del Bar Ramon. És el cas del jugador Paco *de la Creu*, jugador de carrer, que també recorda haver jugat al Frontó:

Jo al Frontó també he jugat, però no ha segut tant com ells (*referint-se als millors jugadors de Frontó que hi havia al poble*)⁹⁶ i com el frontó estava al carrer nou i jo vivia allà a la creu anant al cementeri, allí jo no m'allargava mai. Però alguns diumenges sí que anava i jugava partides, a pilota sempre he jugat molt (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

El mateix jugador recorda els jugadors més destacats del poble:

A un li deien *el Xato Candel*, que eixe quan se casà, es casà amb una de Tarragona, catalana, i se n'anà allà i ja no tornà més per ací, però era molt bo. I en teníem un altre que també

⁹⁴ Cal destacar l'observació de l'entrevistada quan comenta que ella pràcticament no intervenia en el tema del frontó perquè era el seu marit el que s'encarregava d'aquell tema.

⁹⁵ La cursiva és de l'autor.

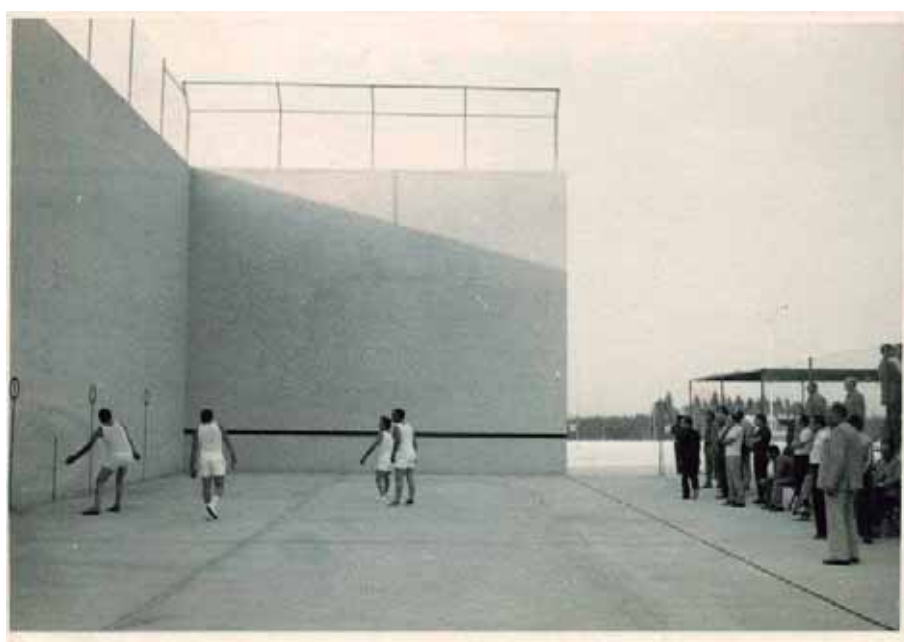
⁹⁶ La cursiva és de l'autor.

jugava i també era molt bo, eixe sí que viu ací (...). Li deien Manolo *l'Alegaor*. I, eixos dos jugaven molt bé al Frontó (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

La importància del frontó era més aviat de caràcter local que no d'àmbit comarcal, encara que tal i com ho recorda el jugador Paco *de la Creu* fins i tot algun que altre jugador de Frontó, dels que eren considerats professionals de l'època, va jugar al frontó del Bar Ramon:

Venia gent de fora, però partides bones, poques. Se jugava molt i partides renyides, però jugadors d'estos professionals, pocs. De tots els que han vingut, *el Xato Candel*, eixe els feia pols a tots. Tenia un calbot, tenia una pegada..., i molt segur, molt segur (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

És possible que malgrat el prematur tancament del frontó del Bar Ramon al llarg dels anys 50, la flama del joc de pilota a mà al frontó va mantenir-se viva i va tenir un revifar durant la dècada dels anys 70 durant els quals es celebraren partides de pilota a mà al frontó del Poliesportiu Municipal.

Il·lustració 32. Poliesportiu d'Alcàsser. Anys 70
El Galliner és el segon per la dreta.
(Font: Image cedida per Rosa Romaguera)

Il·lustració 33. D'esquerra a dreta: *el Galliner, Genovés, ?, Sanruperto, ?*
(Font: Imatge cedida per Rosa Romaguera)

3.2.3. Els jugadors

Basant-nos en el fort arrelament que el joc de pilota va tenir als carrers d'Alcàsser, no resulta aventurat afirmar que han sigut molts els jugadors que al llarg del temps deuen haver jugat a pilota als carrers d'aquest poble. Només del període analitzat en aquest estudi el cens elaborat en dóna més de vint-i-cinc jugadors que jugaven de manera assídua. Com hem vist en els apartats anteriors, la importància del joc fins ben avançat el tercer terç del passat segle, un període relativament recent, suposa que encara avui existeixen moltes persones que participaren directament en la pràctica del joc, com a espectadors o com a jugadors, i que ens han oferit interessants testimonis. És el cas de molts dels jugadors del cens que seguidament oferim, els quals a hores d'ara encara són relativament joves i mantenen ben viva la passió per la pilota.

D'altres jugadors, els que jugaven a principis de segle, les referències són molt escasses. La referència més antiga que hem trobat quant a la participació d'un jugador d'Alcàsser és en l'anunci de la partida de pilota que es va disputar a Picassent el dia 7 de juliol de 1909:

Hui i demà de vuit a onze de la mateixa es jugarà a Picassent un gran partit de pilota pels famosos jugadors Caragol de Túria, Besó i Cova de Picassent, contra Caragol de Benifaió, Cansalaer de Sollana i Fuentes d'Alcàsser. Entre els jugadors hi ha apostades 200 pessetes. El partit serà a 40 punts (Anònim, 1909, *El Mercantil Valenciano*, 10 de juliol).

Tan sols viuen en el record dels més majors; Iborra ens fa cinc cèntims de les posicions que ocupaven cadascun d'ells:

Dels majors, davant de mi el galotxer que hi havia que és el que vaig rellevar jo li deien *Júlio la Molinera*, era galotxer (...) *Júlio la Molinera* jugava molt, tenia els dos braços, igual pegava amb la dreta que amb l'esquerra, jugava molt. Era un tronc jugant. Era un bon jugador, molt, molt fort! (...) En acabant, al sacaor li deien *Borín Filasa*. I els que jugaven més pel mig estaven: a l'un li deien *Candi Tasieta* i a l'altre Joaquín *Ximo*. Aquests quatre o sis són els que destacaven (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

En l'entrevista de Durà (1990), el ja desaparegut *Júlio Hernández Molinera*, el galotxer al qual es referia Iborra en el darrer paràgraf, recorda els jugadors més vells:

Els millors jugadors que jo he conegut foren *l'Abanderat*, *Perleta*, *el Ratat* i *Furionet*, tots majors que jo. I més joves, *Maicalles*, *Malena*, Bernat (el millor bot d'aquells temps), Joan de *Filasa* i Jesús d'*Adelina* (Durà, 1990).

Il·lustració 34. Paco de la Creu al carrer Calvari (Alcàsser)
(Font: Imatge cedida per F. Iborra)

Així mateix, en l'entrevista, Vicente Navarro, figura de l'equip de Galotxa a partir dels anys 50, recorda jugadors que van aparéixer durant la seua època: *Ximo*, *el Guarda*, Cándido, *Borín* (el millor feridor que ell ha conegut), *Paco de la Creu* i *el Galliner*, als que es van unir poc després Zamora, Baltasar i Marí Zamora (Durà, 1990). Francisco Iborra, company generacional i de joc de Vicente Navarro, també recorda aquesta etapa posterior i comenta els principals jugadors i la seua posició al terreny de joc:

Dels que jugaven més tard estan: Vicente Zamora jugava pel mig, *l'Orot* pel mig, Navarro el que feia el bot, Manolo Pujades va ser president i jugador també, en acabant està també un que li deien el *Cacho* pel mig, Genis feia la Galotxa amb la drete perquè és dretà i al frontó jugava molt bé perquè tenia els dos braços (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

Cens de jugadors d'Alcàsser					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
Fuentes	1910	x			
Júlio <i>la Molinera</i>	30	x			galotxer
<i>Borín Filasa</i> (Salvador Marí)	30	x			feridor
<i>Candi Tasieta</i> (Cándido Gil)	40	x			mitger
Joaquín <i>Ximo</i>	30	x	x		mitger
Vicent Zamora (Vicente Marí Zamora)	40	x	x		mitger
Paco <i>de la Creu</i> (Francisco Iborra Romaguera)	50	x	x		
<i>L'Orot</i> (Francisco Zamora Fortuny)	40	x	x		mitger
Manolo Pujades	60	x	x		mitger
<i>El Cacho</i> (Manolo Meseguer)	40	x	x		mitger
Genís (Benjamín Genís)	40	x	x		galotxer
<i>Saragata</i> (Vicente Navarro)	50	x	x		bot
(Baltasar Hernández Hernández)	55	x	x		bot-servei
<i>Abanderado</i> (Daniel Sanruperto)	30	x	x		
<i>Perleta</i>	30	x			
<i>El Ratat</i>	30	x			
<i>Furionet</i> (Aurelio Furió Chanzá)	30	x	x		punter
<i>Maicalles</i> (José María Hernández)	40	x			
<i>Maicalles</i> (Eduardo Hernández)	40	x			
Malena (Ernesto Marí Almudéver)	40	x			
Bernat	40	x			bot
Juan <i>de Filasa</i> (Juan Marí)	40	x			
Jesús <i>d'Adelina</i> (Jesús Aviñó Sanruperto)	40	x	x		
<i>Ximo el Guarda</i> (Joaquín Trillo)	50	x	x		
<i>El Galliner</i> (José Romaguera Romaguera)	60	x	x		bot
<i>Xato Candel</i> (José Romaguera)	40		x		darrere
Manolo <i>l'Alegaor</i> (Manuel Roselló Folch)	40		x	x	davant/dar.
Paco <i>Rata</i> (F. Hernández Climent)	40		x		darrere
<i>Boro el Consumero</i> (Salvador Romaguera)	40		x		
<i>Moreno Truquet</i> (Salvador)	40		x		davant

Taula 14. Cens de jugadors de pilota d'Alcàsser
(Font: Elaboració pròpia)

3.2.4. De l'esplendor al declivi

I Campionat Regional de Galotxa

La intensa pràctica del joc de pilota als carrers del poble d'Alcàsser des de començament del segle XX va tenir el seu moment culminant l'any 1957, data en què l'equip d'Alcàsser va guanyar el I Campionat Regional de Galotxa que es va celebrar a Godelleta.

Abans es tenia molta més afició que ara en la majoria dels pobles. I el nostre poble sempre destacava. L'equip d'Alcàsser format per Navarro, Borín, Joaquín Ximo i Paco de la Creu van quedar campions del primer Campionat Regional de Galotxa en guanyar en la final a l'equip de Picassent (Club de Galotxa d'Alcàsser, 1985, p. 30).

Aquesta memorable gesta esportiva és recordada amb emoció per Francisco Iborra, un dels jugadors protagonistes d'aquella final en la qual s'enfrontaren a l'equip de Picassent

El de Picassent⁹⁷, just ens tocà a jugar contra ell la final del campionat de la província de València. Anàrem a fer la final a Godelleta, i els de Picassent vingueren amb un camió i nosaltres també anàrem en un camió xicotet. Estaven convençuts que anaven a guanyar-nos i portaven traques i tot. Comencem a jugar i l'*Allero*, com quasi sempre guanyava perquè ell jugava molt, no el senties dir mai una mala paraula, ni queixar-se de res, era molt callat. I al pobre allí li eixiren les coses mal i els férem 2 partides. Jugàrem a 50, férem una de 50, vam guanyar la primera a 50 i, - Va anem, juguem més! I els guanyarem les dos partides, 100 punts els férem, i es quedaren que les traques es tornaren cap a casa (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

A ben segur que el triomf en aquest campionat va ser un fet decisiu en l'opinió de Navarro, que va qualificar la dècada dels anys 50 com la millor època que va tenir el joc de pilota a Alcàsser:

Sens dubte, els anys 50 en els que hi havia gran activitat en esta zona, encara que estava limitada als pobles del Marquesat, l'Horta Sud i Godelleta, on vàrem conquerir el I Campionat Regional, en 1957, enfront de Picassent. En aquella final jugàrem Ximo el Guarda, Paco la Creu, Borín i Navarro contra Silveria, el Zurdo, Àngel i un cosí del Zurdo, el nom del qual no recorde (Durà, 1990, p. 24).

Malgrat la importància que el poble d'Alcàsser va adquirir en l'entorn del món de la pilota de l'època després de la victòria en el I Campionat Regional de Galotxa, l'èxit no va trobar continuïtat amb partides oficials organitzades des de la Federació de Pilota, la qual cosa no va agradar als jugadors del poble. Malgrat això, tal com relata Vicente Hernández, alcalde

⁹⁷ Es refereix a José López, conegut amb el malnom de l'*Allero*, el millor jugador de pilota de l'època del poble de Picassent.

de l'època, la puixança del joc amb posterioritat al campionat va tenir com element més representatiu els importants desafiaments que es van produir durant uns anys.

(...) ve una època en què es van prodigar els desafiaments, amb molts diners per mig, i aquell primer campionat regional no va tindre continuïtat immediata, per la qual cosa el nostre èxit va caure prompte en l'oblit, per això estem dolguts, ja que la federació hauria d'haver-nos fet justícia, portant a Alcàsser una final del campionat, perquè ens correspon per mèrits propis i perquè, a més, tenim el millor carrer, i prova d'això és que ací s'han jugat els més importants desafiaments (Durà, 1990, p. 24).

Il·lustració 35. Trofeu del I Campionat Regional de Galotxa a Benimàmet
Any 1957. Navarro a l'esquerra i Ximo amb el trofeu
(Font: Imatge cedida per l'esposa de Navarro)

En l'entrevista de Durà s'assenyala l'any 1964 com a data significativa. A partir d'aquell any es va produir un període de set anys en què es va deixar de jugar al carrer fins a l'any 1971. Sembla que en aquells anys el joc de pilota es va limitar a la pràctica del joc de pilota a mà al frontó del poliesportiu fins al moment en el qual Hernández prengué possessió de l'alcaldia i organitzà el I Trofeu Festes d'Alcàsser. En aquell any 1971 el joc al carrer va prendre força novament.

Com en totes parts, i sense saber com, després d'una memorable partida, en 1964, en la que vam portar al famós trio de Museros: Ferreret, Ruiz i el Xato, va deixar de jugar-se durant set anys, fins que en 1971 —intervé Zamora— va prendre possessió de l'alcaldia Hernández i va organitzar el I Trofeu Festes que va guanyar Godelleta. La gent es va animar i del frontó vam tornar al carrer, promovent l'organització del II Campionat Regional de galotxa, que va patrocinar la delegació provincial d'Esports (Durà, 1990, p. 24).

Durant la dècada dels anys 70 el joc al carrer continua viu però adquireix una orientació més esportivitzada en funció dels campionats en els quals es participa i dels nous jugadors que formen part de l'equip representatiu del poble.

Quan als anys 70 va anar renaixent el joc de pilota al carrer, l'equip d'Alcàsser va seguir jugant sempre en la primera categoria. i poc a poc anaren incorporant-se nous jugadors i substituint els més antics (Club de Galotxa d'Alcàsser, 1985, p. 30).

3.2.5. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc / instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Banca	Principis de segle xx	C/ Santa Teresa	Sí	Traure	3x3 o 4x4	Joc amb ratlles	Segons s'acordava	Vaqueta
Galotxa antiga	Fins la dècada dels anys 50	C/ Jaume I C/ Santíssima Trinitat	Sí	Ferida	3x3 o 4x4	Joc amb ratlles	Pujar i baixar	Vaqueta
Bracet	Principis de segle xx	C/ Calvari C/ Del Forn	Sí	Traure	3x3 o 4x4	Joc amb ratlles	Pujar i baixar	Vaqueta
Galotxa	A partir de finals dels anys 50	C/ Salvador Giner C/ Dels Furs C/ Del Sastre	Sí	Ferida	2x2, 3x3x o 3x2	Jugar de bo	14 jocs	Vaqueta
A paret	Fins els anys 50	Carrers	No	Traure	Segons pacte	Jugar de bo contra la paret	21 punts	Badana o drap
Frontó	Dels anys 40 als 50 (uns 10 anys)	Frontó del Bar Ramon	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	40 punts	Drap i tec
	A partir dels anys 70	Poliesportiu Municipal	No	Traure	2x2 o 3x3	Jugar de bo contra la paret	40 punts	Tec

Taula 15. Modalitats de joc catalogades a Alcàsser
(Font: Elaboració pròpia)

3.3. Alfafar

Malauradament, malgrat que Alfafar va ser un dels pobles on també va jugar-se a pilota al carrer a principis del segle XX, i on el joc va tenir continuïtat al frontó del Centre Instructiu Musical⁹⁸ i posteriorment també al frontó del Centre Cultural i Recreatiu, les referències bibliogràfiques que hem trobat al voltant del tema són pràcticament inexistents. Els llibres de festes que anualment publicava l'ajuntament, els llibres d'actes de les dues entitats associatives en les quals van construir-se els frontons esmentats anteriorment, el llibre *Crónicas de Alfafar* de Català (2002), així com els interessants i valuosos escrits de Josep Maria Tarazona⁹⁹ en les publicacions internes del CIMA, són els únics documents escrits en els quals trobem alguna referència al joc de pilota.

Des de l'any 1953 fins a l'any 1980, en els llibrets de festes consultats¹⁰⁰ tan sols trobem referències en els dels anys 1954 i 1955, en els quals, dintre de la programació de les festes, s'anuncia la partida que es celebrarà al frontó del CIMA. Posteriorment ja no serà fins a l'any 1975 i 1978 quan novament trobarem dos escrits referits a les instal·lacions dels frontons del CIMA i del Centre Cultural.

Gran part de la informació que referirem té el seu origen en les entrevistes realitzades als jugadors Bienvenido Martínez¹⁰¹, Francisco Bort¹⁰² i José Lorente¹⁰³; tots tres van viure l'època d'esplendor del joc de pilota als frontons d'Alfafar; així com a Josep Maria Tarazona, estudiós de la història local i persona estretament vinculada al CIMA.

3.3.1. El joc al carrer

Els jocs als carrers del poble d'Alfafar tenien en el joc de pilota a paret una de les principals aficions entre els xiquets de l'època. Si bé es jugava a determinades parets de les cases que complien els requisits bàsics per poder desenvolupar el joc, açò és, paret llisa que garantira el bot regular de la pilota, també van utilitzar-se altres espais com són els sequers¹⁰⁴ :

⁹⁸ Conegut per les sigles de CIMA (Centre Instructiu Musical d'Alfafar).

⁹⁹ Josep Maria Tarazona Mas ha estat vinculat durant tota la seua vida al CIMA i ha actuat com a secretari de l'entitat durant 8 anys (Entrevista n. 14, 2009).

¹⁰⁰ L'estat de conservació de les revistes de festes consultades és molt deficient: si bé tan sols són originals els més recents, la resta de revistes són fotocòpies que freqüentment apareixen incompletes o desordenades. Amb tot, els llibres de festes consultats són els corresponents als anys: de 1953 a 1966, 1969, de 1972 a 1980,

¹⁰¹ Bienvenido Martínez Benau, nascut a Alfafar l'any 1930, va ser un dels millors jugadors de l'època del poble d'Alfafar (Entrevista n. 11, 2008).

¹⁰² Francisco Bort Micó, nascut a Alfafar l'any 1933 i conegut pel malnom de *l'Ataüter*, va ser un dels bons jugadors de pilota als frontons d'Alfafar (Entrevista n. 12, 2008).

¹⁰³ José Lorente Solaz, nascut a Tuéjar l'any 1937, va venir a viure a Alfafar en plena joventut. Ell i el seu germà Jaime, coneguts pel malnom de *els Xurrets* (possiblement per ser de parla castellana), van ser vertaderes figures de la modalitat de pilota al frontó a mà de la darrera època (Entrevista n. 13, 2008).

¹⁰⁴ S'anomena així a l'esplanada que hi havia davant de les cases de camp, era el lloc on es col·locaven determinats productes agrícoles per tal d'assecar-los.

Jugàvem en el sequer de *Gosti* i el sequer d'Emilio *el d'Esquefa*. El sequer de *Gosti* estava davant de ma casa, al mateix carrer Sant Cayetano. Allí estava el sequer i allí fèiem les partides. Hi havia una paret i un altre raconet per a jugar amb l'esquerra, però en el sequer d'Esquefa no hi havia raconet. El *tio Esquefa* va fer tota la paret per a que no jugàrem, però nosaltres jugàvem igual. (...) Dibuixàvem una ratlla i les que pegaven dalt eren bones i per baix males. Després, allà al Pont de Taules també vaig anar a jugar, això és Alfafar. Anàvem d'ací fins a Castellar i a eixos sempre els tombàvem, allí se jugàvem diners. Ja érem jovenets i jugàvem amb pilota de borrelló (Entrevista a Martínez, n. 11, 2008).

També Bort (Entrevista n. 12, 2008) fa referència a les pilotes casolanes amb les quals jugaven els xiquets, i explica la importància que va tenir la construcció del frontó del CIMA en la vida dels més menuts aficionats al joc de pilota:

Nosaltres hem jugat tota la vida amb gomes de llana, gomes de llana que tenien les mares; li les furtàvem i féiem pilotes de llana i jugàvem en les parets als carrers. Quan es feu el frontó, nosaltres encara érem xiquets, quan no jugaven a pilota (*els majors*)¹⁰⁵ ja estàvem nosaltres jugant amb pilotes de goma o com fóra... (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

Curiosament, durant els anys 40 i 50, a Alfafar va existir una important activitat al voltant de l'elaboració de pilotes que va suposar per a moltes dones una font d'ingressos per a les malmeses economies de l'època. Segons Martínez (Entrevista n. 11, 2008), al poble arribà a haver-hi més de cinquanta dones elaborant pilotes. Sobre la qualitat d'aquestes pilotes i la seua utilització en el joc de pilota valenciana que es practicava a l'època, trobem certes discrepàncies en les opinions dels entrevistats. Mentre que Martínez opina que les pilotes elaborades a Alfafar eren adequades per al joc de pilota, "Ua! Ací en el poble d'Alfafar n'hi havia més de 50 fent pilotes. Eren pilotes ben rodonetes i grisetes però de categoria" (Entrevista n. 11, 2008); Bort considera que la qualitat d'aquelles pilotes era molt baixa per a ser utilitzades en el joc de pilota: "eren pilotes de drap, no eren per a jugar a pilota, això era per a cavalgates i això no valia per a res, rebentaven enseguida" (Entrevista n. 12, 2008). En tot cas, del que podem estar ben segurs és que va ser amb aquelles pilotes amb les quals molts xiquets jugaren a paret al llarg de la seua infantesa.

Pel que fa al joc de pilota practicat pels adults al carrer, disposem de molt poca informació que ens ajude a conèixer-lo. La referència més antiga que hem trobat és l'apareguda l'any 1901 en els periòdics *El Mercantil Valenciano* i *Las Provincias*:

El Nel en Alfafar.

Diumenge, a les set del matí, s'efectuarà en aquest poble un gran partit de pilota, molt interessant per als aficionats. Els jugadors seran Bautista Alonso 'Serafi', José Sales 'Roquet', aquestos d'Alfafar, i Nel de Murla, contra Juan Bautista Ruiz 'Sastre', d'Alfafar, Font,

¹⁰⁵ La cursiva és nostra.

d'Ondara, i Marí de Xàbia. El partit serà a llargues, fent el joc el primer de cada equip. Ja hi ha fetes apostes de consideració (Anònim, 1901, 1 agost, p. 12).

Si bé, dels jugadors entrevistats, Martínez encara va jugar alguna partida al carrer, Bou mai no va arribar a jugar-hi; és per això que per a ells les partides de carrer al poble d'Alfatar són principalment un record d'infantesa. Bort i Martínez, recorden que es jugava a la modalitat de Llargues i que les partides es celebraven sempre al carrer del Sol, les vesprades dels dissabtes i diumenges. Així com en altres pobles hi havia un gran nombre de jugadors i freqüentment es celebraven partides de marcada rivalitat amb jugadors d'altres localitats, a Alfatar sembla que les partides tenien un marcat caràcter local:

Pràcticament eren fills del poble els que jugaven, quan venien forasters hi havia més rivalitat però pràcticament eren coneguts del poble. Jugaven dissabte o diumenge de vesprada. (...) Així com el Frontó l'he viscut, el joc de les Llargues en el carrer el vaig vore però no vaig jugar (...) Jo era un xiquet, tindria 15 anys¹⁰⁶ (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

Segons Tarazona, que va recollir les paraules del jugador José del Milagro Puertes, *Parròquia*, també es jugava a pilota al carrer Francisco Baixauli Perelló¹⁰⁷:

Des de xicotet ja acompanyava al seu pare als trinquets, o veia com amb companys d'Alfatar - Ginés o el Reig- jugaven a Llargues en el carrer del Sol amb la pilota de vaqueta o a Galotxa en el carrer ara anomenat Francisco Baixauli Perelló, amb pilota blanca (Tarazona, s/p, 2006a).

Pel que fa al tipus de pilota que utilitzaven ens trobem amb dues opinions ben diferents: mentre que Bort recorda no haver vist utilitzar mai pilotes de vaqueta al carrer: “No, que va! Era de drap i cada dos per tres estaven dalt de les teulades i la que queia dalt ja no baixava” (Entrevista n. 12, 2008), Martínez afirma que al carrer es jugava amb pilota de vaqueta. Si considerem la despesa que suposava adquirir pilotes de vaqueta i la poca puixança que va tenir el joc de pilota als carrers d'Alfatar, la nostra opinió es decanta per considerar més versemblant la possibilitat que les pilotes utilitzades normalment foren les de badana i no les de vaqueta.

Podem imaginar que, com a molts altres pobles, les tasques de marxador en les partides eren efectuades pels diferents aficionats bons coneixedors del joc. Martínez recorda a l'anomenat *Pepet el Palut* com un d'aquells homes que assíduament marxaven.

Entre els fets que van influir en la desaparició del joc de pilota al carrer del Sol d'Alfatar, a més dels aspectes comuns a la resta de pobles com són l'augment del trànsit de vehicles i els problemes que suposava el joc per al veïnat, va resultar determinant una sèrie

¹⁰⁶ Es refereix a l'última partida de Llargues que recorda haver vist jugar al carrer del Sol d'Alfatar.

¹⁰⁷ Aquesta és l'única referència al joc en aquest carrer que hem trobat.

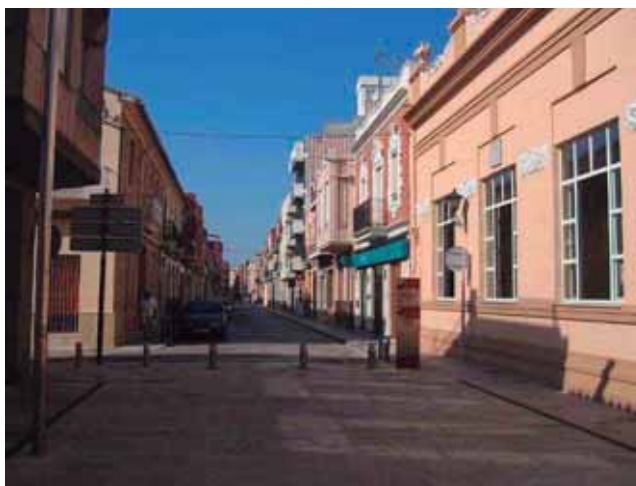
de circumstàncies que van existir en aquesta època al poble. En primer lloc, la construcció del frontó del CIMA suposà que els joves aficionats a la pilota triaren el joc al Frontó com l'única modalitat a practicar. L'activitat al frontó els permetia, fins i tot, arribar a guanyar en determinades partides quantitats de diners gens menypreables:

Als 25 anys o així jo em vaig deixar de jugar al carrer¹⁰⁸ perquè guanyava al frontó, em donaven 200, 300, 400, 500 pessetes del moment. Jo em vaig fer el piso de la pilota!. (Entrevista a Martínez, n. 12, 2008).

En segon lloc cal tenir en compte que en aquella època, quan es va construir el frontó, els jugadors de Llargues que encara quedaven al poble eren persones d'edat avançada que començaven a deixar de jugar o fins i tot jugaven al Frontó, la qual cosa va suposar que aquells homes van ser la darrera generació que va jugar al carrer. Martínez ho recorda així:

Quan pararen els dos *Parròquies...*, fora. I els *Barbericos* de Sedaví eixos també jugaven a Llargues... Perquè els Parròquies, mon pare i un altre més ja se feren vells i se deixaren de jugar (Entrevista a Martínez, n. 12, 2008).

Amb la relativament recent desaparició dels pocs homes que encara arribaren a jugar als carrers i que en serien testimonis força valuosos, resulta difícil determinar quan es va deixar de jugar; tan sols podem fer una aproximació basant-nos en les declaracions dels entrevistats i datar la desaparició del joc de pilota al carrer del Sol al llarg de la dècada dels anys 40 als 50.

Il·lustració 36. Carrer del Sol (Alfafar)
(Font: L'autor, 2008)

¹⁰⁸ Es refereix al fet que va deixar de jugar a pilota al carrer.

3.3.2. El frontó del Centre Instructiu Musical d'Alfafar

En parlar del frontó de l'actual Centre Instructiu Musical d'Alfafar resulta necessari fer referència a la història de l'entitat a la qual pertany la instal·lació. Seran els escrits de Tarazona (2006) els que ens documentaran sobre la història d'aquesta agrupació musical. La que inicialment va ser coneguda pel nom de Banda Primitiva actualment es denomina Banda del CIMA i té el seu local social al carrer Cánovas del Castillo; és el conegut Centre Instructiu Musical d'Alfafar o, com se'l coneix col·loquialment, el Musical.

La Banda del Centre Instructiu Musical és, sense dubte, l'associació cultural més antiga d'Alfafar. Creada a mitjan del segle XIX amb el nom de Banda Primitiva per Ramón Lacreu Navarro, els últims decennis li ha donat recer l'entitat del Centre Instructiu Musical d'Alfafar. Esta societat ha suposat espai i nucli de l'agrupació musical, porta d'entrada a la banda i la identificació i símbol davant la comunitat local d'Alfafar (Tarazona, 2006b, s/p).

Tarazona ens descriu com es va fundar la Banda al llarg dels anys 30 i com arribà a convertir-se en un xicotet casino que albergava les activitats dels socis de l'entitat. Així mateix, poc més d'una dècada després, la instal·lació quedava menuda per al volum de socis de l'entitat i es feia patent la necessitat d'una nova seu:

El trajecte no ha estat fàcil. Primerament, la sol·licitud, en els anys trenta del segle vint, de Ramón López Baixauli com a president de la banda per incloure la mateixa en el Centre d'Arts i Oficis queda sense efecte arran la Guerra Civil. Darrerament a la guerra, el suport de l'ajuntament d'Alfafar junt la iniciativa de la directiva començà el camí d'un casino musical menut, marcat per un temps on imperava la desertització cultural i la misèria. El decenni dels cinquanta del segle passat va determinar l'impuls necessari del Centre Instructiu Musical, anomenat a partir d'eixe moment a efectes institucionals CIMA o de manera comú per tots El Musical (...) A la junta ordinària reunida en 22 de març de 1956, el president, Bautista Ferriols Perpiñá, manifestava a la directiva les seues inquietuds per les deficiències estructurals que mantenia la seu social. A més, l'espai de la societat, amb mil socis, no era suficient per a totes les activitats i reunions que es desenvolupaven a la mateixa (Tarazona, 2006b, s/p).

En la mateixa acta de sessions de la junta a la qual fa referència Tarazona, el president de l'entitat va proposar la construcció d'un nou edifici, detallant les diferents dependències que albergaria, que posteriorment es faria realitat en la construcció de la pràctica totalitat de les instal·lacions que existeixen en l'actualitat.

Presente el projecte de fer una reforma del local, construint-se en la seua façana Cánovas del Castillo, una planta baixa, un pis i una terrassa damunt, sanejant-se així l'actual local (...) (Tarazona, 2006b, s/p).

Il·lustració 37. Interior del Musical antic (anys 1945-1955)
(Font: Imatge apareguda en el llibre commemoratiu
dels 50 anys del CIMA, 2006)

Il·lustració 38. Façana del Musical antic (anys 1945-1955)
(Font: Imatge apareguda en el llibre commemoratiu
dels 50 anys del CIMA, 2006)

Tan sols tres dies després, la proposta del president va ser acceptada per la junta i la directiva va donar l'autorització per a iniciar els tràmits de la construcció de la nova i futura seu.

Els locals del Centre Instructiu Musical d'Alfara han estat seu de nombroses associacions. la Unión Patriótica, la Cooperativa de Trabajadores del Campo o el Centre d'Arts i Oficis abans de guerra van tindre la seua llar al carrer Cánovas del Castillo, antic carrer del raval. Ocupat el mateix espai per la societat del CIMA amb diferents contractes de lloguer, les necessitats socials dugueren a l'adquisició total i ferma dels locals afectes i aquells que l'envoltaven. Dit i fet, començat l'any 1956, anys de la construcció de la nova seu, s'iniciaren tots els tràmits (Tarazona, 2006b, s/p).

Il·lustració 39. Inauguració del Centro Instructivo Musical de Alfafar (any 1956)
(Font: Imatge apareguda en el llibre commemoratiu
dels 50 anys del CIMA, 2006)

Com seguidament veurem, abans d'aquesta reforma dels locals de l'agrupació musical, el frontó ja existia al pati dels locals més antics. Encara que de menors dimensions que el frontó actual, tenia la seua paret lateral on avui es troba el tamborí i el seu frontis corresponia a l'actual paret lateral de darrere del frontó que avui coneixem.

El 21 de gener de 1956 es signa el compromís de compravenda amb Ramón Sanchis Rodrigo, corresponent a l'adquisició de dos solars de 272 metres quadrats que composaran la part posterior del centre i part del frontó, emplaçats a la partida anomenada Junto al Pueblo. (...) El lloc que comprenia el primitiu frontó, propietat de Vicenta Ortega Mocholí, estigué llogat durant tot l'any 1956. La propietària va deixar realitzar les obres amb la promesa de la posterior venda de la part que ocupa el frontó i la cuina, a espatlles de les cases situades al carrer Sagrari. (...) Les obres s'engagaren de seguida i en novembre els locals estaven preparats per a la seua inauguració. Terrassa i frontó quedarien definitivament finalitzats l'any 1957 (Tarazona, 2006b, s/p).

Il·lustració 40. Pati dels locals de l'antic CIMA (anys 40)
(Font: Imatge apareguda en el llibre commemoratiu dels 50 anys del CIMA, 2006)

La intensa utilització del frontó antic imaginem que fou un fet determinant per a la construcció del nou frontó quan es van edificar les noves instal·lacions del CIMA. De les declaracions dels entrevistats (Bort i Martínez), podem deduir que la utilització del nou frontó va ser molt intensa des del primer dia de la seua construcció, tant pel que fa als homes que disputaven partides al llarg de tots els dies de la setmana, com pels xiquets que feien servir la canxa de joc durant les estones en les quals no jugaven els majors.

Nosaltres no jugàvem perquè érem xiquets, perquè costava 3 pessetes el frontó i no teníem un duro. Per això quan acabaven els majors, de seguida nosaltres a jugar sense pagar res. Allí ens entrà una afició tremendíssima, d'ahí ja anàrem fent-nos, anàrem jugant partides i el màxim que es jugava era que el que perdia la partida era el que pagava. Ni un duro ni mig, ni una aguileta, se guanyava que el que perdia la partida pagava el frontó, que crec que eren 6 pessetes, 3 pessetes cadascú (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

La disputa de partides de marcada rivalitat entre alguns dels millors jugadors del moment era tot un esdeveniment que, quan arribava la celebració de les festes locals, s'anunciava en el llibre de festes. És el cas del llibre de festes *Fiestas en honor de la Santísima Virgen del Don*, de l'any 1954, en el programa d'activitats del qual s'anuncia la partida entre *Golfet*, jugador resident a Paiporta, i *Churret*, resident a Alfafar:

Divendres, dia 8. A les 17.- En el Frontó del Centre Instructiu Musical, EMOCIONANT PARTIDA DE PILOTA entre GOLFET i CHURRET, mà a mà (Fiestas en honor de la Santísima Virgen del Don, 1954, s/p).

Il·lustració 41. Lateral i frontis del frontó del CIMA (Alfafar)
(Font: L'autor, 2008)

L'any 1955, en la mateixa publicació local, trobem una altra referència a la partida de pilota que es celebrarà durant les festes: “Divendres, dia 7. A les 17.- En el Centre Instructiu Musical, GRAN PARTIDA DE PILOTA” (Fiestas en honor de la Santísima Virgen del Don, s/p, 1955). Aquesta serà la darrera partida de pilota al CIMA que trobem anunciada en els llibres de festes d'Alfajar.

Il·lustració 42. Part de darrere del frontó del CIMA (Alfajar)
(Font: L'autor, 2008)

Frontó del Centre Instructiu Musical d'Alfagar		
Propietat	Privada	
Data de construcció	1945 el frontó primitiu; 1956 el frontó actual	
Data de tancament	-	
Accés	Carrer Cánovas del Castillo (entrada principal) Carrer Júlio Colomer (directament al frontó)	
Estat	Correcte	
Ús	Utilització regular per a jugar a frontennis i ocasionalment a mà	
Il·luminació	Sí	
Coberta	Sí	
Grades	Sí. Grades superiors amb accés des de l'interior del centre social	
Vestidors	Sí	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: 27,60 m - Ample: 10 m - Alçada de la coberta: 9,70 m / 13,50 m
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): 19,60 m x 27,60 m - Planta primera (grades): 1,75 / 3 m x 22 m

Taula 16. Frontó del Centre Instructiu Musical d'Alfagar
(Font: Elaboració pròpia, 2008)

Les partides al frontó del CIMA

De la informació obtinguda en les entrevistes es pot afirmar, sense por a caure en exageracions, que la gran intensitat amb la qual va ser utilitzat aquest frontó al llarg de les primeres dècades des de la seua construcció no és comparable a l'activitat de cap de les instal·lacions de la resta de pobles estudiats. Durant el final de la dècada dels anys 40 i els anys 50, no tan sols es jugava els caps de setmana sinó que pràcticament tots els dies hi havia partides entre els homes d'Alfagar i altres dels pobles veïns com Sedaví i Poblenou

Allí s'ha viscut una vida en eixe frontó, va ser una època gloriosa, allí era festa tos els dies. (...) Tos els dies hi havia partides. I a migdia, a ple sol, a jugar! I de vespradeta, a l'estiu, allí apareixia tot el món, allò estava ple de personal disfrutant de veure jugar a pilota (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

Bort, dels anys d'infantesa, encara recorda els primers anys d'activitat del frontó, durant els quals van jugar al frontó del CIMA alguns dels millors jugadors de l'època:

Sí, sí, Mare de Déu, allí al Musical: *Patarranos*, que era un tros d'abuelo..., una vegada vingué fet un desmaiat i als tres jugadors del poble, que eren Blai *l'Herbasser* i companyia, els jugà i els guanyà com volgué, i de seguida digué: - Ara desafie als tres millors del poble.... Ell sol, i això que era un tros d'abuelo! Vingué *Patarranos*, vingué *Brazos de Hierro*, Villar *el Sargento*, vingueren un fum... Això es feia diumenge a migdia (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

De l'època de postguerra resulta interessant destacar com el frontó va ser utilitzat principalment per homes que es dedicaven a l'estraperlo i que disposaven de certs ingressos que els permetien fer travesses a les seues partides:

L'època de glòria va ser quan posaren el primer frontó i els xops. Va ser l'època de l'estraperlo, quan els molinets feien arròs i tots els moliners vivien de nit i de nit feien estraperlo. I què passava? que de dia anaven al frontó a jugar a pilota perquè la vida la vivien de nit, ja guanyaven els diners... I el frontó durant el dia 'a tibo'! (...) I això va ser la glòria més rotunda del frontó del Musical (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

Dels seus anys de joventut, Bort recorda la intensitat de les partides i les condicions en les quals jugaven en ocasions: peus descalços, mans desprotegides...:

Ohhh! Nosaltres hem jugant moltíssim, fent una solana de mil dimonis, jugàvem descalços, ens eixien fins bombolles en els peus. Venies dtxat al frontó del Musical el dissabte de vesprada i de seguida quan arribaves ja t'havien preparat partida. I de seguida a jugar a mort, i no se crega que és com ara que van a les dtxes..., allí en el Musical hi havia un barril d'aigua i quan acabaves de jugar a pilota ficaves el cap, dos cabussos i allí mateixa te secaves. I, Mare de Déu! quan arribaves ja t'havien arreglat partida, o bé el José Belloque *el Pintor*, Manolo *el Gambero*, *el Gat*, *el tio Poll*, Bienvenido, Tomàs *el Zurdo*, *Parròquia*, *el tio Paco el de Parròquia*... Allí ha jugat tot el poble! Tot el poble ha jugat allí. Va jugar *el tio Mingo*, *el Felisio*, *el tio Cerveró*, Ricardo *el de Sardina*, ahí han jugat tots a pilota! (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

Les partides, utilitzant la coneguda pilota de tec, eren jugades a 31 o 41 *tantos* i les tasques de marxador eren realitzades ocasionalment per jugadors majors, "*Parròquia* o un o altre era el que marxava però a base de tantos; solia marxar també son pare del *tio Pepe*" (Entrevista a Bort, n. 12, 2008). Martínez recorda altres personatges habituals a la vida del frontó:

Pepet el Tolo era el marxador d'ací del frontó (...) Hi havia un home que arplegava les pilotes en un mornell i te donava la pilota que volies, a mi per exemple sempre em donava l'especial, li deien *el tio Ramonet el de Villalba* (Entrevista n. 11, 2008).

Pel que fa a les proteccions a les mans, així com la roba amb la qual jugaven, cal remarcar la parquedat de mijans que envoltaven el joc: els elements artificials amb què es protegien la mà eren mínims, la roba i el calcer de carrer que utilitzaven era l'utilitzat diàriament.

Guants? De què? Hi havia d'ell que es ficava una carteta baix del guant i a jugar. Així com ara tot són esparadraps i tires, jo que sé...! Però si les mans quan més lliure les tens més domines la pilota... Però ara diuen que se fan mal, que són massa dures les pilotes. Ara el que volen es jugar a raqueta, jugar a mà això ja s'ha acabat. (...) Venies de casa dutxaet i ben netet, pantaló i samarreta ben netet i quan arribaves amerat, dos grapats d'aigua allí en el barril i ja estaves aveat. I d'equipatge la roba que duies ficà, no duies ni espardenyes, jugaves descalç... Això passava en aquella època (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

Il·lustració 43. Al frontó del CIMA (anys 50)
Drets d'esquerra a dreta: Moreno de Cama, José Ruiz *el Felisio*, *el Xato de Batisto*.
Baix d'esquerra a dreta: Ramon *el Poll* (tots cinc eren de Poblenou)
(Font: Imatge apareguda en el llibre de festes del CIMA, 2007)

De travesses i blasfèmies

La consubstancialitat de les travesses al joc de pilota no implica que en determinats casos, com es dedueix de les declaracions de Bort, alguns jugadors mai apostaren diners en el joc:

Jo he jugat tota la vida i no m'he jugat mai ni un duro. Ens hem jugat la pell per guanyar però mai m'he jugat ni un duro. (...) Home sempre se picaven alguns. Ricardo, *el de Sardina*, que era molt vell, era molt aficionat, jugava amb tots els iaies i ell sempre tenia que jugar-se diners per davant, igual ell que *el tio Cerveró*, els dos jugaven a pilota (Entrevista n. 12, 2008).

El mateix entrevistat fa una reflexió en la qual, al seu parer, diu que al frontó existeix un joc més noble que no al trinquet, lloc on les travesses adquireixen més importància: “En el trinquet no te pots fiar mai en la vida, sempre fan gataes, en el frontó se dona tota l'ànima.

Ara, quan vénen raters solen passar coses...” (Entrevista a Bort, n. 12, 2008). Però aquesta opinió no és generalitzable, les declaracions de Bort contrasten amb les de Martínez, el qual argumenta orgullós com va obtenir sucosos beneficis de les travesses que va realitzar al llarg del temps que va jugar i com arribà a sufragar les despeses de la seua vivenda amb els beneficis de la pilota. Una mostra de la importància de les travesses que arribaven a realitzar-se durant l'època d'esplendor del joc al Frontó, la trobem en les paraules següents de Martínez:

Ui! Ací vingueren una volta *el Roig d'Albal* (Sebastià) i *el Vasco*¹⁰⁹. *El Roig* era corredor de porcs i per això tocava diners, ens van reptar *al Xurret* i a mi (...) I estem allí i van dir: - Se teniu que jugar 300 000 pessetes. Jo vaig arreplegar, entre la meua família, cap amunt o cap avall, 100 000 pessetes. Però *el tio de Poblenou* i *el Gambero*, que era síndic de Favara, van dir: - Els que no te jugues tu, Bienvenido, nosaltres se fem càrrec. I els altres dos se jugaren les 200 000 pessetes, 100 000 a cadascú. I estiguérem jugant, jugant, i va i *el Roig* com ja estava la partida..., va i banya la pilota i jo li vaig dir: - Si tornes a banyar la pilota eixa vaig a dir-te una paraula lletja, me cague en Déu i en l'hòstia i t'esclafe el cap! I allí estava el tio Vicentico i el tio Parrou, i em va cridar: - Bienvenido. Quan cagues, caga per a tu i així no s'enterarà ningú encara que em digues a mi fill de puta!. Com vaig dir eixa mala paraula i ell era molt catòlic, catòlic però catòlic! Això era d'eixida, que després donaren de 10 i jo agarrí 1000 duros. I quan férem 50 en el dau ja havien caigut. Guanyàrem nosaltres 60 per 50. Al frontó no cabia ningú! (Entrevista n. 11, 2008).

A més de la interessant història sobre les travesses, en el paràgraf anterior també resulta força impactant la referència de Martínez al fet de blasfemar durant el joc i com va ser tractat aquest fet per algun dels assistents. Com es pot veure, malgrat que per part del públic existia una certa tolerància davant els renecs i les blasfèmies dels jugadors, puntualment també es podia produir alguna amonestació de caràcter verbal com la que recorda Martínez. Sobre la condescendència del públic i la innocència d'aquestes paraules, Millo fa la següent reflexió:

Ni al reneç ni a la blasfèmia, encara que a tots els trinquets s'ha pintat algun rètol prohibint-les terminantment, se li dóna gran importància; es dóna per sabut que es pronuncien sense mala intenció, en un arravatament de geni, i es fingeix no haver-les escoltat. Per als valencians és una axioma *que els pecats de la gola, el Nostre Senyor els perdona*¹¹⁰, i no hi ha que dubtar que entre ells també deuen incloure's els que no són més que paraules malsonants (1976, p. 108).

¹⁰⁹ D'aquests dos jugadors, Sebastià i *el Vasco*, s'ha parlat més detingudament en l'apartat d'Albal.

¹¹⁰ La cursiva és original del text.

Il·lustració 44. Detall del frontó del Centre Cultural Recreatiu (Alfàfar)
(Font: L'autor, 2008)

Frontó contra Parador Musical

L'any 1970, quasi vint-i-cinc anys després d'inaugurades les instal·lacions del CIMA, els socis de l'entitat decidiren convertir el frontó en una sala de festes que es va conèixer amb el nom de Parador Musical. Aquest fet, segons Català (2002), motivat per les necessitats econòmiques de l'entitat i pel decaïment que el joc tenia els darrers anys, va suposar la desaparició del frontó i conseqüentment va significar un dur colp als bons aficionats que allí es reunien periòdicament:

Com que l'afició al frontó va anar declinant en 1970 el frontó es va dedicar a altres diversions i es va muntar una discoteca en el seu solar que va ser punt d'esbargiment per a nombrosíssims joves de la comarca. Es coneixia com el Parador Musical i li servia al Centre per aconseguir ingressos amb què atendre els crèdits i les necessitats de l'entitat (Català, 2002, p. 355).

Tan sols cinc anys després, l'any 1975, els socis del CIMA van determinar el tancament de la sala de festes i la recuperació i restauració del frontó. Sobre aquest aspecte, Català recull el fragment d'una notícia apareguda al diari *Las Provincias*:

Però com cada època té les seues exigències i l'ocupació del frontó pel Parador Musical no resultava ja rendible, un bon nombre de socis va sol·licitar que es convocara Junta General Extraordinària, amb la finalitat que aquell espai tornara a ser frontó, la qual cosa es va aprovar per majoria en 1975. El frontó va ser restaurat abans de finalitzar aquell any (Català, 2002, p. 290).

Així mateix i d'una manera més detallada, en el llibre de festes de l'any 1975 apareix un article sobre el CIMA, signat per J.T.M (soci de l'entitat), en què s'argumenta l'auge del joc de pilota en contrast amb la regressió que presenta la discoteca en la qual s'havia convertit el frontó, per tal de tornar a posar en funcionament el frontó del Centre. El text, que recull detalladament l'interés dels aficionats a la pilota per recuperar el frontó i la situació que va viure's al CIMA al llarg d'aquells anys és el següent:

El passat 21 de juny es va celebrar en el Centre Instructiu Musical d'Alfàfar una moguda i apassionada Junta General extraordinària, promoguda per un nombrós grup de socis, que, per escrit i degudament avalat per les nostres firmes, així ho sol·licitem.

Aquest grup, integrat per aficionats al joc de pilota i altres esports a l'aire lliure, enyoràvem llarg temps el frontó que des d'abans d'haver-ho tingut cap poble de la perifèria existeix en el nostre volgut Centre Musical i que, per causes molt conegudes, com són el decaïment de l'afició al joc de pilota a mà, d'una banda, i la penúria econòmica d'una altra, havien obligat la directiva a convertir-ho en discoteca.

Durant diversos anys aquesta ha funcionat amb èxit econòmic, clar està, a costa de privar a la societat del gaudi del local a l'aire lliure i de suportar situacions prou desagradables, que per ser conegudes de tots no creiem oportú detallar.

Però amb el transcurs del temps ha tornat a recobrar auge el joc de pilota, especialment en la modalitat de frontennis, que compta amb innumerables aficionats en el poble; i Alfàfar, que s'havia avançat en diverses dècades a tindre el seu frontó, es trobava que per a jugar calia desplaçar-se a altres pobles, donant-se la particularitat que alguns dels seus fills, socis del Musical a més, són destacats jugadors pertanyents a clubs, creats a recer d'altres frontons.

Coincidint amb l'apogeu de la pilota, s'ha experimentat una regressió en l'èxit econòmic de la discoteca fins al punt de veure's la directiva en la necessitat tancar-la i pensar en llogar-la a un estrany, que a canvi oferiria un forta quantitat econòmica, quantitat que s'estimava prou per a pal·liar la situació econòmica del centre.

El desenvolupament de la reunió va vindre a demostrar que els socis no volien la discoteca, però que no defugien el suport econòmic al centre, com es va demostrar acordant per aclaparadora majoria l'augment de la quota en 25 pessetes mensuals per a fer front a la situació econòmica, cosa que creiem ha seguit la millor solució, perquè a banda que l'augment de les quotes representa un augment superior a les 100.000 pessetes; sobre el cànon d'arrendament, estes es veuran incrementades per les quantitats que aporte el frontó, pel joc en el mateix.

Volem fer patent que s'ha obrat en pro del nostre volgut centre i ara només demanem a tots els socis que col·laboren amb directiva per a aconseguir que el nostre centre continue sent admiració de propis i estranys (J.T.M., 1975, s/p).

Durant aquest període en el qual el frontó va destinar-se a sala de ball, alguns jugadors com José Lorente, conegut pel malnom del *Xurret*, davant la impossibilitat de jugar al poble no dubtava a desplaçar-se cap a pobles veïns i no tan veïns per tal de poder jugar a pilota:

I després, amb tot això, es va aturar el frontó perquè hi havia una carpa on feien ball i el frontó es va tancar. No se dir-te quans anys va estar tancat però amb motiu d'allò jo tenia una Lambreta i me n'anava a Xest jo sol a jugar, vaig anar durant 8 anys, me n'anava a les 3 de la vesprada, jugava la partida amb els amics d'allí del poble, aficionats com jo, i després jugaven *Panolleta*, que era una figura de les bones, *Sevilla*, *Campana*, *Guadalajara*, *Rafaelet de Villamarxant* (...) També me n'anava a Paiporta que hi havia un frontó molt bo. Després me n'anava a Albal, que ha seguit per a mi el segon poble on més he jugat a pilota amb gent d'allí del poble, tots m'han estimat (Entrevista n. 13, 2008).

La dèbil salut de l'afició al Frontó que existia entre els joves d'Alfagar durant els darrers anys 60 per part dels joves del poble, la desaparició del frontó durant un lustre, i l'aparició exitosa del joc amb raqueta, van suposar una ferida de mort per al joc de pilota al frontó del CIMA.

Quan desaparegué el frontó es pot dir...; la joventut no jugava a pilota perquè tenien i tenen por a fer-se mal i va ser quan començaren a jugar a raqueta i encara estan jugant. (...) Quan feren el frontó¹¹¹ nosaltres tornàrem a jugar a pilota però no venia joventut. (...) Jo tindria uns 55-60, ahí tallàrem i després tornàrem una altra temporada a viure 10 o 20 anys, però tots érem abuelos que jugàvem a pilota per matar l'afició. Però pràcticament el Frontó s'acabà perquè la joventut no s'agarrà. I hi havia molt de personal eh, que al frontó vingué *Genovès* i totes les figures del Frontó i del trinquet jugaren allí (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

A partir de l'any 1975, data que ja queda fora del límit temporal del present treball i a la qual fan referència les paraules del darrer paràgraf de Bort, el CIMA tornà a tenir el seu frontó i encara avui, de tant en tant, entre les partides de frontennis que sol albergar la instal·lació es pot veure alguna partida de pilota a mà.

Il·lustració 45. Frontó del CIMA (anys 70)
D'esquerra a dreta: Bienvenido, Sillero, el delegat d'Esports,
José Parròquia, Jaime i José Lorente els Xurrets
(Font: Imatge cedida per J. Lorente)

¹¹¹ És refereix al frontó del CIMA que existeix actualment (des de l'any 1975).

3.3.3. El frontó del Centre Cultural Recreatiu

A més de la importància de caràcter social que el Centre Cultural Recreatiu d'Alfagar ha tingut des de la seua construcció durant la dècada dels anys 30, i que encara avui té, per als associats que gaudeixen de les seues instal·lacions i activitats culturals, trobem que el mateix edifici és un element arquitectònic de certa rellevància com per a estar catalogat des de l'Àrea de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura i formar part de l'Inventari d'Immobles d'Etnologia:

L'antic casino d'Alfagar, se situa en el considerat centre fundacional de la població, limitant amb els actuals carrers del Sol, i d'Isaac Peral, seient aquest últim l'únic accés. Aquest centre és actualment utilitzat com a centre cultural i recreatiu, per la qual cosa ha patit ampliacions sols observables en planta i sense perjudicar el més mínim a l'edifici històric. (...) A l'edifici ja descrit se li han anat annexionant al llarg del temps, i en dates no determinades, diversos elements que dupliquen amb escreix la lectura, o una gran pista esportiva; tots aquests elements corresponen a les necessitats contemporànies tant en funció com en disseny (Aguilar, 2000).

Il·lustració 46. Centre Cultural Recreatiu (Alfagar)
(Font: L'autor, 2008)

Encara que la inauguració del frontó d'aquest edifici va tenir lloc l'any 1977, data posterior a l'època objecte del nostre estudi, no hem pogut deixar de fer una breu referència a aquesta instal·lació que també va acollir moltes partides entre els jugadors d'Alfagar, d'altres pobles veïns, i alguns dels millors jugadors de Frontó a mà del País Valencià.

Il·lustració 47. Lateral i frontis del frontó del Centre Cultural i Recreatiu (Alfagar)
(Font: L'autor, 2008)

Il·lustració 48. Lateral i part de darrere del frontó del Centre Cultural i Recreatiu (Alfagar)
(Font: L'autor, 2008)

En l'apartat del llibre *Cròniques de Alfagar* que Català destina al Centre Cultural Recreatiu es detallen les característiques del frontó cobert que existeix a l'esmentada societat recreativa:

En 1977 es va inaugurar el frontó cobert que s'havia construït en l'espai que antany ocupà el cine-teatre, a una alçada de deu metres sobre el terra i amb plaques transparents que li donaven una gran visibilitat, així com una il·luminació artificial excel·lent per la nit. Aquest frontó fou des de la seua inauguració i durant molts anys punt de referència del joc de pilota valenciana (Català, 2002, p.336).

Malgrat les reduïdes dimensions de la instal·lació, si la comparem amb el frontó del CIMA, aquest frontó va ser un punt d'encontre per a molts dels socis i jugadors del poble que el van valorar molt i que encara avui juguen partides ocasionalment.

Abans al Cultural hi havia un saló i a la part de dins un cine, els directius i els socis decidiren agrupar-ho i fer un frontó. Eixe frontó no podia ser més gran perquè era el terreny que ocupava el cine. I se feu meravellós a més no poder (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

Frontó del Centre Cultural Recreatiu (El Casino)		
Propietat	Privada (socis)	
Data de construcció	1930 – 1940 el Casino 1977 el frontó	
Data de tancament	En actiu	
Accés	Carrer Isaac Peral	
Estat	Correcte	
Ús	Utilització regular per a jugar a pilota a mà	
Il·luminació	Sí	
Coberta	Sí	
Grades	Sí. Grades superiors i inferiors	
Vestidors	Sí	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: 21m - Ample: 8 m - Alçada de la coberta: 10,60 m / 11,55 m
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): 21 m x 12 m - Planta primera (grades): 21m x 1,60 m

Taula 17. Frontó del Centre Cultural Recreatiu d'Alfàfar
(Font: Elaboració pròpia, 2008)

3.3.4. Els jugadors

La manca d'informants d'edat avançada que tingueren relació amb el joc de pilota, així com la pràctica inexistència de fonts escrites, ha suposat que les dades obtingudes pel que fa als jugadors de la primera època, aquells que jugaven al carrer, haja estat ben pobre. Tan sols podem limitar-nos a citar els noms d'aquells jugadors de principis de segle dels quals hem trobat referències: Bautista Alonso, *Serafí*; José Sales, *Roquet*; Juan Bautista Ruiz, *Sastre*. Pel que fa als coneguts jugadors de la família dels Parròquia, a causa de la seua proximitat en el temps, sí que ens ha estat possible obtenir-ne més dades.

A Llargues jugaven els dos Parròquies (*el tio Paco, el de Parròquia* i *el tio Pepe, el de Parròquia*), el nebot em pareix que també, els dos germans segur, i després es feren majors i jugaren al frontó. Però ja eren vells, vells però jugaven, tenien eixa afició (Entrevista a Bort, n. 12, 2008).

De la importància de la família dels Parròquia en referir-nos al joc de pilota a Alfafar, i més concretament de la figura de José del Milagro Puertes, en parlarem amb més detall uns paràgrafs més avall.

Il·lustració 49. Campionat de pilota al CIMA (1977)
D'esquerra a dreta: Jaime Lorente, *el Xurret*, Bienvenido Martínez,
José Parròquia, Francisco Bort l'*Atauter*, i Martín
(Font: Imatge cedida per F. Bort)

A més dels jugadors ja anomenats, Martínez afegeix també a son pare, Tomàs Martínez, i a *Xato de Batiste, el Felisio, el Samaritano, el Gorrero de Poblenu* (Martínez, B.; entrevista 2008). D'aquesta primera època, anys 30 i 40, també cal nomenar a Ricardo, *el de Sardina* i *el tio Cerveró*. En una època posterior, i ja com a jugadors de Frontó, a partir dels anys 50, a més dels entrevistats, Martínez i Bort, trobem una vintena de jugadors que freqüentaven el frontó del CIMA i posteriorment també el del Centre Cultural i Recreatiu.

D'aquesta darrera època cal destacar la figura de Jaime Lorente Solaz, conegut pel malnom del *Xurret*, que va establir-se a Alfafar amb la seua família l'any 1951 i, tal i com recorda el seu germà, va convertir-se en el millor jugador local:

El meu germà jugava amb la gent major del poble¹¹² que tenia molta afició. Ell jugava molt a pilota, tenia dues mans molt bones i allí en el poble es va batre amb gent major i de la seua edat: no va haver-hi ningú que el guanyara. Quan vinguérem ací al poble d'Alfafar, fa 57 anys, el meu germà em portava 3 anys, ací hi havia un planter molt bo de jugadors a Frontó del poble. I ell es feia d'igual a igual amb tots els d'ací del poble i jugaven partides amb 17-18 anys. Fins que se'n va anar a la mili ell jugava amb Alegre, *Carolinas*, Català, que eren jugadors professionals; també amb *Pipo, el Golfet, Pellón*, Sevilla, *el Chato de Gestalgar* i contra el pare del *Chato de Gestalgar* (Entrevista a Lorente, n. 13, 2008).

José Lorente (jugador i germà de Jaime Lorente) encara recorda emocionat la qualitat que posseïa com a jugador el seu germà Jaime Lorente (*el Xurret*), que tenia com a company de joc a Bienvenido Martínez. José Lorente ens narra algunes de les intenses partides que va disputar el seu germà Jaime:

Quan el meu germà jugava a pilota, des dels 16 fins els 21, que va ser quan se n'anà a la mili, va ser quan més jugava a pilota. (...) En la seua època ell amb Bienvenido jugaven en Alfafar cada partida que te pots morir, i aleshores era a 50 i 60 *tantos*, dos contra dos i mà a mà. En l'època bona del meu germà vingué per ací un tal *Carolinas* a tantejar-lo, perquè era l'època de l'estraperlo i ací en el poble venien (com *Patarranos* que venia a Alfafar i es deixava perdre contra dos i a la setmana següent o l'altra...), i vingué *Carolinas* a tantejar-lo i mira si la tantejada fou bona que estigueren almenys hora i mitja jugant (...) el dos i dos de val durava el que durava i mira com anà la partida que li pagaren, amb 18 o 19 anys, 1000 o 2000 pessetes. De la partida que feren no la pogueren acabar. Jugaven a 55, mà a mà, *Carolinas* i ell (Entrevista a Lorente, n. 13, 2008).

Encara avui, després de finalitzada la primera dècada del nou mil·lenni, podem trobar algun d'aquells homes que van viure l'època d'esplendor de la pilota al frontó del CIMA d'Alfafar jugant alguna partida amb altres bons aficionats al joc de Frontó a mà, els quals no es resignen a veure desaparèixer aquesta modalitat de joc.

¹¹² Es refereix al poble de Tuéjar.

Il·lustració 50. Jugadors i aficionats de pilota al frontó del CIMA (anys 70)
(Font: Imatge cedida per J. Lorente)

José del Milagro Puertes, *Parròquia*

La nissaga dels Parròquies va ser ben coneguda entre els aficionats als esports del poble d'Alfagar. Tant José del Milagro Sales, durant les dècades dels anys 30 i 40 del passat segle xx, com els seus fills i el seu nebot durant les dècades dels anys 50 i 60, van ser jugadors de pilota al carrer i als frontons. Afortunadament, per poder ampliar aquestes dades, contem amb els escrits i les declaracions de Josep Maria Tarazona que va entrevistar i parlar en repetides ocasions amb José Milagro Puertes, personatge sobre el qual centrarem les línies següents. Les dades recollides per Tarazona resulten força interessants si considerem que amb la mort del jugador l'any 2006 va desaparèixer una persona molt significativa dintre del món de la pilota al poble d'Alfagar. El mateix Tarazona ens relata amb un somriure les paraules de *Parròquia* en explicar-li el preparat 'energètic' que prenia abans de jugar les partides: "rovell d'ou amb mistela" (Entrevista a Tarazona, n. 14, 2009).

José del Milagro Puertes, Parròquia, va nèixer a Alfagar en el carrer Sant Antoni, l'any 1926. Fill de Filomena Puertes Puertes i José del Milagro Sales, son pare fou un pilotari de galotxa i llargues que va jugar al Trinquet de Catarroja i altres de la Ribera. La família dels Parròquies han segut grans amants de l'esport, no només de la pilota valenciana sinó també del futbol. (...) Però la pilota a mà ha segut l'esport en què ha transcorregut la trajectòria de José del Milagro Puertes. Des de xicotet ja acompanyava al seu pare als trinquets, o veia com, amb companys d'Alfagar -Ginés o el Reig-, jugaven a llargues en el carrer del Sol amb la pilota de vaqueta o a Galotxa en el carrer, ara anomenat Francisco Baixauli Perelló, amb pilota blanca (Tarazona, 2006a, s/p).

Il·lustració 51. José del Milagro Sales recollint un trofeu al CIMA (anys 40)
(Font: Imatge apareguda al llibre commemoratiu dels 50 anys del CIMA, 2006)

El joc de pilota al carrer que *els Parròquia*, junt amb d'altres jugadors de l'època, practicaven a Alfafar, van anar abandonant-lo per passar a jugar al frontó que des de l'any 1945 va existir al que serien les instal·lacions del CIMA. José del Milagro Puertes, que va jugar al carrer, al trinquet i al Frontó, n'és una mostra de com el joc de carrer a Alfafar es va deixar de practicar per ser substituït per la puixant activitat del joc al frontó:

Començà com molts del poble a jugar en el frontó del Centre Instructiu Musical d'Alfafar, quan el frontó estava al descobert i encara de forma diferent a l'actual. Va jugar quasi sempre en Alfafar, a llargues en Sedaví i en el trinquet de Sant Vicent del Raspeig mentre feia el servei militar. Va fer parella durant molt de temps amb José Llorente i jugà fins quasi els cinquanta anys (Tarazona, 2006a, s/p).

Il·lustració 52. Jugadors al frontó del CIMA: *Panolleta* i *Parròquia* (segon i tercer per l'esquerra), R. López (primer per la dreta) i altres jugadors (Anys 70)
(Font: Imatge cedida per J. M. Tarazona)

Des del primer moment la intensa afició que va demostrar per la pilota i l'estima per la societat musical i les seues instal·lacions, van fer que José del Milagro es convertira en un abanderat del joc de pilota a Alfafar i a la resta de pobles veïns. Al llarg de la seua vida, des de la creació del CIMA, va ser una persona totalment compromesa per la pilota així com per les diverses activitats esportives i culturals que allí es realitzaven.

La gran afició per la pilota a mà va fer que treballara -junt a molts- per la construcció del frontó i va cuidar-lo durant anys com si fora seu. I ho era. L'estima per la societat, el seu mobiliari, les instal·lacions, fins i tot, era exagerada. D'ell ens hem de quedar amb la seua contribució a la pilota, amb el suport als músics, a totes les iniciatives relacionades amb l'esport, al Billar, a la Penya Taurina, a la Penya de Frontenis, a l'Escola, a la Comissió Femenina i altres associacions que han integrat o integren este centre. Per tot axó, s'ha guanyat el reconeixement de la globalitat. Tenia sobretot un orgull, haver estat membre de la colla d'apujadors i envasadors. L'Ajuntament d'Alfafar li va atorgar una insígnia en els Premis del 9 d'Octubre de l'any 2000 com a representat de la mateixa colla. La condecoració obtinguda està exposada al saló del centre. Ell mai va sentir que era només seua. El sentit d'allò col·lectiu, de ser una pega d'un entramat, de donar-ho tot per una idea de pertanyença estava present en totes les seues accions i actes. Sense res a canvi (Tarazona, 2006a, s/p).

<i>Cens de jugadors d'Alfafar</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
<i>Serafí</i> (Bautista Alonso)	1900	x			
<i>Roquet</i> (José Sales)	1900	x			
<i>Sastre</i> (Juan Bautista Ruiz)	1900	x			
<i>Ricardo el de Sardina</i>	30		x		
<i>El tio Cerveró</i>	30		x		
<i>El tio José Parròquia</i> (José del Milagro Sales)	30-40	x	x	x	darrere
(Ginés)	30-40	x			
<i>El Reig</i>	30-40	x			
<i>El Sabateret</i> (José Martínez Ferriols)	45-55		x		davant
<i>El Chato de Batisto</i> (José)	50-60		x		darrere
<i>Tarzan d'Alfafar</i> (Manolo)	50-60		x	x	mitger
<i>Minguet</i> (Enrique)	50-60		x		davant
<i>L'Ataüteret</i> (Francisco Bort Micó)	50-60		x		darrere
<i>Fèlix, el Poll</i>	50-60		x		darrere
<i>Pepe Parròquia</i> (Josep del Milagro Puertes)	50-60	x	x		darrere
<i>Andreu Parròquia</i> (Andreu del Milagro Puertes)	50-60	x	x		darrere
<i>Pepe Parròquia</i> (nebot de José del Milagro Sales))	50-60	x	x		darrere
<i>Lluís l'Espardenyer</i>	50-60		x		darrere
<i>El Pateu</i> (José Albiach)	50-60		x		darrere
<i>Jaime el Xurret</i> (Jaime Lorente Solaz)	50-60		x		darrere
<i>José el Xurret</i> (José Lorente Solaz)	50-60		x		darrere
<i>El Blanquillo</i> (Paco)	50-60		x		darrere
<i>Bienvenido</i> (Bienvenido Martínez Benau)	50-60	x	x		darrere
<i>Dule</i>	60		x		darrere
<i>Martín</i>	60		x		davant
<i>Juanillo</i>	60		x		davant
<i>Ramon</i>	60		x		darrere

Taula 18. Cens de jugadors de pilota d'Alfafar
(Font: Elaboració pròpia)

3.3.5. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Llargues	Fins als anys 50	Carrer del Sol	Sí	Traure	3x3	Joc amb ratlles		Vaqueta i badana
Galotxa antiga	Fins als anys 30	Carrer Francisco Baixauli Perelló	Sí	Ferida		Joc amb ratlles		
A paret	Fins als anys 50 (per xiquets)	Sequer de Gosti Sequer d'Esquefa	No	Traure	Segons pacte	Jugar de bo contra la paret		Drap o badana
Frontó	Des de 1945	Frontó del CIMA	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	31 o 41 punts	Tec
	Des de 1977	Frontó del Centre Cultural Recreatiu	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	31 o 41 punts	Tec

Taula 19. Modalitats de joc catalogades a Alfafar
(Font: Elaboració pròpia)

3.4. Benetússer

Si bé a Benetússer es va jugar a pilota durant el primer quart del segle XX, les fonts que així ho acrediten, tant les de caràcter documental com les orals, són pràcticament inexistents i ens aporten molt poques dades al respecte. Un d'aquests testimonis és el referit per Ricardo Escrivà Casañ¹¹³, qui amb una lucidesa certament desconcertant, ens ha aproximat als aspectes del joc que recorda.

El que tinc que contar del joc de pilota a Benetússer conegut per mi, és a dir, de 80 anys llarg cap ací, va nugat, naturalment com totes les coses de esta vida, a l'evolució de la història dels pobles. Naix el joc de pilota en Benetússer però no n'hi han dades perquè no està formalitzada en cap institució el joc de la pilota; el futbol sí que ha tingut la seua filiació en les federacions, en clubs, però la pilota no... La pilota naix com una vocació del poble. Estem parlant de fa 100 anys en arrere quan en les cases pràcticament no n'hi havia res que distraiguera a la gent: Benetússer sense ràdio, sense quasi bicicletes, res... (...) Jo he de reconèixer que des de que tinc ús de raó he vist evolucionar molt, i molt favorablement, els condicionants de la vida: hi ha més cultura, jo he conegut un poble que anava descalç, quasi tots anaven sense espadenyes, era la misèria absoluta; i eixa gent com se tenia que valdre de coses? Doncs de res, nosaltres començarem jugant a futbol amb pilotes de drap ací en la plaça aquesta de l'Església (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Pel que fa a les referències escrites, l'única que hem trobat ha sigut la que apareix en el llibre *Topografía médica de Benetússer*¹¹⁴. En el capítol XIII ("Característica individual i local de l'habitant de Benetússer"), hi ha un apartat de festes en el qual figura la referència següent: "El joc de pilota no està oblidat, i el solen practicar algunes vegades enmig dels carrers" (Navarro, 2000, p. 225).

Així doncs, tota la informació que seguidament exposem sobre el poble de Benetússer té el seu origen en les fonts orals consultades.

3.4.1. El joc al carrer

A Benetússer, a més de la modalitat de Llargues que practicaven els adults als carrers que seguidament exposarem, cal destacar que el joc a la paret al que habitualment jugaven els xiquets no era pràctica exclusiva dels més menuts sinó que també va ser propi dels adults:

Ja de xiquet jugàvem a pilota els xicons de l'edat, i en la paret que hi havia prou d'espai no sols jugàvem els xiquets sinó que jugaven els pares i els amics. Eren partides amb Juan, Bautista, *el tio Manyà*... tots jugaven (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

¹¹³ Ricardo Escrivà Casañ, nascut l'any 1923 a Benetússer, per la seua avançada edat i excel·lent memòria, va aportar importants dades sobre el joc de pilota en aquest poble.

¹¹⁴ *Topografía médica de Benetússer*, retracta el Benetússer de l'any 1927 vist pel doctor Navarro. Aquest treball va guanyar el Premio Röel de Topografías Médicas l'any 1927, que atorgava l'institut Mèdic Valencià. Pel seu interès va ser publicat l'any 2002 per l'Ajuntament de Benetússer.

Els xiquets

Als carrers de Benetússer des de principis de segle passat el futbol va aparéixer com un important rival de la pilota valenciana entre els diferents jocs practicats pels xiquets de l'època. Si bé, inicialment, la pilota era el joc preferit i més practicat pels menuts, amb el pas dels anys el futbol, junt amb les curses de bicicletes, va anar guanyant terreny i es va convertir en un important element que va contribuir a la desaparició del joc de pilota als carrers. Escrivà recorda que l'actual plaça Cardenal Benlloch era, per als xiquets de principis de segle, el terreny de joc per excel·lència on jugaven a pilota a la paret de l'església:

I jugàvem a pilota naturalment, abans que a futbol. El futbol s'implanta després. Per a mi la marginació de la pilota és deguda al naixement d'altres esports. La vocació de la població anava buscant altres novetats: començaren a entrar bicicletes en Benetússer, ja es feien carreretes de bicicletes; es començà a jugar a futbol ací en aquesta plaça de l'Església, que és la mare de tots els jocs de Benetússer. La paret de l'església era el nostre frontó, tots els jocs es desenvolupaven ací, i clar, si el xiquet juga en la seua infància és molt positiu perquè els jocs ens condueixen, vulguem-ho o no, a anar millorant el nostre estatus: si has jugat amb uns xiquets i has perdut per tres tantos a l'altra intentes almenys empatar, no t'agrada perdre. Cal contemplar la qüestió dels esports com una cosa molt necessària, molt necessària, per a mi és la base essencial del moviment de la vida (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Il·lustració 53. Plaça de l'Església (Benetússer)
(Font: L'autor, 2008)

Pel que sembla, la paret de l'església i la del castell, tots dos edificis confrontants i ubicats a l'actual plaça Cardenal Benlloch, van convertir-se en la principal paret on jugaven a pilota el menuts perquè ningú no els recriminava sovint ni els feia fora. Tan sols existien els comentaris relacionats amb el respecte que el veïnat considerava que es mereixia el temple:

(...) a la plaça de baix hi havia menys possibilitats per a jugar perquè hi havia tota una part ocupada pel castell, baix eren tot cases habitades i molestaves, l'única cosa que passava ací és que de vegades tiràvem la pilota a la paret de l'església i les dones que passaven ens ho recriminaven – Eh! No teniu altre lloc on jugar? Ací a què veniu? No sabeu que açò és l'església? Nosaltres continuàvem, perquè on anàvem a anar, era una manera de fer oposició, que cal contemplar-ho també per afavorir a l'interés de la situació, de cada situació (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

A diferència d'aquell espai on els era permès el joc, quan intentaven jugar a les parets de les cases sempre es trobaven amb les queixes del veïnat:

No, perquè eixia l'ama de la casa i ja ho saps: ens tirava poals d'aigua, ens feia el que fóra amb tal de desallotjar-nos. I aleshores a la paret jugàvem en la paret del castell que encara estava edificat i en la paret de l'església (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Escrivà encara recorda amb nitidesa com jugaven a paret en aquella plaça i reflexiona subtilment sobre la importància cultural del joc en el poble de Benetússer. Volem destacar que en les seues paraules resulta sorprenent la consideració que fa del joc de pilota com a fet decisiu en aquella època pel valor educatiu que comportava la seua pràctica: “ens ensenyava a contar”:

Jugàvem amb una ratlla en la paret a un poc més d'un metre i una altra a terra a 4-5 metres, quan treies la pilota tenia que sobrepassar eixa ratlla, després ja no, però la primera, la treta de la pilota tenia que sobrepassar eixa ratlla. Jugaven a 15 net, 30 net, val net i tanto, i això ens ensenyava a contar, el que no apreníem a l'escola, perquè en aquella època molts xiquets eixien de l'escola sense aplegar a saber llegir ni a saber de números. Estem parlant dels anys 20, de fa vuitanta i tants anys que jo anava a escola. I jo he tingut el privilegi de poder recordar des de que començava a caminar als nou mesos, i recorde escenes de quan encara anava a arrastrons pel corral: paraules de ma mare, paraules de m'abuela... I això em fa pensar que allò importantíssim del joc de pilota, que s'ha perdut definitivament en Benetússer, com a memòria històrica necessària tindria una revalidació, perquè ens va ensenyar a contar, 15 net, 30 net, val net. Perquè en aquell temps s'aprenia més cantant i jugant que en les escoles, moltes d'elles les inventàvem nosaltres, el món no ens oferia ninguna possibilitat de res; inclús quan li volíem regalar algo a alguna xica, que era molt difícil, parlar amb una xica era algo increïble, la cultura no ho permetia... Encara recorde jo un dia que estàvem asseguts després d'una partida de pilota ahí a la porta de l'església i s'asomaren 3 o 4 xiques per eixe cantonet a mirar-nos... i al remat s'alçà un d'ells, cabrejat, i digué – si no se n'aneu d'ahí li ho diré ta mare! No ens podien ni mirar. Jo tindria 5 o 6 anys. Tot això ve a revalidar la meua idea de que no deguem d'oblidar a què ens deguem, la pilota és un principi cultural, la pilota a paret i la pilota a Llargues (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

A més de la plaça, Alonso¹¹⁵ també recorda que es jugava a altres llocs i com els veïns eren certament tolerants amb el joc a la paret dels més menuts:

¹¹⁵ Juan Alonso Ridaura, nascut a Benetússer l'any 1933, és fill d'un dels pocs jugadors de pilota dels quals tenim referència en aquest poble.

Hi ha dos puestos, ahí on està l'institut hi havia un solar que allí se jugaven partidas en l'estiu perquè allí pegava l'ombra. Després el que és l'ermita de l'institut allí hi havia un sequer que l'amo i l'ama eixien algunes vegades –Xiquets, que ara estan dormint, no jugueu ací! – sinó allí metrallàvem la paret a patades. Açò en este sector del poble; en altre sector del poble ja no ho recorde si també feien partidas (Entrevista a Alonso, n. 16, 2008).

Les piloteres

Malgrat que Benetússer era un poble en què algunes dones, principalment al carrer Sant Roc, es dedicaven a la fabricació de pilotes de pell blanques (entrevistes a Alonso, Casañ i Escrivà, 2008), les possibilitats econòmiques de principi de segle eren tan baixes que l'adquisició d'aquelles pilotes per part dels xiquets sovint resultava un capritx inassolible:

El cas és que moltes vegades no podíem comprar la piloteta En Benetússer hi havia dones que feien pilotes i les venien; eren pilotes de pell blanca, i aquelles pilotes en els anys 20 costaven 10 cèntims, però, qui tenia 10 cèntims per comprar-les? Estaven ahí en el carrer Sant Roc que era la segona sucursal nostra, la seu era la plaça de l'Església que era la plaça de dalt (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Davant la pobresa que impossibilitava la compra de pilotes, “la de vaqueta això era una cosa prohibida, no n'hi havia diners per espardenyes”, ens diu Alonso (Entrevista n. 16, 2007), els xiquets aguditzaven el seu enginy i de la mateixa manera que es fabricaven els balons per a jugar a futbol també es feien les pilotes per a poder jugar a la paret.

Les compràvem a eixes senyores, però com no teníem els 10 cèntims procuràvem fabricar-nos-les nosaltres; que no botava com l'altra i tot això però, que tenies que fer... També féiem els balons de drap amb cordells lligats i apretats. I també per als balons recorriem als carnisers i les vegigues dels porcs ens les donaven, nosaltres les unflàvem amb la boca perquè aleshores no hi havia bombes d'unflar de bicicleta, després les nugàvem i amb eixe balonet jugàvem però amb compte perquè rebentava enseguida (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Escrivà encara recorda que les construïen imitant les dones que en feien al carrer de Sant Roc: “Ai! pues així, enrotllant tiretes de drap, tiretes de drap, tiretes de drap... No veus que nosaltres véiem com les feien elles?” (Entrevista n. 15, 2007).

Durant els anys 30 les pilotes ja es podien comprar als venedors ambulants o a les tendetes que subministraven llepolies als més menuts:

(...) eren de pell, les venien en qualsevol puesto; la cacauera, un home que venia pipes i altres coses; corries a casa a per una espardenya i li la canviaves per alguna cosa. -Mecheros, palillos pa los forasteros!, i de seguida correuent li portaves una espardenya i te donava regalíssia, puromoros,... (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Segons el mateix Escrivà, a Benetússer hi havia prou dones que tenien la fabricació de pilotes com una important font d'ingressos. De vegades, la pobresa generalitzada que existia a l'època i la necessitat de cobrir les necessitats més bàsiques, aguditzaven l'enginy, i l'afany per estalviar materials en la construcció de les pilotes feia que algunes d'aquelles dones alteraren la qualitat de la pilota final:

(...) a Benetússer hi havia algunes dones que ne feien i algunes que enganyaven a la gent: no les feien tan ben fetes. Algunes agarraven una piloteta dels arbres aquells que hi havien, els plataners, i ja tenien la forma i sobre allí liaven i sobre això la pell damunt cosida (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

El carrer Sant Roc

Aquest carrer considerem que va tenir una important relació amb el joc de la pilota: a més de les diferents dones que hi vivien i que es dedicaven a fer pilotes¹¹⁶, era un dels pocs carrers del poble on es jugava a pilota a la modalitat de Llargues. Escrivà en fa una clara descripció de l'ambient que habitualment regnava al carrer:

El carrer Sant Roc per a mi era un carrer que tenia una calidesa humana..., anem a dir-ho així, perquè allí hi havia de tot, però als xiquets se'ns acollia molt afablement. Molts dels xiquets amb els que jugava eren del carrer Sant Roc; jo la majoria d'amics que he tingut al llarg de la vida han segut fills del carrer Sant Roc, que desgraciadament ja han mort tots i m'han deixat a soles, però que li anem a fer... I el carrer Sant Roc tenia eixa peculiaritat. Se feia alguna partida de pilota a llargues, perquè allí no hi havia frontó de ninguna espècie. Hi havia cases a dos bandes del carrer però en la banda d'ací de la dreta entrant d'ací cap allà, aplegava un punt que hi havien cinc o sis plantes baixes a lo sumo i després ja era camp. I en canvi la part d'enfront tenia cases en una prolongació prou llarga i allí hi havia dos eres de secar els productes del camp, que ara no n'hi han, hi havia una figuera també. I allí nosaltres jugàvem a la figuera i en les eres jugàvem també a pilota i coses d'eixes, als jocs nostres. I el carrer de Sant Roc era un carrer molt peculiar perquè les dones, a part de que se jugava alguna partida de vesprada al carrer sant Roc on estava cobert a dos bandes (*es refereix a les cases*)¹¹⁷, més cap allà del carrer les dones s'assentaven en tauletes de quatre en quatre i jugaven al burro, era una manera d'elles de passar-se un poc; com tenien tot el sol de la vesprada allí estaven molt bé. I guarde molts bons records del carrer Sant Roc. Les xiques d'allí i nosaltres teníem una relació prudencial però teníem una relació, i fora de les xiques del carrer de Sant Roc ja no existia res (Entrevista n. 15, 2007).

A més del carrer Sant Roc el joc de pilota també va practicar-se a altres carrers de Benetússer com són l'actual carrer Doctor Perpinyà i el carrer Marià Benlliure, conegut antigament amb el nom de carrer de l'Hostatgeria¹¹⁸. A més d'aquests tres carrers esmentats en els quals era on més freqüentment es jugava a pilota, el joc també es produïa a d'altres carrers d'una manera més ocasional:

¹¹⁶ Aquestes dones “en 1920 ja eren dones de 50 o 60 anys d'edat” (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

¹¹⁷ La cursiva és nostra.

¹¹⁸ El carrer de l'Hostatgeria rebia aquest nom “perquè allí estaven els porters del castell: els estatgers” (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Sí, això no vol dir que en qualsevol puesto a lo millor muntaven una partideta, saps?, perquè en el carrer Major també se n'ha fet alguna però menys. Hi havia més vocació en aquestos carrers (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Les pilotes que utilitzaven els adults en el joc a Llargues eren, segons Escrivà, les de vaqueta normalment, però de vegades també es jugava amb pilota de pell blanca:

I amb pilota de pell blanca senzilla. Perquè clar, tots no podien comprar una pilota de vaqueta i cadascú es conformava amb el que podia. Nosaltres jugàvem amb una pilota de drap perquè no podíem comprar una pilota que valia 90 cèntims, i això era molt (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Sorprenentment, i malgrat que no tenim altres referències que puguen corroborar aquesta dada, el mateix Escrivà afirma que al carrer de Sant Roc també es feien pilotes de vaqueta.

Il·lustració 54. Carrer Sant Roc (Benetússer)
(Font: L'autor, 2008)

Les partides

Basant-nos en la informació oral obtinguda, el joc de pilota a Benetússer era de caràcter molt poc formal i no va assolir la importància social que va tenir a altres pobles de la comarca. Les partides, amb un caràcter totalment espontani i fonamentades tan sols en el plaer del joc pel joc, lluny de l'expectació que en altres pobles provocaven, degueren ser fets puntuals sense més transcendència que l'efímera del moment del joc. De les diferents persones entrevistades sols tenim referències que es jugara a la modalitat de Llargues.

Els jugadors, normalment s'enfrontaven dos contra dos, vestien amb la mateixa roba que portaven en tornar del treball i a les mans no portaven cap protecció. No tenim constància que existiren travesses de tipus econòmic entre jugadors o entre els espectadors:

No, jo no he conegut això mai, no he arribat a captar. Que se jugaren ells el cafè i això sí, perquè entones la costum era, inclús quan jugaves a les cartes, jugar-se el cafè, jugar-se la copa. El que perdia pagava (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Tampoc no tenim constància que existira cap persona en concret que realitzara les tasques de marxador. Hem de suposar que, bé els mateixos jugadors o de manera espontània algú del públic, es feien càrrec de la marxa de la partida. En preguntar-li si existia algun marxador al poble, Escrivà contesta:

No, tenien espectadors allí que influïen, saps el que el vull dir? Oficialment, oficialment és que no ha hagut mai res que protegira a la pilota de Llargues ni de frontó perquè no ha existit. I entones era una cosa incontrolada però efectiva perquè es jugava (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Les partides, freqüentment improvisades, no tenien gaire espectadors i eren disputades a la vesprada als carrers de terra en períodes en els que la climatologia no era adversa:

Els horaris d'entones..., en l'estiu la vesprada és més llarga i és més aconsellable jugar més tard. En l'hivern, en aquells temps, a les 5 de la vesprada de l'horari d'entones era de nit. En l'hivern es podia jugar els dies de festa, els diumenges. Comprens? Perquè entre setmana si anaven a treballar pues quan acabaven ja era de nit; ara, en l'estiu a les 9 de la nit, d'aquell horari parle, encara hi havia claror per a acabar la partida (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Alonso (Entrevista n. 16, 2007), encara recorda que de vegades els jugadors que feien la partida els caps de setmana als matins eren aquells que simpatitzaven poc o gens amb l'assistència als oficis religiosos. Així mateix destaca les partides que disputaven els adults a la paret de l'era els dies que havia plogut i el joc resultava impossible als carrers plens de fang:

No, això era... el dia que els pareixia bé jugaven, era un dissabte o un diumenge de matí, que els homes alguns no se n'anaven a missa perquè entones estaven les divisions d'opinions i... – A fer partida!- i feien la partida ací o la feien ací en ma casa o la feien allà al sequer. Al sequer normalment la feien quan plovia, perquè com era un sequer d'atovons. Jugaven a paret, sí, sobre la paret. Entones clar, hi havia fang en el carrer i no podien, pues a jugar allà. I anaven a dir-li (*es refereix al veí de la casa*)¹¹⁹ –Mira, que anem a fer una partida ací perquè allí en el carrer no podem – i l'home deia –A mi quan me molesta més és per la vesprada (Entrevista a Alonso, n. 16, 2007).

Tant les dones, per la masculinitat a la qual sempre ha estat vinculat el joc de pilota, com les autoritats locals, per la seua separació d'estatus social amb els homes que jugaven, no assistien a les partides:

¹¹⁹ La cursiva és nostra.

Normalment la dona no incidia molt per cultura, per principi cultural, en les coses que promovien els homes. No estava ben vist això. Comprens? La dona no podies evitar que s'asomara a la finestra, pel balcó, però sempre amagada. No és que no sentira atracció per vore, - mira a Pepet, mira a..., - però la dona ha estat molt, molt molt marginada, terriblement marginada (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Il·lustració 55. Carrer de l'Hostatgeria (Benetússer)
(Font: L'autor, 2008)

La desaparició del joc

Resulta difícil establir una dècada concreta durant la qual el joc de pilota va desaparèixer a Benetússer. Les dades obtingudes no són coincidents pel que fa a aquest aspecte. Mentre que en una primera tesi, Escrivà no dubta a afirmar que abans de la guerra ja no es jugava a pilota a Benetússer: “abans de guerra ja no es jugava, el futbol s'havia apoderat ja de la mentalitat de tots, la pilota havia anat desapareguent i quedant com a part de la història” (Entrevista n. 15, 2007). Durant aquells anys de principi de segle xx, altres esports van irrompre amb força a Benetússer i contribuïren a la finalització del joc als carrers:

No, es jugava a Llargues i jo coneguí pocs anys que es jugara als carrers a Llargues perquè poc a poc anà guanyà terreny el futbol, també muntaren tennis al que jugaven principalment xiques, que jo recorde, o és que jo no anava més que a vore les xiques (*riu*)¹²⁰ perquè clar, és que era un fenomen molt atractiu perquè aleshores que una senyora ensenyara els tobillos era quasi impossible: teníem que anar ahí als quatre cantons on parava el tramvia per a vore quan es pujaven la falda per a pujar a l'estribo; i estàvem allí tot el matí o tota la vesprada, segons el temps que tinguérem, mirant el tobillo de les dones, la pantorrilleta..., i clar estes xiques jugaven a tennis ahí en la carretera en un solar que el tancaren, i anaven amb la clàssica faldeta de jugar al tennis i això era molt atractiu (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

¹²⁰ La cursiva és nostra.

No podem deixar de considerar una segona tesi en base a les dades obtingudes de l'entrevista a Alonso, el qual afirma que ell encara va veure jugar a Llargues, encara que ocasionalment, als carrers de Benetússer. Si considerem que Alonso és nascut l'any 1933 no resulta gens improbable que durant la dècada dels anys 30 i principis dels 40 encara es jugara a pilota als carrers.

Amb tot, el que sembla indiscutible és que abans dels anys 50 el joc va desaparèixer definitivament a Benetússer i pràcticament no van quedar vestigis del seu pas per la història local.

3.4.2. Els jugadors

No ha resultat fàcil confeccionar una relació de jugadors de Benetússer. Per les declaracions dels entrevistats tan sols podem fer una aproximació als noms d'aquells homes que van jugar a pilota als carrers d'aquest poble. Encara que en el cens s'indica que tots jugaven al carrer, no tenim dades per poder afirmar que jugaven a Llargues però tampoc podem negar-ho categòricament. El ben cert és que Alonso (Entrevista n. 16, 2007) sols els va veure jugar a frontó a la paret de l'era abans esmentada i mai no els va conèixer jugant a Llargues als carrers del poble.

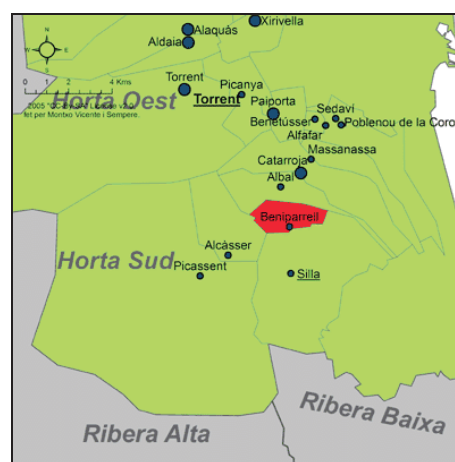
<i>Cens de jugadors de Benetússer</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
Juan <i>l'Evangelista</i> (J. Ferriol Martínez)	30-40	x			
Rodolfo <i>l'Evangelista</i> (R. Ferriol Martínez)	30-40	x			
Antonio <i>l'Evangelista</i> (A. Ferriol Martínez)	30-40	x			
Ramon <i>l'Evangelista</i> (R. Ferriol Martínez)	30-40	x			
Paco <i>el Bañó</i> (Francisco Bañó Francés)	30-40	x			
Cristobal <i>el Rabosa</i> (Cristobal Baixauli)	30-40	x			
Fernando <i>el Rabosa</i> (Fernando Baixauli)	30-40	x			
Juan Alonso López	40-50	x			
Germán Bañó Francés	40-50	x			

Taula 20. Cens de jugadors de pilota de Benetússer
(Font: Elaboració pròpia)

3.4.3. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Llargues	Fins els anys 30 - 40	C/ Sant Roc C/ Dr. Perpinyà C/ Marià Benlliure C/ Major	Sí	Traure	2x2	Joc amb ratlles		Vaqueta i badana
A paret	Fins els anys 40-50	A la paret de: - l'església - el castell Al sequer i descampat que hi havia on ara està l'institut	No	Traure	Segons pacte	Jugar de bo contra la paret	A jocs (imitant el tanteig de les Llargues jugades pels adults)	Badana o drap

Taula 21. Modalitats de joc catalogades a Benetússer
(Font: Elaboració pròpia)

3.5. Beniparrell

Beniparrell ha estat un dels pobles on menys informació, tant de caràcter documental com oral, hem pogut arreplegar al voltant del joc de pilota. La manca d'arxiu local així com la inexistència de qualsevol publicació que poguera documentar algun aspecte relacionat amb el joc de pilota o la vida al poble durant els inicis del segle passat han determinat que la informació que seguidament oferirem estiga elaborada únicament a partir de les entrevistes realitzades. A més, cal destacar que el fet de trobar persones a les quals poder entrevistar ha esdevingut una tasca difícil; els pocs habitants del municipi i la mort d'aquells de més edat que van tenir relació amb el joc de primeries del s. XX, ha suposat que les dades obtingudes a partir de les entrevistes als jugadors Alberto Delhom¹²¹ i Aurelio Alcoy¹²², bàsicament estan referides al que podríem considerar la segona època del nostre estudi.

3.5.1. El joc al carrer

Al Beniparrell de la primera meitat del segle XX, amb carrers de terra i molt poc transitats, segons les declaracions de Delhom, el joc a paret era practicat generalment pels més menuts, però també hi havia homes que jugaven:

A paret jugaven alguns majors però normalment els xiquets. Féiem una ratlla en la paret i li pegàvem per dalt la ratlla. Jugàvem normalment a 30 o 40 i la pilota era de badana (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Com en altres pobles, també a Beniparrell hem descobert una mostra de la incomoditat que suposava la pràctica del joc a paret i de les mesures que conseqüentment s'adoptaven; es tracta de les 16 franges de ciment disposades paral·lelament i de manera vertical que encara avui existeixen al carrer Santa Bàrbara, concretament en una de les parets laterals de l'església (il·lustració 56).

Cal pensar que a més d'evitar les molèsties que pogueren derivar-se de la pràctica de la pilota en aquesta paret durant la celebració dels oficis religiosos, possiblement el caràcter sagrat de la capella i la serietat amb la qual s'associava aquest indret davant el tarannà distès i lúdic del joc de pilota, també va ser un aspecte que va influir en la construcció d'aquest element que tenia per objecte impossibilitar el bot regular de la pilota i amb això aconseguir que allí no es jugara a pilota.

¹²¹ Alberto Delhom Costa, nascut a Beniparrell l'any 1936, va ser jugador de pilota i durant 9 anys va exercir el càrrec de president de Galotxa a la Federació Valenciana de Pilota.

¹²² Aurelio Alcoy Zaragoza, nascut a Beniparrell l'any 1930, va ser jugador de pilota "de segona" (segons es qualifica ell en comparar-se als jugadors més destacats de Beniparrell).

Il·lustració 56. Detall de la paret de l'església al carrer Marjal (Beniparrell)
(Font: L'autor, 2008)

També els veïns de les cases on es jugava a paret solien proferir queixes molt sovint. El propietari de la botiga on compraven les pilotes era un cas singular, en considerar que els seus renecs possiblement hagueren suposat la pèrdua de clients, mai no va queixar-se:

Ací, en este carrer¹²³, enfront de ma casa se jugava a paret i hi havia una família que era prou... Allà dalt també hi havia un carrer¹²⁴ on es jugava, allí jugaven els majors normalment, és al començament del carrer Santa Bàrbara, allà a la carretera... Allí igual se jugava a Llargues que a paret, i com la paret era de l'amo de la tenda pues no els enviava, perquè per alguna pilota que compraves s'aguantava (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Tenim així que els carrers de Beniparrell on es jugava freqüentment eren: el carrer de Santa Bàrbara, el carrer Marjal i la plaça del Baró. Pel que fa al joc que va practicar-se al poble trobem que, a més de l'esmentat joc a paret, del qual gaudien alguns dels adults, es jugava a la modalitat de Galotxa i a Palma.

A la plaça del Barón se jugava a Galotxa, al carrer santa Bàrbara per l'església se jugava a Palma i també en el santa Bàrbara, i allà en la carretera també a Palma. I després contra la paret fins que eixia l'ama i t'enviava... (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Malgrat la petitesa del poble i els pocs carrers que el conformen, si considerem que al llarg del segle passat es jugava a diversos carrers i a diferents modalitats, podem intuir que el joc de pilota degué ser una afició molt arrelada entre els homes de Beniparrell. Un exemple del fervor que existia per les partides de pilota el trobem en el fet que els caps de setmana que

¹²³ Es refereix al carrer Blasco Ibáñez.

¹²⁴ Es refereix al carrer Marjal.

els jugadors de Beniparrell jugaven a altres pobles, quasi tots els diumenges, un camió transportava els seguidors de l'equip al poble on es disputava la partida.

Jo he aplegat a anar en un camió a jugar a Montserrat, a Alberic, a Alcàsser, a Picassent. I els xiquets, jo era dels poquets xiquets que tenia afició i si me deixaven pujar al camió..., pagaves una pesseta o el que fóra i se n'anàvem a vore jugar (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Il·lustració 57. Plaça del Baró (Beniparrell)
(Font: L'autor, 2014)

La tònica general pel que fa a la rivalitat que existia amb altres pobles de la comarca o comarques veïnes estava determinada per les modalitats de joc que es practicaven als diferents pobles. Tant és així que, pobles veïns com Albal o Catarroja, malgrat la seua ubicació i proximitat geogràfica a Beniparrell, no van considerar-se mai rivals perquè les modalitats de joc que en aquells es practicaven eren diferents a les practicades a Beniparrell.

Rivalitat contra Albal no, que jo recorde no, Albal i Catarroja no tenien equip, venien d'Alfagar, en Albal hi havia més afició al frontó. Catarroja no sé si vingué alguna vegada, jo crec que no venia... Això sí, a Catarroja hi havia dos trinquets. Jo he jugat allí en el trinet de Perales. Anàvem al trinet, el futbol valia dos pessetes i el trinet una, i pujàvem dalt i des d'allí véiem les dos coses. Per això no jugaven al carrer perquè allí tenien el trinet (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Les partides

Malgrat que les partides importants entre jugadors locals contra jugadors i equips d'altres pobles es jugaven els caps de setmana, principalment els diumenges a la vesprada, en algunes ocasions, de dilluns a divendres també es jugaven encontres de menor importància.

Ací fa 50 o 60 anys es jugava al carrer a la plaça del Baró. Jugava gent d'Alcàsser, de Montserrat..., de tots els pobles. Tots els diumenges hi havia partida, tots els diumenges de vesprada. (...) Jugàvem a Galotxa, però jugàvem a tants, així com ara juguem com si fóra el trinet a passar per dalt corda, abans era a ratlles. En Beniparrell hi havia molt bons jugadors! (Entrevista a Alcoy, n. 18, 2009).

Il·lustració 58. Carrer Marjal (Beniparrell)
(Font: L'autor, 2014)

La partida més important, la celebrada diumenge a la vesprada, va tenir durant molts anys a *Paco Polit* com a organitzador o, tal i com diu Delhom, “comboiant”:

Diumenge per la vesprada. Venia Alfafar o venien..., este Paco Polit s'encarregava de les partides, era el comboiante, el que les comboiava. Beniparrell era un dels pobles que guanyava a quasi tots, quasi tot sempre... (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Aquest “comboiant”, a més de l'afició a la pilota, la qual no podia practicar per una discapacitat física en una cama, tenia altra important motivació en el fet d'organitzar les partides: era el seu hàbit d'apostar diners a les partides que organitzava. “Eixe es jugava diners a favor d'uns o altres i els altres apostaven i així passaven el temps” (Entrevista a Alcoy, n. 18, 2009). Com era habitual als pobles, eren els mateixos jugadors els que solien realitzar les funcions de marxador a les partides, però tot i així, a Beniparrell també van existir homes que van assumir amb més freqüència la tasca de marxar.

Hi havia un home que li deien el tio José *el Monyò*, era molt bo perquè entones el carrer estava molt mal i si tiraves la pilota on no botava bé marejaves al contrari. (...) Hi havia un altre que marxava, Paco *el Polit*, l'home marxava molt bé i quan era una partida de compromís que jugaven poble contra poble i venien de fora eixe era fixe. Després, moltes vegades marxàvem nosaltres (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Com hem vist, sembla ser que en aquesta petita comunitat conformada pels jugadors i aficionats de pilota de Beniparrell, cadascú desenvolupava el seu paper, ja fóra com a jugador, marxador, comboiant o simple espectador. També cal fer referència a la figura de *Pepe l'Obrer*, que a més de fer de marxador, era la persona que guardava les pilotes de vaqueta amb les quals es jugava a Galotxa i que, a més a més, s'encarregava d'intentar recuperar aquelles que quedaven perdudes a les teulades.

Hi havia un home que li deien el *tio Pepe l'Obrer*. Eixe tenia les pilotes, es jugava ja amb pilotes de vaqueta. Eixe home s'encarregava de dur les pilotes, de conservar-les, de treure-les i després pujar a les teulades i les que s'encalaven arregar-les. No cobrava un duro, ho feia per altruisme, per afició (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Del record que té Delhom dels seus inicis com a jugador al joc de la Galotxa al poble, així com d'alguns detalls de la modalitat de Galotxa a ratlles a la qual es jugava aleshores¹²⁵, ens dóna testimoni el paràgraf següent:

Es jugava a la Galotxa però a ratlles. Era ferir igual que la Galotxa per dalt de la corda, però després era a ratlles, on parava la pilota allí tenies que ratllar, com les ralles d'ara, però així com en les ratlles d'ara se trau, se fa la treta directa, allí no, allí se feria contra la paret. Hi havia un galotxer i un bot. Jugaven quatre per equip. Jo jugava on me deixaven. Quan començaven si els faltava algú agarraven els joves i els que havíem en aquell temps es ficàvem (Entrevista n. 17, 2007).

Alcoy ens parla del joc a paret que ells anomenaven “jugar al rebotat”, i del joc a Palma, així com els llocs on els practicaven:

Els joves jugàvem a tot, igual jugàvem “al rebotat” que diguem, que és com si fóra el frontó. Jugàvem ací en l'església i ací en el cantó del casino. I ací (*es refereix al carrer Marjal*)¹²⁶ jugàvem a Palma treure: te la botaves i li tiraves a amagar-la o a posar-la per dalt de la parada si podia ser (Entrevista n. 18, 2009).

Encara que sembla paradoxal, tal i com ens explica Delhom, un dels fets que possiblement més va influir en l'abandonament de la pràctica del joc als carrers de Beniparrell va ser l'inici de la participació de l'equip local en les competicions oficials que al llarg de la dècada dels anys 70 van començar a realitzar-se.

Quan entraren en el campionat de pilota, començàvem a jugar al carrer i la gent en vegada de fer partides anava a vore la partida. Si hi havia una temporadeta que no hi havia partida oficial, se jugava en el mateix carrer, se feien algunes partides..., com si seguera partida oficial (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

¹²⁵ Ens referim al període dels anys 50 endavant, època durant la qual va jugar l'entrevistat.

¹²⁶ La cursiva és nostra.

Estem segurs que a aquest darrer fet cal afegir la baixa quantia econòmica de les travesses que es realitzaven durant les partides, així com la resta d'aspectes comuns a la resta de pobles que van contribuir a la desaparició del joc.

Il·lustració 59. Jugadors de Beniparrell
Drets, d'esquerra a dreta: Aniceto *el Zurdo*,
Emílio. Ajupits, Albert i Pepe (president del club)
(Font: Imatge cedida per A. Delhom)

3.5.2. El frontó

A Beniparrell també va existir un frontó que, si bé no va eclipsar, ni arribà a tenir la importància del joc practicat als carrers, sí que va ser un lloc d'encontre i d'esbarjo per aquells aficionats que desitjaven jugar a aquesta modalitat de pilota. Malgrat que pràcticament no hem pogut obtenir dades referides a l'existència d'aquesta instal·lació, hem considerat oportú dedicar un apartat on deixar constància de la mateixa. A més dels breus comentaris de les persones entrevistades, les quals referèixen que pels anys seixanta va existir un frontó que va caure a causa d'un fort vent, actualment només trobem vestigis del mateix en visitar l'espai que va ocupar. Com s'observa a la il·lustració 60, l'antic espai que va ocupar el frontó, entre el carrer Sant Josep i el carrer Verge del Carme, actualment, s'utilitza com a zona d'estacionament de vehicles.

Il·lustració 60. Espai on s'ubicava el frontó de Beniparrell
(Font: L'autor, 2014)

3.5.3. Els jugadors

Malauradament tots els jugadors de Beniparrell que van pertànyer a la primera època en la qual centrem aquest estudi ja han mort. És per això que la informació referida a aquests jugadors serà molt escarida i està fonamentada, tal i com ja hem vist en línies anteriors, en les declaracions d'Albert Delhom i Aurelio Alcoy, que van viure de primera mà el joc de pilota des de ben menuts i que en són testimonis d'excepció.

Delhom ens va fer una relació de noms dels homes que jugaven en una primera època, realitzant algunes observacions sobre els trets principals que tenien alguns dels jugadors esmentats:

Dels primers que recorde era *el tio Nene* que feia el bot, després *el tio Palau* feia la Galotxa. *El tio Evaristo* feia el bot, *el tio Cabut* era galotxer, *el tio Pepe el Mañós* era feridor, estos eren els que destacaven. Pepe Ferris feia el bot, Vicent *el Lloquero* este era galotxero, este quan l'encertava la feia 15 no la podien tornar i era zurdo. Després Pepico *el Guillo*, era feridor, Fernando *el del Secretari*, Agustinet... (Entrevista n. 17, 2007).

D'una època posterior, que podem considerar que va de la dècada dels anys 60 als anys 80, els jugadors més destacats que hi havia a Beniparrell van ser:

Hasta que entraren en el Corte Inglés, sobre el 1975. Després ja estan els joves: Paco *el Zurdo* jugava de tot; ara ja les partides les marcava la Federació. Aniceto a la Galotxa, Emílio *el Roig* feia el bot i ell, Alberto *el Rullet* de feridor. I després ja van fer el carrer nou¹²⁷ i nosaltres ahí ja vam jugar poquet (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

¹²⁷ Es refereix al carrer artificial de Galotxa que es va construir al poliesportiu municipal.

Il·lustració 61. A. Delhom amb xiquets de l'escola de pilota de Beniparrell
(Font: Imatge cedida per A. Delhom)

Un personatge atípic que mereix una especial atenció entre els jugadors mencionats, encara que siga senzillament com a fet curiós, és el cas del rector de Beniparrell: “El retor jugava! Don José li deien, era nascut a Picassent, s’arromangava la sotana i jugava. Tenia molta afició i jugava prou bé” (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007). Que un representant del món eclesiàstic jugara a pilota va ser un fet que no va estar exempt de crítiques al poble:

Hi havia un rector que jugava molt bé a pilota. Li deien don José i era pescador i tot! Era un home molt bo que tenia afició a jugar a pilota; algú el criticava perquè anava a pescar i jugava a pilota, però l’home complia amb la seua professió i avant (Entrevista a Alcoy, n.18, 2009).

Aquest cas, el del religiós que jugava a pilota, ha estat l’únic del que hem tingut notícia a tota la comarca de l’Horta. Si considerem que el joc constituïa un excel·lent bressol de blasfèmies i travesses, aquest fet resulta certament molt peculiar en considerar el distanciament que hauria d’existir entre l’àmbit eclesiàstic i el de la pilota.

Il·lustració 62. D’esquerra a dreta: Carlos Costa; Emílio el Roig; Pinto de Sollana i Cervera
(Font: Imatge cedida per A. Alcoy)

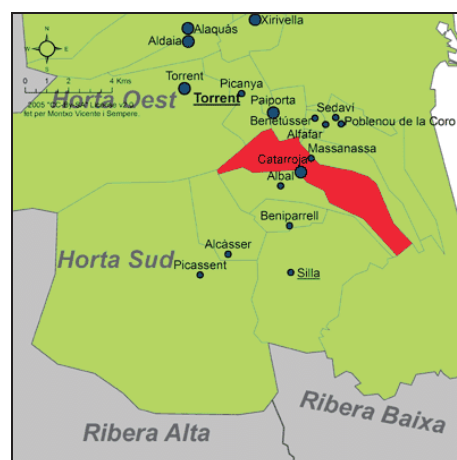
<i>Cens de jugadors de Beniparrell</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
<i>Nene</i> (José María Muñoz)	20-30	x			bot
<i>Cabut</i> (José Muñoz Martí)	30-40	x		x	galotxer
<i>Pepe Moñós</i> (José Martí Daviu)	30-40	x			feridor
<i>Palau</i> (Emilio Palau Casañ)	40	x		x	galotxer
Evaristo (E. Muñoz Costa)	50-60	x		x	bot
Pepe Ferris	50-60	x			bot
Vicent <i>el Lloquero</i> (Vicent Pons)	50-60	x			galotxer
Pepico <i>el Liyo</i>	50-60	x			feridor
Fernando <i>el del Secretari</i>	50-60	x			
Agustinet	40	x			
Pepe <i>l'Obrer</i>	60	x			bot
Pepot (José)	50-60	x			bot
Aurelio Alcoy	50-60	x			palma/rebot
(Vicent Pastor)	60-70	x			palma/rebot
Toni <i>el Mitra</i> (A. Casañ)	60-70		x		
Paco el Zurdo (F. Hernandez)	70	x	x	x	bot
Aniceto (A. Julià)	70	x		x	galotxer
Emílio <i>el Roig</i> (E. Muñoz)	70	x	x		bot
Alberto <i>el Rull</i> (Alberto Delhom)	70	x	x		feridor
(Vicent Pastor Donat)	70		x		

Taula 22. Cens de jugadors de pilota de Beniparrell
(Font: Elaboració pròpia)

3.5.4. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Galotxa	Fins els anys 50-60	Pl. del Baró	Sí	Traure		Joc amb ratlles		
Palma	Abans anys 50	C/ Sta. Bàrbara	Sí	Traure		Joc amb ratlles		
Galotxa moderna	Després anys 50		Sí	Ferir	4x4	Joc amb ratlles		
A paret	Fins anys 50-60	C/ Sta. Bàrbara C/ Marjal C/ Blasco Ibáñez	No	Traure		Jugar de bo contra la paret	30-40 punts	Badana o drap
Frontó	Fins anys 60-70		No					

Taula 23. Modalitats de joc catalogades a Beniparrell
(Font: Elaboració pròpia)

3.6. Catarroja

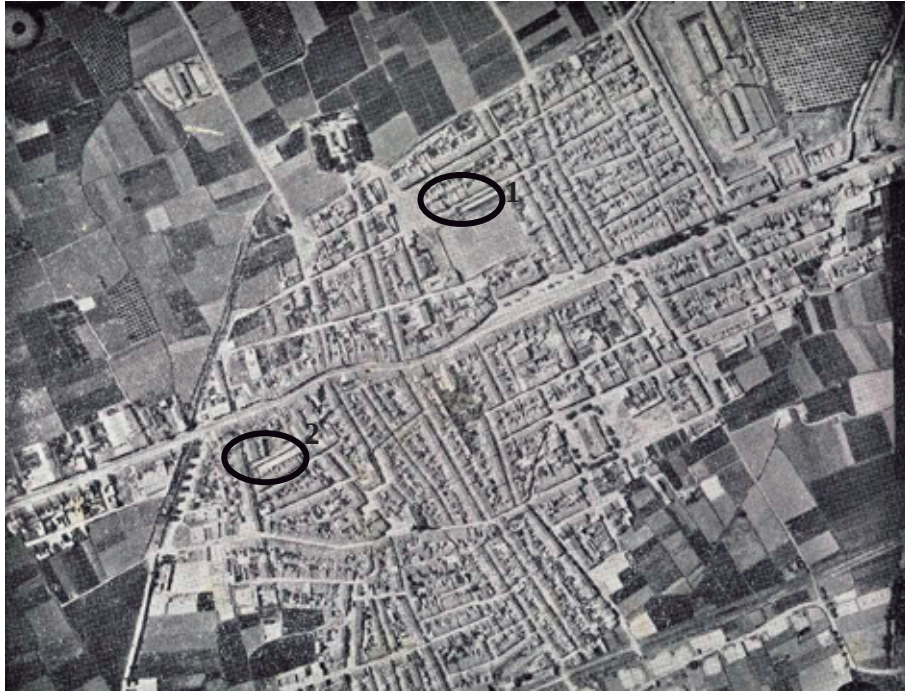
A més de les fonts orals en les quals hem basat gran part de l'estudi d'aquest poble, les fonts bibliogràfiques trobades referides al joc de pilota a Catarroja en són ben poques. Ordenades cronològicament, pel que fa a documents del període investigat, en primer lloc cal esmentar l'existència d'una ordenança municipal de l'any 1910 en la qual es prohibeix el joc de pilota al carrer; en segon lloc, l'any 1924 en el programa de festes locals apareix l'anunci d'una partida de pilota; finalment en els periòdics de l'època trobem diverses referències a partides celebrades als trinquets de Catarroja. Altres referències escrites, ja aparegudes durant la dècada dels anys noranta, són els articles monogràfics sobre *El joc de pilota a Catarroja*, apareguts l'any 1993 en el Butlletí d'Informació Municipal (Monforte, 1993)¹²⁸. Per concloure, cal citar el llibre *Pilota Valenciana. Tot un Univers*¹²⁹, publicat l'any 2000 per la Falla l'Albufera de Catarroja; en aquest, malgrat la manca de rigor lingüístic i científic que trobem en les seues pàgines, cal destacar l'interessant capítol "La pilota valenciana a Catarroja" escrit com unes memòries per Emili Porcar, que va ser un dels jugadors del darrer període d'esplendor del joc de pilota a Catarroja.

El cas del poble de Catarroja resulta certament peculiar i interessant si el comparem amb la resta de pobles de la comarca: mentre que cap dels altres pobles de la contornada no va tenir cap trinquet fins ben entrada l'etapa democràtica de l'Estat espanyol, Catarroja va tenir-ne dos. Com veurem, el fet de tenir dos trinquets, construïts un a finals de segle XIX i l'altre a principis del XX, va condicionar la desaparició del joc de pilota al carrer, i la pràctica del joc a partir d'aquell moment va reduir-se a la que es realitzava a les instal·lacions dels trinquets.

Per descriure el joc de pilota a Catarroja analitzarem amb el major detall possible les característiques del trinquet de Perales i el trinquet del Nano, així com els jugadors que van existir vinculats a un o altre trinquet, per tractar finalment la figura de l'artesà Miquel Baixauli. El piloter Baixauli, conegut amb el malnom de *Pataetes*, va dedicar-se durant molts anys a elaborar de manera artesana pilotes de vaqueta que subministrava a molts dels trinquets del territori valencià. Durant els anys que va estar en actiu, les seues pilotes van ser molt preades i per a molts jugadors van ser considerades les de major qualitat.

¹²⁸ El contingut d'aquests articles ("El joc de pilota a Catarroja I i II") és un compendi de la informació recollida al treball d'investigació: *El joc de pilota a Catarroja*, que va ser premiat *ex aequo* als VI Premis Universitaris 1990 de Catarroja.

¹²⁹ Cal puntualitzar que en aquest llibre, *Pilota Valenciana. Tot un Univers* existeix un capítol escrit per Salvador Raga i que du per títol "El joc de pilota en Catarroja". La total manca de rigor amb el qual està elaborat aquest capítol (no cita cap font documental de caràcter oral ni escrita i realitza afirmacions que considerem difícilment justificables), ha motivat que les referències que donarem d'aquest escrit les presentem amb certes reserves per no considerar la seua informació totalment fiable.

Il·lustració 63. Vista aèria de Catarroja, anterior a 1950
el trinquet de Perales (1) i el del Nano (2)
(Font: Llorens, 1967, s/p)

3.6.1. El joc al carrer

Pocs són els vestigis que queden del joc de pilota que a ben segur es practicava als carrers de Catarroja a principis de segle xx. Caldrà, això sí, fer referència a l'interessant anunci de la partida al carrer¹³⁰ que se celebraria a Catarroja el dia 27 de maig de 1889, el qual ens deixa constància de la importància que tenia l'existència del joc al carrer a la localitat:

En el poble de Catarroja es jugarà demà dilluns a les dos una gran partida de pilota. D'un equip jugaran els acreditats Malanda, el Percaleret, el Sivil, i Moreno de l'esmentada població, i de l'altra part els veïns de Toris José Peidró Secretari, José González Mogut, Luís Vicente Rambla i José Herrero *Torró*. El pacte serà de tres hores, jugant-se a 40 punts quatre mil reials i a més a més es travessaran importants quantitats (Anònim, 1889, *El Mercantil Valenciano*, 26 de maig).

Si seguim el rastre d'aquell encontre, trobem que, com a conseqüència de la victòria de l'equip local en aquesta partida de pilota, l'equip contrari va desafiar els de Catarroja a jugar una altra partida al seu poble, Torís:

¹³⁰ Malgrat que la notícia no ho especifica, considerem que la partida es va disputar al carrer perquè la construcció dels trinquets de Catarroja va ser posterior a l'any 1889.

En el partit de pilota que es va verificar el dilluns passat a Catarroja guanyaren els jugadors d'aquest poble als de Torís. Si ara admeten el desafiament, jugaran altra partida tres de Torís contra quatre de Catarroja (Anònim, 1889, *El Mercantil Valenciano*, 31 de maig).

Un altre interessant document, que acredita la freqüent pràctica del joc als carrers del poble de Catarroja, el trobem en les Ordenances Municipals aprovades el 13 de desembre de 1910, en les quals es dicta una prohibició per tal d'intentar regular la pràctica indiscriminada del joc que en aquell temps deuria existir als carrers i que provocava molèsties entre els vianants i veïnat:

Capítol VI. Seguretat Personal. Secció Primera-Via Pública

Art.222. No es podrà jugar als carrers ni a les places a la pilota ni a d'altres jocs que incomoden el veïnat o el transeünt. Aquestes diversions i altres anàlogues sols podran realitzar-se en determinats llocs, dies i hores on menys molèsties causen, segons determine l'autoritat per tal d'evitar-les (Ordenanzas Municipales de Catarroja, 1910).

Llevat d'aquesta disposició legal dictada des del mateix Ajuntament, són molt poques les referències que hem trobat que ens aporten informació sobre el joc al carrer.

Les referències que tenim del joc de pilota al carrer fan al·lusió a diferents llocs on es jugava: al carrer de Juan Prim es jugava a 'perxa esquerra', a la Plaça Llotgeta, al carrer de l'Església, i a Sant Antoni abans de fer 'la piscina'. Com es pot veure els carrers anomenats, a excepció de Sant Antoni, pertanyien a una part del poble molt concreta; a la part del "Raval" ningú no recorda haver jugat o haver vist jugar pilota al carrer¹³¹ (Monforte, 1993b, p. 10).

Malgrat les diverses fonts orals consultades¹³², resulta poc clara i precisa la informació del joc al carrer; tan sols dades disperses sobre el joc dels xicotets com la que ens expressa Alfonso¹³³:

De xicotets jugàvem en les parets i les dones no volien que jugàrem, i en el carrer també. Jugàvem en el carrer Sant Antoni i en varis carrers dels xicotets; paràvem quan passava un carro, perquè aleshores no tenia cotxe només que el metge i encara no sé si ja en tenia. Les pilotes no eren de vaqueta, eren de pell i dins posaven draps o el que fóra. (...) No, les compraven, jo no he conegut fer-les ningú. Ací l'únic que he conegut que feia pilotes era el tio *Pataetes*, jo he jugat amb pilotes d'ell (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

¹³¹ Aquestes dades pertanyen a la informació recollida en l'entrevista a Salvador Peris (Monforte, 1993).

¹³² Ens referim tant a les fonts orals consultades directament per a la realització d'aquest estudi com a les consultades l'any 1993 (Monforte, 1993) a través d'entrevistes a persones que a dia d'avui ja han mort quasi totes.

¹³³ José Alfonso Muñoz, conegut amb el malnom de 'Molló', va néixer a Catarroja l'any 1925 i va ser un dels jugadors destacats de pilota, vinculat principalment al trinquet de Perales de Catarroja. El seu oncle, també conegut amb el malnom de 'Molló' ja era un dels jugadors de pilota importants de principis de segle xx.

Il·lustració 64. Carrer Juan Prim (Catarroja)
(Font: L'autor, 2008)

Una font escrita que exposem, malgrat les reticències a les quals hem fet referència anteriorment pel que fa a la manca de rigor, és el text de Raga en què s'indiquen quins són els carrers del poble on es jugava:

Este va ser, amb diferència, l'esport més practicat pels joves a finals del XIX i principis del XX, sent els carrers més habituals per a jugar el de Juan Prim, el de Sant Antoni, el de Secà, hui Colom, el de l'església i la plaça de la Llotgeta. En diversos carrers hi havia cartells prohibint el joc per tal de complir l'ordenança municipal de 13 de desembre de 1910 (Raga, 2000, p. 76).

Il·lustració 65. Carrer de l'Església (Catarroja)
(Font: L'autor, 2008)

Una altra dada interessant sobre el joc al carrer, que no hem pogut contrastar amb cap altra font documental, ni oral ni escrita, és la referència d'Emili Porcar¹³⁴ a un jugador de pilota a Galotxa:

El més antic que he escoltat dir és que a Catarroja tinguérem un jugador de Galotxa (joc de pilota al carrer) que era el millor de tota la contornada. Es tractava de Sensio; el seu nom podria ser Asensi o Inocenci (...) desconec si arribà a jugar en el trinquet de Perales; és possible que no, perquè sempre he escoltat nomenar-lo com a jugador de galotxa, no de trinquet (Porcar, 2000, p. 88).

Il·lustració 66. Programa de festes de Catarroja. Any 1924
(Font: Biblioteca Enric Valor de Catarroja)

Peregrí Llorens i Raga, cronista oficial de Catarroja durant gran part del període objecte del nostre estudi, en el llibre *La Villa de Catarroja*, publicat l'any 1967, dedica unes paraules al desaparegut joc de pilota al municipi en les quals no hi ha cap referència al joc al carrer. Llorens tan sols fa una lloança dels jugadors¹³⁵ i dels trinquets desapareguts.

Afortunadament en nostra Catarroja encara donen fe de vida alguns dels esports practicats pels nostres avantpassats. Encara que a canvi de ser sincers hem de confessar que ens pena l'ànima la desaparició d'un d'aquells i en el que els nostres paisans destacaren triomfadors en distintes competicions regionals. El joc de pilota. Desapareguts el Trinquet de Perales i el del Nano, allí quedà sepultat aquest esport tan valencià i tan catarrogí en els fonaments del grup de vivendes construït sobre els seus solars. És que ja no queda espai a Catarroja per a l'emplaçament d'un

¹³⁴ Emili Porcar va ser un bon jugador de pilota de la darrera època del trinquet de Perales. Va ser alcalde de Catarroja des de l'any 1955 fins 1971.

¹³⁵ Llorens afirma que els jugadors “destacaren triomfadors en distintes competicions regionals” (1967, p. 266). Aquesta afirmació considerem que només és el fruit d'un intent de lloar tot allò referit al poble, en aquest cas els jugadors de pilota, i que no està fonamentada en cap dada objectiva: en el nostre estudi no hem pogut constatar cap jugador que guanyara o tinguera èxit en cap campionat o competició celebrada de caràcter “regional”.

trinet...? O és que s'ha extingit ja la llavor dels nostres famosos pilots...? (Llorens, 1967, p. 266).

Servisquen les paraules de Llorens com a preàmbul als apartats següents de l'estudi, dedicats a analitzar les característiques dels dos trinquets que van existir a Catarroja al llarg del segle xx.

3.6.2. El trinet de Dalt: el del tio Perales

Aquest trinet, que va estar ubicat al conegut barri del Raval¹³⁶ i per això també es va conèixer amb el nom de Trinet del Raval, va ser el primer trinet que va construir-se a Catarroja i l'últim que va tancar les seues portes. No ha estat possible determinar amb exactitud la data de la seua construcció; tant les fonts escrites (Monforte, 1993 a,b) com les diferents fonts orals consultades coincideixen en datar la seua edificació a finals del segle XIX. Una important referència per realitzar aquesta acotació temporal és la proporcionada per Ramon Puchalt¹³⁷: “Jo ja tinc 80 anys i el trinet es féu 30 o 40 anys abans de nèixer. Jo vaig nèixer l'any 1926 (...) es faria sobre 1890 o per ahí” (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Malgrat que era conegut com el trinet de Dalt o del Raval, la denominació que va rebre més freqüentment entre els aficionats del poble va ser la de Trinet de Perales:

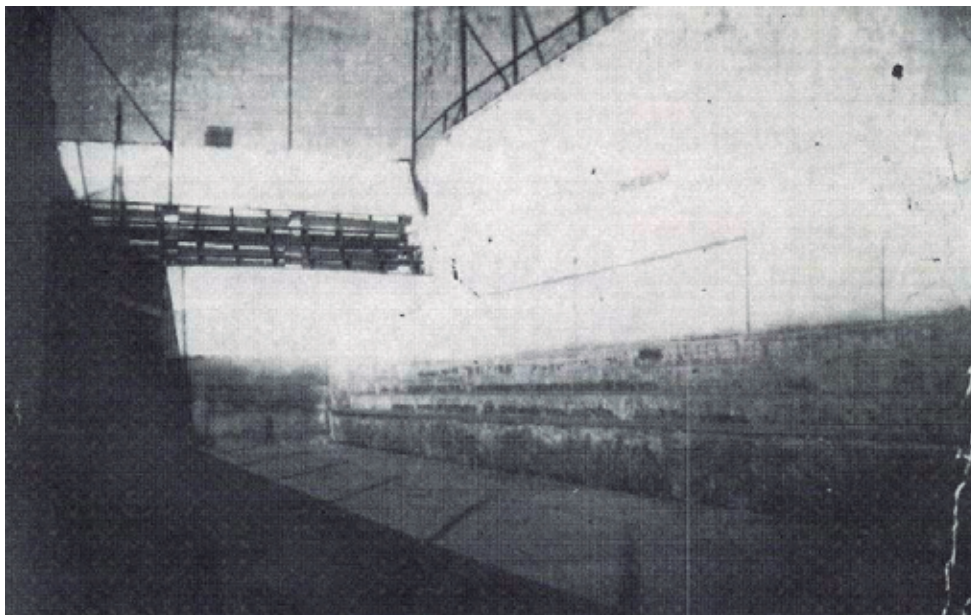
Antoni Hervàs Alfonso fou qui va construir el trinet i va portar-lo uns anys, fou en aquest temps quan al trinet se li va atribuir el sobrenom de Trinet de Perales, degut a la similitud que hi havia en el joc de pilota practicat per Antonio Hervàs i un famós jugador de pilota de l'època anomenat Perales¹³⁸ (Monforte, 1993a, p. 7)¹³⁹.

¹³⁶ “Aquest barri és una prolongació del sector Centre, direcció nord-oest, salvant la carretera Reial (...) Aquest barri no va sorgir sols per una simple raó material d'expansió urbanística, que haguera pogut produir-se naturalment en altra direcció. El Raval començà a formar-se a l'ombra d'un temple i al calor d'una devoció magnífica (...) una Ermita” (Llorens, 1967, p. 226)

¹³⁷ Ramon Puchalt Lucas, conegut amb el malnom de *Panoli*, va nèixer a Catarroja l'any 1926 i, a més de ser un dels coneguts jugadors de pilota del poble, la seua importància com a informador radica en el fet que és fill de Vicent Puchalt Fortea (1886-1965). Vicent Puchalt, conegut també amb el malnom de *Tio Panoli* va ser el conserge del trinet de Perales durant molts dels anys que la instal·lació va mantenir-se activa.

¹³⁸ El jugador Bautista Perales Madramany, nascut a l'Alcúdia de Carlet l'any 1870 i mort en 1940, va ser un dels millors jugadors de 'llargues' de la comarca de la Ribera de finals del segle XIX i principis del XX (Millo, 1976, p. 321).

¹³⁹ Aquesta informació va ser obtinguda a l'entrevista realitzada a Laura Grau Hervàs l'any 1990. Laura Grau era néta d'Antoni Hervàs Alfonso, primer propietari de la instal·lació, i filla de Joan Grau Xirivella, qui va continuar amb la gestió del trinet fins el seu tancament (Monforte, 1993a, pp. 7-8).

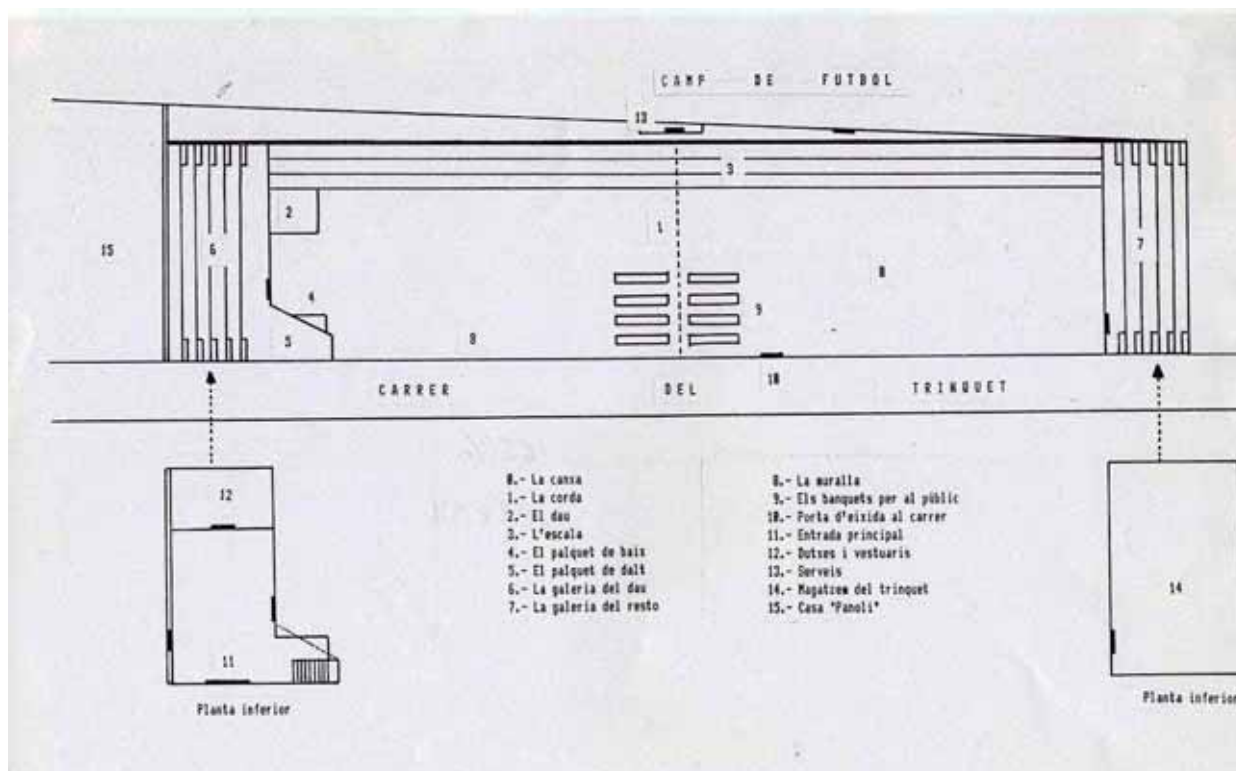

Il·lustració 67. Trinquet de Perales: la paret del dau amb la galeria del rest al fons
(Font: Monforte, 1993, p. 7)

Pocs anys després Hervàs va deixar la consergeria del trinquet a mans de Vicent Puchalt Fortea, *el tio Panoli*, el qual va viure a la casa que hi havia al costat del trinquet i va estar al seu càrrec fins la seua mort. Una vegada va morir Antoni Hervàs es va iniciar una nova època en la qual el trinquet va assolir les majors cotes de popularitat; en aquest període Joan Grau Xirivella va realitzar millores en la instal·lació i va organitzar partides entre famosos pilotaris com *Rovellet*, *Juliet d'Alginet*, Guara, etc.

A la mort d'Antoni Hervàs Alfonso la seua dona, Miracle Ferris Fortea n'esdevingué la propietària, i, al temps, començà a portar-lo el seu gendre Joan Grau Xirivella. Aquest període és el de màxim esplendor del trinquet: es realitzaren reformes (vestidors, dutxes, etc.) i tingueren lloc partides importants (...). D'aquesta època recorda Laura Grau les diverses tasques al trinquet: "ma mare s'encarregava de les tovalloles, la meua iaia atenia la taquilla, i un xiquet de 10-12 anys anomenat Paton, venia rosquilletes, llimonades, xocolata, etc." (Monforte, 1993a, p. 8).

Com es pot observar al plànol que s'adjunta, confeccionat segons la documentació gràfica i oral recollida, el trinquet de Perales constava de les mateixes instal·lacions i elements que els grans trinquets de l'època: escala, llotgetes, vestidors, galeries, etc. Malgrat que estava a cel descobert, a tot el perímetre superior de les seues parets existien unes xarxes metàl·liques de més de cinc metres d'alçada que evitaven l'eixida a l'exterior i, consegüentment, la possible pèrdua de moltes de les preuades pilotes de vaqueta.

Il·lustració 68. Plànol de planta del trinquet de Perales
(Font: Monforte, 1993a, p. 8)

Ramon Puchalt, fill del *tio Panoli*, va viure durant molts anys a la casa que hi havia al costat del trinquet. A les tasques de consergeria de son pare també col·laboraven la resta de membres del nucli familiar. Aquesta proximitat al trinquet i al món de la pilota li va permetre convertir-se en un hàbil jugador i, a més a més, conèixer a fons el funcionament de la instal·lació així com els jugadors que la freqüentaven. D'aquells primers anys Puchalt recorda les instal·lacions del trinquet i com s'accedia a l'Hort de Vivanco, espai que posteriorment seria convertit en el camp de futbol¹⁴⁰ local i anys després en l'actual plaça Major del municipi:

Ahí hi havia un ginjoler i una porteta per la que passaves al camp de futbol a plegar les pilotes; i entones hi havia blat plantat ahí, forment plantat, i nosaltres teníem un gosset blanquet que quan veia les pilotes se'n venia al carreró, obríem, s'assentavem allí i ell venia amb la pilota en la boca, (...) també hi havia oliveres, hi havia de tot, era ca la tia Civila que deien (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

¹⁴⁰ El camp de futbol del F.C. Catarroja, ubicat a l'antic Hort de Vivanco, actual Plaça Major, va ser inaugurat l'any 1939 (Luz, 2000).

Il·lustració 69. Camp de futbol de Catarroja
Darrere dels jugadors de futbol Nicolás, Martí i Pepico, s'observa la paret est del trinquet de Perales amb les xarxes que evitaven la pèrdua de pilotes.
(Font: Luz, 2000, p. 134).

Al carrer del Trinquet, denominat així en honor a l'antiga ubicació del trinquet, queden evidències arquitectòniques d'aquesta construcció: les façanes de les cases dels números 9 al 27 van ser bastides sobre el mateix mur de la paret lateral del trinquet que estava orientada a l'oest. L'alçada d'aquestes cases roman invariable des de la seua construcció i la seua uniformitat ofereix una imatge aclaridora del que va ser el trinquet i les seues dimensions longitudinals. Així mateix, durant la investigació realitzada l'any 1990 vam poder constatar que a la paret orientada a ponent encara es podien veure els "blaus", números 2 i 3 del trinquet, així com les línies que existien al paviment del terreny de joc.

Fins i tot en els moments més crítics i tristos dels anys de la Guerra Civil a l'Estat espanyol, l'activitat al trinquet no va desaparèixer i el joc va sobreviure a les tensions i conflictes que existien. Les diferències entre les dues faccions majoritàries que nodrien el conflicte mai no van traspasar les parets del trinquet i mai no afectaren les bones relacions que existien entre els jugadors.

Clar que funcionava (*es refereix al trinquet de Perales*)¹⁴¹, i quan venia La Pava¹⁴² o algo pegàvem a fugir, si ens pillava jugant i havia personal s'amagàvem allí dins de casa mateixa, i el que no se n'anava a sa casa o on fóra (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

¹⁴¹ La cursiva és nostra.

¹⁴² Amb el nom de La Pava es coneixia el bombardeig que exercia l'avió de combat Heinkel-46, anomenat popularment La Pava, sobre algunes ciutats en poder dels republicans. Cal recordar que València, en ser capital de la República des del 7 de novembre de 1936 fins al 31 d'octubre de 1937, va ser durament castigada pels bombardejos de La Pava.

Il·lustració 70. Blaus, números 2 i 3
(Font: L'autor, 1990)

També Alfonso fa referència al període de postguerra, temps de fam i pobresa per a moltes famílies, en el qual la dictadura imperant condicionava totalment els hàbits de vida de la població i els sotmetia a la moral cristiana i a les pràctiques religioses marcades per l'església catòlica:

Quan em vaig posar a treballar en els cotxes¹⁴³, allà per l'any 1954-1955, molt abans ja havia deixat de jugar, perquè en vindre la postguerra es patia molta fam i els jornals eren molt justets. Aquella època fou molt mala, hi havia una esclavitud que tu no l'has coneguda... Els dies dijous sant o divendres sant havien de tancar les portes i entràvem per la porta de ca *el tio Panoli* que estava a la part de darrere del trinquet, per jugar i no parlar. Dijous i divendres sants no es podia treballar, estava Franco en el poder i ho prohibia, si et trobaven jugant et denunciaven, al trinqueter i a tots. Els diumenges també estava prohibit treballar, sí que podies anar al trinquet però abans tenies que anar a missa (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

La necessitat d'obtenir ingressos addicionals als proporcionats pel joc de la pilota va fer que la instal·lació del trinquet també es destinara a altres usos com ara l'espectacle de la boxa i altres activitats de caràcter més social i festiu com eren els balls:

Clar, allí feien balls i tot, boxeo... Balls entre setmana..., veníem i passàvem la nit. No te cregues, que ahí va boxejar un que li deien *el Gallo, el Rico...*, i això s'omplia de personal. (...) Ahí no havia orquestres, una gramola i ballaven tots! Això donava gust voreu de tanta gent que anàvem (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

¹⁴³ Alonso va treballar durant molts anys en una coneguda empresa d'autobusos que feia la línia Albal-València.

Il·lustració 71. Carrer del Trinquet: antiga casa del *tio Panoli* en primer pla; seguidament, la paret del trinquet (Catarroja)
(Font: L'autor, 1990)

El tio Panoli, al que dedicarem un apartat especial en posteriors línies, s'encarregava de preparar la instal·lació en funció de l'activitat, ball o boxa, que s'havia de realitzar. El mateix Puchalt encara recorda alguna de les vetllades nocturnes de boxa en la qual s'enfrontaren dos púgils del poble davant la mirada d'aficionats i aficionades asseguts a les escales del trinquet:

Muntaven un entaulat i allí boxejaven. Un d'ací de Catarroja que li deien *el Gallo*, que ja ha mort i altre que li deien *el Rico*, també de Catarroja. Que per cert, (*recorda el combat*)¹⁴⁴ estava ple de personal, comença el combat i encara no havia fet més que començar va *el Gallo* i li pega una hòstia i ja s'ha acabat! (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Vicente Puchalt Fortea, *el tio Panoli*

La vida al trinquet de Perales no haguera estat la mateixa si no haguera sigut per la figura de Vicente Puchalt, *el tio Panoli*, que va ser l'home de confiança d'Antoni Hervàs fins que va morir. En paraules de Ramon Puchalt, el seu fill, són pare estava al trinquet pràcticament des de que es va construir. A més de ser l'encarregat del trinquet, *el tio Panoli* va desenvolupar al llarg de 35 anys les tasques de sereno a Catarroja. L'ofici de sereno¹⁴⁵, tal i

¹⁴⁴ La cursiva és nostra.

¹⁴⁵ El cos de serenós, que es creà a València l'any 1777 i va ser el primer que existí a Espanya, es formà amb els homes que es quedaren sense treball quan es prohibiren les pràctiques pirotècniques. (Olmedo, 2002). Vigilaven els

com ho recorda Ramon Puchalt, va implicar que la resta dels membres de la família atengueren les necessitats del trinquet mentre ell dormia:

Después a dormir. Estava de sereno des de les 10 i allà les 5 del matí acabava i anava a dormir. Als matins el meu germà i jo, ell era més major que jo, s'encarregavem del trinquet...; i sinó ma mare, que ma mare ho duia millor que tots. Ma mare feia - que ací el que la fa la paga, eh-. Li deien Carmen Lucas Ribes (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Il·lustració 72. Trinquet de Perales: *Rovellet*, Joan Grau Xirivella (trinqueter) i *Juliet*
(Font: Monforte, 1993b, p. 8)

Vicent Puchalt i la seua família van viure a la casa que hi havia al costat del trinquet; en aquesta, segons recorda Puchalt, es van allotjar alguns dels jugadors forasters que van passar pel trinquet.

(...) vingueren a jugar jugadors famosos que hi havia. Ahí han vingut de jugadors..., el Perales que es quedava a dormir a ma casa, Pasqual II, Pasqual I, *Juliet d'Alginet*..., jo que sé, han vingut un fum (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Viure tan a prop del trinquet i participar tan activament en el seu manteniment va suposar per a Ramon Puchalt una integració tan gran en el món de la pilota que, ocasionalment, fins i tot jugar va esdevenir per a ell una obligació difícilment eludible. No podem obviar un fet

que, a més d'anecdòtic, reflecteix clarament la vida al trinquet i que Puchalt recorda entre somriures: són les partides que puntualment havia de jugar contra el rector de Beniparrell.

De bon matí el trinquet ja estava obert i hi havia un retor ací a Catarroja, jo era jovenet... Mon pare i ma mare deien: - ara vindrà el retor per a que l'entretengues! I em feia jugar unes partides ell i jo mà a mà els dos. No ho sé com li deien, això sí que no ho recorde. Dos retors hi havien. Un de Beniparrell, crec que era, venia a jugar aposta i a mi em feia parir! M'agarrava i feia una hora o dos jugant a pilota, m'avorria allí. Jo li deia:- Escolte faça el favor que jo ja no puc més! (...) després s'enterà i venia i feia: - Xe, està el seu xiquet? I moltes voltes li feia jo a ma mare – Diga-li que no estic, mare, que em pega unes pallisses de por. Jo tindria 14-15 anys, no tindria més (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Alonso, entre somriures, també fa al·lusió al rector de Beniparrell i a l'estat de certa embriaguesa en què de vegades arribava a la canxa de joc:

Hi havia un en Beniparrell que jugava a pilota. El retor de Beniparrell. Que venia allí, venia tocat¹⁴⁶, que els albalencs el portaven ahí a casa Roc i no veia les pilotes. Tenia afició aquell home..., era retor (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Puchalt també recorda altra anècdota que demostra la gran vinculació que la seua vida ha tingut amb la pilota:

Quan la meua filla major es posà de part jo vivia allí dalt del trinquet i estava jugant una bona partida. Anava davant dos jocs i em ve el recaó: - On està el meu home? (*referint-se a la seua muller*)¹⁴⁷ - Jugant a pilota. – Ale, va que la teua filla va de part. I me tocà a deixar-me la partida i els que jugava alguna cosa a favor meu... (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Il·lustració 73. Vicent Puchalt Fortea (primer per l'esquerra) amb uns amics. Any 1917.
(Font: Imatge apareguda en el Butlletí Informatiu Municipal, 1994, s/p)

¹⁴⁶ *Anar tocat* és una expressió col·loquial que fa al·lusió a quan una persona va beguda.

¹⁴⁷ La cursiva és nostra.

Les partides

Entre la multitud de partides que allí es celebraven cal diferenciar, en primer lloc, aquelles que, pel nivell de joc dels jugadors que prenen part (avui serien considerats esportistes professionals) eren anunciades en la premsa; en segon lloc, estava el gruix de partides que diàriament es jugaven entre els jugadors locals i alguns dels pobles veïns; finalment, podem considerar les partides celebrades amb dates significatives com eren les festes patronals. De les partides de certa volada que s'anunciaven en els periòdics de l'època es pot deduir que, a més de dissabtes i diumenges, la resta de dies de la setmana també es podien jugar partides de cert nivell. Una mostra d'aquests anuncis la trobem en els diaris de principis de segle, *Las Provincias* i *El Mercantil Valenciano*; en aquets trobem anunciades algunes de les partides que allí es van celebrar:

Hui dissabte a les tres i mitja una gran partida de pilota a escala per dalt corda pels pilotaris Xiquet de Llíria, Limonero de Catarroja i Rullet de València, contra Arturo de Paterna, el seu germà i Ríos (Anònim, 1907, *El Mercantil Valenciano*, 12 d'octubre).

En alguns dels anuncis, a més de la modalitat de joc de la partida, escala o rebot per dalt corda, s'informava del preu de l'entrada al trinquet, 10 cèntims l'any 1907, i de la quantia econòmica de les apostes que existien entre els jugadors en la partida anunciada:

Trinquet de Perales. Hui dijous partit de desafiament entre els jugadors següents: Font, Xato i el Tramusser, contra Ríos, Rullet i Flores. Entrada 10 cèntims (Anònim, 1907, *El Mercantil Valenciano*, 24 d'octubre).

Trinquet de Perales. Com a revenja es repetirà avui la interessant partida del dijous entre Ríos, Obreret de Silla i Cufa, contra Rullo, Besó de Picassent i Flare a la mateixa hora i en les mateixes condicions, interessant els jugadors 50 pessetes (Anònim, 1907, *El Mercantil Valenciano*, 3 de novembre).

Les característiques del joc que diàriament es podia trobar al trinquet de Perales entre els jugadors del poble diferien en diversos aspectes respecte a les partides anunciades a les quals fèiem referència en línies anteriors. Alfonso ens aproxima a les partides per dalt corda que jugaven diàriament¹⁴⁸ i la despesa que suposava la utilització de la canxa de joc:

Ramonet, *el tio Panoli*, donava les pilotes i els guants; ell i el germà també jugaven però no han segut mai destacats. Ell s'encarregava de cobrar les despeses. Jo quan jugava, jugàvem a 40 tantos i valia 4 pessetes, jugàvem 2 contra 2 o mà a mà. Jugàvem 2 partides i quan s'acabava el 15 que la feies, uns estaven parats i quan acabaven eixos jugaven els altres, així podien jugar dos partides a la vegada, no com quan eren partides anunciades que no poden jugar 2 a 2, ahí

¹⁴⁸ Es refereix als anys 40-50.

juguen 2 pa 2 però a 60 tantos. Nosaltres jugàvem a 40 i si volíem allargar-la déiem: l'allarguem i es juguem 2 duros més o 3..., i la podíem allargar però tenies que pagar més al trinqueter (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Les partides de certa importància, les anomenades arreglades, que es celebraven els dissabtes o diumenges “en hores que no hi haguera molt de sol” (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007), eren anunciades amb uns dies d'antelació mitjançant el ban que es realitzava al poble, a través de la pissarra que hi havia al mateix trinquet i, fins i tot, tal i com hem vist, en la premsa valenciana. La importància del trinquet de Catarroja, no sols a nivell local sinó també a tota la comarca de l'Horta, pot intuir-se en observar que els anuncis de les partides que allí es celebraven apareixien junt amb els anuncis del conegut trinquet de Pelayo de València.

Il·lustració 74. Anunci
(Font: El Mercantil Valenciano
dia 29 de gener de 1925)

La celebració de les festes patronals en honor a sant Miquel, la darrera setmana de setembre, era motiu d'un increment del nombre de partides que es jugaven al trinquet. Com s'observa en el següent anunci aparegut en el diari, arribaven a jugar-se partides tots els dies:

Catarroja. Igualment tots els dies es jugaran al trinquet de Perales, partits de pilota, prenent part en els mateixos els millors i coneguts pilotaris de la província (Anònim, 1909, *Las Provincias*, 26 de setembre).

Mentre que en les partides diàries i de caràcter local, els jugadors portaven la mateixa roba d'ús quotidià, en les partides importants la vestimenta és la mateixa que coneixem avui: pantaló i samarreta blanca i faixa blava o roja. Pel que fa al calcer que

utilitzaven, tanta era la pobresa i de tan baixa qualitat els materials emprats, que molts dels homes jugaven descalços:

No jo, molts! Molts jugaven descalços. Si no arribaves a casa i te deien - Mira les espadenyes, ja estan totes desfetes!. La majoria eren espadenyes de sola de goma, blanquetes, una soleta de goma fineta; amb això jugaves més a gust però en dos partides les feies pols. Jo me les llevava i jugava descalç. És clar que en les partides anunciades no, perquè hi havia que jugar amb sabates, amb espadenyes (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

De vegades, a les partides diàries entre aficionats locals la diferència de qualitat de joc entre els jugadors era tan gran que calia que aquell que jugava millor donara certs avantatges a l'altre per tal de poder mantenir l'interés de la partida. D'altra manera, en cas de jugar sense limitacions en el joc, la partida estava clarament guanyada de manera aclaparadora des del principi pel jugador de més qualitat. Alfonso anomena "llevar força" a l'acció de jugar amb limitacions davant d'un contrari inferior:

Si jugaves en una partida que t'arreglaves amb un altre te deien: - Sí que jugue però tu no me l'has de passar de tal número. Això es feia per a llevar-li força, si li les tirava allà darrere ell no les podia passar. (...) no pots tirar-la més lluny fent el dau, perquè si no és falta teua. Això passava en partides arreglades entre nosaltres, en les anunciades no. Era per poder jugar amb un altre que jugava menys que tu... I amb una cadira a les mans he jugat jo també. Si home, amb una cadira d'eixes de bova en les mans. Ai! Per llevar-se força, i encara guanyaves, però és que tenia que ser així per poder jugar! (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Les pilotes utilitzades, que eren facilitades pel trinqueter del moment, segons les diferents fonts consultades, sempre eren de vaqueta i, concretament, era l'artesà catarroquí Miquel Baixauli el subministrador habitual. Pel que fa als guants que utilitzaven els jugadors, molts d'ells en tenien en propietat i d'altres utilitzaven els que facilitava el trinqueter.

Tal i com recorda Alfonso, els desafiaments eren freqüents al trinquet: "Ja ho crec, ja ho crec que hi havia desafiaments, i no pocs!" (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007). Entre alguns jugadors, malgrat l'estreta amistat que els unia, quan entraven al terreny de joc la rivalitat que existia entre ells era tanta que els portava a disputar les partides com si els anara la vida en el joc.

Allí jo no tenia amics. I això és molt bonico! que tu jugues a matar a d'aquell i aquell a matar-te a tu, parle en el sentit del joc de pilota. Vols guanyar. Jo sempre he jugat a guanyar, dic la veritat, amb qui siga, ara això no vol dir que després has segut amic del *Racle*, dels *Barberets*, i hem eixit a sopar i tots junts i tan amics. Ah, però ací dins ens defeníem a mort! (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

El mateix Alonso, durant l'entrevista encara recorda emocionat les disputades partides que mantenia amb el seu amic Emili Porcar i la manera tan aferrissada com jugaven els dos per tal de guanyar:

Perquè, jugant anunciats Porcar el que fou alcalde i jo; a eixe jo l'haguera volgut matar d'una pilotada, l'haguera volgut matar d'una pilotada però el puta no tenia pilota perduda, totes les passava. Amb les pilotes que hi ha avui li haguera foradat les mans, t'ho assegure, i era més resistent que Déu (...) Porcar i jo..., et dic la veritat, per a mi ha segut un gran amic. Allí s'haguérem mort i per fora érem amics (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

A les partides anunciades que es van jugar al llarg de la primera dècada del segle xx al trinquet de Perales, a més dels jugadors locals als quals ens referirem en un apartat posterior, van passar coneguts jugadors com són: Arturo de Paterna, Besó de Picassent, *Cufa*, *Flare*, Flores, Font, *Obreret* de Silla, *Porra* de València, *Rafelo* de Borbotó, Ríos, *Rullet* de València, *Rullo*, *Surdo*, *Tiroi fill*, *Tiroi pare*, *Tramusser*, Vicente Nadal, *Xato*, *Xiquet de Guadassuar*, *Xiquet de Liria*,...

Trinquet de Perales. Demà diumenge es jugarà un gran partit de pilota, prenent part Porra de València, Xiquet de Guadassuar i Vicente Nadal, contra Tiroi (pare i fill) de Torrent, i Rafelo de Borbotó. El partit serà a rebot per dalt corda a 60 punts (Anònim, 1907, *El Mercantil Valenciano*, 7 de desembre).

En una època posterior, en aquest trinquet jugaren alguns dels jugadors més famosos del moment que encara avui continuen considerant-se figures mítiques del joc de pilota valenciana. Entre ells, cal destacar alguns com *Lloco*, *Faixero*, *Juliet d'Alginet*, *Rovellet*, *Guara*, etc. Afortunadament, d'una d'aquelles entranyables partides ens ha quedat un important document gràfic que és un fidel testimoni del pas d'alguns dels esmentats jugadors pel trinquet, així com de la massiva aflluència d'espectadors que es donaven cita en aquests esdeveniments. La il·lustració 75 correspon als moments previs a la partida que es va celebrar al trinquet de Perales, en la qual s'enfrontaven *Cañeta* i *Rovellet* contra *Juliet d'Alginet* i Alberto Aleira; a la imatge també apareixen Marín (president de la Federació de Pilota), *Guara*, (campion de cеста punta), i el trinqueter Antonio Hervás Alfonso.

La fi del trinquet de Perales

Sobre la data de la fi del trinquet de Perales, les paraules de Porcar resulten força eloqüents: "El Trinquet de Perales fou enderrocat en 1953 per a construir sobre el solar un grup de vivendes. La història de la pilota valenciana en Catarroja trobà el seu punt final" (Porcar, 2000, p. 92). Malgrat que encara quedaven uns anys perquè es produïra l'eclosió del sector de la construcció i s'arribara al temps de l'especulació urbanística que intentaria assolir part

de l'horta de Catarroja, el fet de convertir el solar del trinquet en un grup de cases va ser una mostra evident del valor que començava a tenir el sòl davant la possibilitat d'obtenir forts ingressos econòmics.

Altres fet que va contribuir a la desaparició del trinquet va ser la puixança del futbol com esport popular, el qual a més a més, durant l'any 1939 va ser enormement potenciat i reforçat socialment en inaugurar-se el camp de futbol local. Cal afegir que el camp de futbol va estar ubicat a l'antic Hort de Vivanco, paret amb paret amb el trinquet de Perales, "Hi hagué una època que el trinquet anava bé, però el futbol anà desplaçant el joc de pilota"¹⁴⁹ (Monforte, 1993a, p. 8).

Ficaren el camp de futbol ací també. Al posar el camp de futbol no venia tanta gent, el trinquet anà a fer la mà. S'acabà l'afició. I s'acabà este i aquell, aquell primer (*referint-se al trinquet de Baix o trinquet del Nano*)¹⁵⁰ i este després. De dos trinquets que havia s'acabà tot! (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Il·lustració 75. Trinquet de Perales (finals dels anys 40). D'esquerra a dreta: Cañeta, Rovellat, Marín (president de la Federació), Guara, Grau (el trinqueter), Juliet d'Alginet i Alberto Aleira
(Font: Monforte, 1993b, p.8)

A l'emblemàtic llibre *El Trinquet*, Millo (1976) reflexiona sobre la importància dels trinqueters per a l'existència dels trinquets:

¹⁴⁹ Entrevista a Laura Grau (Monforte, 1993a).

¹⁵⁰ La cursiva és nostra.

Els trinquets els fan els seues empresaris, és a dir, on hi ha un trinqueter actiu i amb afició hi ha un trinet actiu i on es juga, on hi ha partides i on assisteixen els aficionats; on no passa açò, els trinquets estan pràcticament tancats, excepte algunes dates, o porten una vida lènguia (p. 86).

Potser aquest serà un tercer motiu que també va influir en la desaparició del trinet de Perales. Així ho manifesta Puchalt en parlar-nos de la fi de la instal·lació:

I després el trinet se'l quedà un gendre del tio Perales que li deien Grau¹⁵¹, que era pintor. I com que no tenia afició, què féu: ho ficà en venda i el va vendre. L'amo no tenia afició, si haguera tingut molta afició el trinet no s'haguera venut, però al no tindre afició anà i ho vené (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Trinet de Perales	
Propietat	Privada
Data de construcció	1900 (aprox.)
Data de tancament	1953
Accés	Carrer del Trinet
Estat	No existeix
Ús	Utilització regular per jugar a pilota a mà
Il·luminació	No
Coberta	No
Grades	Sí. Escala, galeria del rest i galeria del dau
Vestidors	Sí
Bar	No
Dimensions (aprox.)	- Llarg: ? - Ample: ?

Taula 24. Dades del trinet de Perales de Catarroja
(Font: Elaboració pròpia)

3.6.3. El trinet de Baix: el del tio Nano

Així com el trinet de Perales va ser conegut amb diverses denominacions, tal i com hem vist en l'apartat anterior, també l'altre trinet de Catarroja va rebre diversos noms. Es va conèixer com a trinet de Baix per la seua situació a la part baixa del poble, com a trinet Modern perquè la seua construcció va ser posterior a la del trinet de Perales, i finalment també va ser conegut pel malnom del trinqueter que el regentava: el trinet del tio Nano.

¹⁵¹ Joan Grau Xirivella.

El prematur tancament d'aquest trinquet abans de l'any 1936, ha suposat que en el moment de fer aquest estudi hi haguera molt poques persones que van conèixer aquesta instal·lació.

Afortunadament, gràcies a l'anúnci de la partida que es va celebrar el dia de la inauguració, podem concretar que la data exacta en la qual va començar a funcionar aquest trinquet va ser el dia 8 de setembre de 1907.

Inauguració del Trinquet Modern

El proper diumenge s'inaugurarà aquest trinquet pels jugadors Juan de l'Eliana, Francisco de Bétera i Maneno d'Olocau, contra Coll d'Almacereta, Cabo de Benaguasil i Farat del Pla del Pou, jugant-se la partida a les huit del matí a llargues i altra a les quatre de la vesprada a galotxa (Anònim, 1907, *El Mercantil Valenciano* 6 de setembre).

La gran quantitat d'aficionats al joc de pilota que hi havia al poble de Catarroja i a la resta de pobles de la comarca i de les comarques veïnes, així com la rivalitat que sembla que va existir amb el propietari del trinquet de Perales, considerem que van ser els principals motius pels quals es va edificar aquesta instal·lació:

La construcció del trinquet "modern" ve avalada per una rivalitat amb l'altre trinquet; a causa de la negativa d'arrendament del trinquet de Perales al tio Nano, aquest va decidir construir el nou trinquet amb dimensions i característiques iguals al de Pelayo (València), fent així una forta competència al de Perales¹⁵² (Monforte, 1993a, p. 8).

Les diverses fonts orals consultades coincideixen a afirmar que aquest trinquet va construir-se seguint com a model el de Pelayo a València, la qual cosa el convertia en un trinquet més gran que el de Perales i que la majoria dels trinquets existents a terres valencianes.

En aquest barri vaig viure la meua infantesa i d'ací la meua afició a la pilota. Era el Trinquet Modern, major en dimensions que el de Perales. Es construí copiant exactament les mides del de Pelayo, que és, segons crec, el major de la regió, sobre tot el més ample (Porcar, 2000, p. 89).

Alfonso ens descriu detalls referits a la mida superior d'aquest trinquet respecte al de Perales i de com els jugadors de major fortalesa física s'adaptaven millor a les majors dimensions de la canxa de joc:

Jo coneixia més el de Dalt. En aquell trinquet jo no vaig jugar (*es refereix al trinquet de Baix o del tio Nano*¹⁵³). El vaig conèixer. Jo anava a portar-li pilotes a mon tio i no sé si vaig jugar alguna vegada, no ho recorde. Però el trinquet aquell era millor per als que tenen braços. Podia

¹⁵² Entrevista a Salvador Peris i Laura Grau (Monforte, 1993).

¹⁵³ La cursiva és nostra.

ser 4 o 5 metres, no, 3 metres, més llarg, però el que passa és que també era un poc més ample... (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

En preguntar-li a Alfonso si existia alguna preferència en jugar les partides importants en un trinquet o en l'altre, la seua resposta ens aporta interessants dades sobre la diferent pavimentació que existia a les dues instal·lacions i de quina manera aquest aspecte condicionava el joc:

Home, jo he conegut jugar més partides importants en este, en el de Perales. És que aquell trinquet estava fet de taulell i moltes pilotes trencaven en la junteta, i este era tot porlam. Sí, el piso era de taulell, i escala i tot. Trencaven més les pilotes i no era tan jugaoret, a més era més ample. Jo no sé els metres d'ample que era, però era més ample. Ara, els metres de llarg si que t'he de dir que eren 110 metres (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Resulta evident que les paraules d'Alfonso, en afirmar que el trinquet tenia 110 metres de llarg, són una mica exagerades i possiblement són la conseqüència de l'enlluernament que li produeix el record d'aquella instal·lació. No existeix cap trinquet al País Valencià amb un terreny de joc d'aquestes dimensions tan desproporcionades. Seguint Vilalta (1986), les dimensions de la canxa de joc del trinquet de Pelayo, que va servir de model per construir el nou trinquet a Catarroja, són de 58,17 metres de llarg i de 7,57 metres d'amplària.

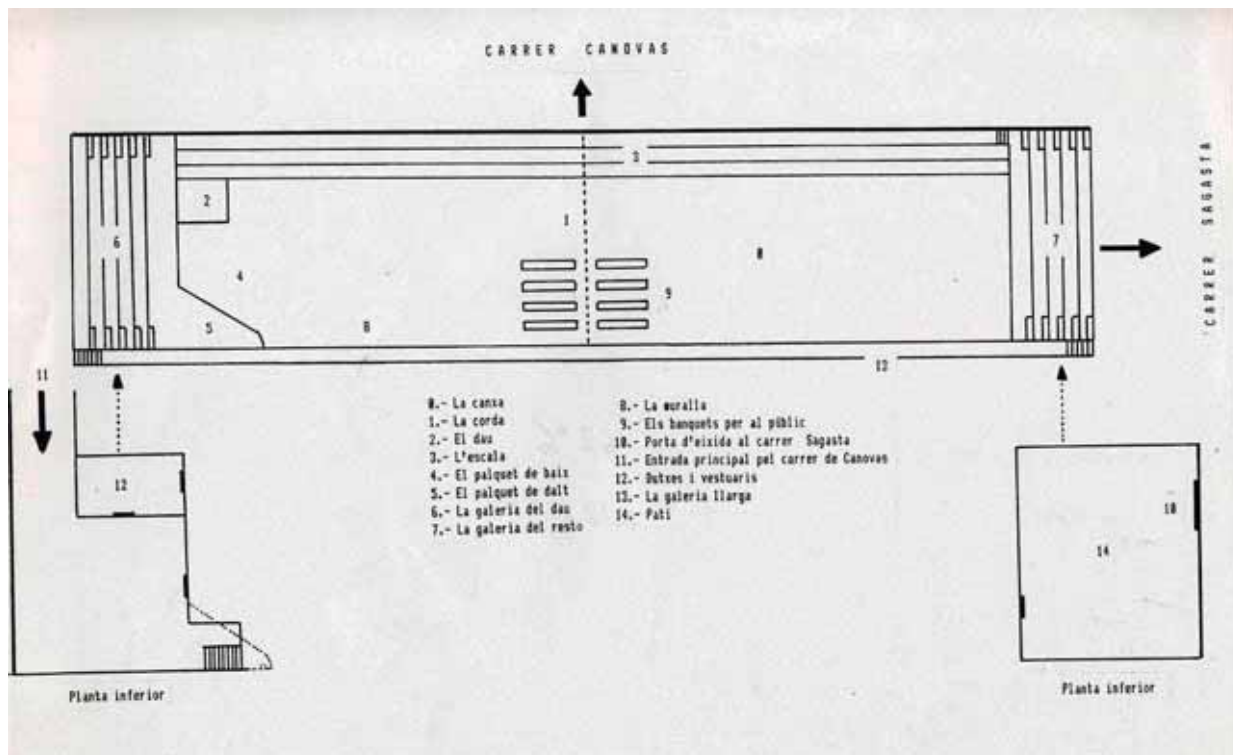
Confeccionat segons la documentació gràfica i oral recollida, seguidament adjuntem un plànol del trinquet del Nano en el qual es pot observar que, igual com el de Perales, constava de les mateixes instal·lacions i elements que els grans trinquets de l'època: escala, llotgetes, vestidors, galeries, etc., i no estava cobert. Ubicat entre un bloc de cases i situat paral·lelament al carrer de Cánovas, és a dir, en direcció nord-sud, l'accés al trinquet es realitzava per l'entrada del carrer Cánovas que correspon a l'actual número 16¹⁵⁴; també existia una porta al carrer Sagasta per la qual s'accedia a altres espais annexos al trinquet. L'entrada pel carrer Cánovas donava pas a un corredor que arribava a un espai on els dies de partida se servien begudes:

Hi havia una espècie de baret els dies que jugaven. Hi havia una sala gran, com si fóra un vestíbul, i allí hi havia un baret; però res, quatre llimonades, una copa de conyac i una copa d'anís... (Entrevista a Cubillos, n. 21, 2008).

Encara avui queden restes clarament visibles del que va ser la nau central del trinquet, el qual, quan va ser venut, passà a convertir-se en una fàbrica de mobles i posteriorment en part de les instal·lacions d'un molí d'arròs. En la il·lustració 77 s'observa

¹⁵⁴ Aquesta informació ens la proporcionà José Cubillos Barrera en l'entrevista realitzada l'any 2008. Cubillos i el seu cosí Faustino Cubillos Hernández van adquirir a principis dels anys 40 la instal·lació del trinquet per ubicar la seua fàbrica de mobles.

la nau del trinquet sense l'escala, que estava situada a la part esquerra, i al fons la paret sud, on antuvi va estar situada la galeria del rest.

Il·lustració 76. Plànol de planta del trinquet del Nano
(Font: Monforte, 1993a, p. 8)

Altres detalls que encara avui podem observar del desaparegut trinquet són les restes dels vestidors i els lavabos que utilitzaven els jugadors, així com el mur oest que es troba en perfecte estat de conservació amb les finestres originals de la construcció inicial (il·lustració 78).

Les partides

La gran quantitat d'anuncis que van aparèixer en premsa a principis de segle fa possible que ens puguem aproximar amb bastant exactitud a les característiques del joc que allí es va practicar. Pel que fa a les modalitats de joc de les partides anunciades, trobem que es jugava a escala per dalt corda, rebot per dalt corda i a Galotxa per dalt corda.

Gran partit al dau per dalt corda

En el trinquet Modern de Catarroja es jugarà el pròxim dijous per la vesprada un gran partit al dau per dalt corda, en el que participaran Xurret de Sogorb, Limonero i Ferreret de Catarroja,

contra els Tirois (fill i pare) i Mendoza, de Torrent. El joc el farà el primer de cada bando a 60 punts (Anònim, 1907, *El Mercantil Valenciano*, 11 de setembre).

Il·lustració 77. Interior de la nau del trinquet Modern. Fons sud
(Font: L'autor, 2007)

Il·lustració 78. Vista exterior de la paret oest de la nau del trinquet Modern
(Font: L'autor, 2007)

Encara que dissabte i diumenge eren els dies de partida, diguem-ne oficial, en la premsa també existeixen referències a la celebració de partides dilluns, dimarts i dijous. Mentre que els diumenges es podia jugar indistintament matí o vesprada, la resta de dies de la setmana totes les referències indiquen que, imaginem que a causa de les obligacions laborals, tan sols es jugava a la vesprada. Pel que fa als horaris, com que es jugava amb llum natural i la temperatura era un condicionant important, trobem diferències en funció de l'època de l'any en què es disputara la partida: mentre que als períodes en els quals les hores de llum són poques les partides a la vesprada començaven a les quatre, en períodes en els quals el dia és més llarg les partides que es jugaven al matí podien començar, per tal d'evitar les hores de més xafogor, a les vuit del matí, mentre que a la vesprada començaven a les quatre.

També resulta d'interés conèixer les referències als preus de les entrades al trinquet per tal d'assistir com espectadors. L'any 1907, segons els anuncis de partides consultats en el diari *El Mercantil Valenciano*, el preu de les localitats en funció de la part de la instal·lació on s'ubicaven era el següent:

Localitats a les llotges 20 cèntims
Localitats davanteres 15 cèntims
Localitats d'entrada general 10 cèntims

Ríos de Mislata, Xurret de Sogorb i Ferreret de Catarroja.

En el trinquet Modern de Catarroja es jugarà el pròxim dijous a les quatre de la vesprada un gran partit de pilota a escala per dalt corda, prenent part els Tirois, pare i fill, i Mendoza de Torrent, contra Bautista Ríos de Mislata, Xurret de Sogorb i Ferreret de Catarroja. L'entrada de palcs 20 cèntims; davanteres 15 cèntims. Entrada general 10 cèntims (Anònim, 1907, *El Mercantil Valenciano* 18 de setembre).

Normalment, llevat d'algunes partides anunciades, entre setmana l'activitat del trinquet era la que generaven els jugadors locals que freqüentaven la instal·lació per gaudir del seu temps d'oci. Moltes de les partides importants, com en l'altre trinquet, eren jugades els caps de setmana sent prèviament anunciades en els diaris o mitjançant el ban municipal. Un altre exemple el tenim en el programa de festes local, *Catahoria. Programa de festes a Sant Miquel Arcàngel* de l'any 1926, en el qual s'anuncien partides als dos trinquets de la població:

Els dies 28 i 29 grans partides de pilota en els trinquets de Perales i Modern, jugant en aquest últim el Lloco, Chato de Pedreguer i Fernando, contra Fusteret (fill), Chato de L'Estació i Racle (*Catahoria. Programa de festes a Sant Miquel Arcàngel*, any 1926).

Les paraules escrites per Porcar ens aportaran més informació sobre el joc i les partides que allí es celebraven:

En aquest trinquet vaig veure jugar partides al rebot, modalitat en la que la treta no es feia sobre el dau sinó sobre el rest: el feridor botava la pilota sobre un tamboret a sobre del qual estava la “pedra”, la pilota havia de passar sobre una corda que es posava en el 9 i caure dins un quadre molt més ample que el del dau. En alguns dels vells trinquets en el rest encara es conserva eixe quadre que els aficionats actuals no entendran i que té el seu origen en eixa modalitat, avui en desús, que era molt atractiva i molt adequada per als qui tenien un bon *sobaquillo* (Porcar, 2000, pp. 89-90).

Per aquest trinquet, durant els primers anys del segle xx, a més dels jugadors locals als quals ens referirem en un apartat posterior, van passar coneguts jugadors de l'època com són: Alfonsito, *Besó* de Picassent, *Chato*, *Chumbo* de Torrent, *Cufa*, *Rullo*, *Danielet* de Torís, *Flare*, Flores, *Fusteret d'Alberic*, *Fusteret de la Llosa*, *Xiquet de Simat*, *Malanda* de Càrcer, Manuel Villareal, Mendoza, Moreno d'Algeciras, Nel, *Obreret* de Silla, Peret de Marxalenes, *Porra* de Ruzafa, *Rafaelo* de Borbotó, *Ratat* d'Alboraia, Ricardo de Guadassuar, *Riets* de Mislata, Ríos de Mislata, *Rullet* de Benaguasil, Severino de Sueca, *Tiroi* pare i *Tiroi* fill de Torrent, *Tito* de Godella, *Torrentí* de Sueca, *Tramusser*, Vicente Nadal de València, *Xiquet* de Dènia, *Zurdo*...i molts altres. Porcar també destaca el gran nombre d'importants jugadors que, en una època posterior, van jugar al trinquet de Perales:

Vaig vore jugar allí al Faixer, als germans Lloco, al Fusteret de la Llosa, molt elegant, però el meu ídol era Guara, llavors un jove de complexió forta que jugava amb molt de geni i del que es sabia que en una arravatada de ràbia per un quinze perdut es trencaria la samarreta (Porcar, 2000, p. 89).

Il·lustració 79. Anunci en *El Mercantil Valenciano* del dia 6 de gener de 1925

L'anunci de la il·lustració anterior correspon a la partida que, molt possiblement¹⁵⁵, es disputà al trinquet del Nano i de la qual va aparèixer, el diumenge 4 de gener de 1925, la ressenya següent al periòdic *El Mercantil Valenciano*:

El joc de pilota. Des de Catarroja.

Amb gran animació es va celebrar el partit de pilota en este trinquet, continuació del que va ser suspès l'altre dia a causa de la pluja. Aquell haguera resultat sense cap dubte un gran esdeveniment piloter de no haver-ho impedit els núvols. Però si bé no poguérem assaborir amb tota la substància, ho vàrem fer el dia primer d'any, que es tornà a repetir. Quan es va acabar el partit els comentaris coincidiren per igual en que va ser un esdeveniment piloter, i això que Catarroja és poble de grans jugadors de pilota, s'han jugat excel·lents partides en tot moment. Jugaren Faixero i Lloco. Aquest va tenir una vesprada molt feliç. Durant l'espectacle va estar incansable. Sempre confiat, vam veure jugades tan boniques, tan fines, dels dos pilotaris, que sols a aquesta parella estan reservades, que electritzaren al públic posant-lo en peu constantment per aplaudir amb entusiasme. El Faixero, si comparem la seua tasca amb la del Lloco, no fou tan feliç però va complir bé, i per això mereix lloances abans que censura. Guanyà el Lloco (Un vecino, 1925, s/p.).

La fi del trinquet del tio Nano

Imaginem que les causes que motivaren el tancament d'aquest trinquet van ser de caire divers, però en darrera instància hagué de ser la baixa rendibilitat econòmica que proporcionava, el principal factor pel qual es va vendre la instal·lació. Estem segurs que aspectes com els assenyalats en l'apartat "La fi del trinquet de Perales", com són la forta implantació del futbol, el tarannà del trinqueter i, molt concretament en aquest trinquet, les baixes travesses que es realitzaven, també van ser decisius per tancar les portes d'aquest trinquet. Si bé, tal i com seguidament exposa Porcar, a més de les partides de pilota, el trinquet acollia altres activitats que suposaven ingressos addicionals als proporcionats pel joc; aquests actes tan sols deurien celebrar-se molt puntualment i conseqüentment no suposaven una gran millora econòmica per al propietari del trinquet.

La marxa del negoci no era pròspera, si bé s'alleugeria amb activitats alienes a la pilota. Vaig ser espectador d'espectacles nocturns de "Cante Jondo" (diria que una volta vingué el Niño de Marchena¹⁵⁶), i també de mítings anarquistes (asseguraria que passà per allí aquella gran figura del sindicalisme llibertari que fou Àngel Pestaña¹⁵⁷). A pesar d'això quan la fusta dels seients de les galeries s'estropejava, no es canviava. El quadre era pre-agònic. Tots els xiquets del barri haguérem de passar per la tristesa de veure que aquell trinquet en el que havíem jugat, en el que havíem vist d'aquest bell esport que és la pilota valenciana, tancava les portes. Hagué de ser pels anys 30 o 32 (Porcar, 2000, p. 90).

¹⁵⁵ En l'anunci no s'especifica a quin dels dos trinquets es refereix.

¹⁵⁶ José Tejada Martín, conegut amb el nom artístic de Pepe Marchena, va ser un conegut cantaor de flamenc espanyol.

¹⁵⁷ Àngel Pestaña Nuñez, nascut l'any 1886, va estar considerat com una de les figures més destacades de l'anarcosindicalisme espanyol.

Les fonts consultades coincideixen a afirmar que el trinquet va ser tancat uns anys abans de la guerra. Cubillos afirma que recorda haver vist jugar l'última partida, *el Gelat* contra *Guara*, quan tenia uns 12 anys, la qual cosa significa que el triquet possiblement va deixar de funcionar al voltant de l'any 1928 i 1930. La instal·lació va romandre uns anys tancada i durant aquest període va ser utilitzada per a altres menesters:

Els soldats feien instrucció allí. Allò que deien que eren de cota, tu això no ho conegueres. Era un servici dels soldats que anaven a la instrucció de presa i es quedaven en València, i ací venien a fer instrucció en el que era el trinquet. Però molt abans de guerra (Entrevista a Cubillos, n. 21, 2008).

El mateix Cubillos, tal i com ens ho va confirmar Consuelo Raga¹⁵⁸ (Entrevista a Raga, n. 22, 2006), recorda com va anar la venda del trinquet per part de la família de Salvador Hervàs al *tio Cantó*, que seria posteriorment el que a principis dels anys 40 els vendria el local als cosins Cubillos per tal d'ubicar una fàbrica de mobles:

Quan faltà el *tio Nano* el trinquet l'arreglegà la filla, *la Xiquitina*, i vespres d'acabar-se la guerra *el tio Xiquitín* li ho vengué al *tio Cantó*. *El tio Cantó* li ho pagà en un sac de bitllets. Féu l'escriptura i el trinquet ja era del *tio Cantó*. I s'acabà la guerra i no li valgué ni una perra, que crec que allò fou la seua mort. Confiava en que era la riquesa per a la vellea. I després *el tio Cantó* ens ho vené a nosaltres (Entrevista a Cubillos, n. 21, 2008).

Il·lustració 80. Panoràmica de Catarroja: la nau del trinquet del Nano al centre de la imatge (1960)
(Font: Imatge cedida per Francisco Monforte)

¹⁵⁸ Consuelo Raga era besnéta del *tio Nano*, propietari del trinquet Modern.

Finalment, la instal·lació del trinquet va passar a formar part d'un conegut molí d'arròs i la nau principal va utilitzar-se com a magatzem fins fa pocs anys. Encara avui, malgrat els més de seixanta anys transcorreguts d'inactivitat al trinquet, les restes de la nau central ens ofereixen una imponent visió del que va ser el trinquet del Nano.

Trinquet del Nano	
Propietat	Privada
Data de construcció	1907
Data de tancament	Al llarg de la dècada dels anys 30
Accés	Carrer Cánovas
Estat	Ruïnes de la nau central
Ús	Utilització regular per jugar a pilota a mà
Il·luminació	No
Coberta	No
Grades	Sí. Escala, galeria del rest i galeria del dau
Vestidors	Sí
Bar	No
Dimensions (aprox.)	- Llarg: 58 m (aprox.) - Ample: 7,5 m (aprox.)

Taula 25. Dades del trinquet del Nano de Catarroja
(Font: Elaboració pròpia)

3.6.4. Marxadors i travesses

Dos són els marxadors dels quals tenim notícia al poble de Catarroja. Aquells homes van posar les seues veus als marcadors de les partides que es disputaven als trinquets de Catarroja, són *Malanda* i *Caragol*. Mentre que de *Malanda* hem trobat referències orals i escrites que, seguidament exposem, de *Caragol* tan sols tenim notícia de la seua existència.

El tio Malanda era el que marxava i de quan en quan s'enganyava i enseguida tot el públic cridava: “eeehhh!”. *El tio Malanda* estava de sereno per les nits, igual que el *tio Panoli*. Però quan era partida anunciada quasi sempre ho feia *el tio Caragol* que estigué també marxant en Pelayo en València, estigué uns anys empleat allí (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Sobre *Malanda*, Porcar recorda com anunciava la partida i com informava de les característiques del joc de l'encontre que es jugaria:

Als meus oïts quedà per sempre la veu de tenor líric de Malanda, marxador que anunciava la partida del diumenge literalment amb aquestes paraules: “Cavallers: la partida és a passar el dau, a ferir de bot per dalt la ratlla, a ferir per baix, tres pa dos, a pegar-li, a seixanta punts”. No es podia dir més amb menys paraules. Era “al dau”, no “a rebot”, a “passar” no feia el dau sempre el mateix bando; “a ferir de bot per dalt la ratlla”, no es podia ferir llançant la pilota amb la mà, sinó pegant-li i no a l'aire, sinó botant-la en la pedra, i no havia de tocar la paret sinó simplement per damunt la ratlla. “Fer de baix” prohibia al dau pujar a l'escala i jugar des d'allí la pilota de treta. “Tres pa dos”, és un exemple ja que es feren partides de quatre contra tres. Sembla que allò de “a pegar-li” resulta sobrer perquè el joc consisteix en pegar-li a la pilota, doncs no, no sobra: tots hem vist jugar a Quart i al Genovés privant-se de determinades formes de pegar-li. O a algun mitger eixir de la corda quan el seu feridor fa la treta, “a pegar-li” indicava que no hi havia més limitacions que les anunciades (Porcar, 2000, pp. 90-91).

En parlar de travesses caldrà diferenciar entre les petites apostes que realitzaven entre si els jugadors del poble i aquelles que es realitzaven en partides anunciades en les quals, de vegades, eren els mateixos jugadors els que apostaven importants quantitats de diners. En ocasions, les elevades sumes de diners apostades sembla que augmentaven l'interés de les partides i, conseqüentment, el nombre d'aficionats que hi assistia devia incrementar-se significativament. Alguns exemples d'expressions que feien referència a les travesses i que incitaven a l'aficionat a no perdre's l'espectacle, els trobem en els anuncis següents de partides celebrades els anys 1907 i 1908:

A partir de 300 pessetes

Hui dimarts a les tres de la vesprada es jugarà un gran partit de pilota que promet ser molt disputat per la quantia de les travesses que hi ha en perspectiva, que seran a partir de 300 pessetes. Aquest partit de desafiament serà a escala per dalt corda, prenent part els pilotaris Daniel (Xiquet de Sueca) i Manuel Villareal, contra el Niño de Dènia, el Zurdo i el Torrentí de Sueca (Anònim, 1907, *El Mercantil Valenciano* 22 octubre).

Partit de pilota a desafiament, a galotxa

Hui dijous de quatre a sis de la vesprada es jugarà un important partit de pilota a desafiament, a galotxa, pels pilotaris Xiquet d'Alginet, contra dos coneguts jugadors d'Alfarp. Les travesses dels dos bàndols són de 500 pessetes endavant (Anònim, 1908, *El Mercantil Valenciano*, 2 d'agost).

Pel que fa a les travesses entre els jugadors del poble que es realitzaven als dos trinquets, en paraules de Puchalt, no es tractava de quantitats importants: “Res, 2 duros, 3 duros, 4 duros en aquell temps..., res. Els jugadors no es jugaven diners, travessaven a favor d'ells, l'un a favor d'un l'altre a favor de l'altre. 10 duros, 5 duros” (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007). Potser aquesta afirmació de Puchalt té relació amb la particularitat que existia a les travesses dels dos trinquets, la importància de les quals estava en funció de la major o menor disponibilitat dels diners en efectiu que tenien els homes que anaven als trinquets.

Segons Salvador Peris¹⁵⁹ als trinquets del poble es podia trobar una diferència a les travesses: ‘Al trinet de baix, el de les Barraques, la major part dels homes eren pescadors, ells pescaven i les dones venien el peix. La dona era qui portava els diners i els administrava, els homes que anaven al trinet no portaven damunt més de sis aguilletes’. I, per altra banda, tenim que: ‘Al trinet de dalt, el del Raval, quasi tots els homes eren arriers que es dedicaven al drap, a comerciar amb taronges i a baratar draps. Tots aquests pel seu ofici tenien diners a la butxaca i es jugaven al trinet més diners que els de baix’ (Monforte, 1993a, pp. 8-9).

En aquest apartat de les travesses no volem deixar de fer referència a la pilleria que existia a l'època per tal d'obtenir una major quantitat de diners en les apostes que realitzaven. D'una de les moltes vegades que jugadors i aficionats quedaven per a dinar a Catarroja, abans o després d'una partida, Alfonso encara recorda entre rialles l'anècdota següent que li va ocórrer al conegut jugador de l'època anomenat *Quart*:

Quart era el número 1 i el convidaren a un all-i-pebre i l'emborratxaren per a jugar-se els diners, perquè per la vesprada ell tenia partida en Pelayo. Va ser Fernando l'*anguilero*. I va i li diuen a *Quart*: - Eh, eixos t'han emborratxat perquè se juguen diners en contra teua, perquè com estàs borratxo!. '- Estic borratxo i se juguen diners en contra meua?'. I entrà dins del vestidor, es banyà el cap, i en eixir els matà a pilotades a tots. Això eren pillos, que es jugaven travesses. L'emborratxaven ací, feien l'all-i-pebre i..., beu, beu! (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

3.6.5. Els jugadors

La Catarroja de principis de segle passat no degué diferir significativament de la resta de poblacions de la comarca pel que fa a les pràctiques esportives i no esportives que habitualment ocupaven el temps lliure dels seus habitants. Tant és així, que el futbol va arrelar per sobre de tota la resta d'activitats esportives i molts dels jugadors de pilota també varen destacar com a futbolistes.

Es jugava a futbol, era una afició diferent que arrossegava a molta gent de Catarroja, *Borín* i *els Pelats* eixos també jugaven a pilota; i Goa, el futbolista que fou internacional també jugava a pilota, i Amadeo i Asensi eixos han jugat al trinet de Pelayo (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

A principis de segle xx l'existència dels dos trinquets a Catarroja determinà que els jugadors freqüentaren més un o altre trinet en funció de la proximitat de la seua

¹⁵⁹ Aquestes dades pertanyen a la informació recollida en l'entrevista realitzada a Salvador Peris (Monforte, 1993).

residència a la instal·lació. Per aquest motiu, seguidament exposem els principals jugadors censats en l'estudi realitzat l'any 1993 en funció del trinquet al qual estaven vinculats¹⁶⁰:

Jugadors de dalt

Remuntant-nos als anys 1925-1930 trobem els següent jugadors: Fernando l'anguiler (mitger), el racle (pare): un dels millors dauers (restador); Pasqualet, Quicodo, i Vicent el satre (resto); el Xino (resto), que arribà a jugar en Pelayo, el seu dur treball a La Colla (càrrec i descàrrec a l'estació i molí) van impedir que arribara a ser un dels millors jugadors; Micalet el tanter i Joanet el gitano (feridors), Miliet el gitano i Ramon el botella, (mitgers). En una època posterior trobem a Barón, Moyó, Porcar (resto), i el Racle (resto) que arribà a professional jugant amb bons jugadors de l'època. Altres afeccionats foren: el Barberet, Pipa, el blanc, Panoli (fill), els germans Barón, Borrum, Tot estiu, Cerrejas, etc

Jugadors de baix

Com en l'altre trinquet, podem considerar una primera època en la qual trobem a: Pasqual (feridor), els Malandes (dos germans, al resto, dels millors jugadors de l'època), Ramon el botella, Blayo, Fernando (mitger), Júlio el datiler, i el Gelat: el millor jugador. En una època posterior tenim a: els fills del tio Blayo, Blayet, el Sec i Cabota, els Xulones, Pasqualet l'anguiler (arribà a jugar en Pelayo i a viure de la pilota), Batistet el Passapapers (resto i mitger), els Blanquets, Àngel de Bocacarros i Chalmeta (Monforte, 1993b, p. 9).

Il·lustració 81. Antoni Mas Barber,
Racle II en el trinquet de Pelayo
(Font: Pilota Valenciana. Tot un univers, 2000, p. 84)

El jugador José Alfonso, *Molló II*, no dubta a afirmar qui eren per a ell els jugadors de major qualitat de l'època, a la vegada que es penedeix en adonar-se que el pas del temps ha fet que tan sols continuen vius ell i Ramon Puchalt, *Panoli*.

¹⁶⁰ La informació es va obtenir de les entrevistes a Salvador Peris i Antonio Mas, (*el Racle*), l'any 1990 (Monforte, 1993 a,b).

Ací el que més ha jugat a pilota ha segut el *Gelat* i després per a mi era Vicentet *el Sastre* i *Peporro el Gitano*, eixos eren artistes jugant a pilota. L'únic que va ser professional va ser *el Gelat*, però en partides amb professionals tots han jugat, eren partides en les que es pagava entrada per vore'ls jugar. Nosaltres érem la tira d'amics que jugàvem, quasi tots han faltat ja, sols quede jo i *Ramonet el Panoli*, el fill del trinqueter del trinquet de Perales (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Porcar, jugador contemporani d'Alfonso, de l'última època en què es va jugar al poble, ens fa una aproximació al joc de pilota que van desenvolupar els diferents jugadors de Catarroja al llarg dels anys, així com de les principals qualitats de joc de cadascun d'ells.

Il·lustració 82. Vicent Verdeguer Cubillos,
Pepet el Sastre (1903-1936)
(Font: Pilota Valenciana. Tot un univers, 2000, p. 76)

El fet de desaparéixer tan prematurament el trinquet del Nano fa que les referències que en fa Porcar als jugadors d'aquell trinquet siguin moltes menys que les referides als jugadors del trinquet de Perales:

Com a aficionats destacats en el trinquet del Nano puc citar a Ramon Botella, que feia molt bon dau però que no practicava freqüentment perquè la seua dedicació intensiva de treball al camp no li ho permetia. A Quicodo, que era un jugador llarg, d'esquerra i de dreta, en baixos i alts de les dues mans, en rebot i per davant. Contra Quicodo vaig jugar jo després d'anys de moltes partides, com explicaré: Quicodo posseïa la bona qualitat de que el contrari mai sabia on anava a tirar la pilota, però també la mala de que tampoc ho sabia el mateix "Quicodo" (Porcar, 2000, p. 89).

D'aquella primera època del trinquet de Perales, Porcar fa la següent semblança:

En quant als jugadors locals, jugaven anunciats, en pantalons blancs i faixa, els germans Sastre, Vicent i Pepet, dauer i feridor respectivament. Vicentet era un jugador de pilota llarga, si bé no violenta, més passador que rematador. Molló era un mitger no llarg però era un frontó, tornava moltes pilotes alleugerint els demés. El Racle tenia molt bon dau però era fluix restant. La figura entre tots estos era Fernando, que era una hiena jugant, saltant en un bot a l'escala, buscant la pilota sempre de front, caient a terra moltes vegades per jugar la pilota; era un espectacle de feresa i de bravura, tot el contrari del Gelat, un jugador fred però que feia el dau com ningú, en una pegada de carxot que cap jugador professional ha pogut igualar. Llavors començà a despuntar un jove que s'anunciava com Fuentes i a qui tots anomenaven el Xino. D'estatura baixa, molt jugador tornant i atacant. Crec que haguera pogut arribar a professional com el Gelat, però vingué la Guerra Civil que tallà la seua activitat i després el vaig veure ocupat en els treballs de la colla, dedicat a la càrrega i descàrrega (Porcar, 2000. p. 89).

Il·lustració 83. Vicent Chulià Asensi, *el Xino* (1909-1964)
(Font: Pilota Valenciana. Tot un univers, 2000, p. 81)

Porcar es refereix seguidament al període de postguerra en què, amb les portes del trinquet del Nano ja tancades des de feia anys, el joc va centralitzar-se al trinquet de Perales i alguns jugadors del desaparegut trinquet van continuar jugant al trinquet de Dalt:

En tornar a Catarroja acabada la guerra, espentat per la meua afició, vaig anar freqüentment al trinquet de Perales. Durant la dècada dels quaranta en el trinquet de Perales destacaven els aficionats: Fernando, que havia perdut la força 'per dalt' però que 'per baix' seguia amb la bravor de sempre; Juanito i Miliet es trobaven en molt bona forma; el Racle seguia jugant però ja mermat per l'edat; Barón tenia molt bon dau. El Vell, encara que era més bé baix i greixudet, botava des del sol fins el segon escaló per jugar des d'allí la pilota; Artur Artola era un mitger acceptable, i com a feridor estava Miguel, el Senyoret i el tio Sargues. Hi havia quatre germans, de llinatge Atienza, que tots jugaven; destacant el major d'ells. Batistet de Passapapers era un dels aficionats del l'extint trinquet del Nano que havia continuat en el de Perales, era un passador incansable de pilotes però sense potència de remat. La figura màxima era Quicodo de qui ja he parlat. (...) Contra Quicodo vaig jugar moltes partides en un trio compost pel Senyoret, Vorín i jo. Vorin, excel·lent futbolista, no era tan bo en el trinquet, però tenia un 'bot i braç' magnífic. Ni baixos, ni rebots, ni caigudes d'escala, ni volees, però quan la tenia plantada disparava per dalt que era un prodigi; la tallava i la creuava magníficament. (...) Un aficionat que podria haver seguit alguna cosa en aquest esport es un tal Maollo o Molló, supose que familiar del vell mitger, un xic alt, de braços llargs que la jugava de totes les maneres amb potència... (Porcar, 2000, p. 91).

De vegades les diferències de qualitat de joc entre els jugadors eren molt grans, tant que impediien que la partida es poguera desenvolupar normalment si el que jugava més no concedia certs avantatges al contrari. Resulta significatiu el cas de José Alfonso, *Molló II*, quan jugava contra *Malanda* que tenia molta menys qualitat de joc que *Molló* i malgrat això es jugava diners:

Carmelo *Malanda*, aquell xic, tan bona persona com que era... (...) Jugàvem a passar el dau, ell es jugava els diners i a mi em sabia mal guanyar-los perquè jo no em jugava res. I mon tio, que estava en el palquet, es dóna conte i digué “- qui siga burro que rode sènia. Si baixes jo ahí t’apanyaré!”, no digué res més. I després *Malanda* tornà que volia repetir: “- Xe, mira vaig a dir t’ho clar... Jo no t’he deixar fer ni joc i estic jugant a la figa mandanga. Tu et jugues els diners i jo no vull tornar a jugar amb tu. Que no jugue més en tu! Ja ho saps. Perquè me sabia mal guanyar-li els diners, a d’ell em sabia mal; al *Racle* l’haguera mort d’una pilotà i a Porcar també, però a Carmelet me sabia mal que era massa bon xic (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

També cal fer esment, tal i com ens conta Alfonso, que alguna vegada es va produir el fet de pagar-li les despeses de la partida tan sols per veure’l jugar i passar la pilota, donant-li joc als altres aficionats sovint molt inferiors quant a qualitat de joc:

Quantes vegades he estat jo dissabtes allí i hi havia uns homes d’Alfàfar que eren molt amics, pareixia que eren germans, i venien i em pagaven els gastos: - Tu conforme la passen juga, contra els que vulguen, nosaltres pagarem els gastos. I aquells homes me pagaven el que costava (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Il·lustració 84. D’esquerra a dreta: Puerto, Antoni Mas (*el Racle I*) i *Molló I*
(Font: Pilota Valenciana. Tot un univers, 2000, p. 75)

El Gelat: una enciclopèdia de l'art de jugar a pilota

Totes les fonts consultades coincideixen en afirmar que Miquel Bort, *el Gelat*, va ser el millor jugador de pilota que va tenir Catarroja. Servisquen com a introducció a la figura del *Gelat*, les paraules que Millo, el degà de la pilota valenciana, va escriure sobre ell en el capítol “Els jugadors de pilota” del llibre *El trinquet*:

Un dels jugadors d'estil més elegant que ha entrat en un trinquet. El defecte de no tenir esquerra li va impedir arribar més alt. Amb tot, abans de la Guerra Civil alternà amb els millors, i es pot citar el partit que jugà el 4 d'octubre de 1935 en el desaparegut trinquet de Catarroja, en el que s'enfrontaren Quart i Mora contra Gelat, Peris i Micalet, i on es va donar el fet insòlit de que, al produir-se la igualada a cinquanta-cinc, el públic, entusiasmat, es llançà a la canxa i va impedir que es jugara l'últim joc, per a que no hi haguera vencedors ni vençuts. Després de la guerra i fins els anys 50 va jugar en Pelayo les partides anomenades de segona contra Lliria II, Pasqual II, Vidal i altres, a més de jugar amb molts altres joves nous que es presentaven, ja que el Gelat era tota una enciclopèdia de l'art de jugar a pilota en un trinquet (Millo, 1976, p. 261).

Molt pocs jugadors arribaren a jugar com a professionals al triquet de Pelayo, *el Gelat* va ser un d'ells i deixà la seua empremta; encara avui es pot escoltar a Pelayo: “Dau com el del Gelat encara no ha entrat cap ací” (Monforte, 1993b, p. 10). Però si el dau era el seu punt fort, també va tenir un punt feble que tothom coneixia:

Era molt bo, arribà a jugar en Pelayo. Tenia un dau estupendo, per a parar-li la pilota era molt difícil..., però esquerra en tenia molt poca, si haguera tingut l'esquerra meua haguera segut un gran jugador (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

Il·lustració 85. A. Mas, *Racle I* i J. Mayo, *Boticari* (marxador)
(Font: Pilota Valenciana. Tot un univers, 2000, p. 83)

Porcar recorda el joc del *Gelat* al trinquet de Pelayo durant els anys 40 i comenta:

El Gelat jugava ja a Pelayo com a professional. Arribà a ser jugador de primera. Si bé tenia que jugar en trio perquè era un jugador escassament defensiu, el seu fort era el dau i el rebot, el que sol considerar-se ‘els caps’. Formant trio s'enfrontà a les gran figures com Quart, Rovellet i Juliet (Porcar, 2000, p. 91).

Però a més del jugar fi i elegant amb el que es recorda el joc del Gelat, des d'aquestes lletres volem deixar constància d'una faceta més humana d'aquest jugador com era l'interés que mostrava per ensenyar el que sabia sobre el joc de pilota. Alfonso, *Molló II*, encara recorda com, després d'haver decidit deixar de jugar i dedicar-se a treballar per poder sobreviure, *el Gelat* passava per sa casa i insistia en ensenyar-li el que sabia:

Venia a ma casa a parlar amb els meus pares per a que jugara. I mon tio¹⁶¹, que era el que tenia més afició deia: - Ai, això és cosa d'ell, si ell no vol jugar més... Perquè jo havia d'anar al camp a treballar, i vindre del camp tota la setmana de fer els jornals que tenies que fer, i jo no tenia ni una perra. Fins i tot per jugar tenia que jugar descalç per no desgastar les espadenyes. I els diners? (...) I quantes voltes vindria *el tio Gelat* a ma casa, perquè jo sempre que he jugat ací en Catarroja quan era novençà, era contra ell, contra *el Gelat* (...). I vindria moltes voltes, però jo vaig dir: no jugue més!. I em vaig posar a treballar en els cotxes. I ell volia ensenyar-me a jugar a mi. És que jo li pegava a la pilota i volia matar al contrari, - No, això no és així- deia ell, - Jo t'ensenyaré a pegar-li a la pilota, la forma de pegar. És que tu jugues per les facultats que tens i no jugues per que saps jugar. Vinga com vinga rebentes la pilota (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Un fet destacat que no hem trobat a cap altre dels pobles estudiats de la comarca és que a Catarroja, malgrat comptar tan sols amb una referència oral que ho acredite, hi va haver una dona que també jugà a pilota, i ja siga per motius de parentesc o per emular amb el nom al millor jugador del poble, a aquesta jugadora l'anomenaven *la Gelà*: "Hi havia una en algun temps que li deien *la Gelà*, d'ací de Catarroja, que jugava a pilota, jugava molt bé. Crec que era família o cosina d'eixe *Gelat* que jugava" (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007).

¹⁶¹ Es refereix al jugador *Molló I*.

<i>Cens de jugadors de Catarroja</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
Malanda	1890	x		x	
Moreno	1890	x			
Percaleret	1890	x			
Sivil	1890	x			
Ferreret	1900	x		x	
Limonero	1900	x		x	
Gallina (Miguel Selma)	1900	x		x	
Cartero	1900	x		x	
Flare	1900			x	
El tio Panoli (Vicent Puchalt Fortea)	10-20			x	
El Datiler (Júlio Cubillos Royo)	20-30			x	tot
Racle I (Antoni Mas Hervàs)	20-30			x	rest
Molló (Batiste Muñoz Garcia)	20-30			x	mitger
Ramon Botella	20-30			x	
Sensio (Inocencio)	?	x			
Faveta, el de l'Empastre	30			x	
El Gelat (Miquel Bort)	30-40			x	rest
Pepet el Sastre (Josep Verdeguer Cubillos)	30-40			x	tot
Vicentet el Sastre (Vicent Verdeguer Cubillos)	30-40			x	rest
Millet el Gitano (Emili Bustamante Boquera)	30-40			x	fer./mitger
El Xino de la Coia (Vicent Chulià Asensio)	30-40			x	rest
Peporro el Gitano (Josep Bustamante)	40			x	rest
Totestiu	40			x	rest
Pasqualet l'Anguiler	40			x	rest
Juanito el Gitano	40			x	feridor
Fernando l'Anguiler	40			x	tot
Mollonet (José Alfonso Muñoz)	40			x	mitger
El Blanquet	40			x	rest
Quicodo	40			x	rest

Germans Villalta	40			x	rest
Barón <i>el Conill</i>	40			x	rest
Vicentet <i>el Cacho</i>	40			x	
Bautistet <i>de Passapapers</i>	40			x	tot
José <i>el Pelat</i>	40			x	
Salvador <i>el Pelat</i>	40			x	
Borrú	40-50			x	tot
Panoli (Ramon Puchalt Lucas)	40-50				tot
Pepet <i>el Rataet</i>	?			x	fer./mitger
La Gelà	?			x	
Borín	?			x	
Artur Artola	40-50			x	mitger
El Senyoret	40-50			x	feridor
Carmel Malanda	40-50			x	
Sargues	40-50			x	feridor
(Emilio Porcar)	55-60			x	rest
Racle II (Antoni Mas Barber)	55-60			x	rest
Lluiset <i>el Barber</i>	55-60			x	tot
Chalmeta (Ricardo Chalmeta Puchalt)	55-60			x	tot
Salvador <i>el Barber</i>	55-60			x	tot
Boro <i>el Pelat</i>	55-60			x	
Salvador <i>el Zurdo</i>	55-60			x	tot
Ramonet <i>el Trinqueter</i> (Ramón Puchalt Lucas)	55-60			x	
Cerrejas <i>el Gitano</i>	55-60			x	

Taula 26. Cens de jugadors de pilota de Catarroja
(Font: Elaboració pròpia)

3.6.6. El piloter Miquel Baixauli

No resulta difícil imaginar que per tal de proveir la gran massa de jugadors de carrer i de trinquet que hi havia arreu dels pobles del País Valencià es necessitava una important producció de pilotes de vaqueta que n'abastara la gran demanda que existia. D'entre els diversos artesans fabricants de pilotes de vaqueta que més van destacar arreu de tot el País trobem al catarrogí Miquel Baixauli.

Queden pocs mestres, pocs artesans (més o menys en Carcaixent, en Catarroja, en Alginet, en Ondara, en Vistabella...) que encara es dediquen a aquest negoci. (...) El que va a treure, la bota, la proba, i li la tira al rest, al seu company, per a que la mà la toque, la grapege. Algunes vegades no és necessari. Hi ha prou amb que el que treu l'indique al company que és de Carcaixent, o de Catarroja, per saber quin artesà l'ha fabricada i conèixer si el bot és més dur, si pesa una mica més, si el diàmetre arriba al límit del reglament (Trulok, 1973, p. 40).

La qualitat que tenien les pilotes elaborades pel *tio Pataetes*, malnom amb el qual era conegut Miquel Baixauli al poble de Catarroja, aviat va estendre's per trinquets i carrers de tots els pobles, convertint-se per als jugadors en unes de les pilotes més preuades i sol·licitades de les que existien al mercat. Alfonso, jugador de Catarroja, recorda com les utilitzava quan jugava al trinquet de Perales:

Utilitzava pilotes de vaqueta que feia *el tio Pataetes*. Les millors que he jugat jo, les de Lliria també eren prou bones i les de Carcaixent també, però estes eren més dures i un poquet més mitjanetes, més arregladetes, i les de Lliria eren un poquet més grosses (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

Afortunadament, al llibre *Pelota Valenciana. Entrevistas i Reportajes*, el periodista López-Egea recollia l'entrevista realitzada l'any 1968 al piloter Miquel Baixauli¹⁶², en la qual l'artesà explica com va començar a fer pilotes a partir d'una aposta entre amics:

E- Des de quan és piloter?

MB- Sóc piloter des dels 19 anys i per una aposta casual. Jo era sabater en el taller de mon pare i una nit al casino m'ensenyaren una pilota de trinquet, assegurant-me que jo no era capaç de fer d'altra igual. Allò em va picar l'amor propi i em vaig comprometre a fer el treball. Els amics em prengueren a broma, creient que perdria l'aposta. Al dia següent vaig començar la tasca, a estones perdudes. Em va costar alguns mesos de proves, però vaig aconseguir el que em proposava, perquè, una vegada acabada la pilota, fou acceptada per tots

E- El va orientar algú?

¹⁶² Una entrevista quasi idèntica, molt possiblement es tractava de la mateixa entrevista de López-Egea amb lleugers canvis, la trobem en *Deportes*. Any XXVIII. Num.1430. València 23 setembre 1968. pàg 16, amb el títol "Entrevista amb el piloter de Catarroja, Don Miquel Baixauli".

MB- Ningú. Jo sol.
E- Té ajudants ?
MB- Tampoc. Únicament em tira una mà, alguna estona, el meu nebot Paco.
E- Quant de temps costa de fer una pilota ?
MB- Tenint-ho tot preparat, unes tres hores. Però després hi ha que deixar-la assecar uns dos mesos.
E- Hi ha d'altres fabricants?
MB- Som varis. Entre ells, don Enrique Álvarez, de Carcaixent; don Emilio López, d'Alberic; i don Júlio Giner, de Bétera.
E- Viu exclusivament de la seua professió ?
MB- Si, i no done abast als encàrrecs.
E- Per a quin trinquet treballa?
MB- Per a quasi tots els de la província.
E- Dura molt una pilota?
MB- Això depén del tracte que se li done.
E- També fabrica pilotes de frontó?
MB- No he provat mai. El que sí que faig són guants per a pilotaris.
E- És aficionat al trinquet?
MB- M'agrada molt veure els partits, però no tinc temps, per excés de treball. Els caps de setmana acostume a anar a Pelayo a veure la 'partida del dissabte'.
E- Ha guanyat molts diners ?
MB- El necessari per a viure modestament.
E- Coneix a molts pilotaris?
MB- A tots els valencians, especialment a Juliet d'Alginet, amb el que m'uneix una gran amistat. És un jugador fenomenal.(...)
E- (Li pregunte al senyor Baixauli amb certa cautela i prevenció, sense pretendre descobrir cap misteri a possibles competidors)
E- En què radica el secret professional ?
MB- En els materials i l'elaboració de la pilota; en el farcit, el cosit i acabat. En aquest treball es mor aprenent.
E- Quantes pilotes entren en joc en una partida?
MB- Es pot jugar tota la partida amb una sola, però es varia segons els desitjos i acords entre els pilotaris... (López-Egea, 1988, pp. 69-71).

La perícia i el secretisme que de vegades envolta el procés de construcció de les pilotes de vaqueta ha fet que freqüentment haja estat una activitat que ha passat de pares a fills. En aquest cas, Miquel Baixauli no va tenir descendència i va ser el seu nebot Francisco Olmos qui, amb el seu germà Miquel Olmos, va continuar, tan sols uns anys, fabricant pilotes de vaqueta. Ha estat el mateix Francisco Olmos qui ens ha aportat abundants detalls sobre el procés d'elaboració de les pilotes que seguia Miquel Baixauli.

Olmos recorda que la demanda de pilotes que tenia el seu oncle arribà a ser tan elevada que finalment tan sols en subministrava al trinquet de Pelayo de València i als jugadors professionals, els quals li demanaven les pilotes d'un pes concret per jugar partides en les quals es travessaven diners (Entrevista a Olmos, n. 23, 2006). La gran demanda de pilotes que tenia Miquel Baixauli va fer necessari que els seus nebots, els germans Francisco i Miquel Olmos, quan tenien aproximadament uns 20 anys d'edat, començaren a ajudar-lo en la seua confecció.

Era sacrificat. Miquel treballava a correus i no li feia falta... A mi tampoc no m'agradava però això em permetia pagar-me els estudis de música. El meu tio treballava des de les vuit fins l'hora de dinar; després fins les nou de la nit, sopava i continuava fins les dotze de la nit. El meu germà Miquel cada vegada tenia més feina a correus i jo vaig aprovar l'oposició per a entrar a la Banda Municipal de València, vaig acabar ajudant-lo sols per les vesprades (Entrevista a Olmos, n. 23, 2006).

Il·lustració 86. Francisco Olmos i Miquel Baixauli junt amb d'altres familiars (1966)
(Font: Imatge cedida per Francisco Olmos)

Al carrer Salvador Pechuán de Catarroja, a la mateixa vivenda de Miquel Baixauli, estava ubicat el seu taller o zona de treball; allí, amb motiu d'aquesta investigació, sota la pols acumulada pel pas dels anys i com a joies amagades pel temps, vam poder descobrir les eines que utilitzava el mestre artesà per confeccionar les pilotes.

Seguidament, de la mà de Francisco Olmos i ajudats per les il·lustracions de les eines i materials¹⁶³, trobats al taller del piloter, descriurem quin era el procés d'elaboració d'una pilota de vaqueta a les mans del piloter Miquel Baixauli. Olmos explica que el procés de creació de la pilota era totalment artesanal. Mentre que altres compraven el material fet, el seu oncle el confeccionava: Miquel Baixauli només utilitzava la pell del tos del bou (part del cap) per confeccionar les pilotes, segons Olmos la pell comprada a les fàbriques es trencava i no servia. El piloter tenia amics als escorxadors que li reservaven aquesta pell que després devia ser adobada i treballada durant uns mesos.

¹⁶³ Encara intactes en el moment de fer l'entrevista l'any 2007.

Il·lustració 87. F. Olmos al costat de la banyera
 utilitzada per adobar la pell
 (Font: L'autor, 2007)

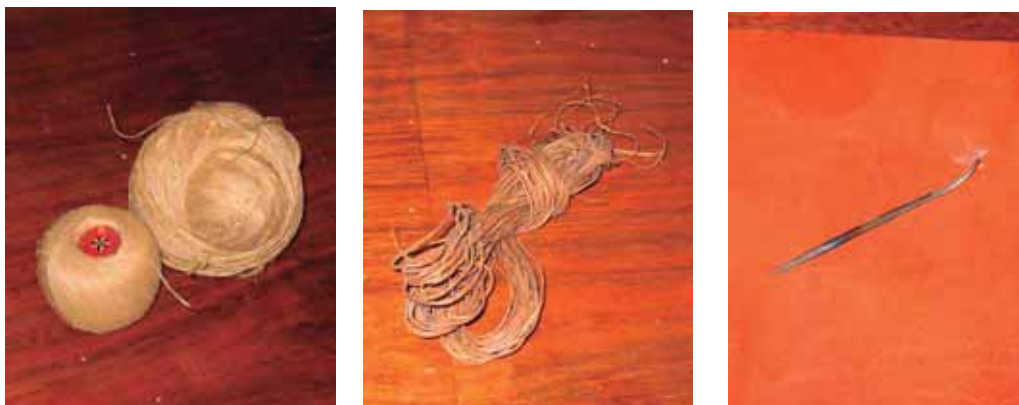
En la fotografia anterior, al mateix taller del piloter, Francisco Olmos està al costat de la banyera en la qual s'adobava la pell de bou. A la banyera, i també a dues grans gerres que hi havia al taller, el cuir era tractat durant 5 o 6 mesos per tal d'aconseguir una pell que no s'esgarrara (Olmos apunta que açò, al seu oncle, li va portar molt de temps aprendre-ho). Encara que sembla una mica inversemblant, la composició casolana de l'adob que elaboraven específicament per a macerar la pell de bou, estava formada per una barreja de serradures d'escorça de pi i excrements de gos.

Una vegada adobada la pell s'iniciava el procés d'allisar-la i aconseguir el gruix adient, per a realitzar aquesta tasca utilitzaven els instruments que s'observen en les fotografies (allisador i premsa); quan açò s'aconseguia, amb una maça i un encuny s'extreien els 8 triangles de pell que eren els que conformarien la pilota.

Il·lustració 88. Allisador, premsa, martell i encuny (d'esquerra a dreta)
 (Font: L'autor, 2007)

Posteriorment, utilitzant una agulla especial i fil que ell mateix elaborava a partir del trenat de diversos fils de cànem encerats, es cosien els vuit triangles de pell deixant un petit orifici pel qual, una vegada girat del revés el cuir, s'introduïa borra fins que quedava ben comprimida. A continuació¹⁶⁴ es cosia el forat per on s'havia introduït la borra i es passava a martellejar la pilota sobre les 'broques i els canalons' fins aconseguir una esfera perfecta.

Il·lustració 89. Fil de cànem, fil elaborat per cosir la pilota i agulla (d'esquerra a dreta)
(Font: L'autor, 2007)

Il·lustració 90. Les broques, pilota en la broca i els canalons (d'esquerra a dreta)
(Font: L'autor, 2007)

Finalment, la pilota es polia amb cera verge utilitzant la màquina polidora que véiem en la imatge i aplicant-li un poc de brea que li conferia el color marró fosc que caracteritza les pilotes de vaqueta.

¹⁶⁴ És en aquest punt del procés d'elaboració de la pilota en el qual molts consideren que rau el secret de la confecció de les pilotes de vaqueta.

Il·lustració 91. Màquina polidora i taula de treball amb ferramentes de Miquel Baixauli
(Font: L'autor, 2007)

Amb la mort del piloter Miquel Baixauli, Francisco i Miquel Olmos van heretar l'ofici del seu oncle. Poc de temps després, amb la mort de Miquel Olmos, el seu germà Francisco va decidir abandonar definitivament la tasca d'elaborar pilotes de vaqueta. Amb ells desapareixien unes de les millors pilotes de vaqueta que van existir als carrers i als trinquets del pobles d'arreu del País Valencià.

En parlar d'artesans de pilotes a Catarroja i retrocedint en el temps a una època anterior a la de Miquel Baixauli, malgrat que tan sols hem trobat una referència escrita¹⁶⁵, cal que deixem constància de l'existència d'altre veí del poble que també va elaborar pilotes per tal d'obtenir uns ingressos addicionals als que li proporcionava el seu ofici de sabater.

No tancarem aquest apartat dedicat a la pilota, sense nomenar altre piloter que va iniciar-se en l'artesania de pilotes, fou el tio Pasqual de Coca Fina, sabater ja de molta avançada edat que va començar en l'ofici de piloter com a complement al seu propi (Monforte, 1993b, p. 10).

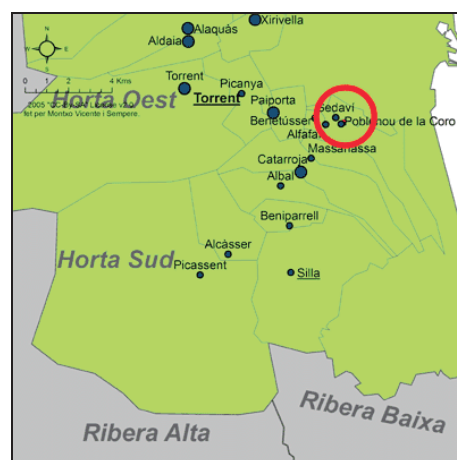
Amb tot, el fet de la desaparició dels artesans de pilota de Catarroja no considerem que tinguera cap relació amb el tancament dels dos trinquets que van existir al poble ni amb la inexistència del joc de pilota al carrer des de principis del segle XX.

¹⁶⁵ Aquesta referència escrita està basada en la informació oral recollida en l'entrevista realitzada l'any 1993 a Salvador Peris (Monforte, 1993b, p. 10).

3.6.7. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Perxa esquerra	Finals s. XIX	C/ Juan Prim	Sí	Ferida		Joc amb ratlles	Pujar i baixar	
Galotxa antiga	Inici s. XX	C/ Juan Prim C/ Sant Antoni C/ Colom C/ de l'Església Pl. La Llotgeta	Sí	Traure	3x3	Joc amb ratlles	Pujar i baixar	Vaqueta
Llargues	1900 a 1953	Trinquet de Perales Trinquet del Nano	Sí	Traure	3x3	Joc amb ratlles	Pujar i baixar	Vaqueta
Rebot	1900 a 1953	Trinquet de Perales Trinquet del Nano	Sí	Ferida	2x2 o 3x3	Jugar de bo	Segons	Vaqueta
Escala i corda	1900 a 1953	Trinquet de Perales Trinquet del Nano	Sí	Ferida	1x1, 2x2, 3x2 o 3x3	Jugar de bo	6 o 12 jocs A 40, 60 punts	Vaqueta
Galotxa	1900 a 1953	Trinquet del Nano	Sí	Ferida	2x2, 3x3 o 3x2	Jugar de bo	Pujar i baixar	Vaqueta
A paret	Fins principis s. XX	Carrer	No	Traure	Segons pacte	Jugar de bo contra la paret		Badana o drap

Taula 27. Modalitats de joc catalogades a Catarroja
(Font: Elaboració pròpia)

3.7. Llocnou de la Corona

Llocnou de la Corona, també conegut com Poblenou de la Corona, limita amb els municipis d'Alfafar i Sedaví, i el seu terme municipal, que es redueix únicament al nucli urbà, és el més petit de la província de València. El poble, inicialment dintre del terme d'Alfafar, va aconseguir separar-se d'aquesta última població al segle XIX. Aquesta realitat ha condicionat les característiques de la pràctica de pilota en aquest poble, així com l'obtenció de la seua documentació.

Si en la majoria dels municipis objecte del nostre estudi la documentació escrita i gràfica sobre el joc de pilota ha estat molt minsa, a Llocnou de la Corona aquest aspecte es veu agreujat per les seues reduïdes dimensions. La manca d'estudis o publicacions de qualsevol tipus que ens pogueren aportar dades sobre el municipi implica que tota la documentació que seguidament presentarem està fonamentada exclusivament en les entrevistes realitzades.

3.7.1. El joc al carrer

El joc dels xiquets

El joc de pilota que antuvi es va practicar a Llocnou de la Corona sempre va tenir lloc al carrer, mai no va existir cap frontó ni trinquet al poble. Les reduïdes dimensions del casc urbà i els pocs veïns que conformen la seua població han facilitat la selecció de les persones que ens han aportat dades sobre el joc. Vicente Gimeno Barberà¹⁶⁶, l'home d'edat més avançada que viu a Llocnou, encara recorda de primera mà el joc que es practicava al carrer als anys 30. Així mateix, Amadeo Gimeno Romeu¹⁶⁷, tant pel que fa a les pròpies vivències com pels records del seu avi, ha estat una de les persones que destaca la importància que el joc de pilota va tenir al poble. Les seues paraules en són una mostra de com els xiquets tenien en el joc de pilota una activitat lúdica de pràctica habitual. Així mateix, s'observen les dificultats que tenien per trobar parets sobre les quals jugar i les mesures que prenen els propietaris d'aquelles construccions per evitar que es jugara.

M'abuelo em contava que ací hi havia molta afició a jugar a la pilota, molta afició!. I en els sequers per ací rodant i en les eres que solem dir, en la paret anaven a jugar a pilota, i en aquell temps els amos dels sequers, feien un triangle obrat de dalt abaix en figura per a que si la pilota pegava allí no pogueren jugar.(...) En el sequer Finet he jugat jo, que estava on ara han ficat un

¹⁶⁶ Vicente Gimeno Barberà, nascut a Llocnou de la Corona l'any 1918, malgrat que va jugar molt poc a pilota "No, jo he jugat molt poc. (...) Jo he tingut poc de temps per a jugar a pilota ni a res" (Entrevista a Gimeno, V., n. 24, 2008), la seua avançada edat i el parentesc que l'unia a Vicent el Moreno i el fill (ambdós jugadors) el converteix en una valuosa font d'informació.

¹⁶⁷ Amadeo Gimeno Romeu, nascut a Llocnou de la Corona l'any 1932, va ser alcalde del municipi des de l'any 1979 fins al 2003, període en el qual va organitzar partides de pilota d'exhibició.

llavador de cotxes... Aquell sequer és l'únic que quedava per anar a jugar a pilota. Tots els amiguets del poble i jo anàvem a jugar allí. Això que li dic farà 65 anys. I hi havia molta afició, molta afició en este poble, i en Alfafar igual, eh! (Entrevista a Gimeno, A., n. 24, 2008).

A diferència d'Amadeo Gimeno, que recorda el joc de pilota com una pràctica habitual a la seua infantesa, trobem que Vicente Gimeno no va jugar gaire, possiblement perquè la situació socioeconòmica de la família determinà que des de ben menut va haver d'ajudar a la subsistència del clan familiar i conseqüentment va disposar de molt menys temps lliure per poder jugar que la resta de xiquets del poble:

Jugàvem en els sequers. Ací, darrere de les cases estava ple de sequers i sobre les parets dels graners allí jugàvem... Però jo he tingut poc de temps per a jugar a pilota ni a res, perquè estos *(es refereix als altres xiquets que jugaven freqüentment)*¹⁶⁸ tenien una altra seguida, els pares i això..., ells tenien alguns temps més lliures (Entrevista a Gimeno, V., n. 25, 2008).

De les característiques del joc que practicaven els xiquets a la paret dels sequers, enfrontant-se dos contra dos o tres contra tres, i que no diferien del joc practicat als altres pobles, en fa una bona descripció Amadeo Gimeno:

Pintàvem una ratlla amb algeps, ficaven una altra ratlleta a piso i a jugar al sequer. Quan treies a la paret tenia que passar de la ratlleta per a no treure i deixar-la allí caiguda morta. Tenies una distància d'uns dos metres perquè eren pilotes que eren de drap (Entrevista n. 24, 2008).

Les pilotes de drap a les quals fa referència Amadeo Gimeno les fabricava sa mare de manera artesanal; en línies posteriors descriurem aquest aspecte amb més detall. Pel que fa a la puntuació de les partides, resulta interessant destacar que inicialment els xiquets portaven la puntuació del joc imitant el tanteig que seguien els majors en el joc de Llargues que practicaven al carrer. Posteriorment, amb l'aparició del frontó d'Alfatar, el model de tanteig que seguien els xiquets fou el que s'utilitzava al joc de frontó.

A més del joc a paret, els xiquets de vegades també emulaven el joc dels majors i jugaven a Llargues en el que actualment és el carrer Corona de Jesús (Entrevista a Gimeno, A., n. 24, 2008).

El joc al carrer: Llargues i Galotxa

El carrer de Llocnou de la Corona on antigament es jugava a pilota era l'actual carrer Sant Antoni. En aquest carrer, que té com a particularitat que la seua continuació ja forma part del terme d'Alfatar, jugaven a pilota fa més de 50 anys. Pel que fa a les modalitats de joc a les quals es jugava, mentre que Amadeo Gimeno sols fa referència al joc de Llargues:

¹⁶⁸ La cursiva és nostra.

A Llargues, ací sempre s'ha jugat a Llargues! Jo mai no he vist jugar a Galotxa ni a Raspall. Jugaven els diumenges, normalment els diumenges de matí allà les onze i mitja o les dotze, perquè els altres dies anaven a treballar (Entrevista n. 25, 2008).

Vicente Gimeno, que encara arribà a ser testimoni de les partides que es disputaven al carrer de Sant Antoni, recorda que a més de a Llargues, en aquest carrer també es jugava a Galotxa:

De la font cap allà, al carrer de Sant Antoni, se jugava a pilota a Llargues. (...) I a Galotxa també jugaven: un pegot a la paret (*assenyala la paret a uns 2,5 metres o 3 d'alçada*)¹⁶⁹ i s'havia de passar la pilota per dalt d'eixe pegot i pegar-li al bot o a l'aire, com podien (Entrevista a Gimeno, A., n. 24, 2008).

Sobre les particularitats del joc a Llocnou de la Corona cal destacar un fet que no es dona a cap dels altres pobles de la comarca; es tracta d'un cercle pintat a la paret que s'utilitzava per a realitzar la treta.

(...) en temps antics, en aquest mateix carrer, el Sant Antoni (ací ja vivia el meu abuelo), es jugava. En esta paret (*es refereix a l'actual paret del número 12 del carrer Sant Antoni*)¹⁷⁰ se treia sobre un redolí blanquet d'algeps. Jo encara recorde el redolí en el que jugaven i m'abuelo que em deia: - Mira, ahí tiraven la pilota i jugaven en este carrer a Llargues. (Entrevista a Gimeno, A., n. 24, 2008).

Aquesta manera de traure referida a l'anterior paràgraf, llançant la pilota sobre el cercle dibuixat a uns dos metres d'alçada a la paret oest del carrer i colpejant-la després del bot, també és descrita per Vicente Gimeno. El mateix Gimeno afegeix que, de vegades, la treta també consistia en en el fet que, després de rebotar la pilota al cercle de la paret, la colpejaven a l'aire; en altres ocasions senzillament la botaven a terra i després la colpejaven:

Igual feien de contramà, contramà és tirar-se-la contra la paret: hi havia un pegot com el rellotge (*es refereix a un rellotge de paret d'uns 20-30 cm. de diàmetre*)¹⁷¹, tiraven la pilota ahí i li pegaven a l'aire. I traure de bot: botar-se-la i li pegaven. O traure d'una mà o altra. (Entrevista a Gimeno, A., n. 24, 2008).

Les partides es disputaven els diumenges al matí (Entrevista a Gimeno, A., n. 24, 2008) o després de dinar a la vesprada (Entrevista a Gimeno, V., n. 24, 2008). Els entrevistats coincideixen a afirmar que el tipus de pilota que utilitzaven els adults en el joc al carrer era la de pell blanca:

¹⁶⁹ La cursiva és nostra.

¹⁷⁰ La cursiva és nostra.

¹⁷¹ La cursiva és nostra.

Ací gastaven una altra piloteta que ja era més bona pilota, no eren d'estes de conill, ja eren pilotes que estaven més ben fetes, ja era una bona pilota. (...) Amb pilotes de vaqueta ací no han jugat mai (Entrevista a Gimeno, A., n. 24, 2008).

Il·lustració 92. Carrer Sant Antoni (Llocnou de la Corona)
(Font: L'autor, 2008)

La rivalitat existent entre els jugadors del poble era de caràcter eminentment lúdic. Lluny dels desafiaments i rivalitats que existien entre els jugadors d'altres pobles, que freqüentment derivaven en l'existència de travesses entre els mateixos jugadors, com diu Vicente Gimeno: “No se solien jugar diners, ací jugaven per jugar i divertir-se” (Entrevista n. 24, 2008). Amb tot, sempre va existir una sana rivalitat entre els jugadors de la veïna Alfafar i Llocnou de la Corona. Amadeo Gimeno recorda que “Ací tots volien jugar i els d'Alfafar deien : - Anem a jugar contra els de Poble Nou, i els hem de guanyar!” (Entrevista n. 25, 2008).

Com a molts altres pobles de la comarca també a Llocnou de la Corona va existir una espècie de taverna on els aficionats a la pilota tenien un punt de reunió o encontre on acordar partides o senzillament gaudir del seu temps d'esbarjo. Ens estem referint a l'existent al carrer de Sant Antoni a principis del segle xx i de la qual ens dóna referències Francisco Gascó¹⁷²:

En el carrer de Sant Antoni, en el número 8, dalt d'una cambra estava, com si diguérem, el punt de reunió. Era com si fóra un casinet xicotet, perquè açò sempre ha segut un poble molt xicotet,

¹⁷² Francisco Gascó Pons, nascut a Llocnou de la Corona l'any 1947, en l'entrevista gravada ens recorda el que el seu avi, Francisco Gascó Baixauli (de malnom *Paco el de Cama*), li contava al voltant del joc de la pilota al poble: “El meu iaio era un llaurador d'aquella època, un bracer,... I ells, l'única afició que tenien era eixa: la pilota. No hi havia altra cosa” (Entrevista a Gascó, n. 26, 2008).

i és allí on se reunien i on se formava la història (*es refereix a les partides de pilota*)¹⁷³ (Gascó, F., entrevista, 2008).

Malgrat els pocs carrers que componen el nucli urbà de Llocnou de la Corona, a més del carrer de Sant Antoni també es va jugar a pilota a l'actual carrer Corona de Jesús. La informació recollida de les diverses entrevistes realitzades coincideix en el fet que la pràctica inicial del joc de pilota a Llocnou de la Corona va tenir lloc al carrer de Sant Antoni, carrer en què es va jugar durant molt de temps. Seria posteriorment que, cercant el millor espai per jugar (evitant el trànsit de vehicles i les marques que deixaven al terra els carros en passar), el joc es va desplaçar al carrer Corona de Jesús:

Ai, però és que allí no hi havien vehicles, no hi havien carros ni res i estava molt planet perquè era de terra. Mentre que ací (*es refereix al carrer Sant Antoni*)¹⁷⁴ hi havien més carros i sempre hi havien més carrilades. En aquell carrer he vist jugar a pilota molts anys. (...) En aquell carrer he vist jugar als del poble: a José, *el Felísio*, a José, *el Samaritano*, a Vicent, *el Moreno de Cama* (Entrevista a Gimeno, n. 25, 2008).

Podem concloure que al carrer de Sant Antoni durant la dècada dels anys 30 es deixà de jugar i el joc passà al carrer Corona de Jesús, lloc on es jugaria fins a la seua total desaparició al llarg de finals dels anys 40 o principis dels 50¹⁷⁵.

Il·lustració 93. Carrer Corona de Jesús (Llocnou de la Corona)
(Font: L'autor, 2008)

¹⁷³ La cursiva és nostra.

¹⁷⁴ La cursiva és nostra.

¹⁷⁵ Amadeo Gimeno, nascut l'any 1932, no recorda haver vist jugar a pilota al carrer Sant Antoni; era el seu avi qui li ho contava. Els seus records sobre el joc es remunten a la seua infantesa i situen la seua pràctica al carrer Corona de Jesús: "Farà uns 50 anys jugaven ells a Llargues en aquell carrer d'allà" (Entrevista a Gimeno, n. 25, 2008).

3.7.2. Els jugadors

Si considerem les dades de l'evolució del cens població de Llocnou de la Corona resulta fàcil deduir que dels pocs habitants del poble, 256 l'any 1900 i 144 l'any 1970, resulta improbable que existiren molts jugadors de pilota al municipi. Tenim així que, malgrat que els jugadors censats no passen de la quinzena, proporcionalment al nombre d'habitants, era una quantitat important comparada amb la resta de nuclis de població estudiats.

Resulten molt interessants les paraules de Francisco Gascó en descriure el caràcter poc comunicatiu i humil dels homes que antigament vivien al poble; aquest fet molt possiblement condicionà la transmissió oral del que antuvi va ser la història del joc.

Eren homes que si feien una cosa no es posaven massa flors, no eren homes molt parladors, eren llauradors molt retraguts,... per treure'ls una cosa els costava. Home, sempre hi havia algun més obert com era *el tio Felísio* o *el tio Navarrete* però normalment la gent era molt, molt tancada (Entrevista a Gascó, n. 26, 2008).

Jugadors de principis de segle dels quals tenim referència són: Francisco Gascó Baixauli, de malnom Paco *el de Cama*, i José Ruiz, de malnom *Pepe el Felísio*; uns anys després jugaren Blai Ricart Baixauli, de malnom Blai *el Pillollo*, i d'altres com els germans Luis i José *els Samaritanos*. Amadeo Gimeno els recorda així:

Els xics més fadrins que jugaven quan jo era un xiquet eren: José *el Samaritano*, *el Moreno de Cama*, *el Felísio* (José el Felísio), i aleshores també venien alguns d'Alfagar a jugar contra els de Poble Nou (Entrevista a Gimeno, n. 25, 2008).

Il·lustració 94. El jugador Carmelo *el Caragol*
(Font: Imatge cedida per F. Ruiz Llorens)

D'entre els jugadors censats volem fer menció especial d'alguns d'ells, bé siga per aspectes relacionats amb la pilota com per altres totalment aliens. És el cas de Blai Ricart Baixauli, que a més de ser aficionat a jugar a pilota tenia d'altres passions que el convertien en tot un personatge al poble:

Blai el Pillollo, per a la seua època, trobe que era un poc bohemí perquè que d'una casa de llauradors en aquella època era estrany que ixquera un senyor que igual jugava a pilota que li agradava molt ballar i que inclús cantava molt bé... Quan se feia de nit i segaven herba de sec, per als animals de nit, ell se posava a cantar i la gent eixia a escoltar-lo cantar... I a Blai inclús el presentaren en València a l'òpera, però he sentit dir que si es va posar nerviós o algo li passà que la cosa no tirà endavant (Entrevista a Gascó, n. 26, 2008).

Il·lustració 95. Blai Ricart Baixauli, *el Pillollo* (segon per l'esquerra). Any 1936
(Font: Ruiz, 2006, p. 24)

Encara que normalment les partides eren marxades per diferents persones, a principi de segle XX sí que hi va haver un home que va assumir marxar moltes de les partides que es disputaven; és tracta de Francisco Gascó Baixauli, de malnom *Paco el de Cama*, el qual, en paraules del seu nét, sembla que estimava més el fet de marxar que no de jugar:

M'abuelo era més marxador, ell de jugar a pilota poc -això és el que jo li sentia dir-(...) Ell deia que feia de marxador en les partides, però eren partides d'aficionats dels d'ací del poble que mataven el temps així, no hi havia altre divertiment i es jugava. (...). Si l'església es va inaugurar en el 1910 i m'abuelo va ser un dels que primer se casaren..., això vol dir que ell dels anys vuit fins el vint o el vint-i-cinc va ser quan féu de marxador (Entrevista n. 26, 2008).

Il·lustració 96. El jugador Vicent *el Moreno*
(Font: Imatge cedida per V. Gimeno)

Ja en una època posterior cal mencionar a Rafael Baixauli Martínez, nascut a Llocnou de la Corona, del qual no tenim constància que jugara, però que durant molts anys va ser qui marxà les partides que es disputaven al frontó del Cultural d'Alfagar:

En Alfagar sí que hi havia un marxador en el frontó del Cultural que era d'ací de Poblenou, li deien Rafael Baixauli, era cosí meu, (...). Tenia molt bona veu i estigué marxant allí molt de temps fins que passà eixa discussió, que això farà uns 15 o 20 anys. Ell digué: per a no cobrar i discutir, ja no seguia més (Entrevista a Gimeno, A., n. 25, 2008).

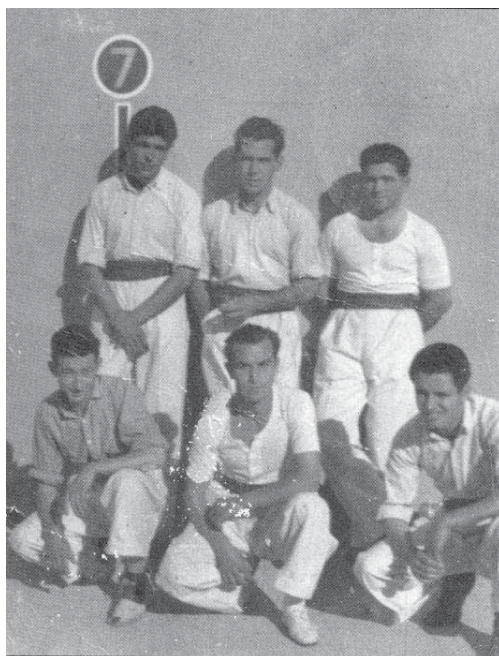
Il·lustració 97. El marxador Paco *el de Cama*
(Font: Imatge cedida per F. Gascó)

De la dècada dels anys 50 i 60, quan el joc al carrer ja fa temps que ha desaparegut a Llocnou, alguns homes dels que jugaven al carrer ara ho faran al frontons d'Alfagar; és el cas de Vicent *el Moreno* (fill) i José *el Felísio* (fill). Igualment alguns dels homes més joves, que mai jugaren al carrer, es converteixen en coneguts jugadors als frontons d'Alfagar; és el cas de Blas Gascó, conegut com Lluís *el Gorrero*, i Eugenio Martínez, conegut com *el Batisto*.

Il·lustració 98. Lluís Gascó (amb inscripció d'Alfagar a la roba)
després d'una cursa ciclista
(Font: Imatge cedida per C. Gascó)

A la relació de jugadors que seguidament oferim no ha estat possible determinar amb prou certesa la posició al terreny de joc que ocupaven els jugadors; és per això que aquestes dades no apareixen en el quadre.

Il·lustració 99. Jugadors de Llocnou al frontó del CIMA d'Alfagar
Dalt, d'esquerra a dreta: *Moreno de Cama*, *José Ruiz el Felisio*, *Xato de Batisto*.
Baix, el primer per l'esquerra és *Ramon el Poll*
(Font: *Fiestas en honor a Santa Cecília. Patrona de la música*, 2007, p. 28)

<i>Cens de jugadors de Llocnou de la Corona</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
Paco <i>el de Cama</i> (Francisco Gascó Baixauli)	10-20	x			
Pepe <i>el Felísio</i> (José Ruiz)	10-20	x			
Blai <i>el Pillollo</i> (Blai Ricart Baixauli)	30-40	x			
Vicent <i>el Moreno</i> (V. Martínez March)	30-40	x			
Luís <i>el Samaritano</i> (L. Gimeno)	30-40	x			
Mingo <i>el de Tòfol</i> (Domingo Martínez)	30-40	x			
Carmelo <i>el Caragol</i> (Ramón Carmelo Ruiz Hernández)	30-40	x			
José <i>el Samaritano</i> (J. Gimeno)	30-40	x			
Vicent <i>el Moreno</i> (fill) (V. Martínez Gascó)	30-40	x	x		
José <i>el Felísio</i> (fill)	40-50	x	x		
Eugenio <i>Batisto</i> (E. Martínez Baixauli)	50-60		x		
Lluís <i>el Gorrero de Poblenou</i> (Blas Gascó Alacreu)	50-60		x		

Taula 28. Cens de jugadors de pilota de Llocnou de la Corona
(Font: Elaboració pròpia)

3.7.3. Les pilotes de pell de conill

Així com a d'altres pobles de la comarca la construcció de pilotes va constituir una font d'ingressos extra per a les malmeses economies familiars de l'època dels anys 30 i 40, a Llocnou també trobem una bona mostra d'aquest treball de la mà de Conxa Julià Sales, mare d'Amadeo Gimeno.

Jo recorde que en aquella època érem sis germans i hi havia poc per menjar: mon pare tenia un trosset de terra, teníem esta casa..., i ella feia ací les pilotes. Agarrava draps vells, és que ara no hi ha pantalons ni calcetins vells, antes s'estropeava molt la roba... I ací feia ma mare pilotes; no sols ma mare: en Alfafar moltes persones! (Entrevista a Gimeno, A., n. 25, 2008).

El procés de construcció d'aquelles pilotes era relativament senzill i la inversió econòmica necessària era mínima, ja que la major part dels materials utilitzats eren reciclats.

Ma mare mateixa comprava pelletes en Mislata, pelletes de conill que estaven pelades, i ací en esta casa agarrava draps els enrotllava ben enrotllats i després cosien les pelletes i feien pilotes. (...) Posava la pell de conill a remulla i després cosia la piloteta, dins li posava els calcetins que se fan vells, els pantalons esgarrats, ho tallava amb unes tisores a llistetes i anava rollant i quan feia ja una cosa que era prou grossa, ficava la pelleta cosideta. I en eixes pilotes jugàvem. Jo tindria set o vuit anys però ma mare encara ne feia quan jo vaig tenir deu o dotze (Entrevista a Gimeno, A., n. 25, 2008).

Aquelles pilotes eren les que utilitzaven els xiquets de Llocnou per al seu joc al carrer, però el vertader objectiu de la seua elaboració era vendre-les i obtenir-ne uns ingressos addicionals als del cap de família:

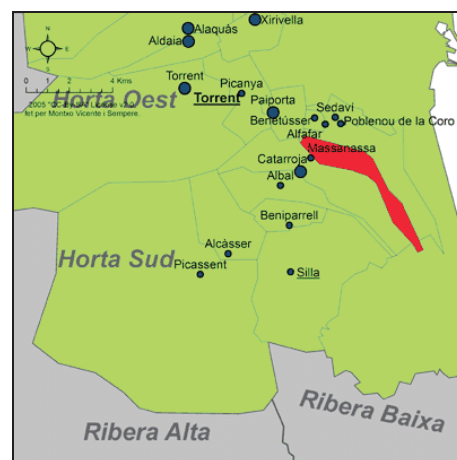
Recorde que les portava a un lloc a València. Ma mare estava tota la setmana fent-ne i el divendres o dissabte anava allí i les duia en un sac o dos. Allí li pagaven i teníem dinerets (Entrevista a Gimeno, A., n. 25, 2008).

Al joc de Llargues els adults utilitzaven pilotes de major qualitat de les que feia la pilotera Conxa Julià Sales. Ella, però, va ser l'única persona que es recorda a Llocnou que es dedicà a la confecció de pilotes de pell.

3.7.4. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
A paret	Fins principis s. xx	Sequers del poble	No	Traure	2x2 o 3x3	Jugar de bo contra la paret	Primer com les Llargues. Després com el frontó.	Drap
Llargues	Fins anys 30	C/ Sant Antoni	Sí	Traure		Joc amb ratlles		Badana
	Dels anys 30 fins els 50	C/ Corona de Jesús	Sí	Traure		Joc amb ratlles		Badana
Perxa	Fins els anys 30-40	C/ Sant Antoni	Sí	Ferida		Joc amb ratlles		Badana
Palma	Fins els anys 30-40	C/ Sant Antoni	Sí	Traure		Joc amb ratlles		Badana

Taula 29. Modalitats de joc catalogades a Llocnou de la Corona
(Font: Elaboració pròpia)

3.8. Massanassa

Esbrinar la història del joc de pilota valenciana al poble de Massanassa no ha estat una tasca fàcil. D'una banda, trobem que la pràctica del joc al carrer degué desaparèixer a les acaballes dels anys 30 o fins i tot ja era inexistent quan va esclatar la Guerra Civil Espanyola l'any 1936. D'altra banda descobrim que, en un període posterior, l'aparició del joc del frontó a mà va ser molt efímera, passà de puntelletes i en pocs anys també la seua pràctica passà a formar part del record col·lectiu. A hores d'ara, tret del testimoni dels dos petits frontons que encara existeixen, encara que sumits en l'oblit i la inactivitat, la informació documentada sobre el joc de pilota a Massanassa és pràcticament inexistent, tant és així que la major part de les fonts utilitzades que ens han aportat llum sobre el joc en aquest poble són de caràcter oral. De tota manera cal destacar la importància documental del butlletí de festes *La Terreta*; en paraules de Martínez i Ramos:

De tots els butlletins de festes el més representatiu de la comarca és La Terreta, de Massanassa, ja que és el més antic i l'únic que ha sobreviscut a diferents règims polítics al llarg de huit dècades (...). La Terreta isqué a la llum el 20 de juny de 1917, en plena Primera Guerra Mundial i en l'anomenada Crisi de 1917 d'Espanya, que va socavar el règim de la Restauració (Martínez i Ramos, 2003, p. 178).

La Terreta es pot considerar el butlletí municipal de festes més representatiu dels que es van publicar a la comarca. Concretament en *La Terreta* de l'any 1955 trobem un article realment interessant que ens il·lustrarà sobre el joc de pilota al carrer practicat a Massanassa durant el primer quart del segle xx.

Il·lustració 100. Anunci en *La Terreta*
(Font: *La Terreta*, 1955, s/p.)

Com a la resta de poblacions de la comarca, a Massanassa el ventall d'activitats esportives que existien, i que des de les diferents institucions i societats es van potenciar, va influir en la desaparició del joc de pilota al carrer i també, posteriorment, del joc als frontons. Una clara mostra és l'anunci del Hogar del Frente de Juventudes que apareixia l'any 1955 en *La Terreta*. En aquest, a més d'observar-se clarament la misogínia que caracteritzava el règim franquista imperant, en l'apartat titulat “Muchachos masanasenses” s'oferia la possibilitat de practicar els esports considerats “moderns”, entre els quals no figurava la pilota valenciana.

3.8.1. El joc al carrer

A més dels diferents jocs populars i de carrer als quals jugaven els xiquets del poble, jugar a pilota a mà aprofitant les parets de les cases també va ser practicat al llarg del segle passat. Tal i com ho recorda Andrés Gómez¹⁷⁶, quan li preguntem si de menuts jugaven a pilota valenciana les seues paraules evidencien que existia una clara dependència del joc practicat pels més menuts envers el joc practicat pels majors :

A la paret sí, jugàvem al sequer de Fermín (està per l'Estació) allí jugàvem a frontó, a la paret, i venia l'amo i ens pegava un estraleig. Però quan se perdé tot va ser quan s'acabà al carrer de Ródenes, s'acabà tot (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

Així doncs, la primera referència escrita que trobem sobre el joc de pilota al carrer a Massanassa, és l'apareguda l'any 1890 en els periòdics *El Mercantil* i *Las Provincias*:

En el veí poble de Massanassa es jugarà una gran partida demà dimecres a les vuit de la mateixa, en la que prendran part sis famosos jugadors. El joc serà de galotxa, de tres contra els altres tres, i l'aposta de 1000 pessetes (Anònim, 1890, *El Mercantil*, 12 agost).

Demà a les vuit es jugarà en Massanassa una partida de pilota, prenint part sis famosos jugadors; tres contra tres, a la galotxa, a quaranta tants, jugant-se 1000 pessetes (Anònim, 1890, *Las Provincias*, 12 agost).

Com a molts altres pobles del País Valencià, la pràctica del joc de pilota al carrer adquiria un caràcter més formal en incorporar-se, ja fóra amb tarannà d'exhibició o de campionat, a les diferents activitats que es realitzaven durant les celebracions de les festes locals. Una nova referència escrita referida al joc de pilota a Massanassa la trobem l'any

¹⁷⁶ Andrés Gómez Moreno, nascut a Massanassa l'any 1922, va ser soci fundador de la Societat Cultural Recreativa La Terreta i de la Societat del Hogar Parroquial.

1927; es tracta de l'anunci d'una partida que s'havia de jugar durant la celebració de les festes locals en el mes de juny del mateix any: "Dia 26. A les quatre de la vesprada, gran partida de pilota a Llargues, pels millors jugadors de la província" (*La Terreta*, 1928).

Però, tal i com hem comentat en línies anteriors, serà en el butlletí *La Terreta. Periódico festivo y literario* de l'any 1955, on trobarem una petita joia on es descriu, de manera un tant literària i novel·lada, com era el joc de pilota que es jugava a Massanassa en aquells primers anys del segle xx. Estem referint-nos a l'article "El joc de pilota i altres coses que sembla que no foren"¹⁷⁷ de Juan Ródenes Moltó (1955). En aquest article Ródenes narra l'ambient que envoltava una partida de pilota celebrada una vesprada de diumenge al carrer Ródenes (actual carrer Joan de Joanes) de Massanassa.

Vivíem en el massanasser carrer de Ródenes. La casa feia cantó amb el carrer de València, tenia als baixos el casino anomenat dels Llauradors. En la part alta hi havia una vivenda que ocupàvem nosaltres. (...) En les vesprades xafogoses de l'estiu, després d'una lleugera sesta, obriem la finestra al sol de juliol, que reverberava en la pared d'enfront, blanca de calç. El carrer presentava una concurrència bulliciosa de llauradors endiumenjats. Uns asseguts al llarg de la nostra vorera, en una filera llarga que arribava fins casa de Teutora. Altres d'en peus, en semicercle que partia d'un i altre cantó del carrer de València... L'aire portava forts olors de vinassa, aiguardent i tramussos...

Un home gros, panxut, gris, amb veu greu, sonora i amb entonació de pregó, clamava: - Joc, cavallers, joc... A un extrem, tres o quatre bons joves, forts, musculosos; el pantaló o els calçotets llargs de ratlles blaves subjectat a la cintura amb faixa de fina seda o de tosc drap i el bust en samarreta de cotó de manegues curtes. A l'altre extrem, tres o quatre jugadors més...

- Joc, cavallers, joc...

Anava a començar el gran espectacle. Els d'aquest costat eren de Massanassa: Jaume Morellà, Bernat, Marianet el Putelló, Josep Maria de Blayo, Ricardo Sanchis i Vicentico el de Romeu. Els del l'altre costat eren forasters: d'Alfagar, de Catarroja; de vegades, tots del poble...

"Va de bo"... La partida de pilota valenciana, de Galotxa, havia començat. La pilota de cuir, de vaqueta, volava d'un extrem a un altre. La concurrència seguia amb interès obsessiu i alegre les incidències del joc. Jaume era un jugador segur, destre, eficaç, que despertava tot l'entusiasme i tota la fe del bàndol massanasser. Amb la seua humanitat vigorosa, corpulenta, amb les seues manotes amples, que sabien sempre trobar, detenir, rebotar i amagar la pilota; amb el seu invariable somriure benèvol, irònic i confiat. A tots els animava una fe enorme, ingènua; i tots rebien amb sana satisfacció, amb noble orgull, l'aplaudiment en que prorrompia la concurrència per premiar les jugades brillants. Entre el concurs corria el barral amb la seua panxa de negre most i abocava pel seu galet el brillant rajolí de tint en les àvides goles; mentre, els dits feien espetegar les seques corfes fibroses dels cacaús, per disparar a les boques les olioses boletes; i els dents tallaven les tendres pells dels tramussos, que deixaven escórrer les carnes i salades llavors.

Amb entonació de pregó, s'escoltava la veu del marxador: "Ja estan a dos", "Val per trenta i ratlla tenen els que passen al resto", "Tantos deu catorze el que fa"... (...) Amb aquestes coses passaven les vesprades els dies de festa... (Ródenes, 1955).

El carrer de Ródenes

Per les fonts consultades, tant les escrites (Ródenes, 1955) com les orals (entrevistes a Casañ, Gómez i Zapata, 2007), podem considerar que el joc de pilota al carrer en el poble

¹⁷⁷ Original en castellà.

de Massanassa tan sols va ser practicat a l'actual carrer Joan de Joanes, antuvi anomenat carrer de Ródenes i conegut també amb el nom de carrer Del gel per la fàbrica de gel que hi havia. Les diverses partides de pilota celebrades durant les festes patronals al llarg de les darreres dècades del segle XX¹⁷⁸, en són testimoni de la memòria històrica que sempre ha associat la pràctica del joc de pilota a Massanassa a aquest carrer del poble:

Dissabte dia 19. A les 19 hores, gran partida del nostre esport autòcton 'PILOTA VALENCIANA', entre dos importants equips de pilotaris de la nostra comarca de l'Horta. El joc serà al carrer Joan de Joanes (del 'gel') i al finalitzar es lliurarà el corresponent 'Trofeu de Sant Joan' (*La Terreta*, 1982).

Andrés Gómez recorda l'accés al carrer de Ródenes pel carrer València, lloc on es tancava el carrer, i la disposició dels espectadors a les partides:

(...) ficaven la tauleta allí al costat en el carrer de València i va... Tancaven el carrer i allà no passava ningú. Entraven, se ficaven baix corda apegats a la paret i hi havia d'ells que es portaven els 'catrets' d'anar a missa que aleshores duïen les dones, se'l ficaven baix del braç i el ficaven allí i allí estaven mirant cap ací cap allà (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

Il·lustració 101. Carrer Joan de Joanes (Massanassa)
(Font: L'autor, 2010)

¹⁷⁸ "Dijous dia 21. A les 19 h. Cucanyes per als xiquets en la plaça de l'Església. A la mateixa hora, disputada partida de Pilota Valenciana a la Corda, en el carrer Joan de Joanes" (*La Terreta*, 1979).

"Dijous 25. A les 18,30 h. Partida de Pilota Valenciana en el carrer Joan de Joanes (Campionat Provincial)" (*La Terreta*, 1981).

"Divendres dia 18. A les 19 hores, començament de la partida de PILOTA VALENCIANA entre dos equips locals del Club de Pilota de Massanassa. La partida, "a la corda", s'efectuarà al carrer Joan de Joanes (*La Terreta*, 1982).

Aquest carrer, de més de 80 metres de llargària i una amplària de 5,20 metres a l'extrem nord i 4,80 metres a l'extrem sud, pel seu traçat rectilini i el tipus de cases existents era ideal per a la pràctica del joc que va acollir.

Les partides

A més de l'interessant article referit anteriorment, aparegut en *La Terreta* l'any 1955, en el que es fa una acurada descripció del que suposava la celebració d'una partida de pilota al carrer, comptem amb el valuós testimoni d'Andrés Gómez que encara recorda, quan era un xiquet, haver vist jugar partides al carrer Ródenes on vivia la seua tia.

Recorde que ací a Massanassa trinquet no hi hagué mai, però estava el carrer de Ródenes i allí tots els dissabtes i diumenges hi havia partida de pilota, de pilota a corda (...) Jo era xicotet, tindria uns 14-15 anys, això era en guerra, quan vingué la guerra (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

Segons el mateix Gómez, la celebració de les partides era anunciada mitjançant una pissarra que al matí es penjava al carrer València per tal que els aficionats pogueren conèixer els jugadors que s'enfrontaven aquella vesprada. Quan es jugaven partides importants amb certa rivalitat, Gómez recorda que entre el públic mai no faltava l'assistència de les autoritats del moment: “Quan hi havia una partida forta sempre venia una autoritat perquè sempre s’armava algun embolic. Sempre hi havia voltes que... on se juguen diners ja se sap”. Francisco Casañ també recorda les partides que es celebraven al carrer Ródenes:

Recorde les partides que jugaven allí al carrer de Ródenes. Recorde que de xiquet anaves sempre fugint perquè et podien pegar alguna pilotada. Ficaven una corda a meitat carrer i tenien que passar-les per dalt corda. I jugaven. Dels homes només recorde al tio Jaume Morellà, ja fa molt de temps que ha mort, era major que mon pare, tindria ara al menys 120 anys, que era el pare de les hostaleres. (...) I en aquell temps se jugava molt a pilota en el poble. Recorde que ací en el poble tots els diumenges feien partida de pilota en el carrer de Ródenes. Tots els diumenges per la vesprada, homes que eren de l'edat de... el tio Jaume Morellà (Entrevista n. 28, 2007).

Podem imaginar que tots els diumenges, aproximadament a les quatre de la vesprada, el carrer de Ródenes i el carrer de València bullien d'aficionats del poble delerosos per seguir la partida:

Com els casinos estaven allí al carrer de València: el Musical, els caçadors i més avant també hi havia un altre, estaven tots els homes que eixien a vore la partida, com no costava diners... (Entrevista a Casañ, n. 28, 2007).

Pel que fa a les modalitats de joc practicades al carrer, mentre que Ródenes fa referència a la modalitat de Galotxa, «"Va de bo"... La partida de pilota valenciana, de Galotxa, havia començat» (Ródenes, 1955, s/p), Gómez discrepa i quan li preguntem a quines modalitats es jugava tan sols recorda el joc de Llargues i per dalt corda:

A Llargues, ací sempre s'ha jugat a Llargues. Encara que aquest que ho escriu (*es refereix a l'article de Ródenes, 1955*)¹⁷⁹, que és major que jo i ja faltà, diu que se jugava a Galotxa..., jo sempre he conegut a Llargues, a Llargues i a corda, corda per dalt sempre (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

Quan es jugava per dalt corda, la corda no es col·locava a meitat carrer de Ródenes, sinó que el seu emplaçament estava més a prop de la intersecció amb el carrer València, lloc des d'on s'efectuava el servici, la qual cosa permetia l'existència del rebot, afegint d'aquesta manera vistositat i interès al joc.

En funció de la importància de la partida, el tipus de pilota utilitzada era diferent. Podem imaginar que a més de l'elevat preu de les pilotes de vaqueta també influïa en la seua utilització la necessitat de posseir una major condició física i habilitat:

(...) conforme la partida, hi havia que era de vaqueta i n'hi havia blanques que eren de pell, dins tenien drap apretat, eren més lleugeres. Però quan hi havia partida de més categoria eren les de corretja, eixes bones de vaqueta, eixes negres que són més bones (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

El mateix Gómez recorda com una veïna d'avançada edat que vivia al carrer Ródenes feia 'negoci' amb les pilotes que s'encalaven a sa casa:

(...) el carrer que tenia balcó i moltes pilotes s'encalaven, però la dona aquella era una dona vella i quan no teníem pilotes – Anem a ca la tia Vicenta! (Vicenta Sòria). I aquella dona les venia altra volta, si costaven a dos quinzets ella les venia a quinzet (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

Pel que fa a la procedència de les pilotes utilitzades a les partides, quan no les portaven els mateixos jugadors o els organitzadors, les compraven al tio Tremolins, un home que tenia una petita botiga, de les que als pobles anomenen paradeta, molt a prop de la plaça de l'església. Aquest home venia tant pilotes de vaqueta com de badana.

Un fet que demostra materialment la utilització de pilotes de vaqueta a Massanassa és la pilota que encara avui conserva la néta del jugador de principis de segle passat Jaume

¹⁷⁹ La cursiva és nostra.

Morellà Vicent. Es tracta d'una pilota de vaqueta perfectament conservada amb les inicials JG¹⁸⁰ gravades a la pell.

La desaparició del joc de pilota al carrer

Massanassa és un dels pobles en el qual que més aviat va deixar-se de jugar a pilota al carrer. Les diferents fonts orals consultades¹⁸¹ coincideixen a afirmar que després de la guerra ja no es va jugar més al carrer. Novament és en el text de Ródenes on trobem referències directes a la desaparició del joc:

Ara ja no es juga a la pilota als carrers. Uns desatinats bans prohibitius han acabat amb aquest estupend esport de tanta tradició en la nostra terra. Ara, encara que s'alçaren les prohibicions, difícilment podria renàixer aquell formós joc. Ja no tornaran Jaume, Bernat, el Putelló, Rata, el Mariner, Josep Maria el de Blayo, Ricardo Sanchis, Vicentico de Romeu, i altres tants que estaven considerats de segona categoria, a entusiasmar-nos en les vesprades de diumenge massanasser. La majoria d'ells ja se n'anaren per sempre. El meu avi fa ja quaranta-un anys que se'n va anar... (Ródenes, 1955, p.13).

Francisco Casañ¹⁸² recorda haver vist les últimes partides al carrer Ródenes fa aproximadament 80 anys, quan encara tenia menys de 10 anys. L'abandonament de la pràctica del joc al poble de Massanassa féu que alguns dels aficionats que quedaven començaren a anar a Catarroja i jugaren al trinquet de Perales o del Raval.

Després de guerra quedaren alguns que anaven al trinquet de Catarroja. S'havien fet amb quatre xavets de l'estraperlo per poder anar a jugar, com no feien feina només que a vore a qui enganyaven, pues passaven el matí al trinquet de Catarroja i anaven i pagaven, no sé, el que els demanara el trinqueter que vivia allí (...) Els malnoms eren: un que li deien *Pandilla*, Salvador Orero àlies *Pandilla*, un altre que li deien *el Torrentí*, que vivia ací en Massanassa però en aquells anys ja se n'havia anat a viure a Catarroja. Un altre que li deien Clement Payà. Era una quadrilla d'estos que no tenien res que fer i s'entretenien allí... (Entrevista a Casañ, n. 28, 2007).

Vicente Zapata¹⁸³, bon aficionat a la pilota, recorda que en els cinquanta anys que està vivint al poble mai s'ha jugat a pilota al carrer excepte les partides d'exhibició realitzades amb motiu de festes:

(...) es feren algunes exhibicions en el carrer Ródenes, que és on es jugava antigament, i se jugaren uns xicons que vingueren d'allà d'Alacant. Vaig estar ajudant-los, fent de marxador, però després ja no... (Entrevista a Zapata, n. 29, 2007).

¹⁸⁰ Molt probablement aquestes inicials corresponen a Julio Giner, piloter de Bétera que Miquel Baixaulí cita a l'entrevista que va fer-li López-Egea i que hem exposat en l'apartat de Catarroja.

¹⁸¹ Entrevista a Gómez, A. (2007) i Casañ, F. (2007); i conversa amb Coscollà, J.L. (2007).

¹⁸² Francisco Casañ Pons, nét de Maria, *la Pilotera*, va nèixer a Massanassa l'any 1921.

¹⁸³ Vicente Zapata, nascut el 1924 a Villamarxant, és un apassionat del joc de pilota valenciana que resideix al poble de Massanassa des de fa 50 anys. Ha estat president de la *Societat Cultural la Terreta* i ha intentat diverses vegades dinamitzar el joc de pilota a l'esmentada societat.

Fins i tot aquestes partides d'exhibició suposaven un problema per al veïnat del carrer on es celebrava la partida: “Als veïns moltes voltes els sabia mal perquè pujaven dalt de les teulades a arreplegar les pilotes i trencaven algunes teules” (Entrevista a Zapata, n. 29, 2007).

La desaparició del joc de pilota a Massanassa va ser un fet definitiu; tan sols de manera puntual, amb motiu de la celebració de les festes locals s'han disputat algunes partides de pilota al carrer però senzillament amb caràcter d'exhibició. Posteriorment, encara que per un període de temps molt breu, el joc de pilota tornà a manifestar-se al poble en la modalitat del frontó a mà. Aquest fet va tenir lloc a les instal·lacions de la Societat Cultural i Recreativa la Terreta i del Hogar Parroquial, en les quals l'existència d'un frontó va possibilitar la pràctica del joc.

3.8.2. El frontó de la Societat Cultural i Recreativa la Terreta

En plena dictadura franquista i en un període de postguerra que determinava negativament la dinamització cultural dels municipis, va nàixer a Massanassa la Societat Cultural i Recreativa la Terreta¹⁸⁴, una emblemàtica agrupació de caràcter cultural i recreatiu que encara avui continua activa. Sobre la seua creació referim seguidament les paraules de Peñarrocha:

Nasqué La Terreta de la consciència i de les ganes de dotar el poble de Massanassa d'una eina de cultura i esplai, qüestió important en un moment en que l'oferta cultural i lúdica era més aviat minsa. Així, aquesta necessitat d'expansió i finançament d'un mitjà dedicat a l'oci, dugué a la creació, l'estiu de l'any 1950, de la Societat La Terreta (Peñarrocha, 2002, pp. 33-34).

Al llibre publicat amb motiu del 50 aniversari de la societat hi trobem la reproducció d'una circular en la què s'informava de la creació de la nova societat així com dels fins estatutaris entre els quals es trobava “Fomentar les manifestacions esportives locals (escacs, futbol, pilota, bàsquet, etc.)” (Peñarrocha, 2002, p. 19).

El frontó de la Terreta no començà a utilitzar-se de manera regular fins principis dels anys 70. Fins aquell moment havia estat un espai d'esbarjo de la societat en què es realitzaven altres activitats:

¹⁸⁴ Cal no confondre la Societat Cultural i Recreativa la Terreta, amb la revista del mateix nom a la qual ja hem fet referència anteriorment i que anualment publicava, i encara publica, l'ajuntament de Massanassa.

El frontó (...) no s'havia pensat per a que se jugara i l'única cosa que es feia era: allí darrere hi havia una gramola antiga i en estiu se posava musiqueta, però segué a partir del 73-74 quan es jugà (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

Il·lustració 102. Frontó de la Terreta (Massanassa)
(Font: L'autor, 2008)

El frontó de la Terreta va viure un curt període d'esplendor durant la dècada dels anys 70. Les paraules d'Enrique Jorge¹⁸⁵ il·lustren perfectament els inicis d'aquest període:

En el frontó de la Terreta es va formar un grup de gent entre la que hi havia gent major que havia jugat a pilota anys enrere i també hi havia gent jove que estaria a tocar dels 18, 20, 23, 25 anys. I ens posàrem a fer un grup i jugar a pilota per les vesprades sense ànim de res més que de divertir-nos (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

A diferència de molts pobles en els quals sovint es jugava principalment els caps de setmana, al frontó de la Terreta el joc es desenvolupava els dies laborables i en un període concret de l'any en el qual la bondat de les condicions meteorològiques invitava a la seua pràctica:

Aprofitaven l'estiu per a vindre a jugar, a l'hivern ací no es jugava pràcticament. Nosaltres jugàvem des del mes d'abril-maig, fins setembre. (...) Jugàvem tots els dies, els caps de setmana era quan no es jugava. Nosaltres jugàvem de dilluns a divendres: sempre hi havia allí algú pitipam-pitipam... I de fet ens van habilitar unes dutxes, uns vestidors i unes taquilles (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

Les característiques d'aquest frontó, les dues parets laterals, el frontis i les seues reduïdes dimensions, feien que el joc fóra molt viu i espectacular:

¹⁸⁵ Enrique Jorge Seguí, nascut a Massanassa l'any 1955, va participar com a jugador i organitzador en els dos campionats que es celebraren al frontó de la Terreta durant els anys 1976 i 1977.

Jugàvem en un frontó, que no era igual a la resta, perquè este frontó té tres parets: la paret de l'esquerra, la típica, el frontis i després la paret de la dreta tindrà uns 15 metres. I es feien rebots meravellosos (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

Durant el pocs anys en què el frontó va ser utilitzat, les partides es jugaven amb pilota de tec a vint-i-un punts i jugaven un contra un o dos contra dos. Va ser un període en el qual les partides al frontó es convertiren en un gran al·licient per a les persones associades a la societat la Terreta. Jorge recorda l'assistència de públic i fa menció a la possibilitat que fins i tot s'arribaren a realitzar petites travesses:

De fet sí que venia molta gent a veure, però molta gent. Home, tingueren que posar allí unes gradetes (...) i allí es posava la gent major, i rodant i tot. Allí al final férem afició. Pot ser que tal vegada algú es jugara duros, jo crec que el *tio Rata* possiblement... (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

La culminació d'aquella etapa de vida al frontó va arribar amb celebració de sengles campionats els anys 1976 i 1977. Malgrat que aquests esdeveniments van tenir lloc fora del període temporal del nostre estudi, hem considerat oportú recollir la seua descripció per tal de no esbiaixar la continuïtat de la curta història del frontó de la Terreta.

Es varen fer dos campionats, el 76 i 77. Van ser un grup d'uns 30 pelotaris, per dir-ho d'alguna forma, perquè pelotaris no hi havia, eren tots aficionats... I, vingué molta gent de Catarroja, gent major de Catarroja que s'incorporà amb nosaltres per a fer tot allò (...) en els dos campionats hi havia unes 10 parelles per banda. Férem dos grups i jugàrem entre nosaltres i després al final quedaven quatre. Els dos campionats els guanyà *Llapissera* amb Zapata de parella i ens guanyaren la final a Juanjo i a mi. El segon any jugava *Llapissera* amb José, un home de Catarroja (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

Vicente Zapata també recorda diversos aspectes al voltant del frontó, com són la seua construcció, les partides d'exhibició que es van realitzar i un dels campionats que es van celebrar.

Quan se va obrar la Terreta es va fer un frontó que encara està. També es feren exhibicions d'uns jugadors anomenats *els Xurrets* d'Alfagar, eren molt bons. I després es muntà un campionat entre aficionats d'ací del poble i de fora. De fora també vingueren d'Albal... Per cert que quedarem campions José Nácher, un jugador molt més jove que jo, i jo. Encara tinc la medalla (Entrevista n. 29, 2007).

El campionat al qual fa referència Zapata és el que es va celebrar l'any 1976 al frontó de la Terreta amb motiu de les festes patronals. La seua programació, la trobem en el llibre de festes d'aquell any:

Dia 14. A partir de les 7 de la vesprada, se celebraran partides de frontó en els locals de la Terreta dels quals eixiran els finalistes per al dia 21 en el que es lliuraran els trofeus.

Dia 18. Als locals de la Terreta es vindran celebrant grans partides de frontó a mà per parelles, vàlides per al campionat local de frontó, final que es disputarà el dia 21.

Dia 21. Gran partida del torneig de frontó entre les dues parelles finalistes proclamant-se els campions de 1976 (*La Terreta*, 1976, p. 20).

Il·lustració 103. El jugador V. Zapata
(Font: L'autor, 2008)

Durant aquest període de màxima utilització del frontó, sobre els problemes que suposadament causava la pràctica del joc al veïnat de les cases adjacents a la Societat Cultural i Recreativa de la Terreta, tenim la informació següent:

L'octubre de 1974, la Directiva estudiarà normes d'ús del frontó. A mes, l'any següent, el mes de gener, la Societat va veure com un dels serveis posats a disposició del soci, resultava una molèstia. Els arriba la queixa d'un veí a qui li destorbava el soroll de la pilota i que, com a solució, volia que es fera paret a la part que queia a sa casa. Els directius desitjaven evitar una obra d'aquesta envergadura i decidiren fer una consulta legal a algun dels socis que tinguera competència en aquest tema. Un any mes tard, el febrer de 1976, els directius parlen del frontó de nou; per una banda s'ha de substituir una pereta del fanal del frontó i, per una altra, un toc festiu, quan Seguí digué que: «(...) hi ha pendent de pagament un "all i pebre", promès als senyors que col·laboraren en la reparació del frontó». Però el frontó torna a crear protestes, el mes d'abril un del veïnat es queixava que les reparacions en aquell l'havien perjudicar perquè: «(...) havien posat els obrers unes garres de ferro dintre de la paret d'ells —o siga, els veïns afectats— i que per això teníem que pagar-li a aquells senyors el perjudici causat d'una manera a determinar, o que en cas contrari portarien les coses mitjançant jutjat i d'una denúncia en regla» (Peñarrocha, 2002, p. 86).

Enrique Jorge també recorda, amb certa dosi d'humor, els problemes que el joc de pilota suposaven per al veïnat quan la pilota colpejava la paret que en cap moment va ser construïda amb la finalitat de ser un frontó:

Sí, el tio Paco ens tirava poals d'aigua per dalt i pedres. Però això és normal, és que eixa pilota fa molt de soroll i de fet això no era un frontó, això era una paret llúida i prou, no tenia ni càmera ni res i imagine que a la seua banda seria tota la vesprada tec-tec-tec. Jo, tota la vesprada tec-tec-tec, no tire un poal d'aigua, jo tire... (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

Poc després de la realització del segon campionat, l'any 1977, es va deixar de jugar definitivament. A la desaparició de la pràctica del joc de pilota en aquest frontó, a més dels problemes que la pràctica del joc suposava per al veïnat, cal afegir la situació personal d'aquells que van ser els impulsors i dinamitzadors del joc durant aquells anys:

Home, la veritat és que ho movíem entre dos o tres i eixos dos o tres se n'anàrem a la mili. Sàez i jo se n'anàrem a la mili, Juanjo es quedà sol i la gent de Catarroja no jugava tant, no venia tant assíduament (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

Actualment, malgrat que la instal·lació del frontó encara existeix, les seues condicions impossibiliten la pràctica del joc: la xarxa metàl·lica que el cobria es troba totalment deteriorada i l'espai de joc s'utilitza, ocasionalment, com a magatzem de materials del bar i de la Societat.

Frontó de la Societat Cultural i Recreativa la Terreta (Massanassa)		
Propietat	Privada (edifici propietat de la Societat)	
Data de construcció	1950	
Data de tancament	-	
Accés	Carrer València	
Estat	Deficient	
Ús	Utilitzat per a jugar a pilota a mà	
Il·luminació	No	
Coberta	No	
Grades	No	
Vestidors	No	
Bar, casino,...	Sí	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: 15 m - Ample: 8,40 - 10 m
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): les mateixes mesures més lateral obert a un pati

Taula 30. Dades del frontó de la Societat Cultural i Recreativa de Massanassa
(Font: Elaboració pròpia)

3.8.3. El frontó d'El Hogar Parroquial

El frontó de la societat del Hogar Parroquial de Massanassa, encara avui existent però en total desús i inutilitzat per les reformes que s'hi han realitzat, és altre dels testimonis d'una època en la qual es va considerar el joc de pilota com una possible activitat per emplenar el temps lliure dels associats de l'entitat.

L'actual edifici on s'ubica el Hogar Parroquial a la plaça de l'església del poble va ser construït durant l'inici de la dècada dels anys 40 pel Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones¹⁸⁶, organisme dependent del Ministeri de l'Interior del govern franquista:

El Hogar Parroquial està ja molts anys, això ho feu “Ciudades Devastadas”, perquè l'abadia la tiraren, li cremaren els trastos al rector i desaparegué tot. (...) el Frente Popular el primer que va fer una nit que el rector no estava en casa fou trencar les portes, treure els trastos i cremar-los al mig de la plaça (...), i en acabant ja feren la casa per al rector, feren dos vivendes, per al vicari i el rector... (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

Va ser a la planta baixa de la casa abadia on es va ubicar la societat coneguda amb el nom d'El Hogar Parroquial. L'activitat associativa d'aquest centre va començar a tenir un caire organitzat l'any 1958, data en la qual es va constituir la primera Junta Directiva de l'entitat i s'iniciaren tot un cúmul de millores a les instal·lacions¹⁸⁷. El frontó és una mostra més dels bulliciosos inicis en els quals la societat va ser un lloc d'intensa activitat, un espai d'encontre i esbarjo per a moltes persones. En paraules de Gómez, “Quan ho inauguraren això era el món, la joventut..., i hui si vas sols trobaràs tres tauletes que estan fent la partideta al dòmino o al subhastat...” (Entrevista n. 27, 2007).

El frontó, instal·lació de l'entitat destinada als associats, va acollir durant molts pocs anys, cinc o sis segons Gómez, partides que eren disputades de manera indiferent dos contra dos jugadors o un contra un. A diferència de la resta de frontons en els quals la pilota

¹⁸⁶ Els dirigents del Movimiento Nacional vencedor de la Guerra Civil Espanyola, van començar a implantar les bases d'un nou règim polític al bell inici de 1938. Una de les principals preocupacions dels nous mandataris va ser la necessitat peremptòria d'iniciar la tasca de reconstrucció nacional, d'una manera centralitzada i homogènia. A aquest efecte, van implantar un organisme estatal encarregat de la comesa de tramitar totes les gestions relatives a la reconstrucció d'edificis, públics i particulars. El Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones (SNRDR), va ser creat pel Decret de 25 de març de 1938. Integrat com a Servei dins del Ministeri de l'Interior (Güell, 2002, p. 1).

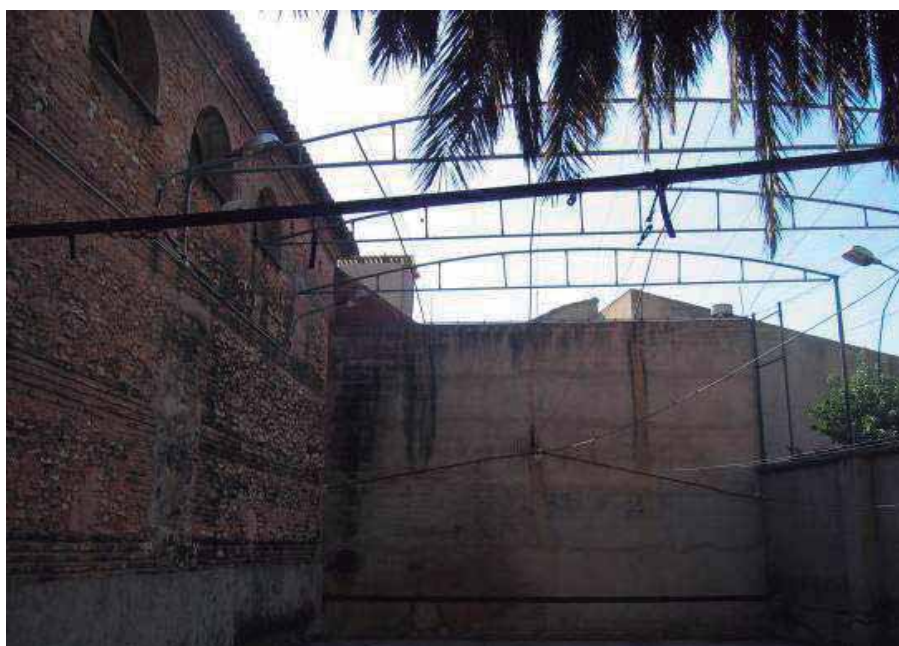
¹⁸⁷ El 12 de maig de 1958 en sessió especial convocada per José Alba Alba, rector de la parròquia Sant Pere Apòstol de Massanassa i principal promotor d'El Hogar Parroquial, es va elegir José Muñoz Cuallado com a primer president de la societat i, posteriorment, la resta de socis assistents li encomanaren formar la Junta Directiva.

utilitzada sempre era la de tec o la de badana, en aquest frontó, segons el testimoni de Gómez, encara que ho considerem prou inversemblant, la de vaqueta també era utilitzada:

Es jugava amb vaqueta i també hi havia de les altres. Els que eren més aficionat, més durs, demanaven les pilotes de vaqueta i després la majoria l'altra, la blanca, que és més suau (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

Sobre les pilotes utilitzades, Gómez continua explicant que desconeix la seua procedència encara que, “Les duia la societat, les compraven i les tenien allí. Quan se trencaven les tiraven perquè no es perdien, no s'encalaven perquè això està tot tancat per dalt (...) està tancat tot de tela per dalt per a que les pilotes no eixiren” (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

De la mateixa manera que el frontó de la Societat Cultural i Recreativa la Terreta, el frontó d'El Hogar Parroquial també va deixar d'utilitzar-se a causa de les queixes del veïnat: “La casa d'enfront després que li enlluïren i li ho férem tot, després protestà perquè ressonava. I fora, se deixà de jugar” (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

Il·lustració 104. Frontó d'El Hogar Parroquial (Massanassa)
(Font: L'autor, 2008)

Frontó d'El Hogar Parroquial (Massanassa)		
Propietat	Privada (edifici propietat de l'Església)	
Data de construcció	Durant la dècada dels anys 40	
Data de tancament	-	
Accés	C/ Francisco Nácher	
Estat	Deficient	
Ús	Utilitzat per jugar a pilota a mà	
Il·luminació	No	
Coberta	No	
Grades	No	
Vestidors	No	
Bar, casino...	Sí	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: 13,25 m - Ample: 8 m
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): les mateixes mides

Taula 31. Dades del frontó d'El Hogar Parroquial de Massanassa
(Font: Elaboració pròpia)

3.8.4. Els jugadors

Jugadors de carrer

A diferència d'altres pobles en què la pràctica del joc ha perdurat en el temps fins les darreres dècades del segle XX, a Massanassa la desaparició del joc de pilota a les primeries del segon quart de segle XX implica que actualment no existeixen jugadors que hagen estat informadors com a primeres fonts. Així doncs, el cens de jugadors, principalment els de carrer, està confeccionat basant-nos en les referències aparegudes en l'article de *La Terreta*:

Anava a començar el gran espectacle. Els d'aquest costat eren de Massanassa: Jaume Morellà, Bernat, Marianet el Putelló, Josep Maria de Blayo, Ricardo Sanchis i Vicentico el de Romeu (Ródenes, 1955, p. 12).

I els llunyans i desdibuixats records d'Andrés Gómez sobre alguns dels trets característics dels jugadors esmentats per Ródenes i d'altres:

Pepet *el Rataet*, eixe jugava de xaval i després el tancaren, era molt revolucionari. Sebastià, eixe no ha jugat en la vida! (...) *El tio Carro*. Tu saps ixe amb qui anava a jugar al trinquet? Amb el

tio Vicent *de Fuga*, però no anaven a jugar, anaven a apostar! (...) José Comes, *Fotet*, eixe sí que jugava!. (...) El tio Jaume el Morellà eixe era dels bons, i *el Blayo*, i Bernat també. Ah, hi ha un que tu no l'has nomenat, és el Curro, un tal José Baixauli, treballava de periodista en *El Mercantil Valenciano* (Entrevista a Gómez, n. 27, 2007).

O d'altres majors del poble com José Luís Coscollà¹⁸⁸ que en ser preguntat pel joc de pilota al poble de seguida fa referència a Jaume Morellà *el tio Carro* i José Comes *Fotet*.

Malgrat el pas del temps, Júlia Puchades encara recorda la passió del seu avi, el jugador Jaume Morellà Vicent, pel joc:

El meu iaio..., els que l'han vist jugar me contaven que l'única afició que tenia era jugar a pilota, i que després de treballar al camp se n'anava a jugar, perquè en aquella època es treballava de sol a sol, i aquella era l'afició més gran que tenia (Entrevista a Puchades, n. 31, 2008).

Il·lustració 105. Jaume Morellà Vicent (a la dreta)
amb la seua muller i un familiar
(Font: Imatge cedida per J. Puchades)

Jugadors de Frontó

Pel que fa als jugadors de Frontó que també recollim en aquest cens, a causa del curt període durant el qual va ser practicat el joc als dos frontons i la inexistència d'un anterior arrelament del joc, cal destacar que tan sols van jugar de manera ocasional i certament puntual.

Si bé no podem fer referència a cap dels homes que va jugar al frontó d'El Hogar Parroquial perquè mai no arribà a fer-se cap campionat i mai ningú no arribà a jugar assíduament, sí que existeix un grup de jugadors de Massanassa i de la veïna Catarroja que

¹⁸⁸ Conversa mantinguda amb José Luís Coscollà Sòria, nascut a Massanassa l'any 1923.

van pertànyer al grup que jugà al frontó de la Terreta als inicis de la dècada dels anys 70.

Jorge recorda els jugadors de Catarroja:

Antonio Hervás, Fernando, *el Lechero*, Miguel Vaina (el que tenia Casa Vaina), després hi havia una parella que eren cunyats eren Emiliano i José, Ibor (però ixe venia més a beure i passar-ho bé que a jugar a pilota) (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

i els de Massanassa:

Zapata; Juan José Muñoz Poquet, *el Llargo*; Vicent Sàez Luna, *Tromponet*; José Vicente Nàcher, *Rateta*; jo, que era conegut com a Jordi; i José Antonio Nàcher, *Llapissera* que és el que guanyà el campionat. Hi havia més gent, de fet jo recorde que en els dos campionats hi havia unes 10 parelles per banda (Entrevista a Jorge, n. 30, 2008).

Il·lustració 106. Lliurament de trofeus del campionat 1976
D'esquerra a dreta: Vicent Sàez,
Enrique Jorge i Juan José Muñoz
(Font: Imatge cedida per Enrique Jorge)

<i>Cens de jugadors de Massanassa</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
Bernat (José Olmos)	10-30	x			
Mariano <i>el Putelló</i> (Mariano Pons)	10-30	x			
José Maria de Blayo (J.M. Cosme)	10-30	x			
Ricardo Sanchis	10-30	x			
Vicentico <i>el de Romeu</i>	10-30	x			
<i>Rata</i>	10-30	x			
<i>El Mariner</i>	10-30	x			
Juan Ródenas Moltó	10-30	x			
<i>El Curro</i> (José Baixauli)	10-30	x			
(Jaume Morellà)	10- 30	x			
<i>Tio Carro</i>	30	x			
<i>Fotet</i> (José Comes)	30	x			
<i>El Ric</i>	50			x	
Pepet <i>el Rataet</i>	55-60			x	feridor/mitger
Sebastià	55-60			x	feridor
<i>Pandilla</i> (Salvador Orero)	40			x	
<i>El Torrentí</i>	40			x	
Clement (Clement Payà)	40			x	
(Vicent Zapata)	70-75		x		
Jordi (Enrique Jorge Seguí)	70-75		x		
<i>El Llargo</i> (Juan José Muñoz Poquet)	70-75		x		
<i>Tromponet</i> (Vicent Sàez Luna)	70-75		x		
<i>Rateta</i> (José Vicente Nàcher)	70-75		x		
<i>Llapissera</i> (José Antonio Nàcher)	70-75		x		

Taula 32. Cens de jugadors de pilota de Massanassa
(Font: Elaboració pròpia)

3.8.5. Maria Ferriols Romeu *la pilotera*

Una vegada més, els malnoms existents en un poble ens ofereixen el rastre a través del qual podem descobrir determinats aspectes de la història local. A Massanassa, és el cas de la família coneguda amb el malnom de *les Piloteres*. Aquest malnom té el seu origen en l'ofici de pilotera de Maria Ferriols Romeu, nascuda a Benetússer, que en casar-se va venir a viure a Massanassa on va residir fins a la seua mort i on va dedicar-se, ajudada per les seues tres filles, a la fabricació de pilotes de pell blanca. El seu nét, Francisco Casañ Pons, explica els inicis de la seua àvia en la fabricació de pilotes al poble de Benetússer i comenta interessants dades sobre la seua comercialització al mercat de Patraix de València:

La meua iaia, Maria *la Pilotera* li deien, era de Benetússer i allí era on feien aquestes pilotes, les pilotes blanques de pell... A ella, li havien ensenyat a fer pilotes i a anar a vendre-les al mercat a València. Les venien al mercat de Patraix, perquè en aquell moment ella vivia darrere d'on està el cementeri de Benetússer que ja és terme d'Alfagar, i allí agarrava el camí recte cap allà i anaven al mercat de Patraix (Entrevista a Casañ, n. 32, 2008).

Il·lustració 107. Maria Ferriol Romeu, *la Pilotera* (1929)
(Font: Imatge cedida per Manolita Martínez)

Malgrat que Maria Ferriols, ajudada per les seues tres filles, mai va elaborar pilotes de vaqueta, el senzill procés de confecció de les pilotes blanques que ella fabricava tenia certes semblances amb la construcció de les de vaqueta:

Ella es dedicava a fer pilotes i les filles també li ajudaven. Primer anaven a la draperia de Catarroja i allí seleccionaven els draps que eren bons per liar, liaven el drap (...) Drap ben apretat, el banyaven, i després tenien una fusta amb uns motlles rodons amb la forma de la

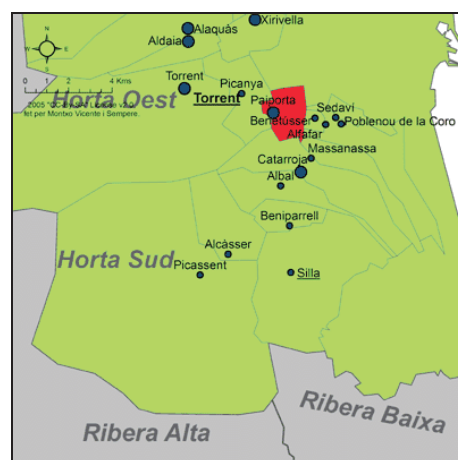
pilota i allí amb una maça se feia més dura encara, li pegaven colps i la feien més rodona i si tenia algun bonyet desapareixia (Entrevista a Casañ, n. 32, 2008).

Amb la desaparició de Maria Ferriols Romeu, coneguda com *la pilotera*, ningú més va continuar l'ofici d'elaborar pilotes a Massanassa. Aquella dona, això sí, va deixar el rastre del seu malnom a la família, gràcies al qual hem pogut conèixer la seua relació amb el món de la pilota valenciana.

3.8.6. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
A paret	Fins anys 30-40	Sequer de Fermí	No	Traure		Jugar de bo contra la paret		Badana o drap
Frontó	Dècada dels 70	Frontó de la Societat Cultural i Recreativa la Terreta	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	21 punts	Tec
	1958-1965	Frontó d'El Hogar Parroquial	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret		Badana i tec
Llargues	Fins anys 30	C/ Joan de Joanes	Sí	Traure		Joc amb ratlles		Vaqueta
Galotxa antiga	Fins anys 30	C/ Joan de Joanes	Sí	Ferida	3x3	Joc amb ratlles	40 punts	Vaqueta
Per dalt corda	Fins anys 30	C/ Joan de Joanes	Sí	Traure		Jugar de bo		Vaqueta o badana

Taula 33. Modalitats de joc catalogades a Massanassa
(Font: Elaboració pròpia)

3.9. Paiporta

Sense por a equivocar-nos, podem afirmar que Paiporta és un dels pobles de la comarca on el joc de pilota va tenir un major arrelament i va constituir un fet social generalitzat fins a la dècada dels anys 70 del segle passat. Tant pel que fa al nombre de jugadors que participaven com al gran nombre de carrers on es jugava, el joc de pilota va constituir un important element que emplenà el temps d'oci de moltes persones del poble.

Les fonts escrites en les quals trobem alguna referència al joc, malgrat la importància social que va tenir-ne, en són ben poques¹⁸⁹. La informació escrita més significativa la trobem en l'article "La galotxa torna a Paiporta", de Paco Durà (1989), publicat en el BIM; en l'article, l'autor destaca inicialment la importància de la participació de l'equip de Paiporta en el Campionat Provincial de Pilota, la creació del nou club de pilota i, finalment, realitza un interessant recorregut històric del que ha estat el joc de pilota al poble de Paiporta.

Davant la manca de documentació escrita sobre la història local, de vegades és la iniciativa de determinades persones que amb la seua aportació, encara que lluny d'un enfocament rigorós, ens ofereixen dades sobre el passat local. És el cas de Mirabet (2004), que en el "Noms destacats" fa referència a Manuel Lizondo Millán, *el Golfet*, que va ser considerat el millor pilotari que va existir a Paiporta. En la mateixa obra trobem un capítol dedicat a "Jocs infantils d'altra època" en el qual dedica un paràgraf al joc de pilota¹⁹⁰; al contingut d'aquest paràgraf dedicarem especial atenció al llarg de les línies següents.

3.9.1. El joc al carrer

En aquest apartat desgranarem el joc de pilota que va existir a diversos carrers de Paiporta al llarg del segle XX i, seguidament, abordarem com la desaparició del joc al carrer durant la dècada dels anys 50 donà pas a un nou període d'activitat. En aquesta darrera etapa el joc de pilota a mà va reduir-se al frontó i va viure moments dolços que van dilatar-se fins als anys 70, en els quals l'activitat va decaure fins desaparèixer.

El joc de pilota als carrers de Paiporta va tenir durant la primera meitat del segle passat el seu màxim esplendor. José Puertes¹⁹¹, *el Rullo*, encara recorda que als 8 o 9 anys ja jugava a pilota, molt possiblement imitant el joc dels majors i del seu propi pare que també jugava. Els inicis del joc dels xiquets a Paiporta eren, com a la resta de pobles de la

¹⁸⁹ D'entre les poques obres de caràcter local que existeixen, al llarg d'aquest apartat citarem aquelles en les quals apareixen referències al joc de pilota. Cal destacar que a aquesta manca de fons bibliogràfic local, a més a més, cal afegir que a hores d'ara l'arxiu municipal no es troba ordenat ni existeix la figura d'arxiver.

¹⁹⁰ El contingut d'aquest paràgraf sobre el joc de pilota practicat a Paiporta, segons la conversa mantinguda amb Mirabet, va ser conseqüència de la informació que va donar-li el jugador de pilota Manuel Lizondo Millán (*Golfet*).

¹⁹¹ José Puertes Tarazona, nascut a Paiporta l'any 1927, conegut pel malnom d'*el Rullo*, va ser un dels jugadors de pilota més destacats de Paiporta, tant al carrer com al frontó, durant els anys 50 i 60.

comarca, jugant a les parets de les cases del poble. Aquest fet incomodava molts veïns que, de vegades, col·locaven a les façanes on solien jugar els xiquets les conegudes tires de ciment per tal d'impossibilitar el joc.

A paret també, jo també jugava a paret al carrer de Lepanto, la paret del cine. (...) Eixa paret encara està i allí hi ha pilarets per no deixar-nos jugar; encara estan¹⁹². I allí en eixa paret jo jugava molt abans que feren el frontó (Entrevista a Puertes, n. 33, 2007).

Il·lustració 108. Detall de paret al carrer Balmes (Païporta)
(Font: L'autor, 2008)

Els carrers

Un text introductori al que va ser el joc als carrers de Païporta és el que trobem en el llibre de Mirabet; en aquest es fa al·lusió als principals carrers on es jugava així com a les modalitats practicades:

Un joc, no de xiquets, sinó de persones un poc majors, era la pilota, jugada al carrer. Es jugava a varies especialitats: llargues, raspall, galotxa i corda. Els carrers on es practicaven aquests jocs eren els de Lepanto, José Antonio (avui Constitució), Doctor Cajal, Pau (sols el raspall), Església, Caudillo (avui Primer de maig), etc. Es jugaven partides importants. Les més cèlebres contra Picanya, eren destacats els Aldaieros contra els Parròquies i Barberillo, aquests d'Alfagar i Sedaví (2004, p. 81).

A més del text de Mirabet, contem amb l'escrit de Durà (1989) en què també refereix els carrers on es jugava:

La pilota té llarga tradició a Païporta i tenim testimoni de persones majors que ens recorden com es jugava en diversos carrers 'i a la mateixa hora, moltes partides'; la qual cosa ens demostra que hi havia gran afició. Els carrers on es jugaven les partides i desafiaments, a la

¹⁹² Els pilarets als quals fa referència són els que s'observen en la il·lustració 108.

modalitat de Margues¹⁹³, que era la més arrelada en tota la comarca de l'Horta fins la dècada dels anys cinquanta, eren els següents: carrer de Sant Josep, carrer de Sant Roc, carrer de Lepanto, carrer de l'Església i carrer 1 de Maig (p. 79).

Aquestes referències, confirmades per l'entrevista de Puertes, ens donen un total de més de set carrers en els quals es jugava a pilota. Si comparem aquest fet amb la resta de pobles de la comarca trobem que és una dada molt significativa: amb gran diferència, és el poble on es jugava a més carrers de tota l'Horta Sud. A això cal afegir que el nombre de jugadors era tan nombrós que els diumenges podien estar jugant simultàniament a diversos carrers:

Nosaltres jugàvem en lo carrer, els diumenges hi havia tres o quatre carrers tots alhora jugant. Carrer de Lepanto (...), carrer de Sant Roc, el carrer de Sant Josep i el carrer de l'Església..., es jugava en molts (Entrevista a Puertes, n. 33, 2007).

En poder contemplar l'interessant document gràfic que seguidament adjuntem (il·lustració 109), no resulta difícil imaginar com era la vida en aquells carrers de terra on es jugava i on els homes es reunien als casinos. La fotografia és una imatge del carrer Lepanto a principi de segle passat. Els homes estan asseguts “jugant la partida” a la porta del que va ser un dels llocs d'esbarjo de l'època al poble: el Casino del Petit.

(...) a principis de segle XX a Païporta hi havia tres casinos, un bar i diverses tavernes. Estava el Casino de la Granota, actualment l'Ateneu Musical; el Casino del Progrés ubicat al carrer València, i el Casino Liberal en la plaça de Cervantes (Ajuntament de Païporta, p. 66, 2007).

Les partides

La modalitat que encara avui recorden els majors que es practicava a Païporta els darrers anys del joc al carrer, era la de llargues. Malgrat que en el seu llibre Mirabet (2004) indica que a Païporta es va jugar a d'altres modalitats, “Es jugava a varies especialitats: llargues, raspall, galotxa i corda” (p. 81), no hem trobat més dades que ens indiquen que, tret del Raspall i les Llargues, es practicaren altres modalitats:

Els carrers on es jugaven les partides i desafius, a la modalitat de ‘llargues’, que era la més arrelada en tota la comarca de l'Horta fins la dècada dels anys cinquanta (...) També jugaven a ‘raspall’, modalitat que ara s'ha perdut en tota l'Horta, llevat del poble de Rafelbunyol, ja que aquesta només es practica al Sud del riu Xúquer (...) (Durà, pp. 79-80, 1989).

¹⁹³ En l'original apareix el terme *margues*, evidentment ha de tractar-se d'una errada d'impremta i posa *margues* en vegada de *llargues*.

Il·lustració 109. A la porta del Casino del Petit, al carrer Lepanto (Paiporta)
(Font: Imatge cedida per l'arxiu de la biblioteca municipal de Paiporta)

Tampoc Puertes, nascut l'any 1927, recorda haver vist jugar mai a Raspall al poble: “Jo no he jugat mai, han dit que se jugà però jo ací no he vist mai jugar a Raspall” (Entrevista n. 33, 2007). Tan sols en el text de Mirabet trobem informació sobre el carrer de la Pau, lloc on l'autor afirma que es jugava a Raspall.

Serà l'entrevistat Puertes qui ens aproxime més fidedignament a la descripció de la modalitat de Llargues que ell i els seus contemporanis van practicar. Habitualment es jugava a ‘ratlles’i, en ocasions, es concretava la forma de contar “a pujar i baixar”¹⁹⁴, i es disputaven interminables partides.

Jo quan era més jovenet jugàvem dos cosins i jo. Anàvem a Picanya i jugàvem a pujar i a baixar, saps que vull dir? I això per acabar una partida així costava molt. Hi havia vegades que jugàvem contra dos que es deien *els Aldaieros*, tres de Picanya. Jo tenia 16 o 17 anys, era l'any 44. Jugàvem, es feia hora de dinar, se'n veníem a casa i després de dinar altra volta a acabar la partida, perquè eixa partida durava 3 o 4 hores (Entrevista n. 33, 2007).

D'entre la gran quantitat de partides que es disputaven al poble, de vegades es jugaven partides importants; eren les que enfrontaven a jugadors locals contra coneguts jugadors d'altres pobles. Era el cas de les partides que es disputaven contra el veí poble de Picanya o contra *els Aldaieros*, els germans *Parròquia* d'Alfamar o els germans *Barberico* de Sedaví.

¹⁹⁴ Recordem que aquesta forma de puntuar consistia a marcar la diferència, si és que n'hi ha, que un equip du a l'altre. Per exemple: ‘tantos, pugen a cinc...’.

De la mateixa manera que venien jugadors de pobles limítrofs a jugar a Paiporta, els jugadors locals també arreglaven partides amb altres jugadors forasters i anaven a jugar a altres pobles com els esmentats. Normalment les partides eren de 4 contra 4 jugadors, però quan existia gran diferencia entre la qualitat de jugadors aquesta situació s'alterava voluntàriament:

Igual jugàvem 3 que 4 jugadors. Jo hi havia vegades que jugava contra 4, un feia el saque, un que no jugava res i jo contra 4. Jo feia el saque i jugar a muntó! En el frontó també, una vegada vaig jugar contra tres (Entrevista a Puertes, n. 33, 2007).

Abillats amb la roba normal d'ús diari i les típiques espadenyes de careta, les proteccions que utilitzaven a les mans eren molt semblants a les que avui utilitzen els jugadors. Cal destacar la qualitat de Puertes, el qual malgrat una petita minusvalidesa en una mà, va ser un dels millors jugadors de l'època:

Dúiem guants, el guant encara el tinc jo ací dalt, i baralla, així com ara se preparen dits i tot, en aquella època no se posàvem res. Tres o quatre cartes de baralla..., jo hi havia vegades que em posava un trosset de ferro finet, una planxeta, en esta mà. *(es mira i em mostra la mà, en la qual li falta la falange d'un dit¹⁹⁵)* Eixe dit el tinc així...¹⁹⁶, això m'ho vaig fer servint, he jugat a muntó d'anys amb el dit així, però no em donava pena, jugava igual (Entrevista a Puertes, n. 33, 2007).

Les llargues jornades laborals i els sis dies de treball que aleshores tenien les setmanes implicava que les partides generalment es jugaven els diumenges. Les partides tan bon punt s'acordaven el mateix dia en què es jugaven o bé d'un diumenge a l'altre una vegada acabaven de jugar.

Puertes recorda els carrers plens d'aficionats contemplant les partides. Entre els espectadors, majoritàriament homes, també solien estar presents les forces de seguretat de l'època, per si de cas es produïen problemes i en un moment donat calia intervenir:

Sí,... anaven perquè hi havia bullit. Quan venia ací Picanya, oi! Hi hagué una vegada que la partida no s'acabà. Al carrer de Sant Josep. Hi hagué un bullit amb una pilotà, estava la guàrdia civil 'ja se ha terminao, ya no se juega más!', i acabàrem. Eixe dia jugava jo (Entrevista a Puertes, n. 33, 2007).

¹⁹⁵ La cursiva és nostra.

¹⁹⁶ Es refereix a la seua minusvalidesa.

Il·lustració 110. Carrer Constitució (Paiporta)
(Font: L'autor, 2007)

La pilota amb la qual habitualment es jugava era la de pell blanca, encara que molt ocasionalment també degueren utilitzar-se pilotes de vaqueta: “Jugàvem amb eixes blanques... i negres també hi havia, però la blanca era millor, la veies anar més. En vaqueta me pareix que jugaren alguna vegada però molt poquet” (Entrevista a Puertes, n. 33, 2007).

Les travesses i els marxadors

Com hem vist a altres pobles de la comarca, l'existència de les travesses així com el seu volum, estaven clarament condicionats per la major o menor disponibilitat de diners en efectiu que podien tenir els aficionats a la pilota¹⁹⁷. Mentre que, per posar un clar exemple comparatiu, els llauradors obtenien la seua font d'ingressos tan sols d'una manera puntual en vendre les seues collites, hi havia altres oficis en els qual de manera quasi diària es podia disposar de diners en metàl·lic. A Paiporta un d'aquests oficis, era l'ofici d'herbasser:

L'herbasser: era una font important d'ingressos en l'economia de Paiporta, l'explotació del negoci de l'alfals. Tan important era aquesta activitat que els repartidors estaven agrupats al voltant d'una societat i es reunien una vegada al mes. El seu president era Fernando Cotino, 'El Casinero' de Xirivella. Trenta-cinc carros es dedicaven al repartiment d'alfals. Els seus clients estaven per València, Benetússer i Paiporta entre d'altres poblacions (Mirabet, 2004, p. 83).

El mateix Puertes va treballar com herbasser durant molts anys i recorda aspectes relatius a les travesses en les partides que es celebraven a Paiporta:

Hi havia vegades que sí que es jugaven diners. Si venien d'Alfàfar o d'on fóra, venia molt de personal i se jugaven diners. Jo també me n'he jugat, també... Les travesses no eren molt fortes,

¹⁹⁷ Recordem que a Catarroja existia gran diferència entre les travesses que es realitzaven al trinquet de Dalt o al trinquet de Baix en funció dels oficis que hi havia als barris on estaven ubicats els trinquets.

en aquell temps et podies jugar 30 o 40 duros que per a l'època eren molts diners. Jo m'enrecorde que si me jugava 10 duros ja eren molts diners (Entrevista n. 33, 2007).

Il·lustració 111. Carrer de la Pau (Paiporta)
(Font: L'autor, 2007)

Encara que durant el dilatat període de temps en què es va jugar a pilota als carrers de Paiporta degueren ser diversos els marxadors que passaren pels carrers del poble, Puertes recorda aquells que marxaren les partides de final dels anys 30 i de l'última època:

El marxador era un tio meu que li deien *el tio Modesto*, era germà de mon pare. Això seria per l'any 40 quan jo jugava i temps enrere també. Després, també un que li deien Juan *el Rito*. En els anys anteriors a guerra jo no m'enrecorde (Entrevista n. 33, 2007).

Desaparició del joc al carrer

El fort arrelament del joc suposà que, fins i tot, durant el període de guerra en alguns carrers de Paiporta es continuara jugant a pilota.

Durant la guerra clar que es jugava. Allí, en eixe carrer del cine¹⁹⁸. Es jugava però no es jugava molt; hi havia molt de personal als que els agradava i feien partides i encara que foren fluixetes es jugava (Entrevista a Puertes, n. 33, 2007).

Però res ja no tornaria a ser igual. Pocs anys després el joc anà perdent la puixança dels temps passats i començà un declivi que va conduir durant la dècada dels 50 a la seua desaparició. A més dels elements que habitualment influïren en la resta de pobles perquè el joc s'acabara als seus carrers, com són la intensificació del trànsit de vehicles als carrers i la gran popularització d'altres esports, a Paiporta fou decisiva l'existència d'un frontó que acolliria molts dels aficionats a la pilota que encara hi havia. Puertes, destacat jugador tant

¹⁹⁸ És l'actual carrer Balmes.

al carrer com al frontó, recorda aquest període: “Per l’any 55 o per ahí, després se jugà ja poc. Vingué el frontó i tots a jugar a Frontó” (Entrevista n. 33, 2007). També Soler¹⁹⁹ ens fa unes interessants declaracions sobre el que fou aquell trànsit que va patir el joc de pilota del carrer al frontó:

Després, com tu saps, els carrers començaren a transitar-se primer en carros i després en cotxes, el trànsit del poble es feia major i l’afició d’una manera o altra volia seguir jugant i és quan van tenir la idea *els Sireres* i feren el frontó Sirera (Entrevista a Soler, n. 34, 2008).

Il·lustració 112. Al frontó Florida de Paiporta (d’esquerra a dreta): F. Císcar; J. Puertes, *el Rullo*; L. Tarazona i M. Martínez, *Nel·lo el puntero*. Finals dels anys 40
(Font: Imatge cedida per l’arxiu de la Biblioteca Municipal de Paiporta)

Amb l’entrada del joc de pilota al recinte del frontó els carrers van quedar orfes d’aquella pràctica tan estesa des de principis de segle XX i que, segurament, ja existia molts anys enrere.

¹⁹⁹ Manolo Soler Paredes, conegut pel malnom de *Tito*, va néixer l’any 1946 a Paiporta i va ser un dels jugadors destacats de frontó de la darrera època.

3.9.2. El frontó

Quan als carrers de Paiporta encara es vivia l'efervescència del joc de pilota, es va inaugurar el primer cinema sonor al poble: el Cinema Florida. Uns anys després, en aquella mateixa instal·lació, també es va construir el frontó que havia d'acollir el joc de pilota durant les dècades següents.

El cinema Florida, conegut popularment amb el nom de Cine Sirera, va ser inaugurat per Ramón Juan Paredes el 12 de setembre de 1932, dijous, encara que va ser regentat per Juan Marí. A les instal·lacions annexes al cine es va construir un frontó en el que es van disputar importants partides i campionats de gran notorietat (Mirabet, 2004, p. 120).

Il·lustració 113. Frontó Florida (Paiporta)
(Font: Imatge cedida per M. Soler)

El nom popular de Cine Sirera té el seu origen en el malnom de *Sirera* amb el qual era conegut el seu propietari, Ramon Juan Paredes. L'espai del frontó, per tal de poder ser rendibilitzat el màxim possible, a més d'utilitzar-se com a canxa de joc també va albergar diverses activitats. Sobre això ens il·lustren les paraules de Manuel Soler:

El tio Ramon quan féu el frontó féu també cine d'estiu. Era un home molt negociant per a aquella època. Era una persona molt dinàmica. Féu el frontó però allò a la vegada era: frontó, cine d'estiu, ball dissabtes i diumenges, vesprada i nit. Diumenges pel matí i dies de festa, durant molts anys s'utilitzà com a dutxes públiques: un anava i pagava, en aquells anys no sé si era dos quinzets o una pesseta, t'emportaves la tovallola i utilitzaves les dutxes del frontó. En aquella època la gent no tenia aigua a casa, jo per exemple sóc de la Florida i no teníem aigua corrent... (Entrevista a Soler, n. 34, 2008).

Encara que el pare de la instal·lació del cinema va ser Ramon Juan Paredes, seria el seu fill, Ramon Juan Marí, qui va crear el frontó i va gestionar el conjunt d'instal·lacions. Quan Ramon Juan va morir, la seua germana Isabel Juan i el seu marit Daniel Chirivella Puchalt es feren càrrec de la instal·lació durant l'època àlgida del frontó; finalment foren els seus fills Isabel²⁰⁰ i Daniel els darrers propietaris del cinema i del frontó fins l'acabament del segle passat.

Daniel Chirivella Puchalt: frontoner, piloter

Durant el període en el qual el frontó va ser regentat per Isabel Juan i el seu marit Daniel Chirivella, la figura d'aquest va ser de gran importància per a la marxa i la consolidació del joc a la instal·lació. A més de la gestió del frontó i del lloguer de les pilotes i els guants, amb el temps, Daniel Chirivella es va convertir en un hàbil artesà que elaborava i reparava les pilotes amb les quals es jugava al frontó:

Al tio Daniel el coneixia tot el món, era casat amb Isabel, l'ama del frontó i del cine. Aquest home és qui allargà el que no s'acabara el Frontó, perquè tot açò requereix una preparació i perquè hui en qualsevol puesto compres una pilota o un guant, però en l'època en la que ho portava Daniel la veritat és que era molt difícil comprar un guant: primera perquè ningú tenia els diners i segona perquè era molt difícil trobar-ne. Tenies que anar al Jai-Alai per poder adquirir una pilota. I a ell li les feia un, no sé si era de Casinos o de Xest, i després ell les començà a fer. I les reparava, que era el més important, perquè una pilota de Frontó la seua durada és de tres o quatre partides i en aquella època es descosien més. I el tio Daniel tenia l'habilitat de que ell agarrava l'agulla, el fil, el suro i feia unes pilotes meravelloses que anaven molt bé. Ens llogava els guants i el frontó, no recorde el que ens cobrava per una hora però segur que no li donava per al que feia; però era la seua afició i les seues ganes d'estar allí, estava amb els seus amics i es divertia. Eixe fou el tio Daniel, una persona que féu molt per perdurar el frontó (Entrevista a Soler, n. 34, 2008).

Soler encara recorda com elaborava les pilotes Daniel Chirivella:

Eren pilotes de Frontó, la pilota de tec. Les feia d'entre 45-50 grams, era la pilota de Frontó que gastàvem ací. Ell les feia a mà: posava una bola de fusta i començava a enrotllar fil, fil i fil i després goma, després de la goma més fil i després ja era la corretja que ell feia. La cosia per l'interior, ho posava tot dins i li pegava la volta. Ell tenia una gran habilitat, que no te cregues que és fàcil cosir una pilota, ell les feia i les feia bé (Entrevista a Soler n. 34, 2008).

Les partides

A finals dels anys 50 amb la desaparició del joc al carrer, alguns dels jugadors de carrer i d'altres joves que tot just començaven a jugar, traslladaren el joc al frontó de Sirera. D'aquella primera època recorda Soler:

²⁰⁰ Isabel Chirivella Juan, néta de Ramon Juan Paredes, està present durant l'entrevista realitzada a Manuel Soler i va corroborant les dades aportades per Manuel Soler a la vegada que realitza les oportunes matisacions.

El frontoner en aquella època el tio Ramón *el de Sirera*. A la porta posava al tio Facundo, que era el porter del cine, i després marxant no recorde si era Mariano... I en l'època nostra estava Mariano *el Ferraor*. (...), els dissabtes, en les partides dels professionals, es pagava per entrar al frontó. Aleshores venien Alegre, *Patarrano*, *el Golfet*... alguns jugadors que es dedicaven a anar pels pobles com Alfarp, Paiporta... i cobraven (Entrevista a Soler n. 34, 2008).

Durant aquells anys al frontó hi havia partides diàriament, matí i vesprada, i després, amb la instal·lació d'il·luminació, també es va jugar durant la nit. El tanteig de les partides, malgrat que inicialment s'estipulava al començament del joc, podia variar en funció del seu desenvolupament. Com recorda Puertes, en una primera època, aquesta era una pràctica habitual, "Les partides es jugaven a 50 tantos, mà a mà, a 40 també. Allí et passaves jugant hora i mitja" (Entrevista n. 33, 2007). El mateix ocorria en un període posterior que arriba fins a la dècada dels anys 80, en el qual Soler recorda, "Nosaltres fèiem les partides quasi totes a 41 tantos, es deien a 31 però sempre s'anaven calfant i acabaven a 41, i les professionals no recorde si eren a 51 o 61" (Entrevista a Soler n. 34, 2008).

Il·lustració 114. Daniel Chirivella i M. Soler *el Tito*
(Font: Imatge cedida per M. Soler)

Els desafiaments i les travesses

Mentre que a d'altres pobles les travesses no van ser significatives i en alguns llocs sols es produïen de manera ocasional, a Paiporta el fet d'apostar era una cosa molt normal i habitual. Les quantitats apostades no tan sols eren petites com podien ser les ocasionades per les consumicions al casino o la despesa que suposava la partida al frontó, sinó que en

ocasions eren quantitats relativament importants si pensem en la malmesa economia que tenien la majoria de famílies de l'època. Com hem vist anteriorment a l'apartat de les travesses que es realitzaven durant les partides al carrer, el fet d'existir molts homes que es dedicaven a l'ofici d'herbasser també va contribuir a la importància de les travesses al frontó.

Els herbassers, uns aficionats tremends al joc, eren els que manejaven entones la pasta i feien les apostes i es jugaven els dinars, els esmorzars, i allí tot el dia es jugava a pilota, tot el dia, pel matí, per la vesprada i després en temps més modern per la nit també (Entrevista a Soler, n. 34, 2008).

Soler encara recorda la darrera època, a partir dels anys 70, en què la major rivalitat al frontó la trobem en les partides en les quals s'enfrontaven el mateix Soler contra Isidro:

(...) ja últimament les partides renyides foren les acaparades per Isidret i jo. Perquè no li podia guanyar mai. Era un jugador que tenia unes facultats enormes (...), en el frontó sempre hem fet milers de partides i res, ell sempre era el primer i jo el segon. Però jo era molt cabut i comencí a jugar, jugar fins que vaig poder guanyar-li. Fou una època molt bonica (Entrevista a Soler n. 34, 2008).

Pel que fa als desafiaments eren molt freqüents entre els jugadors locals. Si es considera el major o menor nivell de joc dels jugadors que s'enfrontaven, hom podia decidir donar certs avantatges al contrari o inclús jugar privat de certa mobilitat per tal d'afavorir un joc més nivellat que garantira l'interés de la partida.

Jo he jugat molt mà a mà amb Isidret i altres, però 2 contra 1, 2 contra 2 era el normal. Però els desafius, que ací han hagut molts i molts desafius, eren: jo vos jugue als dos, jo vos jugue amb l'esquerra..., jo he arribat a jugar igual que *el Golfet* que tragué la moda de jugar lligat dintre d'un sac, jo també he fet eixa partida. *El Golfet* tragué formes de jugar com: agafat d'un altre de la mà, tu jugues amb la raqueta i jo jugue agenollat, enfi, tonteries d'eixes se n'han fet la tira perquè eren desafius. Però vaja, la partida normal era jugar 2 contra 2 als campionats i a nivell d'aficionats del poble... (Entrevista a Soler, n. 34, 2008).

De la pilota a mà al frontennis

De la mateixa manera que el joc de pilota al carrer va desaparèixer, després de l'esplendor de finals dels anys 50 i de la dècada dels 60 el joc de pilota a mà al frontó de Sirera també va desaparèixer.

Arran de l'any 1955 la pilota al carrer anà desapareguent i es traslladà al frontó, on al llarg d'uns deu anys tingué molta activitat en el frontó Florida, on eren prou coneguts Nelet, El Rullo, Císcar, Jesús i Múrcia. A finals dels anys seixanta també minvà l'afició en el frontó i la pilota acabà desapareguent per complet (Durà, 1989, p. 80).

Encara que posteriorment, a partir dels anys 70, tal i com ho descriu Soler, un grup d'amics van tornar a jugar a Frontó a mà totes les setmanes fins que la instal·lació va ser venuda a la Societat Musical de Païporta. Un altre fet que va contribuir decisivament a l'abandonament del joc de pilota a mà per part de les noves generacions va ser l'aparició de les raquetes.

No, antigament era tots els dies, tots els dies es jugava a Frontó, després conforme ha anat evolucionant la vida s'ha anat perdent i si passem a l'època moderna ja vingué la raqueta. Molts jugadors de Frontó, com jo per exemple, encara arribàrem a agarrar una raqueta, però hi hagué d'altres que deien, com es diu vulgarment, que això era de maricons. Els que eren jugadors de Frontó a mà deien que això de la raqueta era mig afeminat. Hui s'ha demostrat que no, que són tant els uns com altres, però bé, això era antigament. I després el frontó es va perdre, es deixà de jugar fins que una colla d'amics, entre els quals estava jo, tornàrem altra vegada a fer partides però a nivell particular, sols els dissabtes. Tots els dissabtes anàvem; es féiem allí en el corralet del frontó una paella o un dinar i es reuníem 18 o 20 persones (Entrevista a Soler, n. 34, 2008).

Il·lustració 115. Els jugadors Toni, Golfet, Isidro i Tito, i el marxador Roque, al frontó Florida
(Font: Imatge cedida per Manolo Soler)

Durant aquests anys el joc de pilota a mà i el joc amb raqueta arribaren a conviure de manera que fins i tot es celebraren campionats de les dues modalitats a la vegada.

Se jugava a frontennis, sobretot a partir del 73-74 començaren les partides de Frontó. Hi havia uns xicons que li pegaven molt bé en aquella època. Se jugava amb pilotes de tennis (...). I ja en aquell moment la gent començà a deixar-se, deixar-se... Arribaren a fer-se campionats de pilota

a mà i de raqueta, s'acabava una i després entraven els altres... Jo vaig participar en els dos (Entrevista a Soler, n. 34, 2008).

Amb tot, si bé durant aquells anys finals del tercer quart de segle el joc de pilota a mà encara estava viu al frontó Florida, el ben cert és que ja estava ferit de mort i condemnat a desaparèixer pocs anys després com a pràctica habitual de molts homes de Paiporta.

Frontó Florida (Paiporta)		
Propietat	Privada. Propietari: Ramón Juan Paredes i posteriorment Juan Marí.	
Data de construcció	1932	
Data de tancament	-	
Accés	C/ Balmes	
Estat	Correcte	
Ús	Utilitzat per a jugar a pilota a mà i a frontenis	
Il·luminació	Sí	
Coberta	No	
Grades	No	
Vestidors	Sí	
Bar, casino...	No	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: ? - Ample: ?
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): ?

Taula 34. Dades del frontó Florida de Paiporta
(Font: Elaboració pròpia)

3.9.3. Els jugadors

Jugadors de carrer

De la gran quantitat de jugadors que al llarg del segle passat jugaren als carrers de Paiporta, ajudats per les dades escrites i les dades obtingudes en les entrevistes realitzades, n'hem pogut censar 19 que jugaven habitualment al carrer. La primera referència a un jugador de Paiporta, en parlar dels últims anys del segle XIX, es troba en l'anunci d'una partida de pilota que es celebraria a la veïna població de Picanya en la qual es fa referència a diversos jugadors de Paiporta:

Picanya. – Demà es jugarà un interessant partit de pilota en el lloc on és habitual, prenint part els jugadors Tiroi i Tronch, de Torrent, contra Bartol, Herbaser i Ros, de Paiporta. A les dos de la vesprada començarà la partida, i quan acabe es celebraran les festes que s’han organitzat en honor de la Puríssima sang de Jesús i que van ser suspesos fa uns dies per causa de la pluja (Anònim, 1895, *Las Provincias*, 13 de juliol).

En l’article aparegut en el butlletí municipal, Durà en fa un recorregut històric dels jugadors paiportins més importants:

Entre els jugadors que han fet història de la pilota a Paiporta, cal recordar en els anys trenta, anteriors a la guerra del 36, a Elies el Forner, Vicent el Man, Paco el Manon, Baptiste el de Corbella, El Mona, Manolito l’Andalús i Vicent Mendoza. També jugaven a raspall, modalitat que ara s’ha perdut en tota l’Horta, llevat del poble de Rafelbunyol, puix aquesta només es practica al Sud del riu Xúquer; i els jugadors que més la practicaven aquell temps eren Juliet el Rodasoques, Pelegrí i Josep el Comentero. En els anys quaranta seguia jugant Elies el Forner, amb Baptiste el de Corbella i El Mona, amb d’altres més joves com Ramón Ciscar i el seu germà Facundo. Després sorgiren Vicent Puchol el Martínez, Pepet el Gaire, Nelet, El Rullo, Ragueta, El Hermano, Micalet el de Barto i Isidro Bayarri (Durà, pp. 79-80, 1989).

La relació de jugadors podem ampliar-la en consultar el text de Mirabet:

És de justícia recordar, com a veterans, a Bautista ‘Corbella’, Ramon Císcar ‘Garrote’, Facundo, el tío Elies, Tarín, Wilson, els germans Manon, José María Rodríguez ‘Cañot’. Després ja aparegueren les noves generacions, entre els que es trobaven Manuel Martínez ‘Nel·lo’, Vicente Puchalt ‘Tico’, José Tarazona ‘Pepet’, José Puertes ‘Rullo’, Vicente Yusa ‘Escolà’ i Alejandro Raga (Mirabet, 2004, p. 81).

Quan es va produir l’acabament del joc als carrers, i a poc a poc el joc de pilota quedà reduït al que es practicava al frontó, tan sols alguns dels jugadors de carrer van continuar jugant al Frontó. Encara que segons Puertes (Entrevista n. 33, 2007) del carrer al frontó sols van passar Manuel Martínez, *Nel·lo*, i ell mateix, José Puertes, *el Rullo*, tenim notícies que també hi hagué altre jugador que havia jugat al carrer i que posteriorment jugà al Frontó: és el cas de Ramon Císcar, *Solatge*.

Jugadors de Frontó

D’entre tota la relació de més de 12 jugadors locals censats que van jugar al frontó Florida cal destacar la figura de Manuel Lizondo Millan, de malnom *el Golfet*. En paraules de Mirabet, Manuel Lizondo va ser: “Pilotari destacat de l’època de *Patarrano*, *Panolleta*, *Carolinas*, *el Pipo*, Julián, etc.” (Mirabet, p. 99, 2004). Nascut l’any 1925, malgrat que no era oriünd de Paiporta, des que es casà amb una dona del poble, va establir-s’hi definitivament i tothom el va conèixer com el *Golfet* de Paiporta. Una breu però interessant

semblança de la seua vida com a jugador i de la seua arribada al poble és la que ens relata Soler durant l'entrevista:

Quan ell vingué a Paiporta era prou jove, es veu que de físic tenia bona presència, no era la del vulgar llaurador, i ací algunes xiques s'encapritxaren o es fixaren en ell fins que tingué una en la que ell també es fixà i es casà ací en Paiporta. Tingué família, ací es quedà i ací l'hem soterrat farà un parell d'anys. Ell vingué a Paiporta a jugar una partida al frontó. Vivia a València. Es feu jugador en el Jai-Alai, en el frontó xicotet que deien, perquè era el valencià²⁰¹, perquè el Jai-Alai tenia uns frontons impressionants. Jugava en el Jai Alai i comencà a eixir per ahí a jugar partides. Ha segut el que es diu un 'pillet' del Frontó, ha segut un gran jugador. Anava pels poblets fent-se el tonto com si no sabera jugar i com se jugaven els diners en pobles d'estiueig (això ens ho contava ell)... anava als frontons i en tots hi havia gallets de Frontó que pensaven que ningú els podia guanyar; ell anava pels poblets i agafava als gallets i els demanava si podia jugar. Era molt hàbil per a saber fallar-la, es deixava perdre una partida o dos, o anava darrere fins que feia l'aposta adequada i quan ja creia que tenia l'assumpte preparat apretava i guanyava (Entrevista n. 34, 2008).

Il·lustració 116. *El tio Mila i els jugadors Golfet, Panolleta i Tito després d'una partida al frontó Florida*
(Font: Imatge cedida per M. Soler)

²⁰¹ Es refereix al frontó valencià, els altres frontons de majors dimensions eren per jugar a la modalitat de pilota basca.

<i>Cens de jugadors de Paiporta</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
Mendoza I	1900	x		x	
Mendoza II	1900	x		x	
Ros	1900	x			
<i>Herbaser</i>	1900	x			
Bartol	1900	x			
<i>El Serio</i> (Puertes)	10	x			
<i>El Manisero</i>	30	x			servei
<i>El Forneret</i>	30	x			servei
<i>Manón</i> (Paco)	30	x			servei
<i>Corbella</i> (Bautista)	40	x			servei
<i>Tio Mona</i>	40	x			mitger
<i>Solatge o Garrote</i> (Ramon Císcar)	45	x	x		servei
(Facundo Císcar)	45	x			
(Vicent Mendoza)	45	x			
<i>El Martínez</i> (Vicent Puchol)	50				
Tarín		x			
Wílson		x			
<i>Cañot</i> (José M ^a Rodríguez)		x			
<i>Elies el Forner</i>	40	x			servei
<i>El Rullo</i> (José Puertes Tarazona)	45	x	x		
<i>Nel el Punter</i> (Manuel Martínez)	45	x	x		servei
<i>Micalet el de Barto</i>	45	x			
<i>El Hermano</i>	45	x			
<i>Ragueta</i>	45	x			mitger
Bartolomé	40	x			servei
(Isidro Bayarri)	45	x			servei
<i>El Gaire</i> (José)	45		x		
<i>Pepet</i> (José Tarazona)					
<i>Escolà</i> (Vicente Yúsá)					
(Alejandro Raga)	55	x	x		

<i>Martinet o Tico</i> (Vicent Puchalt)	50		x		mitger
<i>El Golfet</i> (Manuel Lizondo Millán)	50		x		
Poveda (José Poveda)	60		x		
Isidro Martínez	60		x		
<i>El Tito</i> (Manolo Soler)	60		x		
Jesús (Jesús Alcántara Xirivella)	55		x		
Múrcia	55		x		

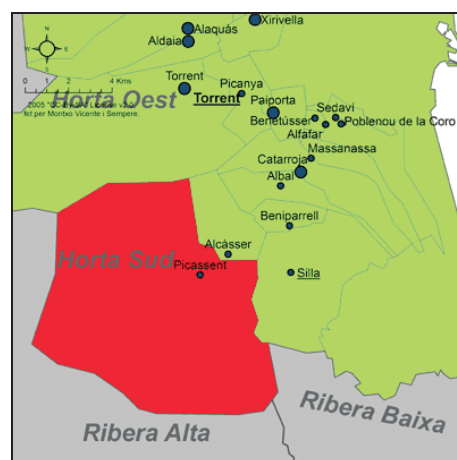
Taula 35. Cens de jugadors de pilota de Paiporta
(Font: Elaboració pròpia)

3.9.4. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Galotxa antiga	Abans dels anys 30	C/ Lepanto C/ Constitució C/ Dr. Cajal C/ Església C/ Primer de Maig	Sí	Ferida		Joc amb ratlles		
Llargues	Fins els anys 50	C/ Lepanto C/ Constitució C/ Dr. Cajal C/ Església C/ Primer de Maig C/ Sant Josep C/ Sant Roc	Sí	Traure	3x3 o 4x4	Joc amb ratlles	Pujar i baixar	Vaqueta i pilota blanca
Per dalt corda	Abans dels anys 30	C/ Lepanto C/ Constitució C/ Dr. Cajal C/ Església C/ Primer de Maig	Sí	Traure		Jugar de bo		Vaqueta o badana
Raspall	Abans dels anys 30	C/ de la Pau	Sí	Traure		Jugar per terra		

A paret	Fins els anys 50	C/ Balmes	No	Traure	Segons pacte	Jugar de bo contra la paret		Badana o drap
Frontó	Des de finals dels anys 30 fins la dècada dels 70	Frontó Florida	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	50 o 40 punts els primers anys 41 o 31 punts el darrers anys	Tec

Taula 36. Modalitats de joc catalogades a Paiporta
(Font: Elaboració pròpia)

3.10. Picassent

Les referències escrites que trobem sobre el joc de pilota practicat a Picassent corresponen a les publicades en la premsa de l'època i, majoritàriament, en les revistes de festes²⁰², aparegudes des de l'any 1943, en les quals descobrim escrits que ens ajuden a conèixer el Picassent de l'època i la seua quotidianitat.

Cal començar citant el cas de la revista de festes de l'any 1949, en què en la secció Estampes de l'antigor apareix l'interessant article "Joc de pilota", signat per Francesc Agustí Zurriaga, aleshores cronista oficial del poble de Picassent. En el primer paràgraf l'autor es lamenta de l'estat somort del joc de pilota al poble i, seguidament, ens descriu tots els elements socials que envolten una partida al poble: públic, dones, jugadors, marxador... Finalment esmenta a coneguts jugadors del País Valencià i acaba fent una menció especial al Bessó, conegut jugador de Picassent. Si continuem analitzant les revistes de festes des de l'any 1955 a 1960, de mans d'Agustí Zurriaga, seguim trobant escrits²⁰³ al voltant del joc de pilota en la secció *Síntesis de la vida local*.

L'any 1966, amb la mort d'Agustí, assumeix el càrrec de nou cronista local Amadeo Lerma Serra. Serà de la seua mà que, en la secció *Síntesis de la vida local*, trobarem novament una referència al joc de pilota.

Quasi una dècada després tornarem a trobar referències escrites al joc. Es tracta de l'article "Homenatge al folklore i als folkloristes de Picassent", escrit per Enric Romaguera i aparegut l'any 1977 en la revista de festes.

L'any 1998 l'Ajuntament de Picassent publica el llibre *Picassent 40 años de història* (Lerma, 1998); en aquest, i a cura del cronista local Lerma, es compilen totes les referències al poble de Picassent aparegudes en la premsa durant els darrers 40 anys. Trobem noves referències als esdeveniments locals sobre el joc que ens ajuden a configurar la vida del joc a Picassent. Destacats reculls de premsa relacionats amb la pilota són els apareguts els dies 8 i 18 d'agost de 1954 en el periòdic *Levante*; en aquests es relaten les partides del campionat organitzat per l'ajuntament de Godella en les quals participava l'equip de Picassent. També la notícia del periòdic *Levante* del 3 d'agost de 1957, amb títol Interessant partida de pilota valenciana, resumeix la partida i informa de la gran quantitat d'aficionats que es van desplaçar per seguir la segona partida i els posteriors comentaris que es van generar al seu voltant.

²⁰² Han estat revisades totes les revistes de festes que es troben a l'Arxiu Municipal de Picassent, concretament les corresponents als anys 1943, 1944, 1948 (incomplet) i de 1950 a 1979.

²⁰³ Els escrits *Síntesis de la vida local*, del cronista Agustí Zurriaga, a partir de l'any 1955 apareixen escrits en castellà.

La darrera documentació escrita que trobem referida al joc de pilota practicat al municipi durant el període que estudiem, correspon a l'article "La pilota... va de bo?", aparegut en el llibre *Festes Patronals* de l'any 2004. En l'apartat que parla de Carrers i jugadors, malgrat que els autors no expliciten les fonts d'informació, les quals imaginem que són de caràcter oral, s'aporten noves dades sobre jugadors i detalls sobre el joc al carrer.

Tal i com ja hem apuntat en la introducció al poble d'Alcàsser, entre les fonts escrites consultades cal destacar el treball de Martos, Vidal et al. (2007): en l'apartat destinat a Alcàsser i Picassent es presenten interessants resultats sobre les modalitats tradicionals que es jugaven als carrers dels dos pobles.

Amb el contingut de totes aquestes referències escrites i les diverses fonts orals consultades, seguidament intentarem fer una aproximació el més exacta possible a la realitat del joc de pilota a Picassent des de 1900 fins a 1975.

3.10.1. El joc al carrer

Al llarg del passat segle XX a Picassent van succeir-se dos períodes clarament diferenciats en els quals el joc de pilota valenciana practicat als seus carrers va assolir altes quotes de popularitat i, fins i tot, puntualment, cert fervor entre les masses de seguidors que l'envoltaven. Un primer període correspon a les dècades de començament del segle; el joc va ser un fenomen popular que, com veurem seguidament, s'estenia per diversos carrers del poble de la mà de carismàtics jugadors locals. Com apunta Ferrer (2013, p. 340): "Picassent, pel que fa als esports, sense comptar els carrers on es jugava a pilota, va arribar gairebé als anys 50 sense espais per a practicar esport, ni ball, a excepció del futbol".

A aquest període d'activitat van seguir uns anys de certa letàrgia en els quals es va jugar poc i el joc de pilota pràcticament va perdre puixança als carrers de Picassent. Va ser a començaments de la dècada dels anys 40 quan, al voltant de la l'aparició de la figura local José López, l'*Allero*, el joc de pilota va tornar a viure unes dècades d'esplendor en les quals es tornà a jugar als carrers i la participació en campionats va estimular encara més els fidels seguidors que van aparèixer.

Els carrers

Encara avui trobem vestigis al poble de Picassent que ens aporten dades dels carrers als quals es va jugar a pilota, concretament a la modalitat de galotxa. Tal i com s'indica en el

text de Gómez i Francés que seguidament exposem, a més de les construccions verticals que es feien a les façanes de les cases per tal d'impossibilitar el joc, de les quals encara en trobem a Picassent (veure il·lustracions), també podem observar les tanques metàl·liques existents al carrer Santa Rosa, tradicional carrer de joc, que van ser col·locades al llarg dels anys 80 per tal d'evitar la pèrdua de pilotes.

Tots hem passejat alguna vegada pel poble, llàstima qui no ho ha fet... Sense adonar-nos-en, moltes vegades per descuit, moltes altres per desconeixement, passem per alt detalls que ens fan pensar en temps enrere. És la memòria muda d'un poble. Esta memòria també ha sigut testimoni de les partides de galotxa que en estos carrers es jugaven. Al carrer de Santa Rosa podem trobar, (entre el carrer Nou i el carrer de Sant Joan, i a mà dreta des del primer) un tancat metàl·lic que era utilitzat perquè les pilotes no es perderen quan allí es jugava. Esta és una prova, d'un passat no molt llunyà, de que allí es jugava a galotxa. Eren els anys 80. Però si hi ha alguna prova als carrers on es jugava a galotxa i que podem passar per alt, per la seua discreció, son les formes que sobreixen a alguna façana del poble. Es el cas del carrer de la Peña (davant de l'estanc) i el carrer del Campanar (només entrar des del carrer de Colón). Estes formes s'utilitzaven perquè la pilota rebotara allí per poder fer joc, encara que més prompte pareixen estranys elements decoratius de la façana, i fàcilment son passats per alt per qualsevol persona que per allí passege. Carrer de Santa Rosa, de Colón, de Santa Teresa, de Sant Josep, de Sant Jaume, de la Peña i del Campanar han sigut carrers de galotxa (Gómez i Francés, 2004, pp. 56-57).

Il·lustració 117. Carrer de la Peña (Picassent)
(Font: L'autor, 2008)

Tenim així, que els carrers Santa Rosa, Colón, Santa Teresa, Sant Josep, Sant Jaume, de la Peña, Campanar, Major, i el carrer de la Sèquia, van ser carrers on es va jugar a pilota en algun dels dos períodes dels quals seguidament referirem més detalls.

Martos, Vidal et al. (p. 83, 2007), destaquen la gran vitalitat que el joc va tenir als carrers de Picassent i Alcàsser:

Alcàsser i Picassent foren dels primers pobles a jugar els campionats d'aficionats de Galotxa, allà per la meitat del segle XX. Els seus carrers foren testimonis de grans partides i desafiaments entre ells i amb els pobles pilotaris de la Ribera.

Primer període: començament de segle xx

Molt poques són les dades que tenim d'aquesta primera època del segle passat referides al joc de pilota. Malgrat que Lerma (s/p, 1968) afirma que a Picassent es jugava “la tradicional partida de pilota, en ple carrer, en les seues modalitats de galotxa, bracet i tauleta”; en base a les fonts orals consultades podem afirmar que la modalitat més practicada en aquest període va ser la de Galotxa. Com afirmen Martos, Vidal et al. (p. 85, 2007), en referir-se a Picassent i Alcàsser: “...la realitat d'estos dos pobles sempre ha estat lligada a la Galotxa, primer amb ratlles i després sense”. A Bracet i Tauleta es degué jugar de manera molt puntual i esporàdica, tal i com es desprén de les paraules de López²⁰⁴:

Jo vaig veure una vegada, allà baix on vivia, però sols una vegada, una partida a tauleta. Feien el bot damunt la tauleta i després li pegaven. Ho vaig veure sols una vegada i jo era molt xiquet (Entrevista a López, n. 35, 2008).

Il·lustració 118. Carrer Campanar (Picassent)
(Font: L'autor, 2008)

²⁰⁴ José López, conegut pel malnom de *l'Allero*, va nèixer a Picassent l'any 1928 i va ser el jugador més emblemàtic que va existir al poble durant els anys d'esplendor del joc a Picassent.

La informació més important i significativa al voltant d'aquest primer període l'obtenim de l'escrit del cronista local, Agustí Zurriaga, publicat l'any 1949 en la revista de festes locals. Agustí ens ofereix una interessant semblança²⁰⁵ de la societat de principis de segle passat a Picassent, en la qual el joc de pilota es presenta com una de les poques alternatives per poder emplenar el temps lliure de què disposaven els homes del poble. Davant la manca d'altres ofertes lúdiques i d'esbarjo que existia els diumenges i altres dies festius, el joc de pilota al carrer degué ser un fet social de certa rellevància per l'atracció que provocava entre els espectadors i els nombrosos practicants que hi havia.

Altra estampa de l'antigor, quasi mig morta, es manté amb dignitat. Esta no ha evolucionat cap a l'empitjorament com la de les corregudes de joies, però ha desaparegut quasi totalment. És el progrés el que ha anat arraconant-la poc a poc. Quant la manca de comunicacions impedia que els diumenges la joventut poguera fugir fàcilment del poble; quant no hi havia cines, ni pistes de ball, ni es coneixia el futbol, ni la boxa, ni el 'catx' i aquella joventut per força devia romandre al poble, no hi havia diumenge ni dia festiu que no es jugara una partida de pilota de relleu, apart d'altres de menys categoria, on se forjaven els nous jugadors. Per si tot allò anomenat no fóra prou, va nàixer el frontó, planta exòtica en aquest país, propi únicament del Nord d'Espanya, on el clima així ho aconsella (Agustí, 1949, s/p).

Aquesta referència al Frontó, imaginem que estava realitzada en sentit positiu envers el joc de pilota, molt probablement va estar motivada pel joc de pilota a mà que es practicava al frontó del bar Avenida, inaugurat l'any 1945, del qual parlarem en línies posteriors. El text d'Agustí continua explicant de quina manera es congregaven els homes a la plaça i com quedava consensuada la partida que s'havia de jugar aquella vesprada:

Temps enrere, després de missa major, mentre les dones se n'anaven fugint a fer el dinar, en la plaça es quedaven fadrins i casats en rotgles, xerrant de tot. Uns volent arreglar Espanya; uns altres anant més lluny i volent arreglar el món, i altres, per no ser menys i donant-se-les d'astròlegs, asseguren quant plourà. Ací parlen de collítes, allà parlen de llaurar. Aleshores el reg no donava mal de cap, perquè l'aigua corria pel barranc i no hi havia motors, ni repartiments, ni restriccions, ni se cremaven els coixinets (?)²⁰⁶. Més enllà sobreeixia el rogle dels fadrins, sense dolor de cap, arreglant partida de pilota. Allí estan els més jugadors del poble, els que han segut i encara ho són, i els que sense ser jugadors es posen en tot; i tots parlen a la vegada de desafiaments, apostes, i després de moltes propostes i repropostes i afegitons, la partida quedava arreglada. No era precís fer pregó: prompte quedava assabentat tot el poble, í plens de gran ansietat els homes anaven a buscar el dinar quant en el campanar tocava migdia, que eren les dotze, no com ara, que migdia són les dos o les tres de la vesprada (Agustí, 1949, s/p).

Els detalls amb els quals és il·lustrada la narració d'una partida de pilota, juntament amb la fotografia que s'adjunta a continuació del text (il·lustració 119), són d'un gran valor per al

²⁰⁵ Aquesta semblança, malgrat que està escrita per Agustí originàriament en valencià, ha estat corregida i revisada per tal d'incloure-la al nostre estudi i fer-la més entenedora i coherent en determinats paràgrafs. Pel seu interès, hem optat per incloure quasi íntegrament aquest text.

²⁰⁶ L'interrogant és nostre: desconeixem el significat d'aquesta paraula.

nostre estudi i ens permeten capbussar-nos en la realitat del joc d'aquells anys. En les línies següents del text d'Agustí es fa referència a aspectes molts significatius que envoltaven el joc de pilota al carrer i que ens faciliten entendre una mica més com es desenvolupava una partida de diumenge a Picassent a principis de segle XX. Cal fer atenció a les descripcions referides a:

- la presència de les autoritats i personalitats locals entre els espectadors,
- com era la vestimenta dels jugadors i les proteccions de les mans,
- la presència de la dona com a fet aïllat,
- el començament i desenvolupament de la partida de Galotxa,
- i les travesses i el marxador.

El text s'ofereix així com un document que retrata amb precisió el joc de l'època.

De vesprada el carrer Major es posava com un formiguer de la gent que hi havia. Ningú havia dit l'hora de la partida i abans de començar, asseguts, drets i acostats a les parets en dos o tres files pareixia que tot el poble estava allí. Llavors amb estes partides no calia el senyor rector, ni el doctor i altres autoritats, i sense altre remei era precisa la presència de l'alcalde en cap. A l'hora fixada ixen els jugadors tots posats de punta en blanc, es el dir, amb saragüells i camiseta, arromangats fins mes amunt del colze i amb lo guant de corretja posat i baix del guant una carta de baralla pa que no els pegue una mala pilotà. El públic està ja impacient i el marxador va prenent nota de les travesses que es juguen, apostant per l'un i altre equip. La passió no pot amagar-se. Cadascú aposta pel jugador preferit, que sol ser familiar o pertany al mateix partit polític. No era un espectacle per a dones, però així i tot, les del veïnat convidaven a les altres, i encara que no els interessava molt el joc, sempre donava lloc a sentir-se admirades per quelcom jove pretendent.

Amb un xavo que el marxador llançava alt, decidien a 'hom o gos' quin equip començava a treure, i situats cadascú al seu lloc, la pilota es posava en joc. Els esclafits de la pilota contra el guant, els crits dels jugadors demanant joc al públic i el cant del marxador portant el compte de la partida, posaven tanta emoció en el públic, que aquest no feia soroll; sols a la fi d'alguna jugada brillant picaven de mans en honor al que havia fet el quinze. Com si estigueren hipnotitzats, el públic seguia amb la mirada l'anar i vindre de la pilota, i els moviments de tots els caps semblava que es movien al crit de comandament d'una tropa.

El marxador canta de quinze a trenta i de trenta pugen a val i de val a tantos cinc i així van continuant. Quant es fan dos ratlles o val i ratlla, els jugadors munten i baixen mudant de lloc, i al pujar i baixar el públic s'embadocava mirant als jugadors, distingint als galotxers, que són els que porten el pes de la partida. El marxador segueix cantant el joc, i amb les igualades, noves propostes de travesses eren recollides pels apostadors contraris. Al temps que es van sumant tantos, la passió puja de color i les jugades són més discutides. 'Cavallers!, qui ha vist eixa pilota?' És el marxador demanant parèixer al públic d'un quinze dubtós, i allò que el públic dóna per bo, és acatat pels jugadors sense discussió. Meravellosa justícia que no precisa de paperassa!

La partida s'ha acabat. El marxador llança el darrer crit: 'Tantos', quaranta! I el personal, que s'ha mantingut quiet durant un parell d'hores, s'ha arremolinat al voltant dels jugadors comentant aquella ratlla que es perdé o aquell quinze mal donat (Agustí, 1949, s/p).

Il·lustració 119. Partida de pilota al carrer Colón (Picassent)
(Font: Arxiu Municipal de Picassent)

Malgrat tot, entre els dos períodes esmentats, el joc de pilota mai no arribà a desaparèixer totalment; bona prova d'açò són els records d'infantesa de José Albert, en què ens explica com jugaven a Galotxa al carrer Torrent a principis dels anys 40:

Quan jo tenia 10-12 anys vivíem al carrer de Torrent i allí hi ha una casa que diuen la de Pradas i allí en eixa paret jugaven a la Galotxa els vells més famosos després de guerra. Allí jugaven i feien unes partides enormes. Eren pilotes de drap, no de vaqueta, eren de drap. I allí jugaven i encara no havia començat a jugar *l'Allero*, perquè ell té dos anys més que jo. Allí jugaven homes de Picassent que tenien molta fama de jugar a pilota. Tiraven la pilota a la paret sobre una cordeta que posaven allí a la paret i els bons esquerrans eixos són els que pegaven i pim-pam, i les encalaven a les teulades; el personal estava davant, darrere, i això era la Galotxa que jugaven aleshores (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Pel que fa a altres aspectes del joc d'aquesta època cal destacar que, a pesar de la freqüència i periodicitat amb la qual es va arribar a jugar, mai no va existir un marxador o marxadors concrets que assumiren aquest rol d'una manera clara i habitual. Entre els diferents aficionats i jugadors que realitzaven les tasques de marxar trobem a Ximo *Faena* i el

Blanco, segons recorda José López (Entrevista a López n. 35, 2008); i a Pepe Lerma *el Vilero*, segons Salvador López²⁰⁷ (Entrevista a López, S., n. 37, 2008).

Il·lustració 120. Carrer Torrent (Picassent)
(Font: L'autor, 2014)

Segon període: la renaixença del joc al carrer amb José López, l'*Allero*

Aquesta segona època, de la qual seguidament referirem els trets més significatius, va ser la que major empremta va deixar en la història del poble de Picassent. Les nombroses referències escrites a les quals seguidament al·ludirem, tant pel que fa a les aparegudes en premsa com, sobretot, les escrites pel cronista local, ens ofereixen un clar recorregut des dels inicis fins a l'acabament d'aquest període que hem gosat anomenar de renaixença de la pilota a Picassent.

El clàssic joc de pilota, el nostre esport, podrà anar extingint-se en alguns pobles o comarques d'aquesta província, però al nostre poble segueix practicant-se com en els millors temps. Té bons pilotaris i té també els seus seguidors entusiastes, que formen legió, i quasi tots els diumenges es desplacen jugadors i aficionats als pobles del Marquesat de Llombai a dirimir conteses, quan no és ací, en la mateixa localitat, on s'organitzen grans partits. Hi ha vertader entusiasme, molta afició i, sobretot, un interès desmesurat per aconseguir llores en honor de la població (Agustí, 1955, p. 55).

L'aparició del jugador José López González²⁰⁸, conegut amb el malnom de *l'Allero* o *el Zurdo*, va ser un fet decisiu perquè la pilota tornara a tenir elevades quotes de popularitat a Picassent. La gran qualitat d'aquest jugador va convertir-se en un fenomen aglutinador al

²⁰⁷ Salvador López Simó, nascut a Picassent l'any 1917, és cosí del jugador conegut pel malnom d'*el Majo*.

²⁰⁸ En l'apartat Jugadors de Picassent es dedica una secció a la figura d'aquest emblemàtic jugador.

voltant del qual sorgiren altres jugadors que conjuntament van passejar el nom de Picassent pels tornejos de pilota més importants de l'època.

Dèiem l'any passat que l'esport del joc de pilota a Galotxa havia ressorgit en esta població, que es jugaven interessants partits en esta població i en els pobles de la comarca en esportiva rivalitat i destacàvem la figura del jove pilotari José López González. Des d'aleshores fins ací la figura d'aquest xicot s'ha engegantit més i més i en ell radica precisament el que l'afició s'haja avivat entre els antics admiradors d'aquest esport tan nostre. Llàstima que aquest jove no haja practicat en el moment oportú el joc de pilota en algun trinquet. La seua pegada és forta, viril; el seu entusiasme irresistible i l'àngel que porta a dintre, haguérem vist en ell un jugador d'entre els millors que coneixem. Així i tot, en les dures proves a les que ha segut sotmès, ha eixit airós, puixant i vencedor en quasi totes elles. No ens referim només a partits jugats en la localitat, sinó als partits que ha hagut de disputar en els pobles del Marquesat de Llombai, Montserrat, Alcàsser i altres. Felicitem els seus pares i els aficionats que constitueixen legió i que aquestes línies servisquen d'ànim perquè el jove José López González segueisca mantenint el pavelló de la pilota entre aquests pobles comarcals (Agustí, 1956, p. 37).

Prova de la notorietat que com a jugador va adquirir José López a Picassent és la partida de Galotxa que es va organitzar en el seu honor l'any 1957, quan el jugador tenia 29 anys:

Dia 16. A les 17, gran partit de pilota valenciana modalitat 'galotxa', al carrer de Colom en el que participaran Ferreret, Ruíz i Chatet de Museros i un saque, contra Roget de Carlet, Rodríguez de Gata, Surdet de Picassent i un saque, com homenatge a l'excel·lent galotxer LÓPEZ, de la localitat (Anònim, 1957, *Programa de festes*, p. 65).

Tan gran va resultar la dependència del joc de pilota de Picassent de la figura de José López, que el cronista Agustí, molt intel·ligentment, en les línies que anualment destinava a parlar del joc, a més de lloar i felicitar pels èxits aconseguits a l'esmentat jugador, també fa una crida perquè es potencie i ajude altres joves de Picassent amb l'objecte d'afermar el joc de pilota al municipi.

El nostre tradicional esport del joc de pilota continua interessant a un gran sector de la població. Tenim un bon quadre de jugadors que dirimeixen conteses en estos pobles comarcals. Bé és veritat que tot el potencial del nostre quadre de jugadors se sosté en el 'Xiquet', eixe gran jugador José López González, i volguérem que, comptant amb tants i tan entusiastes aficionats, aquestos s'interessaren per preseleccionar i ajudar a altres elements joves, a fi de que no decaiguera aquest bell esport, que per ser únic en el món i ser el nostre, tenim el deure de que continue sobrevivint entre les pràctiques dels esports. ¿És que el diumenge, dia 21 de juny, no va revestir en aquesta població caràcter de jornada extraordinària amb la marxa de tants i tants aficionats a Torís, a presenciar el desafiament d'un partit de pilota en el que el nostre 'Xiquet' va triomfar apoteòsicament? Cal que s'organitze aquesta afició; així ho demanen els temps actuals (Agustí, 1957, p. 65).

Serà el mateix López qui recorde emocionat la intensitat amb la qual els nombrosos aficionats del poble seguien les partides que jugava l'equip local, i que es desplaçaven als diferents pobles de la comarca on es celebrava la partida:

Venia un camió ple, tots drets, el camió d'Aguado. Venia un taxi d'Alcàsser i de Picassent. El camió anava ple i menys mal que com sabien a què anàvem, la guàrdia civil quan ens veia allà en la Venta Cabrera no ens parava (Entrevista n. 35, 2008).

També Agustí, destacant la importància que el futbol havia adquirit ja els anys 50, fa referència a les comitives que es formaven per tal de veure jugar a l'ídol local, José López, o *el Xiquet*, sobrenom amb què també el coneixien:

De tots els esports que es practiquen en la població, el que més apassiona és el futbol. El tradicional joc de pilota a penes si el podem veure. Per rara casualitat alguna que altra vegada se'ns brinda l'ocasió de presenciar una partida. I açò que encara el Xiquet segueix fort, però per a veure'l jugar t'has de convertir en seguidor i formar part de la caravana que s'organitza quan surt a entendre's amb pilotaris de categoria pels pobles del Marquesat (Agustí, 1958, pp. 34-35).

En l'escrit anterior d'Agustí, i també en el que correspon a l'any 1959, ja trobem clares al·lusions a la desaparició del joc de pilota al carrer tal i com era practicat antuvi: entre els jugadors del poble i amb periodicitat setmanal a diversos carrers. El joc de pilota que existia en acabar els anys 50 a Picassent, lluny del caràcter popular i espontani que el caracteritzava temps enrere, es limitava a les partides dels tornejos que s'organitzaven a la comarca.

'Joc de Pilota a Galotxa' —Vulguem o no vulguem, aquest tradicional i bell esport tan nostre perd vigor. Ací en Picassent, si no haguera segut pel Xiquet, haguera desaparegut definitivament. Este li va donar empenta, puixança, però el progrés i les noves distraccions van desplaçant-ho. Així i tot, encara s'ha aconseguit una bona actuació en el torneig celebrat en aquesta comarca. Però només en el torneig, ja no s'organitzen partits ordinàriament, com antany, que tots els diumenges, sense saber com, sorgien aquelles partides de pilota que encara perduren en la memòria i tant entusiasmen als nostres majors (Agustí, 1959, p. 38).

La participació en diferents tornejos i competicions entre pobles també va determinar la utilització de pilotes de vaqueta en algunes de les partides d'aquesta darrera època. Si bé al joc tradicional al carrer practicat a principis de segle les pilotes utilitzades sempre van ser de badana, López recorda que amb la participació en competicions de major importància o estatus durant els anys daurats de l'equip de Picassent van utilitzar-se pilotes de vaqueta: "Em pareix que anaven a comprar-les de segona mà als trinquets" (Entrevista n. 35, 2008).

Jo comencí amb badana però quan començarem a jugar els campionats tinguérem que comprar pilotes de vaqueta. Algunes partides de diumenge se jugaven amb vaqueta. Quan jugàvem per fora, Montserrat, Montroi, Torís, Godelleta, Alcàsser, Silla, Sollana, Alfarp..., ja jugàvem amb pilotes d'eixes (Entrevista a López, n. 35, 2008).

Si continuem analitzant les dades aportades per Agustí, l'any 1960 el cronista ja utilitza el terme *supervivència* en parlar de la pilota a Picassent. Serà en aquesta dècada dels anys 60 quan començarà a produir-se el declivi del joc que s'allargarà fins als anys 80, en els quals, definitivament, el joc al carrer desapareixerà.

Encara perviu en aquesta localitat el joc de pilota valenciana, i cal atribuir aquesta pervivència a l'excel·lent pilotari José López González, que degut al seu entusiasme, s'han jugat unes partides de pilota de gran ressò en tota aquesta comarca (Agustí, 1960, p. 27).

Triomf en el I Campionat de Galotxa

La importància que el joc de pilota va tenir a Picassent i el gran nombre de practicants que hi hagué durant els anys 50 va tenir com a conseqüència el triomf de l'equip local en el que va ser el I Campionat de Galotxa que es va celebrar a terres valencianes l'any 1954. D'aquell campionat, a més dels testimonis d'alguns jugadors, tenim la notícia apareguda en premsa (*Las Provincias*, 30 de maig de 1954), en la qual s'enumeren els pobles participants així com els jugadors que van participar en una de les partides en la qual es van enfrontar l'equip de Picassent contra el de Torís i que va jugar-se al carrer Colom de Picassent.

Organitzat per l'Ajuntament de Godella s'està celebrant un campionat de pilota de vaqueta en què participen Godella, Torís, Montserrat, Alborai, Alfarp i Picassent. Les partides són d'una duració de dues hores i els equips es classifiquen per puntuació, idènticament igual que en la lliga de futbol, o siga, dos punts per partida guanyada; un si és empat, i partida perduda no puntuja. El dijous es va jugar la partida corresponent a aquest campionat entre l'equip de Torís i el conjunt local. Donada la importància de la trobada es va congrega nombros públic en el carrer de Colom, presentant un impressionant aspecte, que feia recordar temps passats en què tan popular era en els nostres pobles valencians aquest típic joc de pilota. Els equips es componien de quatre jugadors per cada ban, formant pel visitant, Àngel Fortaña, galotxer; Paquito Collado, feridor; Ramiro, contrarrest, i Pedro Ibáñez, mitger. Jutge de línia d'aquest ban, José Fortaña. L'equip local va presentar José López, 'Alleret', galotxer; Àngel Gómez, 'el Guàrdia', contrarrest; Francisco Aguado, 'Marqueset', mitger i José Tronchoni, 'Silveria', feridor. Jutge de línia, Francisco Pérez, 'el Blanco'. La partida va començar amb un lleuger domini dels visitants que es van remuntar fins als 25 tants. El conjunt local va aconseguir imposar-se rebaixant esta diferència i remuntant-se novament —després de diverses situacions de pujar i baixar— als 40 tants amb el que va acabar la trobada amb tal resultat favorable a l'equip de Picassent. El sistema de tanteig era el cridat 'a rasquit'. Acabat l'encontre el nombros públic va aplaudir calorosament els vencedors pel seu meritori triomf en aquest primer partit de campionat (Lerma, 1998, p. 70).

Altres reculls de premsa en els quals trobem relatades les partides d'aquest I Campionat de Galotxa, són els apareguts els dies 8 i 18 d'agost de 1954 en el *Levante*.

Finalment, no volem deixar de destacar la participació de Picassent en el II Campionat de Galotxa²⁰⁹ celebrat l'any 1957. L'encontre final, que va tenir lloc a Godella, va enfrontar els equips de Picassent i Alcàsser. En aquest segon campionat va ser l'equip

²⁰⁹ Més dades sobre aquesta final entre Picassent i Alcàsser es podem trobar en el capítol dedicat al poble d'Alcàsser.

d'Alcàsser el que va proclamar-se triomfador en quedar Picassent en un destacat segon lloc. De la gran quantitat de seguidors que tenia l'equip de Picassent en dóna fe la notícia apareguda en premsa (*Levante*, 3 d'agost de 1957), que amb el títol Interessant partida de pilota valenciana, resumeix una de les partides d'aquest campionat i destaca la gran quantitat d'aficionats que es van desplaçar per seguir la segona partida i els posteriors comentaris que es van generar al seu voltant:

El triomf obtingut en la primera partida mobilitzà una gran quantitat d'aficionats de la localitat que, en camions i cotxes, apart dels ciclistes i motoristes, es desplaçaren el passat diumenge, dia 21, a presenciar la partida. I també es congregaren molts aficionats de Torís, Montserrat, Llombai, Catadau i Alfarp. La plaça de Picassent –lloc de reunió i comentari- va estar molt concorreguda pel triomf aconseguit fins ben avançat el vespre, de rotlles d'aficionats i curiosos, que comentaven uns i s'interessaven els altres pel resultat de la partida (Lerma, 1988, p. 96).

3.10.2. El frontó del Bar Avenida

Com tantes vegades hem comentat al llarg d'aquest estudi, la pràctica del joc de pilota freqüentment estava associada a l'existència d'un bar o taverna ben a prop d'on es jugava, ja fóra al carrer o al frontó, en el qual tant els jugadors com els aficionats tenien un punt d'encontre i reunió. Aquest és el cas del frontó que Juan Albert Simó va construir al bar Avenida i que, ubicat a l'actual número 21 del carrer Nou de Picassent, va regentar des de 1945 a 1960. La informació sobre el frontó del Bar Avenida que exposarem en aquest apartat ha estat elaborada a partir de l'entrevista realitzada a Juan José Albert Iborra²¹⁰.

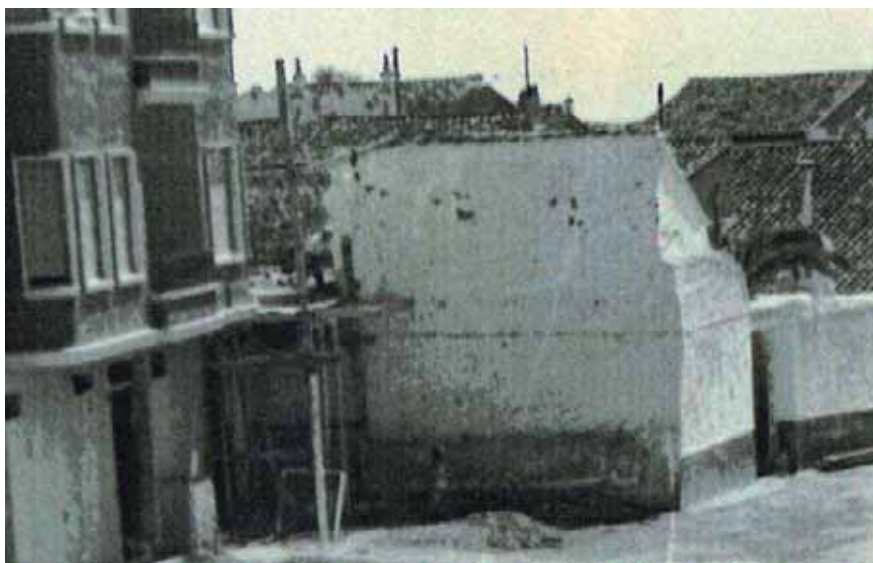
El joc a la paret

Ben a prop del que seria el domicili on s'ubicaria el Bar Avenida, al mateix carrer Nou, fins ala dècada dels anys 60 va existir una paret que, en paraules d'Albert, va ser el precedent dels dos frontons que hi va haver al poble:

L'únic lloc on jugaven era en eixa paret. En eixa paret jugaven tots els xiquets. Jugàvem contra ella i el baló estava fet de diaris que arreplegàvem. I jugàvem a futbol, la paret feia de porteria i així jugàvem a pilota. I molts també patinaven per la vorera, un que li deien *Cascarot* patinava molt bé (...) Però jugar a pilota en altre lloc no. (...) Jo aleshores ja solia arreplegar pilotes, i t'explique açò perquè als 12 anys mon pare tenia un bar al carrer Nou que es deia el Bar Espanyol. Aleshores en aquesta paret, que l'assolaren en l'any 60, (...) jugaven tots els xiquets amb les pilotes que jo arreplegava i altres que venien, perquè pilotes no en venien en molts llocs, no és com avui que hi ha de tot. Jugàvem en aquella paret que feia de falta i contra eixa

²¹⁰ Juan José Albert Iborra, nascut a Picassent l'any 1932, és fill de Juan Albert Simó (conegut amb el malnom de *Juan el de Nap*), constructor i propietari del frontó del Bar Avenida. En l'entrevista, el seu fill Albert es va mostrar com un valuós testimoni del que va ser la vida d'aquesta instal·lació i la intensa activitat que allí es va dur a terme.

paret l'amo²¹¹ ens deixava jugar. I això és el que fa de primer frontó de Picassent. Això és el primer que hi havia, era públic i jugava tot el qui volia! (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Il·lustració 121. Paret de joc al Carrer Nou de Picassent (1960)
(Font: Imatge cedida per Juan J. Albert Iborra)

Aquella paret (il·lustració 121) no tan sols va ser el terreny de joc del més menuts sinó que també els majors, davant la manca de frontons al poble, van utilitzar-la: “La gent major que tenia una pilota també jugava allí en eixa paret. Era un paredó estupend, amb algun forat que altre però molt bo” (Entrevista a Albert, n. 36, 2008). L’afició que hi havia a jugar sobre la paret al carrer potser va ser un dels elements que va fer a Juan Albert Simó, obrer de professió, proposar a l’empresari Antonio Espí lluir una paret del pati de la seua empresa (ubicada a l’actual carrer la Sèquia) per tal de jugar a pilota:

Resulta que mon pare estava treballant en l’obra, era obrer, i en casa Antonio Espí (...) en el corralet que hi havia allí (...) Mon pare va dir-li: -Xe, lluïm esta paret i que juguen! I allí feien partides amistoses, ni cobraven ni res, i com això de la Galotxa pareixia que no anava molt bé... I començaren a jugar i molts es portaven fins i tot les pilotes. Serien els anys 40 (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

²¹¹ El propietari d’aquella casa era Jaume Santana, conegut jugador de Picassent.

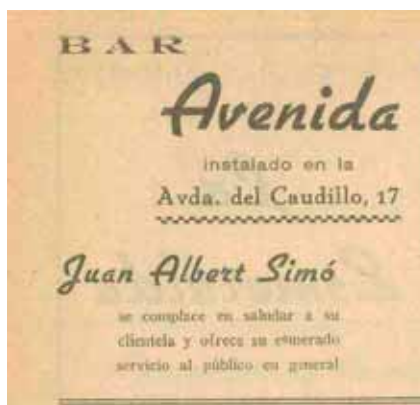

Il·lustració 122. Carrer Nou de Picassent des del Bar Avenida (1960)
(Font: Imatge cedida per Juan J. Albert Iborra)

El Bar Avenida

A més de l'ofici d'obrer, Juan Albert va regentar a principis dels anys 40 un bar al mateix carrer Nou, era el conegut Bar Espanyol, davant del qual pocs anys després obriria les seues portes el Bar Avenida i el frontó. El seu fill encara recorda com va adquirir els locals per al nou bar i com va decidir, davant la baixa rendibilitat i les deficientes instal·lacions del Bar Espanya, construir el Bar Avenida amb un frontó al pati.

Mon pare tenia el Bar Espanyol en l'any 42, aproximadament (...). I com treballava en l'obra, de dia treballava en l'obra i de nit estava en el bar i ma mare li ajudava; jo aleshores tenia 12 anys i la meua germana era xicoteta i no feia res. I començaren a liar-lo amb una casa que hi havia enfront, al carrer Nou, i mon pare digué: – D'acord, a veure si fem tracte amb l'amo i li comprem la casa. I féu tracte (...) Aleshores mon pare començà a tragar i, com que aquell bar li anava prou bé però estava molt malament, (...) digué: - Anem a muntar-lo. I començarem a fer el bar i es plantejà fer un frontó, i això sempre seria un al·licient molt bo per al bar. El bar i el frontó s'inauguraren l'any 1945 (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Il·lustració 123. Anunci en la revista de festes (1960, p. 58)
Font: Arxiu Municipal de Picassent

Al bar, que durant el dia era regentat per la muller de Juan Albert mentre ell i el seu fill treballaven a l'obra, a més del frontó, hi havia altres elements de joc per tal d'atraure i fidelitzar els clients:

Teníem taula de bitllar i ping-pong... Hi havia billar, hi havia bingo, i hi havia futbolins, teníem de tot, havia que guanyar... i mon pare i jo tots els dies a treballar a l'obra. Compte! Durant el dia el portava ma mare (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

El frontó del Bar Avenida

La família Albert va instal·lar la seua vivenda al pis de dalt del bar, a la qual s'accedia a través d'una escala des del pati on estava el frontó. La construcció del frontó va fer-la el mateix Juan Albert Iborra ajudat pel seu fill, que encara recorda detalls de la qualitat del paviment de la canxa:

El piso era de portlam, el férem entre mon pare i jo pastant grava amb terra, amb grava de barranc. I mon pare tingué la gràcia d'aconseguir un rulet que el va polsejar de portlam i va ruletar el frontó, i així aconseguí que no s'esvarara i en el piso rebotaven molt bé les pilotes, rebotaven perfectes (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

A diferència del que és habitual als frontons, a les parets laterals no hi havia ratlles pintades amb els números corresponents; tan sols existia la ratlla de falta de treta que estava pintada a terra a uns cinc metres del frontis. Les dimensions del frontó, menut si el comparem als grans frontons²¹² construïts posteriorment, proporcionaven un espai de joc ideal per a la pràctica de la pilota a mà:

²¹² Les mesures d'aquest frontó corresponen al que a la Guia d'instal·lacions esportives es considera una pista de frontennis 3 (Guia d'instal·lacions esportives, València 1987).

Tenia 18 metres de fons i d'ample 6,10 o 6,20 metres. I d'alt tindria uns set i mig, a part posàrem unes bigues de fusta que alçaven metro i mig amunt, però si pegava en la tela era falta, havia de pegar en la paret. I el que era hàbil la rebotava en la gàbia de darrere i per a treure-la d'ací havia d'estar molt llest per a treure-la i tornar-la al lloc (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Sobre la manufactura artesanal de molts dels elements que existien a l'època, la construcció amb una llauna de la ratlla que servia de falta n'és una bona mostra:

La ratlla va ser una llauna que arreplegàrem nosaltres i li posàrem uns blocs de fusta per a que sonara, l'arreplegarem d'una fàbrica de bidons de vi (...) El frontó estava tot cobert amb tela de galliner, amb forats grans, que per això se n'eixien les pilotes (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

La pèrdua de pilotes va ser un maldecap mentre el frontó va funcionar. Malgrat que tota la pista estava tancada per una xarxa metàl·lica, part superior inclosa, l'eixida de les pilotes pels forats de la xarxa era un fet habitual:

En la part de darrere hi havia una tela per a que no trencaren els cristalls i allí rebotaven les pilotes i el que era pillo les agarrava. Tinguérem que cobrir tot el sostre amb tela de galliner, però resulta que eixes pilotetes quan pegaven la volea per dalt s'envolaven. I, què passava?, que anaven a parar a la casa de darrere on no vivia ningú, i això era desesperant (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

La freqüència de joc, els suggeriments d'alguns jugadors al propietari per tal que habilitara el frontó per poder jugar de nit, i la possibilitat d'obtenir uns majors beneficis econòmics al bar, van determinar que Juan Albert decidira instal·lar il·luminació al frontó:

I aleshores, com estava la tela, arribà un moment que animaren a mon pare a que es jugara de nit perquè de dia treballaven i no podien jugar. Aleshores mon pare parlà en un electricista d'eixos d'abans, que estava en un motor de motoriste, i li digué: això en un fil negre, jo t'ho muntaré. I posaren un interruptor allí dins de la cuina i amb palometes d'eixes blanquetes clavades a la fusta, posaren dos fils i ficaren una pereta de 200 bugies, una a meitat frontó i una altra a la part d'allà, també de 200 bugies. I a l'electricista se li va ocórrer portar una llauna d'un poal d'eixos d'abans i fer-li com un bol a les peretes i així la llum en vegada d'anar-se'n a la casa del costat la feia cap allà. I això era l'enllumenat que teníem allí. Pegaven unes suades de por, en estiu i tot! (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Albert encara recorda entre somriures el que va suposar per a ells la nevada que l'any 1957 va caure sobre el terme de Picassent, i en quin estat va quedar el frontó:

Aleshores no hi havia clavegueram perquè el carrer era de terra. En l'any 57 hi hagué una nevada ací, i en el frontó se'n posà mig metre de neu. I hi havia una trapa que era per a eixir l'aigua que eixia a ras del rastell al carrer, però a veure qui treia la neu, ací tens a mon pare i mi, mà a mà, en una safa d'eixes de ferro que hi havia abans, que férem una muntanya al mig del carrer que pareixia un camió de gran. Tot per a que pogueren jugar. Ma mare va dir: - Si no traguem açò, ací estem perdent diners!. I mamprenguérem mon pare i jo a treure gel d'eixe, uf,

un mal de braços... Va ser en l'any 57, una nevada de por, tan gran que ací no quedà ni un taronger ni mig, ho gelà tot i va fer molt de mal (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Les partides

Les partides, de la mateixa manera que en la resta de pobles, es jugaven enfrontant-se dos contra dos, un contra un i, ocasionalment, dos contra un. Les partides, a 30 punts, normalment tenien lloc quan acabava la jornada laboral i els caps de setmana.

Jugaven durant tot l'any. De matí la gent anava a treballar al camp, però de vesprada hi havia 20 o 30 allí mirant, perquè hi havia qui no tenia ni un duro i allí estava mirant i es divertia, i jugaven els altres. -Jo apuntaré-, i un apuntava, entre tots ho portaven tot, i quan acabaven se feien unes copes, el que guanyava convidava els altres, i això era l'ambient per mantenir el bar (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Durant tots els anys que el frontó va estar en actiu no va existir un marxador habitual; el marcador de la partida era portat pels mateixos amics que presenciaven el joc, els quals utilitzaven una fusta confeccionada a l'efecte:

Teníem una tablilla de fusta que la va fer el fuster d'ací. Amb una barrineta va fer uns forats i allí posàrem un números pintadets i amb un trosset de vara de taronger... (...) encara no havien perdut els palets i de seguida entraven al bar a per 2 o 3 furgadents per a marcar, i ací hi havia algunes discussions perquè a algú li queia el furgadents i deia que era trenta quan era quinze... Però vaja, malícia no hi havia! (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Il·lustració 124. Bar Avenida als inicis dels anys 50
D'esquerra a dreta: Juan José Albert Iborra (fill del propietari),
Manolo Casals i Vicent *el Ravalero* (jugador de Frontó)
(Font: Imatge cedida per Juan J. Albert Iborra)

Al poble de Picassent mai no va haver ningú que elaborara pilotes, ni de Frontó ni de vaqueta; és per això que Juan Albert les comprava setmanalment a València:

Les pilotes les vaig poder aconseguir en un corretger del carrer de Cavallers a València, ell procurava tenir sempre pilotes d'aquestes, perquè no volia apanyar-les i les feia noves. Eren una bola de goma enrotllada de fil de cosir. Les feia magníficament, blanques i negres, perquè hi havia a qui els agradava més. Una era més grosseta que l'altra. Crec que gastaven les blanques... (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Els jugadors pagaven una petita quantitat per utilitzar el frontó, quantitat que de vegades es mostraven reticents a fer efectiva malgrat que havien utilitzat la canxa per disputar la partida:

I el súmmum era que hi havia qui no pagava per jugar, tot eren excuses! Costava 2 pessetes la partida: tenien pilotes, servici de cambra de bany per a rentar-se la cara. Pagaven un poquet, 2 pessetes per cada partida. Però un demanava una cassalla, l'altre demanava nosequí, l'altre demanava nosequantos, deu que n'hi havia allí jugant, com estàvem en el bar resulta que allò tenia un al·licient (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Il·lustració 125. Pilotes del frontó del Bar Avenida
(Font: L'autor, 2008)

Les partides que es jugaven en aquell frontó van tenir un marcat caire lúdic més que no competitiu, i en ocasions, fins i tot, arribaven a convertir-se en una mena d'espectacle còmic.

Estaven les partides de 'xaranga' que dic jo, havia un que li deien *el Castanyer*, era *el Serengue*, eixe ha segut famós en tot Picassent. Feia unes partides... , mira si era famós que vingué un de fora i li va donar 30 tantos i el saque al *Serengue* i li guanyava, però les queixes i les xarlotades que feia allò era per a morir-se. Jugava el *Serengue* i allò estava completament ple (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Tal i com ens explica Juan José Albert, existia una diferència entre les partides que es jugaven entre setmana i les que es jugaven durant els caps de setmana. Mentre que els dies laborables les partides enfrontaven a treballadors humils, generalment del camp, els caps de setmana els jugadors sovint eren homes de millor posició econòmica que la resta:

Els diumenges hi havia més partides de senyoria. Eren partides en les que venia d'allà dels xalets de dalt de l'estació, un tal Eulogio Nogués que tenia una finca allí dalt. Venien tots els diumenges *el tio Blanco* de Barraques, el Teniente *el Blanco* i Víctor Salero que també jugava molt bé. Eixos el diumenge es jugaven l'esmorzar en companyia dels ferroviaris d'ací dalt de l'estació... (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Malgrat el bon ambient que sempre va existir en les partides, Albert recorda com eren d'intenses i emocionants les que enfrontaven als jugadors Daniel *el Xurret* i Gonzalo *el de Parrals*:

Les partides més famoses varen ser les del tio Daniel *el Xurret* i Gonzalo *el de Parrals*, eixes eren el no va més, el *tio Xurret* entossudit en voler guanyar però Gonzalo el deixava net, d'una cosa i de l'altra. Gonzalo era un tio vividor, un tio bo, i ahí féiem unes partides que vaja... (Entrevista n. 36, 2008).

En les partides que es disputaven diàriament les quantitats de diners que es travessaven eren molt baixes: “Feien partides, no de competició sinó més que res de la gent que es jugava 10 o 20 pessetes, un duro, uns contra altres” (Entrevista a Albert, n. 36, 2008). Això no va impedir que en ocasions s'arribaren a jugar quantitats més elevades, tal i com ho recorda Albert:

En les partides eixes que t'he dit de Gonzalo i eixos se jugaven diners. Ells arribaren a jugar-se 500 pessetes. I vindre allí a mon pare i dir-li: – Deixa'm diners, i deixa'm diners! Això era una ruïna, tant per al bar com per a la pilota, per això les desavinences i les enveges a l'altre frontó van ser producte de totes eixes coses, perquè damunt que els deixaves els diners perdies el client i els diners. I en aquelles partides, les més famoses que jo he conegut, vaig veure que es jugaven fins 500 pessetes, i les guanyava Gonzalo perquè allò era un fora de sèrie (Entrevista n. 36, 2008).

Tancament del frontó

La fi del frontó, o el que és el mateix, el tancament del Bar Avenida, va tenir lloc l'any 1960 coincidint amb el casament de Juan José Albert Iborra. Albert recorda que davant l'oferiment de son pare per tal que ell es fera càrrec del bar i del frontó, i en no voler continuar ell amb el negoci de restauració, son pare va decidir tancar el negoci.

Uns anys més tard Juan José Albert, mogut per la seua afició al joc de pilota, va decidir construir-se un frontó particular a la casa d'estiueig que tenia al terme de Picassent per poder jugar amb amics i coneguts.

Va ser quan s'acabà aquell frontó, però després em vaig quedar amb la il·lusió del frontó i l'any 73 em vaig fer (...) un frontó olímpic al xalet. Vaig prendre les mesures del frontó del Poliesportiu (...). Este frontó no caurà mai, com els monuments de Grècia, perquè el vaig fer a

consciència. L'any en el que el vaig fer en caigueren sis frontons de l'aire (Entrevista n. 36, 2008).

Malgrat que no existeix cap cens que ho acredite, considerem que es pot afirmar que la proliferació de frontons particulars que es van construir durant la dècada dels anys 70 i 80 a les cases d'estiueig situades al terme de Picassent va ser molt gran. A l'afició del joc de pilota a mà vingué a afegir-se l'augment d'aficionats al nou joc de Frontó amb raqueta: el frontennis. Potser, aleshores, una de les causes d'aquesta proliferació de la construcció de frontons va estar condicionada per la inexistència de frontons al municipi. És el cas d'Albert, bon aficionat al joc de pilota, que encara recorda com sa mare no el deixava jugar per tal de tenir la instal·lació lliure per als clients:

El vaig fer perquè ma mare no em deixava jugar allí (*al frontó del Bar Avenida*)²¹³, ella deia que el frontó era per a guanyar diners. Jo jugava de meravella, tenia uns braços molt bons... (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Frontó del Bar Avenida (Picassent)		
Propietat	Privada. Propietari: Juan Albert Simó	
Data de construcció	1945	
Data de tancament	1960	
Accés	C/ Nou, 21	
Estat	No existeix	
Ús	Utilitzat per jugar a pilota a mà	
Il·luminació	Sí	
Coberta	No	
Grades	No	
Vestidors	No	
Bar, casino...	Sí. Bar Avenida	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: 18 m - Ample: 6,10 m
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): ?

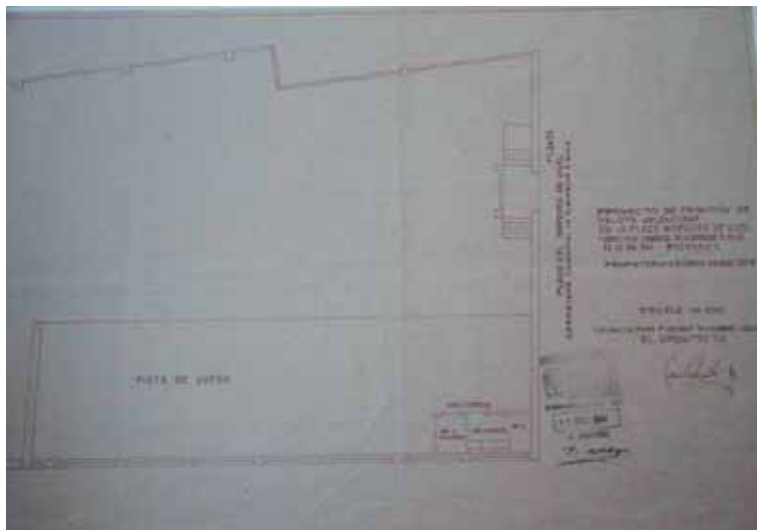
Taula 37. Dades del frontó del Bar Avenida de Picassent
(Font: Elaboració pròpia)

²¹³ La cursiva és nostra.

3.10.3. El frontó del Mandao

Quatre anys després de l'obertura del Bar Avenida i, consegüentment, del seu frontó, l'any 1949 va inaugurar-se altre frontó a Picassent que va ser conegut pel malnom del seu propietari: el frontó del *Mandao*. Situat a l'entrada est del poble, paral·lel a la riba del barranc de Picassent, el seu accés es feia per l'actual número 1 del carrer de Torís, o per la mateixa vivenda dels propietaris a l'actual carrer de la Sèquia. El frontó va ubicar-se en la instal·lació coneguda amb el nom *pista de ball del Mandao*.

Mandao era el malnom d'un fill de Silla: Ricardo Dalmau Costa. Des de ben xicotet, la seua vida anà lligada a la música i al ball, ja que va aprendre a tocar l'acordió d'oïda, sense anar mai a classes. (...) el nostre Ricardo Dalmau es casà amb una Picassentina, Àfrica, i s'instal·laren a viure en el carrer de la Séquia núm. 17. La casa, com moltes altres del poble, comptava també amb un magatzem per a les ferramentes del camp i una quadra. Ricardo era segador d'herba i gràcies a la seua habilitat amb l'acordió, també acudia a posar música als dinars dels casaments i algun que altre ball. Un dia, no se sap ben bé per què, se li va ocórrer la genial idea de muntar una pista de ball a Picassent. (...) Allí mateix, al final dels anys quaranta, el Mandao manà construir un frontó per a jugar partides de pilota valenciana. No fou l'únic dels altres usos que tingué la Pista: també se celebraren combats de boxa i cinema. Tot això féu que calguera condicionar el local, pintant de blanc la paret per al frontó de pilota i arreglar una saleta contigua per a posar el projector de cine (Ferrer, 2010, pp. 48-50).

Il·lustració 126. Plànol del frontó del *Mandao*, 1949
(Font: Arxiu Municipal de Picassent)

Il·lustració 127. Frontó del *Mandao*, 1957 (Picassent)
(Font: Arxiu Municipal de Picassent)

Testimoni d'excepció de la creació i el funcionament d'aquesta instal·lació va ser Isabel Dalmau, filla del propietari, Ricardo Dalmau Costa:

Mon pare primer ho va fer per a pista de ball, es coneixia com La Pista de ball. (...) Nosaltres teníem dos locals: un en el carrer la Sèquia que era local de ball d'hivern, i l'altre que era local d'estiu ací a la carretera²¹⁴, al número 1. I hi havia un senyor que venia molt al ball, era d'Alcàsser i crec que li deien Vicente Cabanes; i este senyor li deia a mon pare que fera un frontó, perquè la pista ja estava feta i només calia pujar les parets per fer el frontó. Ell ho comentaria amb ma mare, jo era xicoteta, i feren el frontó (Entrevista a Dalmau, n. 38, 2008).

Il·lustració 128. Anunci en revista de festes (1958, p. 25)
Font: Arxiu Municipal de Picassent

Del començament de l'activitat en aquest frontó i de la partida inaugural que van jugar destacats jugadors del poble va informar oportunament el periòdic *Levante*:

²¹⁴ Es refereix a l'actual carrer de Torís.

INAUGURACIÓ D'UN FRONTÓ

(LEVANTE, 24 de juny de 1949)

El prestigiós empresari del Parc d'Atraccions Dalmau, senyor en Ricardo Dalmau Costa, 'el Mandao', ha inaugurat aquests dies un frontó instal·lat dintre del mateix parc d'atraccions, amb la fi de proporcionar un major al·licient i atractiu amb les grans partides de pilota que diàriament es juguen entre els nombrosos aficionats de la localitat. En la partida inaugural participaren El Blanco i Alleret de Picassent, contra Paco i Manolo. Jugaren dues partides, que guanyaren una per cada bàndol. Un gran nombre d'aficionats van acudir a presenciar aquesta partida, en la que el màxim al·licient era la inauguració del nou frontó, que van aplaudir calorosament les intel·ligents jugades dels dos bàndols. Celebrem aquesta felicitat nova i li desitgem al senyor Dalmau molts èxits en la seua empresa, mentre quedem a l'espera de la inauguració de la piscina aquàtica segons té projectat. Tan de bo siga aviat! Que bona falta fa perquè puguem lluir-se els aficionats a la natació que són molts en aquest poble (Lerma, 1989, pp. 12-13).

Durant el breu període de temps que va funcionar el frontó, no més de 10 anys, la major part de jugadors que van passar per allí van ser jugadors dels pobles veïns:

Els jugadors eren més forasters que de Picassent. De Picassent jo no conec a ningú o a quasi ningú que jugara a Frontó. Crec que també l'*Allero* alguna vegada va vindre a jugar. I venien molts xics d'Alcàsser a jugar ací, i és possible que també venien de Silla... (Entrevista a Dalmau, n. 38, 2008).

Per les declaracions d'Isabel Dalmau, sembla que un dels principals motius que va provocar que molts jugadors d'Alcàsser jugaren en aquest frontó i no al del propi poble²¹⁵ va ser evitar els comentaris i les enraonies al voltant de les apostes que feien:

Hi havia molts jugadors de Frontó d'Alcàsser que no volien jugar en Alcàsser perquè no volien que els veren jugar a Frontó jugant-se diners: – Mira eixe està jugant-se els diners a Frontó. I venien a Picassent per a que els d'Alcàsser no els guiparen. A lo millor venien dos o tres quadrilles o, si jugaven, ells mateixa se buscaven i se'n venien ací a jugar perquè en Alcàsser no saberen... (Entrevista a Dalmau, n. 38, 2008).

Malgrat les poques dades que tenim d'aquest frontó, la seua vida va ser ben curta. Construït en un espai que els caps de setmana es destinava a altres activitats d'oci com són les sessions de ball amb orquestra, l'activitat de pilota en aquest frontó no va trigar gaire a començar a disminuir fins que el propietari va decidir el seu tancament com a espai de joc de pilota.

El frontó del *Mandao*, com passa en tot en la vida: quan un posa una paradeta es pensa que està fent-se ric. Ací en Picassent passava el mateix, si muntaven una paredeta de cacau i al diumenge següent hi havia tres parades. Total que el *Mandao* començà a fer el frontó. Però què passava amb el frontó? Que al no tenir bar, tindria que obrir ell la porta, (els diumenges era pista de ball i venia la famosa Orquestra Català de Massanassa,...) (...) allò començà molt prompte a

²¹⁵ El frontó del Bar Ramon.

gellar-se: havia de fer la partida, la gent calia portar-la, no hi havia una emoció, no hi havia res per a distreure's allí com en ma casa²¹⁶ que estava el billar, el frontó o es feien una cassalleta. I allí el joc s'acabà molt prompte. No recorde com va ser que digueren: - Xe, este *Mandao* ha dit que no vol que juguem allí, s'ha cansat perquè no val la pena, perquè entre que destorben i no destorben, les pilotes que s'encalen (perquè ell no va tancar res) i totes eixes coses, el frontó s'acabà prompte. No sé el que duraria, però s'acabà prompte (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Il·lustració 129. Detall de frontó del *Mandao*, 1957 (Picassent)
(Font: Arxiu Municipal de Picassent)

Com s'observa en les declaracions d'Albert, els diferents aspectes que motivaren el tancament del frontó estan relacionats amb les condicions inadequades que reunia la instal·lació per tal de garantir una mínima comoditat a jugadors i aficionats: l'obertura de la instal·lació estava condicionada a l'existència de partides, cap xarxa cobria el frontó i, finalment, no existia un bar obert durant les partides que resultara el punt d'encontre i d'esbarjo de jugadors i aficionats.

Una vegada el frontó deixà d'utilitzar-se com a canxa de joc, la pista va continuar tenint altres usos per tal d'intentar rendibilitzar la instal·lació. Cine, balls i diferents espectacles dirigits al temps d'esbarjo dels habitants de Picassent i pobles propers van ser el lloc d'encontre per molts dels joves de l'època:

Quan s'acabà el frontó nosaltres seguïrem amb el ball i després, Tronchoni el que era alcalde, li va dir a mon pare si podien fer cine de nit en el frontó. Com estava la pantalla en el frontó..., van pintar el frontó i començaren a fer cine d'estiu. També van fer, com deia mon pare, 'festa a l'aire lliure'; de nit solien vindre actuacions i artistes a cantar. (...) Quan férem el cine jo ja estava en la taquilla i quan començà el ball, com que jo era massa xicoteta per a estar en taquilles, estava la meua germana major (Entrevista a Dalmau, n. 38, 2008).

²¹⁶ Es refereix al Bar Avenida on estava l'altre frontó de Picassent.

Frontó del <i>Mandao</i> (Picassent)		
Propietat	Privada. Propietari: Ricardo Dalmau Costa	
Data de construcció	1949	
Data de tancament	Al llarg dels anys 50	
Accés	Carretera de Torís	
Estat	No existeix	
Ús	Utilitzat per jugar a pilota a mà	
Il·luminació	Sí	
Coberta	No	
Grades	No	
Vestidors	Sí	
Bar, casino...	No	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: ? - Ample: ?
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): ?

Taula 38. Dades del frontó del *Mandao* de Picassent
(Font: Elaboració pròpia)

3.10.4. Els jugadors

En el conegut article d'Agustí de l'any 1949, del qual s'han oferit extractes en diferents paràgrafs anteriors, apareix una relació d'importants jugadors de principi de segle als pobles valencians. L'autor tanca el text fent una ressenya del jugador de Picassent que ell considera que va ser el més important de principis de segle: es tracta de Francesc Gómez Martorell, conegut amb el malnom de el Bessó.

Jugadors de carrer hi hagué i d'alguns encara perdura la seua fama. Sense cap dubte el sacadors Navarro és dels més antics i quant es parla de pilota de carrer ixen a relluir les seues heroïcitats. Encara es parla de Nel, Percalero, Morquero, Chorrana, Llimonero, Xiquet de Simat, El Besó. Hem deixat en darrer lloc al Besó, per ser natural d'aquest poble. Li deien Francesc Gómez Martorell i de malnom el Besó de Bequina. Nosaltres no l'hem vist jugar, però els homes de més edat tots conten i mai acaben d'ell. Seria curiós que es poguera biografar amb tot detall eixa figura de la pilota de carrer. Els pobles deuen sentir afecte per tots els paisans que destaquen en qualsevol manifestació de l'art, cultura, ciències, esport, etc., i ací fem ben poc per totes eixes coses. Recollirà algú esta pilota que s'ha quedat encalada? (Agustí, 1949, p. 24).

L'any 1902, en el periòdic *Las Provincias*, descobrim una referència a aquest jugador, participant en una partida de Galotxa que es disputaria a Algemesí:

Amb ocasió del porrat de Sant Onofre, el pròxim dijous es jugarà un gran partit de pilota a galotxa a l'aire entre els famosos jugadors Marí, Nel, Hilario i Font, contra Besó de Picassent, Barber de Beniarbeig, Fuster de la Llosa i Bucola de Carlet (Anònim, 1902, *Las Provincias*, 10 de juny).

Sobre aquest jugador de principis de segle encara guarda un record un tant difús José López, que no dubta en qualificar-lo com un gran jugador:

Ací hi hagué un dels millors jugadors del món, Bessó, però se n'anà a Amèrica. Anava pel carrer i sempre portava la pilota i anava jugant, eixe home sempre ha segut un jugador molt bo (Entrevista a López, n. 35, 2008).

El cronista Lerma, en un text de l'any 1968 aparegut a la revista de festes locals, també fa referència a aquest jugador:

La tradicional partida de pilota, en ple carrer, en les seues modalitats de 'galotxa', 'bracet' i 'tauleta' dels que tan famosos jugadors eixiren de Picassent entre els que recordem al Besó, el Minyó, Jaume de Santa Anna, el Majo, i d'època més contemporània, el morenet d'Adelina, el Franceset, l'Alleret i altres que sentim no recordar en aquest moment (Lerma, 1968, p. 32).

Il·lustració 130. El jugador A. Martorell *el Minyó*
Picassent (1926)
(Font: Imatge cedida per C. Martorell)

Altres fonts d'informació escrita que ens han oferit informació sobre els jugadors de Picassent han estat els escrits de Romaguera (1977):

El joc de pilota valenciana.- D'entre totes les seues modalitats eren preferides: la galotxa i llargues, encara que també se jugaven partides a: "la vint-i-una", al raspallot i a tauleta o banquet. Els principals pilotaris del nostre poble han segut: Gómez el Besó de Picassent, Jaume Santana, Adrià Martorell, Ernesto el Fuster, Mariano el del Café, Salvador el Majo, Salvador Gastaldo i els seus fills Vicent i Paco, Pepe l'Allero i el seu fill Pep, Vicent Belenguer... (p. 23).

i els de Gómez i Francés (2004) en el qual es fa referència a jugadors de l'última època en què es va jugar al carrer:

Pepe el Zurdo, Rafael l'Aiero, Silveria, Jaume Santana, Voro el Majo, Adrià el Miñó, Àngel el guàrdia civil, Paco el Marqués, el Blanco Teniente, que era marxador, Paco el Forner, Salvador Iborra, Santi, Julio el Quilo, Miguel Àngel el Català i el seu germà Carlos, han segut o són jugadors del poble que han jugat en tots estos carrers (p. 57).

Pel que fa als jugadors de Frontó, alguns d'ells també jugadors de carrer, sobre els quals ja han aparegut algunes referències en l'apartat del frontó del Bar Avenida, cal afegir els interessants comentaris d'Albert respecte a la qualitat i formes de joc d'alguns d'ells:

Gonzalo, bo, bo, no era tan bo, el que sabia era jugar molt a la pillà, tenia molta pillà quan tirava tres parets, a dos parets, contra el mur eixe de l'escala que teníem, era molt hàbil. Els que més jugaven eren el Teniente el Blanco, el Moreno d'Adelina, Víctor el Salero, eixos eren boom, això de tornar 10, 20, vinga volea i vinga volea, però este Gonzalo no, este les rematava a dos dits de la falta o a tres parets, i el tio aquell s'ofegava i el deixava que no podia. (...) Hi havia un que jugava molt bé i treia uns saques de sobaquillo que això era una delícia, no n'hi havia ningú que li l'agarrara, era pegar a la pilota i no sé com feia que la pilota s'esmunyia i encara que li donaren 30 'tantos' els guanyava, li deien de malnom el Soplete, Emílio el del Soplete. Eixe era molt rebò, molt, a 'sobaquillo' no hi havia qui li guanyara mai (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

Amb tot, seguidament oferim un apartat dedicat a la figura de *l'Allero*, la importància del qual, com ja hem apuntat en paràgrafs anteriors, va ser doble: en primer lloc, va ser el jugador local de major qualitat en la darrera època del joc al carrer a Picassent i, a més a més, va esdevenir un revulsiu per al joc somort que es practicava en aquell temps al carrer.

José López, *l'Allero*

Parlar de pilota valenciana al poble de Picassent implica necessàriament parlar del jugador José López *l'Allero*. Amb l'aparició d'aquest jugador durant la dècada dels anys 40, el joc de pilota als carrers de Picassent, que en aquell moment patia un cert ensopiment comparat al de principis de segle xx, va ressorgir amb força i es va viure un període especialment brillant.

En la persona de José López van conjuminar-se diverses circumstàncies que van possibilitar que es convertira en el complet jugador que va ser. Fill de jugador de pilota, des

de molt menut va decidir que volia ser jugador de pilota i va mostrar-se tenaç per tal d'aconseguir el seu somni:

Mon pare ja era jugador, el que passa és que jo no el vaig conèixer²¹⁷. Al ser jugador ell i no conèixer-lo, vaig decidir provar i jo sol m'entrenava darrere del campanar i allí jugava amb pilotes de badana. I després ací en ma casa feia quadres (...) Ja feia molts anys que no es jugava a pilota (Entrevista a López, n. 35, 2008).

No va dubtar a demanar ajuda als jugadors majors que encara hi havia al poble, els quals el van ajudar a formar-se com a jugador:

Per a que jo poguera continuar els vells d'aleshores, que n'hi havia tres o quatre, un era el Majo, l'altre Mariano *el del Café*, altre li deien *el del Cabot*; així, quatre o cinc, eixos homes m'ajudaren a continuar jugant, a fer-me jugador (Entrevista a López, n. 35, 2008).

Il·lustració 131. Homenatge a José López l'Allero
Picassent (1980)
(Font: Imatge cedida per José López)

A més de la bona predisposició que tenia per a la pràctica de la resta d'esports que existien a l'època, cal destacar la seua perseverança en el treball per formar-se com a jugador i les capacitats innates que tenia per al joc, així com la forta pegada d'esquerra que el va caracteritzar. López recorda que encara era un xiquet quan va destacar com jugador, i freqüentment son pare el treia del treball per tal d'acompanyar-lo a jugar partides:

²¹⁷ Es refereix a que no el va conèixer com a jugador.

Jo, de xicotet, quan tenia 4 o 5 anys, ja comencí a jugar, no és que jugava a pilota sols, a tot el que es presentava jugava, a futbol... I jugava sols moltes vegades perquè els meus germans eren més xiquets i no arribaren a jugar. Ja començava el frontó, i els meus germans començaren al frontó, hi havia un d'ells que tenia molta mà a dreta i esquerra. Però nosaltres, mon pare treballà tota la vida la fruita: raïm, albercocs... i sempre estàvem en la fruita i de vegades no podíem disposar... Nosaltres anàvem a treballar al raïm i serien les cinc venien a buscar-me i allí a Nyinyerola eixia a la carretera i el camió m'arreglava i els meus germans es quedaven amb la quadrilla a acabar el treball, però mon pare i jo se l'arreàvem a jugar... (Entrevista a López, n. 35, 2008).

D'aquells anys recorda que moltes de les partides, les va jugar als pobles de Montserrat i Montroi, llocs on el reclamaven assíduament per jugar al carrer:

I ací vaig començar a agarrar-me i ja en Montserrat i Montroi, on tots els anys collien raïm; i allí hi havia un que li deien Eugenio i era carnisser que buscava per a jugar..., i li deia a mon pare – el xiquet que vinga a jugar que el diumenge ja tenim partida. En Montserrat vaig jugar més partides que en el poble. Sempre que hi havia partida jo havia d'anar a jugar allí (Entrevista a López, n. 35, 2008).

Il·lustració 132. José López amb l'autor durant l'entrevista
(Font: L'autor, 2008)

Durant els anys de màxim esplendor de *l'Allero* al poble de Picassent el nombre d'aficionats que van seguir el joc de pilota al carrer va augmentar significativament. Quan començà a representar al poble junt amb els seus companys d'equip, els aficionats es desplaçaven en massa al poble on es disputava la partida per tal de seguir el seu joc:

Venia un camió ple, tots drets, el camió d'Aguado. Venia un taxi d'Alcàsser i de Picassent. I el camió anava ple i menys mal que com sabien a què anàvem, la guàrdia civil quan ens veia en la Venta Cabrera no ens parava. Amb mi venia un que li deien Àngel que havia segut guàrdia civil, també ha faltat... Dels que han jugat amb mi, han faltat tots (Entrevista a López, n. 35, 2008).

Servisquen de cloenda d'aquest apartat les paraules del propi José López, sorprenent-se de la gran capacitat de joc que tenia davant la resta de companys i de la passió que l'animava en el joc:

Jo jugava en la Galotxa sempre, i darrere. Segons els que jugaven, si eren bons jugadors... Jo sempre he jugat amb amb els meus companys fent la galotxa i l'últim contrarest; tenia tres davant meu: el sacant, Àngel i un altre. Sempre em passejava: la primera era per a mi i després l'última, la més llarga. Saps! Lluitava, no sé d'on treia els poders perquè era el més menut de tots. Tenia molta salut i ganes de pegar-li! (Entrevista a López, n. 35, 2008).

<i>Cens de jugadors de Picassent</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
<i>Mingo</i>	1900	x			
<i>Cova</i>	1900	x			
<i>El Bessó</i> (Francesc Gómez Martorell)	20	x			rest
<i>El Minyó</i> (Adrià Martorell Velert)	20	x			
Jaume Santa Anna	20	x			
<i>El Majo</i> (Salvador López González)	20	x			mitger
<i>José Lamoratòria</i> (José Sòria)	20	x			
Mariano <i>el del Café</i> (M. Tronchoni)	20	x			mitger
(Salvador Gastaldo)	20	x			
(Vicent Gastaldo)	20	x			
(Paco Gastaldo)	20	x			
Paco <i>el Masero</i>	20	x			
Vicent <i>el Rabalero</i>	20	x			
Amador <i>el Rabalero</i>	20	x			
Pepe <i>de Gorra</i>	20	x			
Pepe Lerma <i>el Vilero</i>	20	x			
Ximo <i>Faena</i>	20	x			servei
Tomàs <i>de Pere</i> (Tomàs Mocholí)	20	x			
El Morenet <i>d'Adelina o Pixó</i> (Vicent Belenguer)	30	x	x		darrere
<i>El Teixidor</i> (Baptista Verdú)	30	x	x		
<i>Serengue</i> (Vicent Belenguer)	30	x	x		
<i>El Franceset</i>	30	x			
<i>L'Alleret</i> (Josep López)	35-60	x	x		galotxer/dar.
Ernesto <i>el Carnisser</i> (E. Soldevila)	40	x	x		darrere
<i>El Marqueset</i> (Paco Aguado González)	40	x	x		bot
Vicent <i>el Blanco Teniente</i>	40	x	x		darrere
<i>Silveria</i> (José Tronchoni)	40	x			servei
(Àngel Gómez)	40	x			
(Gerardo López González)	40	x	x		

(Rafael López González)	40	x	x		
Ismael <i>el Xurret</i>	40		x		
(Juan José Albert Iborra)	40		x		
Gonzalo <i>el de Parrals</i>	40		x		
Pedro <i>el de Parrals</i>	40		x		
Víctor <i>el Salero</i> (V. Sanchis)	40		x		
Eulogio Nogués	40		x		
Vicent <i>el Ravalero</i>	40		x		
Verdú	50		x		

Taula 39. Cens de jugadors de pilota de Picassent
(Font: Elaboració pròpia)

3.10.5. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Galotxa antiga		Carrer	Sí	Ferida	2x2, 3x3 o 4x4	Joc amb ratlles	Pujar i baixar	Vaqueta Badana De drap
Galotxa	Fins a la dècada dels anys 70	C/ Sta. Rosa C/ Colom C/ Sta. Teresa C/ Sant Josep C/ Sant Jaume C/ De la Penya C/ Campanar	Sí	Ferida	2x2, 3x3 o 4x4	Jugar de bo	14 jocs	Vaqueta Badana De drap
Bracet		Carrer	Sí	Traure, deixant rodar la pilota pel braç	3x3 o 4x4	Joc amb ratlles	Pujar i baixar	Vaqueta
Banca o tauleta		Carrer	Sí	Traure, botant la pilota a una	3x3 o 4x4	Joc amb ratlles	Pujar i baixar	Vaqueta

				Tauleta o banca				
A paret	Fins els anys 60	C/ Nou	No	Traure		Jugar de bo contra la paret		Badana o drap
Frontó	Des de 1945 fins a 1960	Frontó del Bar Avenida	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	30-40 punts	Pilota blanca
	Des de 1949 fins als anys 50	Frontó del <i>Mandao</i>	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	30-40 punts	Pilota blanca

Taula 40. Modalitats de joc catalogades a Picassent
(Font: Elaboració pròpia)

3.11. Sedaví

A pesar de ser un poble menut, tant pel que fa a les dimensions del seu terme, com pel nombre d'habitants que hi van viure al llarg del període estudiat²¹⁸, i malgrat que tan sols hem trobat referències contrastades d'un carrer en el qual es jugava a pilota, no ens ha resultat difícil trobar persones que van estar molt pròximes al joc i que ens han retratat amb detall com va ser el joc al seu poble.

Pel que fa a les fonts escrites, tan sols hem trobat les referències que pertanyen a les publicacions del cronista i estudiós de la història local, Ruiz Monrabal. Així doncs, serà en *Sedaví, poble de l'Horta*, estudi que Ruiz Monrabal realitza sobre el municipi, on en el capítol dedicat a exposar els jocs, danses i cançons de l'època, l'autor es referirà al joc de "A la pilota a llargues": "Aquesta era la forma habitual, o tal vegada única, de la pilota valenciana jugada a Sedaví (...). En Sedaví, el carrer tradicional on es practicava el joc era el carrer del Mig" (Ruiz, 1985, p. 94).

3.11.1. El joc al carrer

Si tenim en compte que el naixement de Sedaví com a poble es considera que va tenir lloc durant el segle XIX, podem imaginar que el seu desenvolupament urbanístic a finals d'aquell segle encara era molt limitat. Lluny de la imatge del nucli urbà que coneixem del Sedaví actual, als inicis del segle XX els carrers del poble no deurién ser molt més nombrosos que els esmentats per Ruiz en una descripció de l'urbanisme del poble en el segle XIX:

El poble tenia únicament tres carrers paral·lels i orientats de nord a sud. Un d'ells, el situat més a l'oest, el carrer de les Barraques anomenat també de l'Olivar, després conegut com carrer de l'Església, i avui Cervantes. L'altra, situada més a l'est el carrer del Salobre, anomenat successivament, de Castelar, de la Pau, de García Morato i avui 25 d'Abril, de la qual la prolongació en ziga-zaga, es coneixia com a carrer del Cuc, i oficialment del Marqués de Figueroa. I el tercer carrer d'aquests dos paral·lels, s'anomenà, amb lògica popular, carrer del Mig, i oficialment General Conde Serrallo. Els tres carrers quedaven tancats als seus extrems mitjançant dos carrers perpendiculars. Un a la part nord, anomenat Pérez Galdos, avui Sant Antoni, i l'altre a la part sud, anomenat Joaquín Ariza, avui del Musical (Ruiz, 1985, pp. 83-84).

El mateix Ruiz serà qui done les primeres referències escrites del joc de pilota al carrer i destaque el carrer del Mig com el lloc habitual on es jugava a pilota:

²¹⁸ Mentre que en l'any 1900 hi havia censats 1.827 habitants, en l'any 1970 ja n'hi havia 5.450 (Font: IVE).

L'afició típica dels sedavincs era jugar a pilota a llargues en els dos carrers convertits en trinquets, carrer del Mig i carrer de Felipet. Aquest últim reservat per a les partides importants, que inclús tancaven amb fustes per a que els espectadors pagaren la seua entrada (Ruiz, 1985, p. 89).

La seua referència al carrer de Felipet, que segons ell era utilitzat en partides importants, no ha estat corroborada per cap de les persones entrevistades. Al poble de Sedaví, les diverses persones consultades coincideixen a afirmar que l'únic carrer en el qual es jugava a pilota era al carrer del Mig, conegut actualment amb el mateix nom. Les característiques de les façanes de les cases, l'amplària i la llargària del carrer, van determinar que fóra el lloc més idoni de la població per disputar tots els caps de setmana, concretament els diumenges, partides de pilota en què s'enfrontaven els jugadors locals i d'altres forasters vinguts dels pobles veïns. Avelino Blanch²¹⁹ encara recorda la bullícia que rodejava les partides que ell presenciava de menut:

Jo era molt xicotet, tindria nou o deu anys. Recorde que tots els diumenges es reunien els amics i se n'anaven al carrer del Mig a jugar. Quasi sempre jugaven els mateixos. *Els Barbericos*, Juan de la Morena, el Marinero,... Jo ja li dic que era molt xicotet; mon pare em duia i jo m'assentava allí a veure'ls jugar. I s'armaven unes festes! S'armava molt de bullit sobretot entre el veïnat que hi havia: no volien que jugaren allí en el carrer perquè trencaven les peretes de la llum i també els cristalls de moltes cases. S'armaven un escàndol de por! (...) Però clar, en aquell temps aquell carrer era molt bo perquè tenia els balcons i les finestres (perquè era un joc d'això, eh!, era un joc d'amagar la pilota!). Jo recorde que un l'enviava allà llarg i els restos amagaven les pilotes, i aleshores eixes faltes el que anava a treure-les és el que anava a guanyar-les (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

Fernando Llorca²²⁰ ens fa una bona descripció de com era el carrer, tal i com el recorda durant els anys 50 del segle passat:

Este carrer en aquella època era de terra, amb unes aceres curtetes, no hi havien miradors, perquè tot eren balconets. Les aigües totes queien²²¹, és important descriure açò per a que es puga comprendre perquè es juga a la pilota allí: quan es juga a pilota se'n va dalt moltes vegades i estan esperant que caiga redolant per a jugar-la perquè és vàlida, i si hi havia canal no els venia molt bé perquè a vegades queia dins de la canal i fotia el tanto. I bé, és una regla de joc de la pilota valenciana que hi ha per a jugar a Llargues en els carrers,.. i així jugaven (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Als trets de caràcter arquitectònic del carrer cal afegir, com en molts altres pobles, l'existència d'un lloc d'encontre o de reunió anomenat Ca Fava, una petita taverna en la qual

²¹⁹ Avelino Blanch Alba, nascut a Sedaví l'any 1929, és fill del jugador Avelino Blanch Ferrandis, conegut amb el malnom del *Capellano*.

²²⁰ Fernando Llorca Arándiga, nascut a Sedaví l'any 1941, va viure a la casa de l'actual carrer del Musical que enfrontava el carrer del Mig. Va ser alcalde de Sedaví de l'any 1973 a l'any 1979.

²²¹ L'entrevistat es refereix a que la pendent de les teulades feia que l'aigua de pluja sempre caiguera al carrer.

els homes podien tastar el vi i els àpats que allí els oferien, abans, després o, fins i tot, durant la mateixa partida.

La corda la solien ficar de finestra a finestra, sobre la ratlla, i venia a estar a l'altura de la casa dels Favès (*es refereix a una casa del carrer del Mig*)²²²; eixa casa era una casa antiga d'atovó, gran, que tenia planta baixa i una andana i darrere un corral gran amb una figuera grandíssima, i allí hi havia una espècie de tenda. I quina era l'activitat? venien vi en uns barralets d'eixos xicotets d'un quart de litre o mig litre i la casa del tio Fava tenia fama perquè feia faves bullides coentes, sempre feia faves bullides,... Per anar a fer la partida de pilota anaven allí a fer-se l'aperitiu: l'aperitiu era assentar-se en unes cadiretes baixetes de bova o encordades valencianes, en una tauleta baixeta. I jo encara recorde que no menjava perquè no m'agradava el coent però els homes es posaven allí a esperar que es fera l'hora de la partida, o quan s'acabava la partida se n'anaven allí, o es jugaven el vermut a la partida. Tampoc eren diners, eren aficionats i eren pobres tots... (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Com que el carrer encara no estava pavimentat i era una de les vies importants del poble, el trànsit dels carros tirats per cavalls suposava un petit problema per a la pràctica del joc. Quan passaven, el terra quedava ple d'irregularitats provocades per les petjades dels animals i les marques de les rodes. Finalment, els solcs que deixaven els carros al transitar no foren obstacle per poder jugar; eren els mateixos jugadors els que condicionaven el terra.

No es podia jugar així com així, de quan en quan estaven els carros passant i feien les carrileres. Els homes ho arreglaven, perquè el pis era de terra i abans de la partida anaven tots amb aixades i arreglaven el carrer. Tingues en compte que si havia plogut, els carros d'entrar i eixir, deixaven el carrer que no es podia jugar: -Va, xe!. I s'agarraven i ho feien pla, ells mateixa arreglaven la pista, això ho he vist jo moltes vegades (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Il·lustració 133. Carrer del Mig (Sedaví)
(Font: L'autor, 2008)

²²² La cursiva és nostra.

El joc dels menuts

Els records d'infantesa dels homes entrevistats situen el joc de pilota que practicaven els xiquets del poble a cavall entre el joc a la paret i una imitació del joc a les Llargues que practicaven els majors.

Nosaltres jugàvem a pilota en un carrer ample i les dones ens arreaven. Jugàvem a la paret. Tiràvem a la paret i quan la pilota tornava li pegava l'altre i després l'altre i l'altre. Però les parets les féiem pols i eixien les dones amb les graneres i: – Jo a tu te conec, ja li ho diré a ta mare! No volien que jugàrem a la paret. (...) Jugàvem al carrer del Mig i en un carreró que hi havia que quasi no passava ningú... (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

L'obsessió per tenir una pilota amb la qual poder jugar i la passió amb la qual, com a espectadors, seguien el desenvolupament del joc dels adults, suposava que el carrer del Mig es convertia cada diumenge en una mena d'estadi on els xiquets eren espectadors d'excepció.

(...) al carrer del Mig s'assentàvem tots els xiquets juntets al final del carrer, allí estàvem i allí passàvem el matí mirant com jugaven. (...) Nosaltres estàvem assentats precisament per això, perquè les pilotes que tiraven fora se n'anaven lluny i se les amagàvem nosaltres. - No la trobem, no la trobem...! - Ja tenim una pilota per a jugar! Això nosaltres ho féiem moltes vegades, i allí n'érem una colla de xiquets... (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

Malgrat tractar-se d'uns anys posteriors als descrits per Blanch, també Llorca ens relata els seus primers records en relació al joc, i destaca el desig que tenien per obtenir alguna de les pilotes que s'encalaven dalt de sa casa quan jugaven els adults:

La meua infància..., de xicotet com no tenies res sempre pretenies tindre una pilota i el que feia era ficar-me en un terrat que hi havia ací (*es refereix a la casa que hi havia al carrer del Musical que enfrontava al carrer del Mig*²²³) i al que, quan tiraven les pilotes molt llargues anaven a parar dalt de la teulada. Dalt de la teulada no es podia pujar perquè feien més mal que una pedregada, i era quan jo em feia el bobo, m'esperava, i quan se n'anaven tots, com jo era un xiquet sí que anava a gates i replegava alguna pilota. Eixa és la meua vinculació: tindre pilotes dels majors per jugar entre setmana els xiquets, perquè valien molts diners. En aquella època les que estaven molt noves ens les reclamaven i les que estaven molt velles ens les deixaven per jugar. Eixa és la primera vinculació que tinc jo amb la pilota (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

És el mateix Llorca qui recorda com jugaven a la paret, no sense les queixes dels veïns, i com jugaven també a colpejar la pilota al llarg del carrer imitant la modalitat de Llargues a la qual veien jugar els adults.

²²³ La cursiva és nostra.

Féiem una ratlla i jugàvem a passar-se-la. (...) hi havia una paret, la del tio Bolicho, però no ens deixava jugar perquè li la féiem pols. De quan en quan eixia i ens tocava a eixir corrent i si ens furtava la pilota la teníem perduda. Jugàvem a la llarga (Entrevista n. 40, 2008).

El joc a Llargues dels majors

Tan sols un dia a la setmana, el diumenge, era quan es jugaven partides de pilota a Sedaví; la resta de dies els homes treballaven i no disposaven de temps lliure per gaudir del joc. Tampoc no es jugava durant totes les èpoques de l'any; el treball al conreu de l'arròs al qual es dedicaven la majoria dels homes que jugaven, condicionava la major o menor activitat lúdica al carrer:

Solien jugar els diumenges de matí, l'únic dia que hi havia festa. I solien jugar en èpoques, com Sedaví era eminentment agrícola en l'època de la sega d'arròs no se jugava. Que era l'època ideal, des de setembre fins allà a octubre. Era més a l'hivern que altra cosa, es jugava a l'hivern, els diumenges de mati en eixos dies tan bons de sol (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

En escoltar les paraules de Llorca, no ens resulta difícil imaginar l'aspecte dels homes que, disposats a jugar, anaven abillats amb la mateixa roba d'ús diari:

No sé per què però els que jugaven tenien costum de posar-se un mocador al cap com si fóra un barret, per la suor o per lo que fóra. Com si foren els que porten els fallers. (...) Espardenyes de careta (...) o espadnyes d'espart, les que gastava tot lo món, no hi havia altra cosa (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

La modalitat de Llargues, amb les particularitats que seguidament referirem, era a la que es jugava habitualment al carrer del Mig; cal apuntar però, que de manera ocasional i principalment quan venien jugadors d'altres pobles, es posava la corda al mig del carrer i es jugava per dalt corda.

Jugaven a Llargues, ells deien a Llargues, jo també era molt xicotet per a saber el tema. I alguna vegada venien alguns, arreglaven partides contra alguns forasters i ficaven la corda i treien d'un dau. Què és el dauet?, com si fóra el trinquet igual. (...) La corda la posaven de finestra a finestra i la gent passava per baix per anar a la tenda del tio Fava. (...) No, els del poble no jugaven a corda quasi mai, els del poble que jo recorde, jugaven a Llargues. Això era quan s'organitzava alguna partida que desafiaven als d'Alfagar o altres pobles, perquè era l'única cosa en la que la gent es podia divertir, perquè no hi havia res (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Pel que fa a la manera com jugaven a Llargues, cal fer atenció a les diferents maneres de traure que utilitzaven. Una primera forma consistia a traure a contramà, una de les

modalitats més complicades de l'acció del traure, i com a segona forma, també utilitzaven traure de bot²²⁴.

No, no hi havia corda. Agarrava la pilota un home, tirava a la paret i quan queia i pegava un bot la pilota, pem! l'enviaven a fer la mà! (...) eixa era una modalitat, però hi havia una altra que era en carrera: el que anava a treure agarrava a pilota i anava corrent pegava un bot en terra i quan botava la pilota li pegava de 'sobaquillo'. (...) El que treia l'enviava el més lluny que podia i el que restava si podia la tirava fora, però era molt difícil tirar-la fora. En aquell moment feien faltes els que restaven, tocaven la pilota i l'amagaven, l'amagaven en un balcó o on fóra, i on queia la pilota allí ficaven la falta i després ells com anaven a guanyar eixes faltes les anaven a treure (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

Llorca recorda detalls relatius a la treta de bot:

Per a fer el saque botaven la pilota en terra i li pegaven fort (...) Recorde que d'on treien era un rogle de terra finet que arreglaven per a que no trencara la pilota quan la botaven. Era el dauet, es treia del dau, un quadre d'uns 80 cm. o 1 m. tot lo més, (...) estava a uns 15 passes de la ratlla del mig (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Quan es treia de contramà la pilota es colpejava contra la paret del carrer del Mig que hi havia entre els actuals números tres i cinc d'aquest carrer. A diferència de les altres modalitats de traure, el jugador que realitzava l'acció podia fer diversos intents abans de traure. Açò és, si considerava que la pilota picada en la paret no era bona, podia tornar-la a picar fins que aconseguia que fóra bona, la qual cosa garantia poder colpejar-la amb major seguretat.

La paret d'enfront del Musical és on tiraven la pilota, perquè era llisa i molt alta, allí els homes tiraven sobre la paret i quan pegava el bot en terra és quan la jugaven. El que la tirava a la paret si era pillo, jo no sé quins trucs hi havia..., el que la tenia que jugar si no li agradava com li l'havia tirat deia: – No la vull!- i l'altre la tenia que tornar a tirar. I la tornava a tirar: - No senyor, no la vull!- , fins dos o tres vegades me pareix que això es feia, i quan passava això la tenia que jugar ja (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008)²²⁵.

Durant el transcurs del joc les ratlles eren marcades a terra utilitzant uns blocs de fusta com a referències; quan no disposaven dels blocs de fusta, les ratlles eren marcades sobre la mateixa terra del carrer. Blanch recorda les ocasionals discussions que es produïen durant el joc motivades pel desplaçament de les fustes que indicaven les ratlles o les confusions que existien sobre la seua ubicació exacta:

²²⁴ Traure de bot i a contramà són modalitats de traure que han estat descrites en el primer capítol d'aquest estudi.

²²⁵ Cal fer la següent matisació a les paraules de Blanch: mentre que habitualment, en la resta de pobles on es jugava, la pilota era colpejada abans de tocar terra, l'entrevistat afirma que la pilota es colpejava després de botar a terra. Potser a Sedaví el treure a contramà es feia d'aquesta manera, o potser el nostre informador no recorde amb exactitud la manera com es treia.

(...) si no les tenien pel que fóra (*Es refereix a les fustes que utilitzaven per marcar les ratlles*²²⁶), com els carrers no estaven empedrats es feia una ratlla a terra i com hi havia varies ratlles d'altres partides hi havia discussions amb les ratlles. Per això feren les tauletes eixes, perquè hi havia moltes discussions, per això ficaven la tauleta. I molts quan jugaven li pegaven patada, i dos pams més arrere, dos pams més avant i... (*riu imitant les discussions que apareixien*)²²⁷ (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

El desenvolupament del joc estava condicionat per l'empedrat existent a l'actual carrer del Musical. Mentre que al carrer del Mig era de terra i la pilota tenia un bot certament net i previsible, el paviment irregular del carrer del Musical feia que, quan la pilota botava, la direcció de la seua trajectòria resultara imprevisible. Aquest fet, així com el gran nombre de públic que hi assistia són recordats per Llorca:

La gent es ficava on es fica la gent a vore la partida, s'omplia. Ací (*Es refereix al carrer del Musical, antic carrer Queipo de Llano, perpendicular al carrer del Mig*)²²⁸, ací estava ple i quan tiraven s'amagaven tots darrere del cantó i la pilota passava o pegava el bot en la paret, rebotava i la tornaven, perquè en ma casa hi havia una paret plana sense cristalls ni res i una portalada massissa que quan pegava allí la tornaven. Un detall, recorde que ací se cabrejaven molt si arribava la pilota perquè eixe carrer era l'únic que estava empedrat, de pedres roges grans, i podia pegar i trencar perquè no era fiable, era més fiable la terra que el carrer empedrat (Entrevista n. 40, 2008).

Les travesses

La major part de les famílies que vivien al poble de Sedaví a principis del segle xx i fins ben entrada la dècada dels 50 disposaven de molt pocs recursos econòmics, la qual cosa va condicionar decisivament la pràctica inexistència de travesses en la majoria de les partides de caràcter local. Llorca, referint-se als anys 50, ho recorda:

Travesses no n'hi havia i si hi havia jo no ho vaig vore. No donava per a d'això. Si no hi havien diners, que anaven a travessar-se? Este poble, i dic açò i s'enfaden, era un poble de pobrets, en l'època què estem parlant en este poble no hi havia més que misèria i fam en alguns rogles. No és un poble que tinga terme, tenia 1500 fanecades de terme per a 3000 habitants, i ací el que més terra tenia me pareix que era el tio Mut que tenia 15 o 20 fanecades; eixe era el més ric del poble en aquella època. Després vingué l'època industrial dels *Barbericos* i tots estos, els *Barbericos* serien els que començarien a tenir diners perquè tenien un talleret i ja disposaven d'algun duro, els demés no. Va ser una època molt dura (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Així mateix, Blanch recorda que enmig de la gatzara que es formava en les partides, el joc mai va estar condicionat per apostes econòmiques importants, generalment tan sols travessaven una beguda o consumició:

²²⁶ La cursiva és nostra.

²²⁷ La cursiva és nostra.

²²⁸ La cursiva és nostra.

Jo recorde moltes festes. No era res amb malícia ni amb quimera, però discussions entre ells, buf! Algú s'apostava de vegades alguns diners, eh? No molt, no quantitats grans, però a voltes un Vermout, s'apostaven coses..., però quantitats grans mai (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

La pilota

Ningú no recorda que a Sedaví es jugara amb pilotes de vaqueta; totes les persones consultades coincideixen a afirmar que les pilotes utilitzades eren les anomenades de pell blanca. Llorca, gràcies a la insaciable curiositat infantil que junt amb d'altres xiquets de l'època el va portar a desfer alguna d'aquestes pilotes, encara ens descriu la seua composició:

Fora era de pell blanca, com pell de conill o pell de cabra cosida en dos capes que se complementen (...) La seua construcció també era pura artesanía. Recorde que dins (perquè nosaltres vam desfilar alguna), duia fil, era com una madeixa de fil però molt comprimit, i el nus era goma però una goma roïna, es lligava i a partir d'ací es feia la pilota. Entre el fil i el que era la pell hi havia alguna cosa que no ho recorde però que no era fil, era un altre material (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Malgrat que no hem pogut determinar la procedència de les pilotes, sí que resulta evident que Fava, el propietari de la taverna que hi havia al carrer del Mig, era la persona que tenia les pilotes i les facilitava als jugadors per poder jugar. També era ell, encara que no ho feia personalment, qui es feia càrrec del manteniment del perfecte estat de les pilotes portant-les a cosir quan era necessari (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008). Cal destacar que la mida d'aquestes pilotes era prou més gran que el de la coneguda pilota de vaqueta o les pilotes blanques amb les quals es jugava a altres pobles. Per la descripció donada per Llorca (Entrevista n. 40, 2008) sobre la seua mida, "eren un poc menys que les de tennis", creiem que aquesta pilota es podria considerar com una primitiva pilota de tec de les que actualment són utilitzades al joc al Frontó. De fet, ell mateix explica que posteriorment també van utilitzar-les per a jugar a mà al frontó que hi havia a Sedaví.

Ho recorde bé, era una pilota de cuir bast cosit amb repunts, era dura, nosaltres no podíem jugar amb ella. Amb eixa pilota he jugat després, que ja ha desaparegut, quan jugàvem al Frontó amb guant (...) que de vegades et posaves una carta. Ah! i jo recorde que sempre estàvem en el Musical discutint perquè les baralles més velles les volien totes per a ficar-se-les a la mà i esmortir el colp, perquè era una pilota molt dura (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Els problemes del joc

A tots els pobles estudiats trobem que la pràctica del joc al carrer en algun moment ha causat problemes més o menys significatius. En considerar el poble de Sedaví, les persones entrevistades aporten informacions diferents i, en ocasions, fins i tot oposades. Considerem que aquestes diferències potser són la conseqüència de les vivències personals que

cadascuna de les persones entrevistades va tenir de menut. No cal debatre sobre el grau de veracitat d'unes o d'altres manifestacions, totes ens aporten informació valuosa, ens aporten visions diferents de persones diferents. Així, mentre que Blanch recorda que existien moltes queixes per part d'algunes famílies del veïnat provocades pels desperfectes que provocava el joc, Llorca explica que la pràctica del joc era viscuda com una festa per les persones que hi vivien al carrer del Mig i que no recorda l'existència de problemes.

Hi havia dos o tres famílies que deien que els cristalls els trencaven. Trencaven les perilles i l'alcalde hi havia vegades que les ficava i hi havia vegades que no les posava i estaven a fosques en el carrer. Hi havia moltes queixes però de jugar i això no, era perquè es trencaven cristalls; les pilotes que no eren xicotetes, eren prou grandetes, se ficaven a voltes en les canals, les embussaven i tenien que anar els homes a arreglar-ho. I hi havia moltes queixes per això. No tenien on jugar (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

Mentre que per a Blanch, com hem llegit en l'anterior paràgraf, la pràctica del joc de pilota suposava incomoditats i múltiples queixes per a una part dels veïns del carrer on es jugava, per a Llorca la percepció del que implicava el joc per als veïns és totalment diferent:

No, que va! A quin sant! Però si era una festa, una festa a la porta de casa; en aquella època no hi havia altra cosa en què distreure's. És possible que el dilluns les dones deien: ja veus tu estos que no tenen feina... (Entrevista n. 40, 2008).

La desaparició del joc

Encara que no existeix un any concret en el qual es puga datar la desaparició del joc de pilota al carrer del Mig, de les diverses informacions recollides es pot afirmar que el màxim esplendor del joc al carrer va tenir lloc des de principis de segle fins al començament de la Guerra Civil Espanyola; després el joc de pilota va anar desapareixent paulatinament.

Després de guerra ací jugaren ja pocs. Abans de guerra és quan se jugava. Després de guerra... Això era lo més fort que hi havia (*Es refereix als jugadors Nicolás i Abelardo*)²²⁹. S'acabà l'afició. Jugava algun jove però poquet. (...) Després de guerra, sis o set anys, s'acabà del tot. Després de guerra eixos que he nomenat també seguien jugant (Entrevista a Crespo, n. 41, 2007).

Llorca considera, pensem que encertadament, que un dels motius que va contribuir a la disminució del joc al carrer del Mig va ser la desaparició de la tenda de Fava. Amb la desaparició d'aquesta mena de bar o taverna de l'època desapareixia també el lloc de reunió que aglutinava a jugadors i aficionats al joc. Malgrat tot, Llorca encara recorda haver vist

²²⁹ La cursiva és nostra.

jugar al carrer del Mig quan tenia uns 10 anys; això fa suposar que durant la dècada dels anys 50 encara es va jugar.

Es va perdre l'afició i després es feia alguna partida espontània, s'asfaltà el carrer i es feia alguna espontània però molt poc. La tenda de Fava, que era la que ho animava, se tancà. Els dels Musical no tenien l'afició eixa, eren aficionats a la música. Això quasi tot naix al voltant de la tenda de Fava, al que li interessava animar-ho i propiciava que allò existira (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Un altre factor que va contribuir a la desaparició del joc de pilota al carrer, enormement decisiu en paraules de Llorca, va ser la construcció d'un frontó de caràcter públic al mateix casc urbà. Aquella instal·lació esportiva va permetre practicar una altra modalitat de pilota amb moltes més facilitats que no les que tenien al carrer.

Allò és el que d'alguna manera matà el joc al carrer. Nosaltres entre poder tenir un frontó boníssim per a jugar i pilotes més molles, o jugar en terra a Llargues amb algun cotxe que ja apareixia en l'època i que només feies que donar pena... Se n'anàrem tots cap allí. La cosa que matà el joc al carrer va ser el frontó (Entrevista n. 40, 2008).

3.11.2. El frontó de la Pista Poliesportiva

A finals de la dècada dels anys 60 es va inaugurar la que s'anomenà Pista Poliesportiva de Sedaví, la qual va albergar la pràctica totalitat de les activitats esportives existents al municipi al llarg dels anys 60 i 70 fins que l'espai va ser convertit en una plaça pública. La Pista Poliesportiva va estar ubicada entre els actuals carrers Isaac Peral, Capità Cortés i Fèlix Ramiro. Aquesta instal·lació disposava d'una pista polivalent que era utilitzada per a la pràctica d'handbol, bàsquet, hoquei, i tennis amb menys intensitat, així com un frontó que va ser utilitzat intensament durant el període assenyalat anteriorment per jugar a pilota a mà:

Sedaví va ser un dels pobles pioners en fer un poliesportiu: no és que hi havia un frontó, a més hi havia una pista d'hoquei que estava allà al costat del que avui és la plaça Ausiàs March. Aquell poliesportiu, en fer el nou, es va anul·lar i allí es feu una plaça pública (...) Allí hi havia un frontó preciós en el que jo jugava de xaval. Jugàvem amb maneta de cuir (*Vol dir quant*)²³⁰ i tots jugàvem a mà, allí sempre es jugà a mà; les raquetes aparegueren en una època molt posterior (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

²³⁰ La cursiva és nostra.

Les partides es jugaven a 21, 31 o 41 punts i normalment jugaven dos contra dos. Els nombrosos jugadors que freqüentaven la instal·lació del frontó, més de 30 segons Llorca, tingué com a conseqüència que s'arribaren a organitzar campionats de Frontó a mà.

Malgrat que fins i tot durant l'any 1970 es van fer reformes²³¹ de millora i ampliació a les instal·lacions de la Pista Poliesportiva, la vida d'aquesta construcció no havia de ser massa llarga. La fi d'aquesta instal·lació esportiva, l'any 1990 i 1991, va estar motivada per la construcció d'un nou complex esportiu a Sedaví que dotava el municipi d'un gran nombre d'instal·lacions esportives de més gran qualitat que les existents a l'antiga Pista Poliesportiva.

3.11.3. Els jugadors

Si considerem el baix cens poblacional que va tenir Sedaví durant la primera meitat del segle xx i la ràpida desaparició del joc a l'únic carrer on es practicava, no resulta difícil entendre que la relació de jugadors que seguidament presentem no siga tan nombrosa com la d'altres pobles de la comarca. Tots els entrevistats (Llorca, 2008; Crespo, 2007; i Blanch, 2008) així com Ruiz (1985), coincideixen a afirmar que, d'entre tots els jugadors que hi hagué, van ser els germans Vicente i Fernando Pla Paredes, de malnom *Barbericos*²³², els que més destacaren:

Sedaví tenia bons jugadors, Avelino el Capellano, Paco Albiach, 'El Tito', Paco el Pentiner, Fernando i Vicente els Barbericos i molts altres. Tan bons jugadors de pilota eren els germans Pla, que per a que les partides s'arreglaren cadascú tenien que jugar en un bàndol (Ruiz, 1985, p. 117).

També Blanch recorda diversos jugadors i destaca el joc dels germans Pla Paredes (*els Barbericos*):

El Marinero, eixe feria; un altre que li deien Son treia i eixe era dels més vells; Juan *la Morena* jugava al mig, Nicolàs; els germans *Barbericos* jugaven a pilota dos, el major i el més xiquet (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

²³¹ Font: Memòria del Projecte d'ampliació d'instal·lacions en la Pista Poliesportiva de la vila de Sedaví (1970), signada per l'arquitecte i visada pel Col·legi Oficial d'Arquitectes de València. Concretament es determinava la construcció d'un edifici destinat a bar i oficines, així com uns nous vestidors.

²³² Aquest malnom tenia el seu origen en l'avantpassat Fernando Paredes: "Fernando Paredes va ser practicant i barber de la Cort del Rei, segons nomenament que es va fer en juny de 1881. Tant ell com els fills que va tenir foren barbers, i per això s'anomenaren 'barbericos'" (Ruiz, 1985, p.196).

Dels tres germans *Barbericos*, Vicente Pla Paredes, nascut a Sedaví l'any 1910, va jugar durant els anys precedents a la Guerra Civil. La seua condició d'alcalde del municipi l'any 1936, va suposar que durant el conflicte bèl·lic fóra empresonat durant tres anys. Després del seu alliberament ja no es recorda que tornara a jugar. Per la informació obtinguda sembla que va ser el seu germà Fernando qui va assolir les més altes quotes de qualitat en el joc de la pilota a Sedaví:

El *Barberico* major, Vicent, no recorde veure'l jugar mai, clar com anava a veure'l jugar si el van tancar en guerra i estigué dos o tres anys que no vingué per ací. Era el germà Fernando el que jugava, i el menut no jugava. Jo recorde que eren els líders del poble, els que la gent admirava i els xiquets discutien per veure qui era millor: si Juan *el de la Morena* o el tio Fernando *el Barberico* (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Il·lustració 134. Francisco Baixauli Burguera, *el Marinero* (assegut a la dreta)
(Font: Imatge cedida per la filla d'*el Marinero*)

Ana Tornero²³³, néta de Fernando Pla, recorda que el seu avi i altres familiars sempre comentaven la importància que suposava la celebració de les partides de pilota al carrer quan els germans *Barbericos* s'enfrontaven a jugadors d'altres pobles:

(...) em contava que es reunia tota l'afició en la plaça mentre ells, els germans, es preparaven física i psicològicament per a la partida. Els esperaven a la plaça i tota la parròquia els acompanyava a peu fins el poble on anaven a jugar: Albal, Alfafar, Catarroja, on fóra. I arribaven ells dos davant i tots els parroquians darrere (Entrevista a Tornero, n. 42, 2008).

²³³ Ana Tornero Pla és néta del jugador Fernando Pla (nascut a Sedaví el 15 d'agost de 1914) i neboda de Vicente Pla (nascut a Sedaví el 2 d'abril de 1910), coneguts pel malnom dels *Barbericos*.

Malgrat que no tenim constància que els germans *Barbericos* participaren en les travesses que existien, sembla que alguns dels aficionats que els acompanyaven o que presenciaven les partides sí que travessaven importants quantitats de diners:

A les partides més grosses que jugaven ací se jugaven diners, el meu avi i el seu germà no però els altres sí, ho dic perquè conec al meu avi i mai de la vida s'ha jugat diners ni al parxís, ni al truc ni res; però sé que la gent del poble se jugava molts diners, pel que el meu iaio, la meua iaia i ma mare m'han contat (Entrevista a Tornero, n. 42, 2008).

Les partides més intenses que es recorden eren les que enfrontaven els germans *Barbericos* contra els coneguts *Parròquies* d'Alfagar:

L'època en la que ells estaven en ple apogeu era la dels *Parròquies* d'Alfagar, que eren tremends i que el meu iaio i els germans sempre els van guanyar. L'abuelo Fernando jugava davant i el tio Vicentico, com era enorme, jugava darrere (Entrevista a Tornero, n. 42, 2008).

Il·lustració 135. Vicente Pla Paredes
(Font: Imatge cedida per A. Tornero Pla)

La qualitat del joc que desenvolupaven els germans *Barbericos* va suposar que per tal de poder jugar partides a nivell local amb certa igualtat, sempre s'exigia que jugaren per separat en equips contraris i que Vicente Pla no realitzara la treta:

Quan jugaven ací en Sedaví amb altres jugadors del poble, no els deixaven jugar junts, els separaven per tal d'igualar els equips. I a més, al tio Vicentico, si jugaven en Sedaví no el deixaven treure, perquè allò sembla que era imparable. I ells, que eren tremends, el que fera falta, perquè ells es divertien molt amb la pilota... (Entrevista a Tornero, n. 42, 2008).

Una mostra inequívoca de les grans qualitats físiques que degué tenir Fernando Pla és el seu pas del joc de la pilota al futbol. La gran qualitat que va assolir com a jugador de pilota al carrer va tenir continuïtat amb els èxits que com a futbolista aficionat va obtenir en anys posteriors:

De l'avi el que tinc principalment són fotos de futbolista perquè quan se deixà la pilota jugà a futbol aficionat: en el Sedaví, en l'Oímpic, i en el que després seria el Llevant (Entrevista a Tornero, n. 42, 2008).

Il·lustració 136. Vicent Pla Paredes
(Font: Imatge cedida per A. Tornero Pla)

Altres dels jugadors reconeguts entre els aficionats al joc de pilota era Avelino Blanch Ferrandis, de malnom *el Capellano*²³⁴, el qual, a més de jugador va realitzar tasques de marxador en moltes de les partides que es disputaven. És l'únic marxador del qual tenim notícies al poble de Sedaví. El seu fill, Avelino Blanch, encara recorda l'astúcia que caracteritzava el joc de son pare i per la qual era un jugador molt demanat en les partides:

Ara, hi havia uns que deien: - A mi doneu-me a Avelino. I altre deia: - Avelino, un altre i jo, però a Avelino jo el vull. Perquè? Perquè mon pare no és que era un jugador fort ni res, però ell amagava les pilotes. Ell se ficava davant i quan li venia la piloteta que pegava en la teulada i que baixava, ficava la mà i li pegava i on anava la pilota allí era la falta, o siga, el lloc on ficaven la tauleta eixa. I clar, ell tenia gràcia en això, però ell res de tirar fort, ni volees... (Entrevista n. 39, 2008).

²³⁴ El malnom de *Capellano* té el seu origen en l'ofici de la rebesàvia que es dedicava a capar pollastres (Ruiz, 1985, p. 211).

A més del bar de Fava al carrer del Mig, Blanch recorda que al local Musical²³⁵, quan aquest estava ubicat a la seu La Gremial, es reunien els homes aficionats a jugar i allí s'acordaven moltes de les partides:

Al Musical es reunien tots els amics i feien: - Que no juguem a pilota? Perquè en aquell temps no era com ara, distraccions n'hi havien poques. Diumenges de matí i festes senyalades, o sols festes, per això se reunien i a tots els agradava molt la pilota i començaven a jugar. I sobretot els *Barbericos*, eixos eren uns fenòmens (Entrevista a Tornero, n. 42, 2008).

Il·lustració 137. Avelino Ferrandis Blanch, *el Capellano*
(Font: Imatge cedida per Avelino Blanch Alba)

Amb tot, i com hem esmentat anteriorment, el cens de jugadors que seguidament exposem no resulta tan nombrós com el d'altres pobles estudiats.

²³⁵ L'any 1919 es crea la Banda de Música de Sedaví. Després de tenir ubicada la seua seu social a diversos llocs del poble, l'any 1945 es traslladà al local ubicat a l'actual carrer del Musical molt a prop del carrer del Mig. Al final de la dècada del anys 60 s'adquirirà la casa contigua (cantonera amb el carrer del Mig) i l'any 1973, s'inaugura el nou edifici de la societat musical.

<i>Cens de jugadors de Sedaví</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
<i>El Marinero</i> (Francisco Baixauli Burguera)	30	x			feridor
<i>Son</i>	30	x			servei
<i>Juan de la Morena</i> (Juan Cru Rodrigo)	30	x			mitger
<i>El Colauet</i> (Nicolás Ferrandiz Rúbio)	30	x			mitger
<i>El Tito</i> (Francisco Albiach)					
<i>El tio Caragol</i> (Manuel)					
(Ramon Salavert)					
<i>Paco el Pentiner</i>					
<i>Vicentico el Barberico</i>	40	x	x		darrere
<i>Fernando el Barberico</i>	40	x			davant
<i>Abelardo</i>	40	x			servei
<i>Avelino el Capellano</i> (Avelino Blanch Ferrandis)	40	x			
<i>Paco el de Fava</i> (Francisco Baixauli Monraval)	50	x			
<i>Rafael Campos</i>	50	x			
<i>Antonio Vidal el Llanterner</i>	60		x		
<i>Enrique Suspedra Saval</i>	60		x		
<i>Barrera Tamarit</i>	60		x		
<i>Pepico el Botifarrero</i>	60		x		

Taula 41. Cens de jugadors de pilota de Sedaví
(Font: Elaboració pròpia)

3.11.4. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Llargues	Fins els anys 50	C/ del Mig C/ de Felipet	Sí			Joc amb ratlles		De pell blanca
Dalt corda	Fins els anys 50	C/ del Mig	Sí	Traure		Jugar de bo		De pell blanca
A paret	No tenim dades		No	Traure		Jugar de bo contra la paret		De pell blanca
Frontó	Fins els anys 70-80	Pista Poliesportiva	No	Traure	1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret	21, 31 o 41 punts.	De pell blanca

Taula 42. Modalitats de joc catalogades a Sedaví
(Font: Elaboració pròpia)

3.12. Silla

El poble de Silla ha estat un dels pobles de la comarca on més s'ha practicat el joc de pilota al llarg del període al qual es refereix aquest estudi. Tant va ser l'esplendor que antuvi va tenir el joc de pilota als carrers de Silla i el seu important arrelament social que, a les acaballes del passat segle XX, es va construir un carrer de Galotxa artificial a l'actual poliesportiu municipal, i es van crear un club i una escola de pilota que perduren fins a l'actualitat. Però caldrà que ens situem en les primeres dècades del segle XX i anem avançant a poc a poc, desgranant quines van ser les característiques del joc practicat en cada època, per tal de poder tenir una visió històrica de l'evolució del joc fins a dècada dels anys 70.

Com a la resta de pobles referits en aquest estudi, la informació obtinguda a partir de l'escassa documentació escrita trobada ha tingut el suport de la informació de les fonts orals que, afortunadament, encara hem pogut consultar. Novament han estat les publicacions de caràcter local, concretament el Butlletí d'Informació Municipal (BIM)²³⁶, les que ens han aportat interessants dades referides al joc. En el BIM número 17 de l'any 1984 trobem en la secció Les nostres coses, l'article "La partida de frontó entre el Satisfetxo i el Roig de Carlet", en el qual, a més de la narració de la memorable partida de pilota disputada l'any 1950 a la qual fa referència el títol, en què es descriu amb apassionament l'emoció que va envoltar l'encontre i la participació del públic, trobem un paràgraf introductori en el qual es mencionen antics jugadors de pilota de Silla. Tan sols un any després, en el BIM número 20 de l'any 1985, en la mateixa secció en la qual trobàvem l'article anterior, apareix "Xicoteta història de la pilota valenciana a Silla", una entrevista a Albert Ventura, jugador i membre del Club de Pilota, en la qual es detallen els diferents carrers del poble on es jugava a pilota, les modalitats a què s'hi jugava i el nom de molts dels jugadors que van existir al poble de Silla al llarg de les diverses èpoques del segle passat. Fins dotze anys després no va aparèixer en el BIM altre escrit relacionat amb el joc de pilota; és en l'apartat de col·laboracions del BIM número 66 de l'any 1997 que trobarem l'article "El cine d'estiu. Una època de la pilota valenciana a Silla"; en aquest, Francisco Machancoses ens fa una semblança del que va ser el joc que es practicava a les instal·lacions del que aleshores era un cinema d'estiu i els jugadors que per allí passaren. Aquests tres articles apareguts en el BIM són les úniques fonts documentals escrites sobre el joc de pilota a Silla referides al període en el qual s'emmarca aquest estudi.

²³⁶ *El Butlletí: revista d'informació municipal* és el nom amb el qual aquesta publicació local comença a publicar-se l'any 1981. Al llarg del temps ha anat adoptant diversos noms: *El butlletí, Silla: butlletí municipal, Silla Festes*, fins a la denominació actual *Butlletí informatiu municipal*. Pel caràcter informatiu i la possibilitat que ofereix de publicar articles a associacions i particulars sobre temes d'interès pel municipi, aquesta ha estat, una vegada més, la publicació consultada que més informació escrita ens ha proporcionat (s'han consultat tots els butlletins fins a l'any 2006).

Per tal d'exposar el que va ser el joc a Silla durant el segle passat partirem de la consideració dels tres espais diferenciats en els quals es van practicar algunes de les modalitats del joc de pilota: els carrers, el frontó del Bar de Coa i la pista del Cinema d'Estiu. Començarem analitzant els nombrosos carrers en els quals es jugà a Galotxa i continuarem analitzant la posterior pràctica del joc en recintes privats com ara la canxa existent al Cinema d'Estiu i el frontó del Bar de Coa, ubicat a la mateixa plaça central del poble. Finalment analitzarem els diferents jugadors que hi van existir així com les característiques de joc d'alguns d'ells.

3.12.1. El joc al carrer

Podem afirmar que Silla és un dels pobles de la comarca de l'Horta Sud que va tenir més carrers en els quals es va jugar a pilota. No debades, la gran afició que hi hagué pel joc al carrer va tenir com a conseqüència la construcció d'un carrer artificial de Galotxa. Aquesta nova instal·lació va fer possible la continuïtat del joc de pilota al poble: com seguidament exposarem, a finals del segle XX, a causa dels problemes que ocasionava el joc als veïns i a l'elevat nombre de vehicles que hi circulaven i estacionaven als vials, el joc de pilota als carrers de Silla pràcticament va desaparèixer.

El joc dels xiquets

Tal i com recorda el jugador Roberto Simeón²³⁷, conegut amb el malnom de *Tirri*, des de molt menuts el joc de pilota a les parets dels carrers del poble era un fet habitual i normal entre els xiquets: “Nosaltres jugàvem en la paret de ca m’abuela, al carrer Calvo Sotelo. Jugàvem amb pilota de badana” (Entrevista a Simeón, n. 43, 2007). El joc a la paret dels més menuts, a més de ser un entre tants dels jocs populars que passaven de generació en generació de manera espontània, es veia reforçat i estimulat per l'enlluernament dels xiquets en contemplar les partides de pilota que el majors disputaven a diferents carrers. “Recorde que l'any 35, de la mà de mon tio, Albert Muntanya, vaig començar a vore jugar al carrer. Hi havia molta afició i jugadors molt bons”, explicava el jugador Albert Ventura²³⁸ en ser entrevistat en el BIM.

²³⁷ Entrevista gravada realitzada l'any 2007 a Roberto Simeón Magalló. Nascut a Silla l'any 1931, Roberto Magalló va ser jugador de pilota en actiu fins fa pocs anys.

²³⁸ Albert Ventura va ser un dels més destacats jugadors de pilota durant les dècades dels anys 70 i 80. Les dades que s'aporten corresponen a l'entrevista que forma part de l'article aparegut en el BIM número 20 de l'any 1985.

També Pasqual Vedreño²³⁹, conegut pel malnom de *el Macareno*, ens relata que als vuit o nou anys ja jugava a pilota i recorda moltes partides de joventut al frontó del Bar de Coa.

Començarem a jugar als huit o nou anys, després al Bar de Coa. Encara era molt jovenet, que no festejava ni res, s'ajuntàrem huit o deu i férem campionats. Sulema, els meus germans, Juan Luis, Mario, *Tirri*. Després ja vingueren Paco Mulet, Valdecabres, uns que venien de fora i jugaven molt (Entrevista a Vedreño, n. 44, 2007).

Els carrers

A Silla trobem diversos carrers en els quals es va jugar a pilota al llarg del segle passat i que encara avui conserven la seua fisonomia; en alguns casos, l'única cosa que els diferencia de com eren a principis de segle és el fet d'estar pavimentats i que els vehicles que hi transiten impossibiliten el joc de xiquets i de majors. Carrer Mitja Galta (actual carrer dels Horts), carrer de la Llibertat, carrer del Port, carrer Miramar, carrer Sancarlampio (actual carrer Hernán Cortés), carrer Sant Joaquín, carrer Nostra Senyora dels Àngels, carrer de Ribera, són les principals vies on es va jugar a Galotxa al llarg dels anys.

Il·lustració 138. Carrer de la Llibertat (Silla)
(Font: L'autor, 2009)

²³⁹ Pascual Vedreño Hernández, nascut a Silla l'any 1930, va ser, junt amb els seus germans Josep i Juanín, un conegut jugador a nivell local i als pobles de la contornada.

La informació obtinguda a partir de les fonts documentals i orals consultades posa de manifest que cadascun dels carrers ens els quals es va jugar a pilota va tenir la seua època daurada, açò és, hi hagué un temps en què es podia veure jugar amb més freqüència a un carrer que no als altres.

En quant als carrers, primer es jugava al carrer de Mitja Galta (Horts) i després es jugà també a l'actual carrer de la Llibertat. Jo vaig vore jugar les primeres partides quan del carrer de la Llibertat passaren al carrer del Port, i em vaig fer jugador a l'actual carrer Miramar. (...) Es passà després del carrer de Sant Carlampio (Hernán Cortés) al de Sant Joaquín, hui juguem al carrer Nostra Senyora dels Àngels i... (Xicoteta història de la Pilota valenciana a Silla, 1985).

Un dels principals motius que condicionaren la migració del joc d'un carrer a un altre, sembla que fou els problemes que la pràctica del joc ocasionava al veïnat del carrer on es jugava. Les persones del veïnat afectades fins i tot arribaven a mullar el terreny de joc per tal de dificultar l'activitat: "A Galotxa no jugàvem perquè en tots els carrers ens tiraven aigua, llevat d'un carrer o dos, les dones ens tiraven aigua i no jugàvem" (Entrevista a Vedreño, n. 44, 2007). De la mateixa manera ho recorda el jugador Albert Ventura:

Mira, resulta que de l'any 40 al 50 no hi hagué problema, però per exemple del 55 al 58 no jugàrem al carrer perquè els veïns no ens deixaven i tiraven aigua per tal que esvaràrem, s'embrutàrem i no jugàrem mes. I sempre hem tingut problemes, tret d'ara, en que els veïns del carrer Nostra Senyora dels Àngels s'estan portant molt bé amb el Club (Xicoteta història de la Pilota valenciana a Silla, 1985).

Així mateix, aquests problemes amb el veïnat també influïren perquè part del joc que es realitzava al carrer es traslladara a espais tancats, de caràcter privat, on es podia jugar amb tranquil·litat:

Com els veïns posaven problemes per a jugar al carrer, molts jugàvem al frontó, com Paco Carrascosa, el Calvo, Elíseo i Tomás Coll, que feren un equip de galotxa i apart estàvem el Rullo, al bot, Tirri, de sacant, i jo de galotxer en altre equip. Després vingué Policarpio, que tenia dos mans molt bones, però no arribà a quallar. Mes tard, després d'altres problemes amb els veïns en que tot es paralizà, aparegué Eulogio Hortelano, que jugava pels frontons, a Alcàsser i Montserrat i on podia (Xicoteta història de la Pilota valenciana a Silla, 1985).

Il·lustració 139. Carrer dels Horts (Silla)
(Font: L'autor, 2009)

Amb tot, els carrers de Silla van ser escenari de multitud de partides de Galotxa entre els mateixos jugadors del poble i d'altres importants aficionats de pobles de l'Horta i de la Ribera.

Ací venia a jugar *el Patet* de Carlet, *el Xatet* de Carlet (...) i *el Pardet*, era un equip de Galotxa del millor que ni ha. I ací feien partides, i n'han fet altres que jugava *l'Allero* de Picassent i Vicente Navarro d'Alcàsser i Conrado Casanova d'Alfarp. Estic parlant de l'any 60-65 (Entrevista a Simeón, n. 43, 2007).

3.12.2. El Cinema d'Estiu

Malgrat que en èpoques passades no molt llunyanes quasi totes les poblacions de l'Horta Sud sobre les quals hem centrat aquest estudi disposaven d'un cinema ubicat al cor del poble²⁴⁰, on setmanalment es projectaven pel·lícules i es realitzaven diversos tipus d'actes lúdics i festius, a hores d'ara, al començament d'aquest nou mil·lenni, cap dels pobles disposa d'una sala de cinema comercial al nucli urbà; tan sols existeixen les ubicades al complexos comercials situats als afores dels pobles de Massanassa i Alfafar.

²⁴⁰ Una mostra d'açò són els desapareguts cinemes Progrés, Faus, Serrano i Régio a Catarroja, el Florida a Benetússer, el Ribelles a Albal, el Chaplin a Silla, o el de Massanassa.

Il·lustració 140. Carrer Ntra. Sra. dels Àngels (Silla)
(Font: L'autor, 2009)

Il·lustració 141. Carrer Miramar (Silla)
(Font: L'autor, 2009)

El cas de Silla no va ser diferent a la resta de municipis veïns, a més de tenir el cinema Chaplin ubicat a la mateixa plaça del Poble, existia un cinema d'estiu a l'actual carrer Rambla de la Independència²⁴¹. La gran disponibilitat d'espai i la necessitat de rendibilitzar una instal·lació que com a cinema tan sols podia funcionar durant les nits estivals, va suposar que el Cinema d'Estiu o Cine de Ganga i Coe (nom amb el qual popularment es va conèixer la instal·lació), es convertira durant les hores de llum en un espai ideal per acollir

²⁴¹ El Cinema d'Estiu estava situat al número 22 de l'actual avinguda Rambla de la Independència.

el joc de pilota valenciana. Machancoses ens fa una semblança del que va suposar aquella instal·lació durant la dècada dels anys 50 i 60 per a les persones que vivien a Silla:

(...) vull recordar un temps que fa somriure d'agradable record a tots els que vam tindre el plaer de viure'l... (...) Va ser en el frontó de l'antic cine d'estiu que estava ubicat on hui és l'aparcament de Consum, en la Rambla, i on al fons pot veure's el frontó de l'esquerra, sent en la paret de la dreta on es jugava. Era la dècada dels seixanta. Machín cantava melodiós "Dos Gardenias para tí", i Jorge Sepúlveda el seu "Mirando al Mar". El cine d'estiu projectava les seues pel·lícules a la nit a l'aire lliure; dimarts i dijous era 'senyoretas gratis acompanyades de cavaller'. Els amics sopaven mirant la pel·lícula al suau perfum de sis o set 'estramonis' o 'campanons' que destil·laven el seu aroma opiàcia en un ambient de recat romàntic. Encara crec percebre eixe insuperable perfum que combinat amb el gesmil i galant de nit, l'herba talpera, o 'Túnica de Crist' -flor medicinal i perillosa— creava un ambient d'embruixament que sentien algunes parelles quan enllaçaven les seues mans mirant la pantalla, assentats en unes incòmodes cadires de fusta, davall unes llueus estrelles testimonis del temps feliç que passava. (...) I amb estos personatges i altres de l'afició, totes les vesprades el frontó s'omplia de gent. Hi havia algunes apostes de poca quantia, grans desafiaments, i el personal ho passava en gran (Machancoses, 1997, pp. 26-27).

Tots els frontons que hem analitzat al llarg d'aquest treball han acollit el joc de Frontó a mà com l'única modalitat practicada a les seues instal·lacions; és per això que el cas del frontó del Cinema d'Estiu resulta certament peculiar. Les dimensions de la canxa de joc del frontó del Cinema d'Estiu, de molta més llargària que qualsevol altre dels frontons estudiats, va possibilitar que a més de jugar a Frontó a mà també es jugara a Llargues.

Al frontó de Coe que déiem, allí jugàvem a Llargues i a Frontó, en pilota de tec, d'eixes de vaqueta, i jugàvem per dalt corda (...) Érem més de trenta jugant a Llargues, destacàvem cinc o sis que jugàvem contra els majors i això... I el tio Jaimito que déiem, arreglava les partides de fora, i nosaltres s'agarràrem jugant així i després ja jugàvem amb tots eixos (Entrevista a Vedreño, n. 44, 2007).

També el jugador Roberto Simeón recorda la importància que va tenir la instal·lació per al joc de pilota i com les dimensions d'aquell espai van permetre jugar a Llargues amb certa freqüència.

I després, on ara està Consum, allò era com un trinquet, hi havia dos frontons i jugaven a Llargues. Una corda per dalt, pilota de vaqueta i a Llargues per dalt de la corda, com si fóra un trinquet per a jugar a la Galotxa. (...) Allí també es feien bones partides de Frontó però també jugaven a Llargues (...). Es deia cine de Ganga i Coe perquè eren els dos propietaris. Al que guardava les pilotes i tot això li deien el tio Vermell, era cosí de l'ama i era qui cobrava les partides (Entrevista a Simeón, n. 43, 2007).

D'entre els diferents personatges relacionats amb la instal·lació del Cinema d'Estiu, que van contribuir a definir el tarannà d'aquell espai de joc, trobem a la tia Palmira, que regentava la instal·lació; al tio Vermell, familiar de la propietària i que s'encarregava de

cobrar el lloguer de la pista; i a Júlio *el Ferrer*, jugador que ja de molt jove feia de marxador d'algunes de les partides que allí es jugaven. Vedreño recorda la despesa que suposava jugar i la picaresca d'ell i els amics en pagar el lloguer de la pista:

Una dona, la mare de Coe, era la ens donava els números per a jugar; sempre l'enganyàvem, jugàvem dos partides i en déiem que una... Pagaven cinc duros per partida. Hi havia molta gent, el cine d'estiu s'omplia (Entrevista n. 44, 2007).

Il·lustració 142. Espai que ocupava el frontó al Cinema d'Estiu (Silla)
(Font: L'autor, 2008)

L'ambient distés i lúdic que devia envoltar moltes de les partides queda reflectit en l'anècdota que relata Machancoses sobre una partida que va ser suspesa perquè els jugadors no havien pagat l'import del lloguer:

Va haver-hi partides originals com les que organitzava Felipe Pla, *el Sigroneiro*, a empomar, o el genial tío Jaimito amb les seues apostes insòlites creant un ambient de sorneguer humor valencià que era la delectació de jugadors i públic... L'ama o regenta, la tia Palmira, era una dona seriosa, preocupada per cobrar l'import de les partides. Un dia, en vista que no li pagaven, cansada ja la dona, exclamà enfurida:

- Ja, s'ha acabat la partida! si no pagueu, tots al carrer!

I llavors, el jove d'11 anys, Júlio *el Ferrer*, que era el marxador de la partida va dir com a resum:

- Onze per catorze i se suspèn la partida per causa de la tia Palmira!.

La rialla va ser absoluta, va durar tota la vesprada, i encara hui es recorda esta anècdota junt amb altres que van plasmar el temps que durà esta afició (Machancoses, 1997, p. 27).

Amb certa relació amb la pilota i, en aquest cas, també amb el Cinema d'Estiu, volem incloure la petita narració de Simeón sobre la mort del seu oncle, el jugador de pilota Arturo Magalló:

Mon tio morí l'any 47 i morí jugant a pilota, li deien Arturo Magalló, l'últim dia de l'any estaven el bar i feren un desafiament de jugar a pilota ací en el Consum (*Es refereix al Cinema d'Estiu*)²⁴² i jugant a pilota tingué una angina de pit. Jo vivia prop d'allí, on viu la meua germana i la meua iaia, i vingué a casa: - Que em fa mal el pit, em fa mal el pit-. Al poc de temps ja s'havia mort (Entrevista n. 43, 2007).

Del que va ser la instal·lació del Cinema d'Estiu, reconvertit avui en un supermercat i en una zona annexa d'aparcament de vehicles, encara avui podem observar a l'aparcament les proporcions de l'espai que ocupava el frontó, així com algunes restes de xarxes que intentaven evitar la pèrdua de pilotes per la paret lateral (veure il·lustració 142).

La partida de Frontó entre el Satisfetxo i el Roig de Carlet

En parlar de partides, i per tal d'il·lustrar d'una manera molt singular l'ambient que devia envoltar els encontres celebrats al Cinema d'Estiu, volem fer referència a la partida de Frontó disputada l'any 1950 entre *el Satisfetxo* i *el Roig de Carlet*. Aquella partida va despertar tal admiració entre els aficionats que van presenciar-la, que més de trenta anys després va aparèixer en el BIM una efusiva narració del que segurament va ser un encontre inoblidable.²⁴³

Va ser un esdeveniment extraordinari. D'eixos que a pesar del temps, romanen recordats pels vells del lloc que van tindre la sort de presenciar-ho. La partida de pilota a frontó entre el Satisfetxo i el Roig de Carlet celebrada en Silla en un perdut dia d'agost de l'any 50 en el Cine d'Estiu. (...) Representants d'un genuí esport que ara comença a renàixer. En el passat dels pobles hi ha desenes de gestes protagonitzades pels seus humils representants d'un valor incalculable. Gestes que el temps ha oblidat, desgranat en el seu si com les fulles de tardor. Hi ha algunes que perduren i són rescatades, comentades en tertúlies o reunions. Esta va ser una d'eixes: el Satisfetxo contra el Roig de Carlet. Ressaltem que el frontó és molt dur; i que una partida mà a mà contra algú igualat, és una cosa que pot extenuar al més fort.

El Roig era un tità, en el bot de galotxa en el frontó, una força que devastava a l'oponent amb forta pegada de 'carxot i sobaquillo', capaç de doblegar tots els contendents del seu temps.

El Satisfetxo era l'art, 'sobaquillo' d'esquerra i dreta igual que 'carxot o matxet'. Tenia l'esport com a ideal, i li importava poc guanyar o perdre. En l'argot popular: 'Que la partida és guanya quan s'arregla', ell, sempre la tenia perduda, només li interessava una cosa: jugar, i jugant mà a mà demostrava la seua vàlua fent caure els adversaris perquè només depenien d'ells mateixos. Els aficionats ho comentaven: -Al frontó l'únic que podria guanyar-li al Roig seria Arturo.

Pocs havien guanyat al Roig al frontó. I una vesprada que casualment es van ajuntar en Silla, Arturo li va dir: - Vull regalar-te deu duros. - Es juguen deu duros, deu duros...! L'afició es va aprestar a veure tan colossal disputa esportiva (Serhs, 1984, s/p.)

A partir de l'anterior paràgraf Serhs descriu amb detall la marxa de la partida que inicialment s'havia determinat que fóra a 21 punts i que els jugadors van decidir allargar-la

²⁴² La cursiva és nostra.

²⁴³ Cal fer constar que encara que va ser en el BIM número 17 de l'any 1984 on va aparèixer l'article "La partida entre el Satisfetxo i el Roig de Carlet", aquest estava signat per Serhs i portava data de 1964.

a 30 després d'empatar a 19. Arribat el moment de marcador igualat a 29, Serhs relata que el públic va demanar; “Allargueu-la altra volta, allargueu-la altra volta!” (Serhs, 1984), i novament van determinar allargar la partida fixant el final als 40 punts. Però la intensitat del joc, la qualitat dels jugadors i la igualtat que va mantenir-se al marcador van confluïr per fer d'aquella una partida memorable en la història local. Quan la partida estava 39 a 38 a favor del *Roig de Carlet*, segons la recreació que fa Serhs a la seua narració, va succeir el següent:

Arturo va sentir desig de cridar: - Seré capaç de perdre aquesta partida. El Roig va treure l'últim tant amb gran potència en el saque. Com volent rebentar la pilota, però va veure el seu saque contrarestat per un fort 'sobaquillo' d'esquerra que el va fer retrocedir uns passos. Colpejà de calbot a l'esquerra, però Arturo ja estava allí esperant-la: Fort, fort, tira fort! –cridava el personal-, i de 'sobaquillo', a un metre de l'alt del frontó, tirà la pilota, que amb el Roig sobrepassat va ser tornada suaument a l'alt per a que Arturo l'amagara, amb el Roig a terra, davant l'apoteosi del públic: - 39 a 39! Deixeu-la, deixeu-se-la! I en un acte commovedor, el Roig es va apropar al seu adversari i els dos, plens de suor, es van fondre en una instintiva abraçada...: - Ja la jugarem altre dia, que avui no mereix perdre ningú dels dos. Els dos jugadors a l'uníson dels aplaudiments tenien un nus a la gola. Contendents i públic havien vist i viscut un exemple de superació que dignifica l'home. Era una partida per a la història! (Serhs, 1984, s/p.).

Frontó del Cinema d'Estiu (Silla)		
Propietat	Privada. Propietaris: Ganga i Coe	
Data de construcció	Utilització com a canxa de joc: anys 50 i 60	
Data de tancament	?	
Accés	Rambla Independència, 21	
Estat	Actualment s'utilitza com a aparcament de vehicles	
Us	Utilitzat per jugar a pilota a mà, sessions de cinema d'estiu i ball	
Il·luminació	No	
Coberta	No	
Grades	No	
Vestidors	No	
Bar, casino...	No	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: ? - Ample: ?
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): ?

Taula 43. Dades del frontó del Cinema d'Estiu de Silla
(Font: Elaboració pròpia)

3.12.3. El frontó del Bar de Coa

Al llarg de tot aquest estudi hem pogut constatar que freqüentment l'existència d'un frontó anava associada a un bar, casino o societat recreativa²⁴⁴; el cas de Silla no és una excepció. A la mateixa plaça del Poble es va ubicar el Bar de Coa. En aquella instal·lació el propietari va construir un frontó en el qual des de finals dels anys 40 i durant dels anys 50 es van congrega molts dels millors jugadors de Frontó de l'època, tant de Silla com de pobles veïns i d'altres comarques. Testimoni d'aquesta època són les paraules de Simeón (Entrevista n. 43, 2007), "En el Bar de Coa jugaven els majors. Estava allí al corral i es jugaven partides bones de frontó", i de Machancoses (1997), "Es va jugar en el Bar de Coa al frontó, amb jugadors com *el Satisfecho*, Eulogio tio, Paco Mulet, Rafael el pare d'Eulogio, *el tio Calín* i molts més".

Tal i com ens conta José Gastaldo Martínez²⁴⁵, el conegut Bar de Coa va tenir el seu origen en el Bar Gastaldo, local menut ubicat a l'actual carrer Sant Vicent, que era propietat del seu avi José Gastaldo Zaragozà, conegut pel malnom de *Coa*. Va ser l'any 1944 o 1945 quan el mateix Gastaldo va comprar el local adjacent al Bar Gastaldo, que estava ubicat al costat de l'església i el palau, i va edificar un local de grans dimensions²⁴⁶ que es va conèixer amb el nom de Bar de Coa. Va ser en aquesta ampliació quan es va construir el frontó i es va situar el seu frontis a la mateixa paret de l'església. El nou local tenia planta baixa i un primer pis on hi havia vivenda i un saló de joc on Gastaldo recorda que es jugava a les cartes i a la "gayofa"²⁴⁷.

Les grans dimensions del local del Bar de Coa, així com la seua situació al centre del poble, van determinar que la instal·lació es convertira en un important centre de relacions socials entre els veïns. A l'èxit del negoci també va contribuir la diligent gestió que va realitzar el seu propietari, José Gastaldo Rodríguez, que sempre es va mostrar condescendent amb els clients i mai va cobrar els "cupons"²⁴⁸ que des de l'Ajuntament de Silla li obligaven a cobrar als assistents als espectacles, entre els quals s'incloïen les partides de pilota: "Ell considerava que eren clients i que l'entrada al bar era lliure, encara que ell sí que pagava els cupons a l'ajuntament" (Entrevista, n. 45, 2008).

²⁴⁴ És el cas dels frontons de la Societat la Terreta i el Hogar Parroquial de Massanassa, la Cooperativa Agrícola d'Albal, el Centre Musical i el Cultural d'Alfajar, entre d'altres.

²⁴⁵ José Gastaldo Martínez és nét de José Gastaldo Zaragozà i fill de José Gastaldo Rodríguez, propietaris del Bar de Coa. Nascut l'any 1942, va conèixer de primera mà durant la seua infantesa el període de puixança del frontó del Bar de Coa.

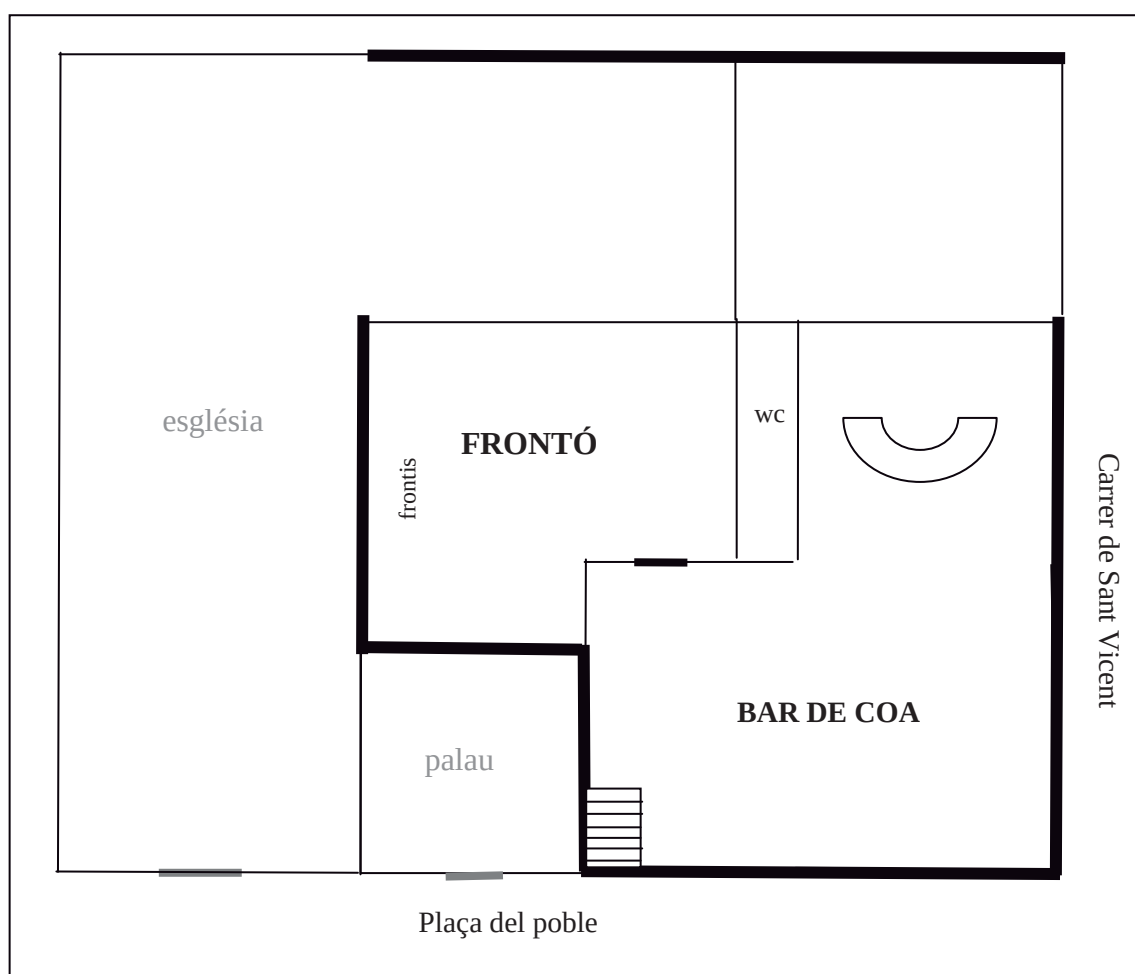
²⁴⁶ Segons José Gastaldo el nou local tenia 400 metres quadrats de planta.

²⁴⁷ Era una espècie de bingo de l'època.

²⁴⁸ L'ajuntament obligava a comprar al propietari del local, com si fóra un impost, una espècie de targes menudes de cartró, que aquest havia de vendre a les persones que entraven com a públic a les partides de pilota o als diferents espectacles que allí es realitzaren.

Il·lustració 143. Fotografia aèria en la qual s'observa l'espai del frontó del bar de Coa a la part dreta de l'església (Silla, anys 40-50)
(Font: Arxiu Municipal de Silla)

Il·lustració 144. Croquis²⁴⁹ del Bar de Coa (planta baixa i frontó)
(Font: L'autor)

²⁴⁹ En el gràfic no s'han respectat les proporcions.

Les partides se celebraven el diumenge a les quatre de la vesprada i al llarg de la setmana pràcticament no es jugava²⁵⁰. Els jugadors, generalment locals, no pagaven res per utilitzar el frontó, tan sols abonaven el lloguer de la pilota i els guants. Les partides de major rivalitat, anunciades en una pissarra que hi havia penjada a la façana del bar que donava a la plaça, quasi sempre eren desafiaments entre jugadors del poble i jugadors d'altres pobles pròxims com Alcàsser, Picassent o Benifaió. Simeón encara recorda algunes de les partides que es jugaven al Bar de Coa a finals dels anys 40:

Allà es feren partides bones, allí jugava Paco Mulet i un que li deien Valldecabres, que era foraster, i jugava a dos braços i no hi havia qui li guanyara. Això seria no sé si arribaria a l'any 50. És el solar que hi ha ara al costat de l'església, jugàvem contra la paret de l'església (...) Jugàvem dos contra dos, mà a mà, segons..., amb pilotes blanques (Entrevista n. 43, 2007).

Il·lustració 145. Al Bar de Coa: José Gastaldo Zaragozá amb la seua dona, els cambrers i alguns clients
(Font: Imatges cedides per J. Gastaldo)

²⁵⁰ Gastaldo comenta que, entre setmana, és possible que algun jugador anara a entrenar o a jugar alguna partida, però que ell no ho recorda perquè la seua dedicació als estudis li impedia estar al bar (Entrevista n. 45, 2008).

A més de les partides de pilota, l'espai del frontó també va utilitzar-se per a realitzar diferents espectacles (còmics, cantants, etc.) que proporcionaven un augment dels ingressos. Un exemple d'aquesta utilització polivalent del frontó són les festes de Cap d'Any que allí es celebraven, d'una de les quals dona testimoni la fotografia en la què s'observa l'estat del frontó una vegada finalitzada la festa (Il·lustració 146).

Malgrat el prestigi que va tenir el frontó entre els jugadors de pilota i la gran afluència de públic que assistia a les partides que es celebraven els caps de setmana, la seua va ser una vida curta; el frontó va deixar de funcionar al llarg de la dècada dels anys 50-60. Tal i com recorda Gastaldo, allò que va motivar que al frontó es deixara de jugar a pilota van ser les reiterades queixes del rector per les molèsties que ocasionava el joc i les paraules malsonants que tan freqüents solien ser entre els jugadors:

Blasfemaven el que volien! Me cague en Déu! Me cague en l'hòstia! eren expressions molt comunes entre els jugadors quan jugaven. Al retor li molestava escoltar les blasfèmies i els colps de la pilota. Finalment durant la dècada de 50 als 60 es va prohibir jugar. Ja no es va tornar a jugar cap partida. Recorde que anava amb amics i mon pare sols ens deixava jugar amb una pilota molleta que no feia soroll (Entrevista a Gastaldo, n. 45, 2008).

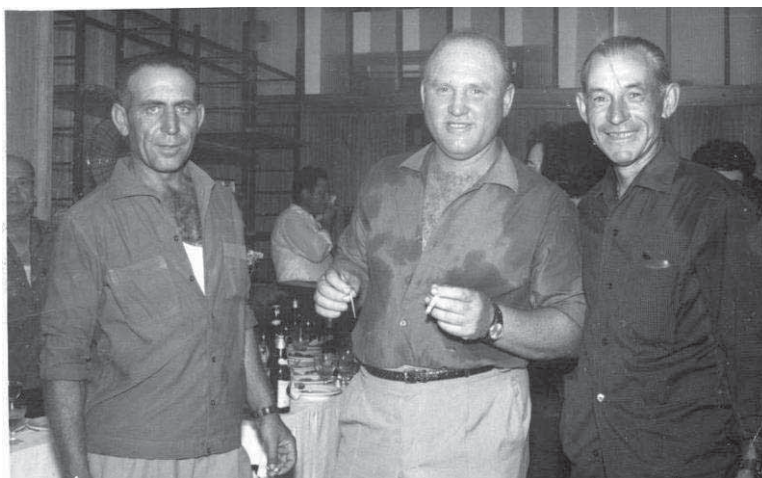

Il·lustració 146. Aspecte del frontó després de la celebració d'una nit de Cap d'Any
(Font: Imatge cedida per J. Gastaldo)

Que els mateixos murs de l'església constituïren les parets del frontó és un fet que va condicionar decisivament la fi de la pràctica del joc de pilota a la instal·lació. És probable que si la ubicació del frontó haguera estat una altra, més separada de l'església, la pràctica del joc s'hauria allargat molts més anys dels que va perdurar, molt possiblement fins l'any 1970-71, període al llarg del qual es va tancar definitivament el Bar de Coa.

Il·lustració 147. J. Gastaldo davant els murs de l'església que formaven part del frontó de Coa
(Font: L'autor, 2008)

Il·lustració 148. Bar de Coa. Pasqual Vedreño *el Macareno*, al centre
(Font: Imatge cedida per P. Vedreño)

Frontó del Bar de Coa (Silla)		
Propietat	Privada. Propietari: Juan Albert Simó	
Data de construcció	?	
Data de tancament	?	
Accés	Per l'interior del Bar de Coa (Plaça del poble)	
Estat	No existeix	
Ús	Utilitzat per jugar a pilota a mà	
Il·luminació	No	
Coberta	No	
Grades	No	
Vestidors	No	
Bar, casino...	Sí. Bar de Coa	
Dimensions	Canxa de joc	- Llarg: ? - Ample: ?
	Planta	- Planta baixa (terreny de joc i lateral): ?

Taula 44. Dades del frontó del Bar de Coa de Silla
(Font: Elaboració pròpia)

3.12.4. Els jugadors

Entre els censos de jugadors dels diferents pobles de l'Horta Sud el cens de Silla és un dels que conté una relació de jugadors més extensa. Molt probablement el principal motiu d'aquest dilatat cens de jugadors siga que, a diferència de molts dels altres pobles estudiats, a Silla mai s'ha arribat a deixar de jugar a pilota: primer es va jugar als carrers i als frontons i, posteriorment, al carrer de Galotxa artificial que es va construir al poliesportiu municipal. Elaborat a partir de les referències escrites i de les informacions orals, en el cens trobem més de 50 noms de jugadors que al llarg del període que va des del començament del segle xx fins a la dècada dels anys 70, van jugar als diferents carrers del poble, al Cinema d'Estiu i al Bar de Coa.

En l'entrevista realitzada a Albert Ventura l'any 1985, publicada en el butlletí municipal, el jugador recordava els noms d'aquells que jugaven durant la dècada dels anys 30: "Els més vells que jo conec d'aquella època eren el "güelo" Eulogio, José Valero, el tio Pepín, Guillermo, el tio Pepe de Peça i Vicent Alapont, Polet" (Xicoteta història de la Pilota valenciana a Silla, 1985, pp. 16-17). Ventura continua recordant els jugadors de Galotxa als carrers de Silla:

Eren temps de bons jugadors, com el tio Eulogio Arturo, *el zurda*²⁵¹, *Rafel* (germà d'Eulogio), Vicent David, Ramonet, Peritis, Roberto el Xurro, el Roig de Nasets, el tio Pepe Xarpa, els germans Xarpa, del carrer de Planells, el Tricot, Abelard Parrusa, Paco *Bodega*, Abelard *el Cigarrero*, el Roig de Macareno, el Pau, Frederic Gastaldo *el zurdo*, el tio Jaimito, el tio Satisfetxo, Pasqual Calin, Paco Mulet... i és possible que encara me n'oblida algú. Mes tard vingueren altres jugadors com Paco *el Ganxo*, Felipe el Barber, Albert el Gordet, Vicentico Figuerola i Albert Pedro-Mandúrria. I mes tard, els que tenien poc dalt o baix la meua edat, com Toni *el de la Molinera*, José Ríos, José Mas, Eusebio, Vicent Más, Paco el Ferrer, Josep M.ª Guirleta, Palauet el Zurdo i Colom, el boxeador. A continuació es jugà ja molt al frontó, amb Frederic el Calvo, Elíseo el Calvo i Tomàs Coll, que jugaven contra el Rullo, Tirri i jo mateix, i es començava a fer afició, Després venen Josep M.^a el Macareno, Vicent el del Port, Josep Lluís Joe, *Juanín el Macareno*, Albert Sulema, Frederiquet el zurdo de la Tecla i Paco Carrascosa (Xicoteta història de la Pilota valenciana a Silla, 1985, pp. 16-17).

Així mateix, el veterà jugador Simeón, conegut pel malnom de *Tirri*, també fa una revisió d'aquells jugadors que ell recorda com a més significatius, així com d'algun dels trets de joc més destacats que tenien:

²⁵¹ En tot el paràgraf s'han respectat les cursives de l'original.

Arturo, *el Satisfecho*, era un dels millors jugadors que tenia els dos braços²⁵². Jugava a Frontó i Galotxa, feia galotxa a la dreta i l'esquerra. Paco Mulet, també jugava amb dos mans a Frontó i a Galotxa. Eulogio Hortelano que era el que millor jugava de Silla que arribà a Pelayo a fer partides d'aficionat. Són jugadors d'època de guerra, jo els he vist jugar molt, quan nosaltres començàrem a jugar ells ja jugaven. En l'any 60, aproximadament, jo començava a jugar contra ells. Això fa 47 anys, ells ja eren majors!

El tio Calím, Rafael Hortelano jugava a Frontó i Galotxa. Ací tots han jugat a tot²⁵³. Abelard *el Macareno*, tio dels *Macarenos*, Abelardo, eren dels que treien, feien sobretot les partides en hivern, eren dels que quasi tots els dies feien la partideta. I de quan en quan, el tio Jaimito que era el promotor arreglava les partides per a festes i tot. Ací vingueren a jugar jugadors bons... (Entrevista n. 43, 2007).

Ventura recorda l'època en la qual, motivat pels conflictes amb els veïns dels carrers on es jugava, la pilota a mà començà a tenir més importància que el joc al carrer entre els jugadors del poble:

A continuació es jugà ja molt al frontó, amb Frederic el Calvo, Elíseo el Calvo i Tomàs Coll, que jugaven contra el Rullo, Tirri i jo mateix i es començava a fer afició, Després venen Josep Maria el Macareno, Vicent el del Port, Josep Lluís Joe, Juanín el Macareno, Albert Sulema, Frederiquet el zurdo de la Tecla i Paco Carrascosa. (...) Com els veïns ficaven pegues per a jugar al carrer, molts jugàvem al frontó, com Paco Carrascosa, el Calvo, Elíseo i Tomás Coll, que feren un equip de galotxa i apart estàvem el Rullo, al bot, Tirri, de 'sacant', i jo de galotxer en altre equip. Després vingué Policarpio, que tenia dos mans molt bones, però no arriba a quallar (Xicoteta història de la Pilota valenciana a Silla, 1985, p. 16).

Il·lustració 149. Bar de Coa. D'esquerra a dreta: Militón Mesas (jugador de futbol) L.Lopis (delegat d'Esports), el segon tinent alcalde de Silla i Pasqual Vedreño rebent un trofeu de pilota individual al bar de Coa (Font: Imatge cedida per P. Vedreño)

²⁵² L'expressió *jugar amb els dos braços* fa referència a quan un jugador era capaç de jugar amb la mateixa qualitat amb la mà dreta i amb l'esquerra.

²⁵³ L'entrevistat es refereix al fet que tots els jugadors practicaven tant el joc al carrer com al frontó.

Quasi fora de l'objecte del nostre treball, ja als anys 70, cal destacar la formació d'un equip local de Galotxa que començà a participar en els diferents campionats i trofeus d'àmbit provincial; sobre aquest fet Ventura ens relata el següent:

Mes tard, després d'altres problemes amb els veïns en que tot es paralitzà, aparegué Eulogio Hortelano, que jugava pels frontons, a Alcàsser i Montserrat i on podia. El seu germà Rafel, li proposà fer un equip ací, amb mi i amb Roberto Simeón Tirri. A l'any 75 entràrem en el Campionat Provincial i es mantinguérem molt bé. Es feu un torneig ací, a Silla i el vaig guanyar jo. Eulogio, que aspirava a més se n'anà a Borbotó en l'any 80 (Xicoteta història de la Pilota valenciana a Silla, 1985, p. 16).

Com a cloenda d'aquest apartat referit als jugadors de pilota de Silla, no volem deixar d'adjuntar les paraules de Machancoses pel que fa als jugadors que van passar per la instal·lació del Cinema d'Estiu. Machancoses cita tot un elenc de jugadors locals dels quals, d'una manera molt peculiar, a més de descriure les principals qualitats físiques i tècniques que posseïen, es permet fer interessants referències a diferents trets de la seua personalitat:

Però allí, totes les vesprades es jugava al frontó a mà amb afició com mai hi haurà en Silla, en un ambient d'harmonia i distensió. Era l'època del tio Cuquerella, de Tiberi, personatge que jugà també a pilota i va amenitzar amb el seu peculiar humor els dies de partida. Partides compostes per jugadors peculiars del poble. Jugadors notables començant pels majors com el Satisfet, Rafael, Rafel fill que va jugar poc, el tío Calín, Mario, etc. A part estaven els joves, com²⁵⁴:
SULEMA: Sulema jugava amb dreta i esquerra, seriós, esportista, prim, difícilíssim de batre. Ho tornava tot. Era un personatge de Gorki que plasmava el seu contingut. Sulema va ser el gran Sulema.

JUANÍN: Este somrient i bulliciós jugador era únic. Tenia una dreta molt forta i tècnica. Era molt pillet i resistent. Era la vitalitat personificada.

FEDERICO CALVO: El seu 'sobaquillo' era el més fort i llarg de tots, igual com el seu bot en Galotxa. Era un jugador molt noble i esportista, junts, ell i un servidor, guanyàrem el campionat de l'any seixanta-quatre.

PASCUAL MACARENO: Germà de Juanín José María. Humorístic, genial, ho tornava tot i guanyava a tots. Sempre arribava a la final. Tranquil, reconciliat amb la humanitat. Era un líder.

JOSÉ MARÍA: 'Sobaquillo', 'matxet', esquerra i dreta, tot ho jugava, era el més tècnic. Si haguera tingut el geni de Juanín haguera sigut el campió d'Espanya.

VICENT EL DEL PORT: Un dels més elegants 'sobaquillos' que he vist. Estil i classe. Valencià cent per cent. Era la lògica del poble.

LLOPIS: Amb una peculiar manera de pegar-li a la pilota per davall, va ser un dur jugador. Era fort i franc.

JUAN LUIS: 'Joe'; tal vegada va ser el rei de la vint-i-una. Estilista i elegant, amb molta classe. Si un dia haguera volgut quedar exhaust amb un esforç total, ningú li haguera guanyat.

VICENTE MES: 'Sam'; depurat, estilista, jugador d'elegància tenia geni i art alternativament amb el seu joc de baixos.

ELISIO CALVO: Feia un fort i anormal saque que era difícil de restar. Va ser un bon punter.

VICENT PINYOL: Tenia el matxet més fort que hi havia i una forta constitució física. Trencava la pilota.

CARRASCOSA: Va tindre un 'sobaquillo' llarg i va combinar la seua afició amb el seu amor a tot allò valencià (Machancoses, 1997, p. 26).

²⁵⁴ Mantenim l'estructura i les majúscules originals del text.

<i>Cens de jugadors de Silla</i>					
<i>Malnom (nom)</i>	<i>Època</i>	<i>Carrer</i>	<i>Frontó</i>	<i>Trinquet</i>	<i>Posició</i>
<i>El tio Satisfetxo</i> (Arturo Simó)	30	x	x	x	tot
Pascual <i>Calín</i>	30	x	x		darrere
Roberto <i>el Xurro</i>	30	x	x		darrere
<i>El Roig de Nasets</i>	30	x	x		galotxer
<i>Peritis</i> (Roberto Peris)	35	x	x		punter
Emilio Riera	30-40	x			
Pepe <i>Xarpa</i>	35	x	x		darrere
<i>Tricot</i>		x			
Abelard <i>Parrusa</i> (A., Huesa)	35	x	x		punter
Paco <i>Bodega</i>	35	x	x		punter
Abelard <i>el Cigarrero</i>	35	x	x		punter
<i>El Roig de Macareno</i>	35	x	x		davant
Pau (José María Pau)	35	x	x		darrere
Frederic Gastaldo <i>el Zurdo</i>		x			
(José Valero)	35	x			
<i>El tio Pepín</i>	35	x			
Guillermo	35	x			
El tio Pepe <i>de Peça</i>	35	x			
<i>Polet</i> (Vicent Alapont)	35	x			
Eulogio (Eulogio Hortelano)	30-40	x		x	darrere
Ramonet	55	x	x		bot
El tio Jaimito (Jaume)	35	x	x		davant
Paco Mulet	35	x	x	x	darrere
Paco <i>el Ganxo</i>	35	x			davant
Felipe <i>el Barber</i>	35	x	x		davant
Eusebio	35		x		
Toni <i>el de la Molinera</i>	35	x			davant
Albert <i>el Gordet</i>		x			
Vicentico Figuerola	35	x	x		davant
Tomàs Coll	40	x	x		

Eulogio Arturo <i>el Zurdà</i>	45	x	x		darrere
Albert Pedro-Mandurria	45	x			
Albert Ventura	45	x	x		Galotxa
<i>Sam</i> (Vicent Mas)	45	x	x		darrere
Frederic <i>el Calvo</i>	45	x	x		darrere
<i>El Rullo</i> (José Alba)	45	x	x		tot
<i>Tirri</i> (Roberto Simeón Magalló)	45	x	x		servei
Josep M ^a <i>el Macareno</i>	45	x	x	x	tot
Pascual <i>el Macareno</i>	45	x	x	x	tot
Juanín <i>el Macareno</i>	45	x	x		tot
(Albert Sulema)	45	x	x		tot
Frederiquet <i>el Zurdo de la Tecla</i> (F. Gastaldo)	45	x	x		tot
Paco Carrascosa	45	x	x		tot
Policarpio	50	x	x		tot
Llopis	50	x	x		
Juan Luis	50	x	x		
Rafel (Rafael Hortelano)	50	x	x	x	darrere
Vicent David	50	x	x		punter
Vicent Pinyol	50	x	x		
Vicent <i>el del Port</i> (V.,. Hernandis)	50	x	x		tot
Josep Lluís <i>Joe</i> (J.L. Rosaleny)	50	x	x		tot
Paco <i>el Ferrer</i>	50		x		darrere
<i>Colóm</i> (Federico Carbonell)	50		x		darrere
Palauet <i>el Zurdo</i>	55	x	x		davant
Eliseo <i>el Calvo</i> (Eliseo Calvo)		x	x		punter
Josep M ^a <i>el Guirleta</i>					
(José Rios)			x		darrere
(José Mas)					

Taula 45. Cens de jugadors de pilota de Silla
(Font: Elaboració pròpia)

3.12.5. Les modalitats de joc catalogades

Nom	Època de joc	Lloc/instal·lació	Joc directe	Inici	Jugadors	Desenvolupament	Puntuació	Pilota
Galotxa		C/ Dels Horts C/ De la Llibertat C/ Del Port C/ Miramar C/ Hernán Cortés C/ Sant Joaquín C/ Ntra. Sra. dels Àngels C/ de Ribera Cinema d'Estiu	Sí	Ferir		Joc amb ratlles Jugar de bo		
Dalt corda		Cinema d'Estiu	Sí	Traure		Jugar de bo		Badana
Llargues		Cinema d'Estiu	Sí	Traure		Joc amb ratlles		Badana
A paret		C/ Calvo Sotelo	No			Jugar de bo contra la paret		Badana
Frontó	Fins els anys 50-60	Bar de Coa	No		1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret		Badana
		Cinema d'Estiu	No		1x1 o 2x2	Jugar de bo contra la paret		Badana

Taula 46. Modalitats de joc catalogades a Silla
(Font: Elaboració pròpia)

3.13. Síntesi de resultats

Intentar fer una síntesi dels resultats exposats al llarg de 300 pàgines pot semblar, com a mínim, una mica agosarat. Resulta evident que per tal de poder copsar, amb certa profunditat i amb la riquesa de detalls que ens aporten les persones entrevistades, com era l'activitat relativa al joc de pilota que es practicava a cada poble, és necessari llegir el text corresponent a cadascun dels diferents pobles. Només una lectura del text complet ens pot aproximar al joc que va existir a la comarca i com el van entendre les persones que van estar-hi vinculades. Amb tot, la decisió de presentar una síntesi dels resultats només respon a la intenció d'augmentar i clarificar la visió global del joc de pilota a la comarca de l'Horta Sud. En la taula 47 es presenten de manera descriptiva, per pobles, les modalitats de joc que van existir, l'època aproximada de finalització del joc, així com el tipus d'espais que van ser utilitzats, i el nombre de jugadors i persones dedicades a l'elaboració de pilotes que van existir. Amb la quantificació i diferenciació del nombre d'espais de joc, així com amb el nombre de jugadors, tan sols s'intenta evidenciar la vitalitat que va arribar a tenir el joc a tots els pobles de la comarca. Les dades globals deixen constància que a la comarca van existir cinquanta-sis carrers de joc, catorze frontons, dos trinquets, tres-cents cinquanta-tres jugadors i cinc persones dedicades a l'elaboració de pilotes.

De les dades que s'observen en la taula de síntesi de resultats, considerem important destacar alguns aspectes força significatius del que va ser la vida del joc als pobles de l'Horta Sud:

- En parlar de les diferents modalitats de joc, si exceptuem el poble de Benetússer, on només tenim constància de la pràctica de Llargues, a la resta de pobles s'observa que la diversitat de modalitats va ser allò més normal. Tant és així que, a pobles com Alcàsser i Paiporta, hem documentat fins a cinc modalitats diferents; i sis en el cas de Catarroja. El que sí que ha resultat complicat, quan no impossible, ha estat la datació de la finalització del joc de cadascuna de les modalitats; així doncs, les dates que s'ofereixen només tenen un valor aproximatiu.
- Les modalitats de Llargues i les seues variants, malgrat que van ser jugades a tots els pobles de la comarca i representen les variants més antigues de la pilota valenciana, van ser les primeres a desaparéixer.
- Altre aspecte important que s'observa en la taula és com, al llarg de la dècada dels anys 60, el joc de pilota al carrer com a fenomen popular pràcticament havia desaparegut a tots els pobles de la comarca. Resulta significatiu que el joc va quedar reduït als frontons i, pocs anys després, fora ja del període estudiat, a

les noves instal·lacions de joc que es van construir (és el cas d'Alcàsser, Beniparrell i Silla).

- També resulta destacable l'existència de frontons a tots els pobles excepte Catarroja, Benetússer, Llocnou i Sedaví. Malgrat que alguns d'aquests frontons van desaparèixer, com és el cas del d'Alcàsser, el de Beniparrell, el de Silla i els dos de Picassent; els d'Albal, Alfafar i Païporta continuen actius en el moment de tancar aquest estudi. En tot cas, de manera generalitzada, cal destacar que l'activitat del joc als frontons va sobreviure a la del joc de pilota al carrer.
- Considerem que l'existència dels frontons no va estar condicionada per la desaparició del joc al carrer. Contràriament al que es puga pensar, el joc al carrer i el joc als frontons van conviure harmoniosament a pobles com Alcàsser, Beniparrell, Païporta, Picassent i Silla. En altres casos, com ara Albal i Alfafar, la construcció d'aquestes instal·lacions va condicionar decisivament la desaparició del joc al carrer. I per últim, trobem el cas de Massanassa i Sedaví, on els frontons es van construir molts anys després de la desaparició del joc de pilota als seus carrers.
- En considerar els trinquets de Catarroja, existeixen certes semblances amb el cas dels frontons d'Albal i Sedaví, exposat en l'anterior paràgraf. Així, la construcció dels trinquets va determinar la completa desaparició del joc als carrers d'aquest poble.
- Finalment, volem puntualitzar que el cens de 353 jugadors dels pobles de la comarca ha estat realitzat de manera exhaustiva. Així i tot, encara que els jugadors més destacats de cada poble i aquells que eren habituals en el joc de pilota estan inclosos en aquesta xifra, de molts altres no hem obtingut cap dada i, segurament, romandran en l'anonimat per sempre.

Poble	Modalitat	Acabament del joc	Carrers	Frontons	Trinquets	Jugadors	Piloters
Albal	Llargues	40-50	3	1	0	36	1
	Frontó	Encara es juga					
Alcàssser	Banca	Principi s. XX	8	2	0	30	0
	Bracet						
	Galotxa antiga	50					
	Galotxa						
	Frontó	70-80					
Alfafar	Galotxa antiga	30	4	2	0	27	0
	Llargues	50					
	Frontó	Encara es juga					
Benetússer	Llargues	40	4	0	0	9	0
Beniparrell	Palma	50	4	1	0	20	0
	Galotxa	60					
	Galotxa moderna						
	Frontó						
Catarroja	Perxa esquerra	Finals s. XIX	5	0	2	53	2
	Galotxa antiga	Principis s. XX					
	Llargues	50					
	Escala i corda Rebot Galotxa						
Llocnou	Perxa	40	2	0	0	12	1
	Palma						
	Llargues	50					
Massanassa	Galotxa antiga Llargues Dalt corda	30	1	2	0	24	1
	Frontó	70					
Paiporta	Galotxa antiga	30	7	1	0	37	0
	Dalt corda	30					
	Llargues	50					
	Frontó	70-80					
Picassent	Banca		7	2	0	38	0
	Bracet						
	Galotxa antiga						
	Galotxa	70					
	Frontó	55					
Sedaví	Llargues Dalt corda	50	2	1	0	18	0
	Frontó	70-80					
	Silla	Dalt corda					
Galotxa							
Llargues							
Frontó		50-60					
TOTAL			56	14	2	353	5

Taula 47. Síntesi de resultats

(Nota: Determinades dades no han pogut obtenir-se en cap de les fonts consultades; conseqüentment no apareixen reflectides a la taula).

CAPÍTOL 4

Discussió

1. El carrer com espai públic de joc

En parlar d'espais o escenaris de joc dels diferents municipis objecte d'aquesta investigació i atenent els censos presentats en els resultats trobem un total de 78 llocs on es jugava a pilota: 63 carrers, 14 frontons i 2 trinquets. Resulta evident que, al llarg del període considerat, l'espai de joc per excel·lència va ser el carrer. Com apunta Ferrer (2013, p. 333), en referir-se als pobles de la comarca, “Cap al 1910, l'únic espectacle esportiu que abastava una afició generalitzada era la pilota valenciana”. Les paraules de Llopis (1999, p. 25), en fer referència al joc arreu del País Valencià al llarg del segle XX, ens constaten la seua importància: “Als primers quaranta anys del segle, la pilota segueix gaudint d'un gran èxit, reforçat encara més pels mitjans de comunicació que s'hi anaven introduint”.

La importància del carrer com a lloc d'encontre als carrers dels pobles de l'Horta Sud s'assembla al protagonisme que presenta la plaça en la cultura popular basca. Les paraules de González-Abrisketa (2005), encara que es refereixen a l'entorn basc, són completament extrapolables als carrers dels pobles de terres valencianes:

La plaça és el lloc de representació de la cultura popular, així com el centre cap on conflueix la població en els seus moments d'oci i celebració. D'una banda, acull les cerimònies d'encontre comunitari; festes, àpats veïnals, danses, etc. (p. 85).

Entés com escenari de la vida quotidiana compartit per tothom, el carrer forma part d'allò que de manera genèrica anomenem espai públic; en paraules de Borja i Muixí (2001), “És un lloc de relació i d'identificació, de contacte entre les persones, d'animació urbana, de vegades d'expressió comunitària” (p. 47). La importància del carrer com a principal escenari de joc, com a espai públic, serà el tema sobre el qual centrarem aquest apartat de la discussió.

La sociòloga Núria Puig (2008), en el seu estudi sobre l'esport en els espais públics urbans, destaca la importància del capital social que es crea en el context de les xarxes socials esportives que apareixen als espais públics. Malgrat que l'estudi de Puig es basa en l'anàlisi d'espais actuals, en considerar les manifestacions de les persones entrevistades en la nostra investigació, les seues afirmacions són perfectament extrapolables als carrers dels municipis de l'Horta Sud al llarg del segle passat.

Actualment, en parlar de l'entorn esportiu als espais públics de les ciutats, es reflexiona i es realitzen propostes en la línia de dissenyar espais que propícien l'aparició de xarxes socials esportives que fomenten un model de ciutat on s'estimule la sociabilitat i l'aprenentatge de la ciutadania (Carranza i Vallés, 2008; Magrinyà i Mayorga, 2008; Puig, 2008). Paradoxalment, aquests *nous models d'espais públics* (la cursiva és nostra) presenten clares semblances amb la manera com s'ocupaven els carrers dels pobles investigats quan es

jugava a pilota. Així, quan Carranza i Vallés (2008) exposen el model d'esport i de ciutat que desitgen per a la Barcelona del segle XXI: "El d'un esport que construeix socialment la ciutat" (p. 10), es pot afirmar que, durant els primers 75 anys del segle passat, aquests eren els trets definitòris del joc de pilota practicat als carrers dels pobles de la comarca. En paraules de Puig (2008), el capital social d'una xarxa esportiva, com és el cas de les xarxes socials que existien als diferents carrers dels pobles al voltant de les partides de pilota que es celebraven, pot significar:

Confiança, acceptació i respecte de valors i normes, solidaritat, reciprocitat, tolerància, diàleg, amistat, cooperació, circulació d'informació, actuació col·lectiva, sentit del deure i de la responsabilitat... exercici de la ciutadania, en suma (p. 115).

Una clara mostra d'aquest exercici de ciutadania, més enllà del *fair play* que caracteritzava el joc, de la participació del públic com a jutge i d'altres trets que convertien el joc de pilota al carrer en tot un exercici de ciutadania, la trobem en fets concrets com són les actuacions dels jugadors per reparar els desperfectes que provocaven les partides de Galotxa:

A última hora jugàvem en el carrer del col·legi. Allí jugàvem i encara se pot jugar. Allí amb les monges no ha passat mai res, nosaltres s'hem portat bé: els hem pintat la frontera 2 o 3 vegades, quan es feia malbé alguna cosa els pintàvem tota la frontera, tot el col·legi, tot el carrer... (Entrevista a Iborra, n. 7, 2007).

O el treball conjunt que, moments abans de la partida, realitzaven els jugadors per adequar el carrer de joc:

No es podia jugar així com així, de quan en quan estaven els carros passant i feien les carrileres. Els homes ho arreglaven, perquè el pis era de terra i abans de la partida anaven tots amb aixades i arreglaven el carrer. Tingues en compte que si havia plogut, els carros, d'entrar i eixir, deixaven el carrer que no es podia jugar: -Va, xe!. I s'agarraven i ho feien pla, ells mateixa arreglaven la pista, això ho he vist jo moltes vegades (Entrevista a Llorca, n. 40, 2008).

Cal remarcar que, a més de les bondats que el joc de pilota al carrer reportava als seus participants, també existien aspectes conflictius que calia abordar racionalment i reflexiva per tal de poder resoldre'ls el millor possible. Recordem que des del segle XIV trobem diferents normes dictades per les autoritats del moment, prohibint el joc de pilota als carrers (Llopis, 1999). Així mateix, ja al segle XX, als pobles de l'Horta, al nostre treball hem descrit diferents aspectes relatius a prohibicions o impediments envers la pràctica del joc al carrer. Tal i com diu Delgado (2002) "Les utilitzacions excepcionals de l'espai públic solen implicar litigis relatius a de qui són i què signifiquen els indrets que conformen una ciutat"

(p.158). D'aquesta manera, la pràctica del joc de pilota a molts carrers dels pobles no sempre va ser acceptada de bon grat per tothom i, de vegades, van aparéixer petits litigis. D'una banda estava el grup participant del joc (jugadors i espectadors), i d'altra els veïns i les veïnes del carrer on es jugava. La manera d'entendre i viure el joc al carrer, dels uns i dels altres, podia arribar a ser força diferent i discrepant. A Albal, com a d'altres pobles investigats, ja de menuts començaven a viure el rebuig que provocava el joc de pilota al carrer per a algunes persones:

Els xiquets jugaven a pilota per tots els carrers. I te tiraven quatre poals d'aigua per a que no jugares; arruixaven i així no jugaves, no podies jugar o queies. Se n'anàvem a l'altre carrer que hi havia al costat, i la mateixa..., a última hora te n'anaves a altre lloc (Entrevista a Sánchez, n. 1, 2009).

A Beniparrell, Paiporta i Picassent encara existeixen parets amb les típiques franges de ciment de l'època, que es realitzaven per tal d'evitar el joc. A Alcàsser, on ja no queden restes d'aquestes construccions, Iborra recorda aquest fet:

Quan ja el personal estava un poc més espavilat i ja li molestava, feia: '-Xe açò és una baina, me pelen la paret, me lleven l'emblanquinat i ja me fan prou mal!' I a alguna casa feien això perquè no jugàrem (Entrevista a Iborra, n.7, 2007).

També a Sedaví, de vegades, existien friccions envers l'acceptació de la pràctica del joc al carrer:

S'armava molt de bullit sobretot entre el veïnat que hi havia: no volien que jugaren allí en el carrer perquè trencaven les peretes de la llum i també els cristalls de moltes cases. S'armaven uns escàndols de por! (Entrevista a Blanch, n. 39, 2008).

Amb tot, el carrer com espai públic de joc, va constituir-se com un lloc de relació i com una clara manifestació d'expressió comunitària.

2. El joc de pilota com un diacrític²⁵⁵

Com tota activitat humana, com qualsevol altra pràctica esportiva o recreativa del període investigat, el joc de pilota va ser construït dintre del marc de les relacions socials de les persones que vivien als pobles durant aquells anys. La manifestació concreta o les particularitats que el joc tenia a cada poble eren producte de la societat en la qual s'havia desenvolupat. En paraules de Medina (1993, p. 110) "El fenomen esportiu està estretament vinculat a la realitat social i cultural, fins al punt que arriba a transformar-se amb ella". Així, observem que el joc de pilota pot ser entés com un diacrític, és a dir, com un

²⁵⁵ Etim. - Del grec DIAKRITKÓ: que distingeix.

identificador social i cultural de la identitat (Fernández, 1988). En aquest sentit, les reflexions de caire antropològic de González-Abrisketa (2005) sobre la pilota basca, presenten una clara semblança amb el joc de pilota valenciana:

Per això, encara que l'estructura cerimonial de la pilota puga ser equivalent a la de qualsevol altre ritual de celebració comunitària, els sentits que suscita apareixen afectats per valors sobre els quals es fonamenta el consens comunitari, per l'estil propi del poble, per la seua estètica (p. 21).

De la mateixa manera com Medina (1993), presentava la construcció i recreació sociocultural de la identitat a través de l'esport, concretament el cas de la pràctica del joc de pilota per part dels immigrants bascos a la ciutat de Barcelona, el joc de pilota a la comarca estudiada va convertir-se en un element d'identificació grupal i de pertinença a un sistema d'adscripció que, tal i com veurem seguidament, anava més enllà dels pobles i fins i tot de la comarca. Els jugadors de pilota dels municipis estudiats, amb la pràctica del joc, formaven part d'una esfera de participació social compartida i de familiaritat que determinava la seua identitat com a grup.

El fet de practicar un esport específic pot ser utilitzat, a nivell grupal, com un element definidor d'identitat col·lectiva. Aquest pot ser el cas de determinats "esports ètnics" – si se'ns permet denominar-los d'aquesta manera–; d'esports d'important tradició i especificitat- de la zona en què es practiquen (Medina, 1993, 111).

En els resultats del nostre treball sovint trobem evidències d'aquesta identitat que com a grup envoltava els jugadors de pilota. Els germans Jaime i José Lorente, coneguts pel malnom dels *Xurrets*, provinents de terres de l'interior del País Valencià, van establir-se a Alfafar amb la seua família l'any 1951. De les paraules de Lorente es desprén que el joc de pilota, per a tots dos, va ser l'element integrador per excel·lència: en arribar al poble continuaren practicant el joc que havien jugat al seu poble d'origen i Jaime Lorente arribà a convertir-se en el millor jugador local.

El meu germà jugava amb la gent major del poble que tenia molta afició. Ell jugava molt a pilota, tenia dues mans molt bones i allí en el poble es va batre amb gent major i de la seua edat: no va haver-hi ningú que el guanyara. Quan vinguérem ací al poble d'Alfafar, fa 57 anys, el meu germà em portava 3 anys, ací hi havia un planter molt bo de jugadors a Frontó del poble. I ell es feia d'igual a igual amb tots els d'ací del poble i jugaven partides amb 17-18 anys (Entrevista a Lorente, n. 13, 2008).

En relació als vincles identitaris amb jugadors d'altres pobles, fins i tot amb jugadors de comarques distants a la de l'Horta Sud, trobem una clara mostra en els fets que ens descriu José Lorente: davant la impossibilitat de jugar al poble no dubtava a desplaçar-se cap a pobles veïns i d'altres més distants per tal de poder jugar a pilota.

I després, amb tot això, es va aturar el frontó perquè hi havia una carpa on feien ball i el frontó es va tancar. No sé dir-te quans anys va estar tancat però amb motiu d'allò jo tenia una Lambreta i me n'anava a Xest jo sol a jugar, vaig anar durant 8 anys, me n'anava a les 3 de la vesprada, jugava la partida amb els amics d'allí del poble, aficionats com jo, i després jugaven *Panolleta*, que era una figura de les bones, Sevilla, *Campana*, Guadalajara, Rafaellet de Villamarxant (...) També me n'anava a Paiporta, que hi havia un frontó molt bo. Després me n'anava a Albal, que ha segut per a mi el segon poble on més he jugat a pilota amb gent d'allí del poble, tots m'han estimat (Entrevista n. 13, 2008).

Altres exemples del tret identitari i integrador que suposava jugar a pilota, concretament per a jugadors immigrants que arribaven al poble, els trobem en les figures d'*el Vasco* i de Manuel Lizondo (*Golfet*) a Paiporta. Si bé, el jugador Manuel Lizondo va establir-se a Paiporta i va arrelar la seua vida al poble, en Juan *el Vasco* descobrim un cas ben diferent. De procedència basca, aquest jugador va romandre poc de temps a Albal i la pilota va ser la principal activitat a la seua vida; el període que va viure al poble va ser temps suficient per enlluernar amb el seu joc a la resta de jugadors i espectadors.

En la seua anàlisi sobre l'esport ritualitzat, Sánchez (1991) afirma que durant la Modernitat, en la qual se situa el període investigat, "L'esport és un instrument de transmissió de cultura que reflectirà els valors bàsics del marc cultural en el qual es desenvolupa" (p. 79). Servisquen les eloqüents paraules d'Escrivà, una de les persones d'edat més avançada que vam entrevistar, per a descriure la importància que el joc de pilota tenia per al poble com a identificador social i cultural:

El que tinc que contar del joc de pilota a Benetússer conegut per mi, és a dir de 80 anys llargs cap ací, va nugar, naturalment com totes les coses d'esta vida, a l'evolució de la història dels pobles. Naix el joc de pilota en Benetússer però no n'hi han dades perquè no està formalitzada en cap institució el joc de la pilota; el futbol sí que ha tingut la seua filiació en les federacions, en clubs, però la pilota no... La pilota naix com una vocació del poble. Estem parlant de fa 100 anys en arrere quan en les cases pràcticament no n'hi havia res que draguera a la gent: Benetússer sense ràdio, sense quasi bicicletes, res... (...) Jugaven a 15 net, 30 net, val net i tanto, i això ens ensenyava a contar, el que no apreníem a l'escola, perquè en aquella època molts xiquets eixien de l'escola sense aplegar a saber llegir ni a saber de números. Estem parlant dels anys 20, de fa vuitanta i tants anys que jo anava a escola. (...) I això em fa pensar que allò importantíssim del joc de pilota, que s'ha perdut definitivament en Benetússer, com a memòria històrica necessària tindre una revalidació, perquè ens va ensenyar a contar, 15 net, 30 net, val net. (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Si bé, no ens queda constància que als municipis aparegueren organitzacions formals de clubs esportius fins a la dècada dels anys 70 -només als pobles d'Alcàsser, Paiporta, Picassent i Silla tenim dades de la seua existència-, els equips i jugadors locals sempre van ser considerats una mena de banderers en representació de cada localitat. Les mostres de fervor pel jugador o jugadors que representaven el poble en disputes contra equips d'altres pobles ha estat una constant en la majoria de municipis analitzats. En ocasions, recordem el

cas de Beniparrell i Picassent, trobem evidents mostres de seguidors incondicionals, apassionats i enfervoritzats, davant els encontres contra altres pobles.

Podem concloure que el joc de pilota als pobles de la comarca de l'Horta Sud va desenvolupar importants vincles identitaris entre els actors participants, ja foren jugadors, espectadors o fidels seguidors. Conseqüentment, el joc va esdevenir un clar element definidor d'identitat col·lectiva que es va manifestar amb diferent intensitat segons els pobles.

3. La dona: absència i protagonisme

En llegir els resultats, ningú no s'ha d'escandalitzar si comencem destacant en aquest apartat de la discussió que el joc de pilota que es va practicar als pobles de la comarca des de l'any 1900 fins al 1975 va fomentar el sexisme i va discriminar clarament les dones. El joc de pilota objecte d'aquesta investigació pot resultar un exemple perfecte per explicitar les paraules de Hargreaves (1993) que, malauradament, potser gaudeixen de certa atemporalitat quan aborda la relació entre dones, oci i esport:

Sens cap dubte, els homes tenen major poder cultural que les dones. En l'oci en general, i en l'esport en particular, aquells dediquen més temps i tenen accés a un nombre major d'activitats que aquestes. L'esport constitueix una parcel·la incomparable de la vida cultural en la qual es fomenta el sexisme i on les dones estan seriosament discriminades (p. 109).

Malgrat que Hargreaves (1993) parla d'un desplegament gradual de l'esport femení a finals del segle XIX i principis del XX, podem afirmar que durant el període estudiat el joc de pilota va mantenir el seu total hermetisme cap a la participació de la dona com a jugadora i, en menor mesura, també com a espectadora. En el llibre de Trulock (p. 20, 1973), les seues consideracions sobre la presència de la dona al trinquet són força contundents: "Al trinquet mai veurem una dona. La dona a casa, amb els xiquets, netejant mocs, etcètera, etc. L'home no la porta i la dona no diu res d'anar". El mateix autor descriu l'esdeveniment que va suposar l'assistència de la seua dona a una partida i la commoció que va suposar entre la resta de dones conegudes en assabentar-se. Amb tot, Trulock conclou amb afirmacions, si cap encara més misògines, al voltant de la presència de la dona com a espectadora:

Potser l'entrada de la dona al trinquet suposara una injecció, la necessària, per al joc de pilota. La dona no té per què estorbar. També abans estorbava a les tavernes i avui no. (...) D'altra banda, la dona ambienta les coses (p. 20).

En les entrevistes realitzades hem trobat una única referència a altres esports practicats per dones. Es tracta del relat d'Escrivà en referir-se a la pràctica del tennis per algunes dones

del seu poble. Cal destacar que l'entrevistat en cap cas es centra en la importància de l'esport practicat; les seues paraules presenten clares connotacions de caràcter sexual relacionades amb la indumentària que les dones utilitzaven quan jugaven:

No, es jugava a Llargues i jo coneguí pocs anys que es jugara als carrers a Llargues perquè poc a poc anà guanyà terreny el futbol, també muntaren tennis al que jugaven principalment xiques, que jo recorde, o és que jo no anava més que a vore les xiques perquè clar, és que era un fenomen molt atractiu perquè aleshores que una senyora ensenyara els tobillos era quasi impossible: teníem que anar ahí als quatre cantons on parava el tramvia per a vore quan es pujaven la falda per a pujar a l'estribo; i estàvem allí tot el matí o tota la vesprada, segons el temps que tinguérem, mirant el tobillo de les dones, la pantorrilleta..., i clar estes xiques jugaven a tennis ahí en la carretera en un solar que el tancaren, i anaven amb la clàssica faldeta de jugar al tennis i això era molt atractiu (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Millo (1999), assenyala que l'absència de la dona en el joc de pilota no evita una presència femenina omnipresent al joc: la pilota.

Amb aquesta absència de la dona al trinquet i al joc en general, la pilota, protagonista femenina del joc, serà l'hereva de totes les seues atribucions (...) i així quan s'hi parle d'alguna cosa indeterminada femenina sempre es referirà a la pilota. (p. 66)

Quant a la participació de la dona com a espectadora als trinquets, només cal recordar els qualificatius pejoratius que Millo (1976) atribueix a aquelles que, de manera excepcional, es poden veure als trinquets:

El públic del trinquet és essencialment baronial, profundament. Les dones no han anat, ni van, als triquets. Als frontons, on es jugava alguna modalitat de pilota basca, solien anar algunes senyores, poques, acompanyant els seus marits, i bastants 449 bagasses atretes pel rumb i la generositat habitual en els que aposten i guanyen. En els trinquets valencians no han anat mai ni les honestes esposes ni molt menys les rameres. Alguna vegada, al cap de les mil, apareix alguna dona; sol seure en algun lloc retirat, per passar desapercebuda, i sol tractar-se de la mare o, núvia o parent d'algun jugador que comença (...) (p. 111).

Així mateix, Llopis (1999), en referir-se a l'absència de la dona a les partides de pilota, ens refereix que:

De bell nou haurem de referir-nos al tarannà tradicional i conservador de les zones rurals, principals abastidores del públic al joc de pilota, per tal d'explicar un altre fet distintiu del seu públic: l'absència de la dona, tant al carrer, com al trinquet (p. 66).

Encara que al llarg del segle passat el joc de pilota basca va evolucionar de manera diferent al de pilota valenciana, resulten evidents els paral·lelismes que existeixen en referir-nos a la participació de la dona en aquests. González-Abrisketa (2005) destaca la importància del joc per a la població masculina i el poc protagonisme de la dona en el joc basc:

El món de la pilota és íntegrament masculí. No hi ha dones pilotaris ni jutges ni corredors ni intendents ni directives ni federatives. Inclús el públic es compon quasi totalment per homes. Només quan creix la seua vesant espectacular augmenta el nombre d'espectadores. En els sumptuosos frontons de principis de segle és freqüent la presència de "dones d'upa" que animen, segons els cronistes, un espectacle acariciat per la moda (p. 98).

Com a jugadores: l'absència...

L'adscripció d'una condició física superior de l'home sobre la dona ha estat una constant inherent al joc de pilota que, entre d'altres factors, ha determinat la inexistència de dones jugadores. Com apunta Millo (p. 66, 1999), aquest menyspreu s'observa clarament en moltes de les expressions que s'utilitzen al joc:

Aquesta animositat envers el gènere femení encara quedarà més palesa en una sèrie de dites típiques del joc de pilota en què la dona apareix com a model de màxima inhabilitat, com són: *Juga menys que la meua germana, Juga menys que una dona*.

En considerar els espais on es desenvolupen els jocs, els patrons tradicionals de gènere també resulten evidents des de la infantesa fins l'edat adulta:

En els jocs i activitats esportives de nenes i nens ja es reflecteix clarament la diferenciació en l'ús de l'espai. Les nenes juguen principalment dins de casa (...) En l'edat adulta, aquesta diferenciació es posa també en evidència, i els patrons tradicionals de gènere es reproduïen en l'ús dels espais esportius (Vilanova i Soler, 2008, pp. 29-30).

En els resultats de l'estudi de Vilanova i Soler (2008), relatiu a la pràctica de l'esport de les dones als espais públics de la ciutat de Barcelona, es constata que existeix una clara absència de dones practicant esport als espais públics urbans. El mateix podem afirmar que ocorria a tots els pobles de l'Horta Sud analitzats: la presència de la dona al carrer com a jugadora va ser inexistent. Al llarg del nostre treball trobem nombroses mostres de la situació de la dona en el joc de pilota. A Benetússer, Escrivà ens deixava patent l'aïllament de la dona i la seua reclusió a la vida domèstica:

Normalment la dona no incidia molt per cultura, per principi cultural, en les coses que promovien els homes. No estava ben vist això. Comprens? La dona no podies evitar que s'asomara a la finestra, pel balcó, però sempre amagada. No és que no sentira atracció per vore, - mira a Pepet, mira a..., - però la dona ha estat molt, molt, molt marginada, terriblement marginada (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Si, tal i com afirmen Vilanova i Soler (2008), en l'actualitat "L'ús i la percepció de l'espai públic tenen clares connotacions de gènere i són una mostra de la relació jeràrquica entre allò masculí i allò femení, menys valorat socialment" (p. 33), podem afirmar que aquesta

problemàtica ja existia, encara amb més puixança, a tots i cadascun dels municipis estudiats.

Com a espectadores...

Els esports posen en circulació valors col·lectius amb gran eficàcia i poden constituir-se en poderoses metàfores de les societats que els practiquen (González –Abrisketa, 2013, p. 87).

Els resultats del nostre estudi coincideixen amb moltes de les afirmacions de la investigació realitzada per l'antropòloga González-Abrisketa en l'àmbit del joc de pilota a les places dels municipis del País Basc.

Malgrat què qualsevol pot ocupar de manera informal la plaça, els esdeveniments dignes de ser contemplats són estrictament masculins. Només els jocs entre homes merèixen ser vistos i són homes també la majoria d'espectadors (González –Abrisketa, 2013, p. 89).

Els carrers dels pobles de l'Horta Sud, malgrat ser espais públics comunitaris per excel·lència, en parlar del joc de pilota, es convertien en espais fonamentalment masculins. Fins i tot per als practicants més menuts, als pobles estudiats, el joc de pilota estava envoltat d'un tarannà clarament masculí i la presència de la dona com a jugadora o espectadora era, generalment, inexistent:

(...) parlar amb una xica era algo increïble, la cultura no ho permetia... Encara recorde jo un dia que estàvem asseguts després d'una partida de pilota ahí a la porta de l'església i s'asomaren 3 o 4 xiques per eixe cantonet a mirar-nos... i al remat s'alçà un d'ells, cabrejat, i digué – si no se n'aneu d'ahi li ho diré a ta mare! (Entrevista a Escrivà, n. 15, 2007).

Tal i com afirma González-Abrisketa (2013), seguint la sociòloga Nirmal Puwar, els cossos que no encaixen en la norma somàtica que és considerada natural per ocupar un espai de joc, la major part de les vegades són expulsats o invisibilitzats. Això mateix és el que va ocórrer amb la dona en el joc de pilota: al seu cos se li atribuïen trets o característiques allunyades de les qualitats que havia de posseir un jugador de pilota, açò és, força, agilitat, agressivitat. Bona mostra d'açò, tal i com s'observa en els resultats, és que només hem trobat una referència, que no ha pogut ser corroborada amb cap altra font oral o documental, d'una dona que jugà a pilota: “Hi havia una en algun temps que li deien *la Gelà*, d'ací de Catarroja, que jugava a pilota, jugava molt bé. Crec que era família o cosina d'eixe *Gelat* que jugava” (Entrevista a Puchalt, n. 20, 2007). En tot cas, la persona entrevistada, malgrat la peculiaritat i l'excepcionalitat del cas, no va donar-li més importància i ho va comentar com una anècdota sense importància.

D'altra banda, a les diverses instal·lacions estudiades als pobles de l'Horta Sud, frontons i trinquets, les poques dones que tenien una vinculació amb el món de la pilota, realitzaven tasques paral·leles al mateix joc. És el cas del frontó del Bar Avenida de Picassent:

Teníem taula de billar i ping-pong... Hi havia billar, hi havia bingo, i hi havia futbolins, teníem de tot, havia que guanyar..., i mon pare i jo tots els dies a treballar a l'obra. Compte! Durant el dia el portava ma mare (Entrevista a Albert, n. 36, 2008).

De la pista del Cinema d'Estiu de Silla: "L'ama o regenta, la tia Palmira, era una dona seriosa, preocupada per cobrar l'import de les partides" (Machancoses, 1997, p. 27). O el cas de la participació de les filles del propietari del frontó Dalmau de Picassent:

Quan férem el cine jo ja estava en la taquilla i quan començà el ball, com que jo era massa xicoteta per a estar en taquilles, estava la meua germana major (Entrevista a Dalmau, n. 38, 2008).

Així mateix, trobem una clara mostra de la participació de les dones de la família, mare i àvia, al trinet de Perales de Catarroja:

D'aquesta època recorda Laura Grau les diverses tasques al trinet: "ma mare s'encarregava de les tovalles, la meua iaia atenia la taquilla, i un xiquet de 10-12 anys anomenat Paton, venia rosquilletes, llimonades, xocolata, etc." (Monforte, 1993a, p. 8).

Una altra de les vinculacions de les dones amb el joc de pilota va ser la dedicació de moltes d'elles a la construcció de pilotes; activitat que els procurava uns ingressos mínims que apaivagaven les malmeses economies familiars de l'època. Trobem clars exemples de dones pilotes a Llocnou i Alfafar:

Jo recorde que en aquella època érem sis germans i hi havia poc per menjar: mon pare tenia un trosset de terra, teníem esta casa..., i ella feia ací les pilotes. Agarrava draps vells, és que ara no hi han pantalons ni calcetins vells, antes s'estropeava molt la roba... I ací feia ma mare pilotes; no sols ma mare: en Alfafar moltes persones! (Entrevista a Gimeno, A., n. 25, 2008).

Altra dona que es va dedicar a la construcció de pilotes és Maria Ferriols, a Massanassa:

La meua iaia, Maria *la pilotera* li deien, era de Benetússer i allí era on feien aquestes pilotes, les pilotes blanques de pell... A ella li havien ensenyat a fer pilotes i a anar a vendre-les al mercat a València (Entrevista a Casañ, n. 32, 2008).

4. “Cultura tradicional” contra “modernitat”: un nou model de lleure

Malgrat el fort arrelament del joc de pilota a tots els pobles i la intensitat i freqüència amb què era practicat, la mentalitat puritana que va imperar a l'època va situar el joc en l'àmbit de la perspectiva dominant que atorgava a l'oci clares connotacions negatives. Aquesta concepció negativa de l'oci, tal i com apunta Luis (1988, p. 32) “Ha sigut pràcticament hegemònica fins la dècada dels anys seixanta de la nostra centúria”, època en la qual el joc de pilota ja feia anys que havia desaparegut a pobles com ara Catarroja, Benetússer, Massanassa, Poble Nou i Sedaví. Amb l'anomenada cultura de masses l'oferta d'oci es va ampliar de manera significativa; “Als volts dels anys cinquanta, a més de nombrosos cafès i bars, la comarca ja comptava amb uns quinze cinemes i tres pistes de ball” (Ferrer, 2013, p. 332). En el cas de la pilota, els frontons i els trinquets van convertir-se en espais plurifuncionals que acolliren activitats tan diverses com la boxa, el cinema o el ball. Luis (2013), seguint diferents investigadors, com per exemple Chubb-Chubb i Pigram, postula que la recreació cal definir-la en funció del grau de nitidesa amb què la persona percep l'activitat com a recreacional.

5. Sobre l'esportivització del joc de pilota

Del joc tradicional cap a l'esportivització

Dels resultats presentats en el capítol anterior es desprén que el joc de pilota al carrer que va existir als pobles de la comarca va començar a patir un procés d'esportivització més enllà dels anys quaranta. Com afirmen Martos i Usabiaga (2014), tant en la pilota valenciana com en la basca s'observa un procés de conversió en esport que suposa certa estandardització, “En el cas valencià, el procés d'esportivització s'ha iniciat recentment i el joc se situa a cavall entre aquest i l'esport tradicional” (p. 4).

La consideració del joc de pilota a mà com a joc tradicional cal revisar-la si ens situem en la perspectiva que planteja Parlebas (2001), en analitzar les activitats en funció de la lògica interna que presenten. Mentre que l'autor considera que els jocs de tradició local o tradicionals són aquells que tenen regles vàlides localment i no presenten cap relació amb les institucions, els “quasi esports” són aquells jocs que han estat sotmesos a “una forta tendència a l'estandardització i s'han harmonitzat les regles de diversos llocs, inclús a nivell regional” (Parlebas, 2001, p. 50). Seguint aquest autor, la proposta d'organització dels jocs de pilota de Martos i Usabiaga (2012) ens possibilita analitzar quin va ser aquest procés d'esportivització al qual ens referim. La utilització de les quatre categories presentades per aquests autors, ens facilitarà l'anàlisi del tema:

a.- En considerar la categoria de “joc lliure i cooperatiu o gairebé joc esportiu” (Martos i Usabiaga, 2012, p. 39), constaten que un fet comú a tots els pobles de la comarca va ser el joc de pilota a paret que van practicar els més menuts. En la seua expressió més bàsica, podem considerar que el joc va prendre un tarannà cooperatiu: l’objectiu més important era colpejar la pilota per tal de mantenir-la en joc, sense puntuació ni guanyadors.

b.- Quan xiquets i adults jugaven a pilota sense regles estandarditzades, adequant aquestes a les seues possibilitats i al moment de joc, ens trobem davant del que Martos i Usabiaga (2012) consideren joc tradicional. Possiblement siga aquesta categoria, la del joc tradicional, on tinga cabuda la major part del joc de pilota que es va practicar als pobles de la comarca fins a l’any 1975. Encara que les regles bàsiques de les diferents modalitats es transmetien de pares a fills, els participants en el joc cada vegada que es decidia jugar, acordaven quines eren les regles per a eixe moment. Malgrat tractar-se de jocs d’oposició amb un equip vencedor, tal com indiquen Martos i Usabiaga (2012), eren jocs sense memòria on el resultat no quedava enregistrat a cap entitat federativa ni de cap altre tipus.

c.- En tercer lloc trobem la categoria que millor defineix moltes de les partides a les quals s’ha fet referència i han estat descrites al llarg d’aquest estudi. Ens referim al pacte, al desafiament:

jocs creats pels mateixos participants o organitzadors de la contesa (...) No hi ha campionats oficials ni federacions esportives que s’encarreguin d’organitzar aquestes activitats (Martos i Usabiaga, 2012, p. 39).

A tots els pobles hem recollit, provinents de fonts orals o escrites, referències als desafiaments entre jugadors del mateix poble o de pobles diferents, desafiaments en els quals els favorits donaven un cert avantatge als contrincants més dèbils. En moltes de les entrevistes realitzades a jugadors de pilota de la comarca es fa referència al pacte previ de les condicions de desafiament que existia entre els jugadors que s’enfrontarien. Des de jugar un equip amb menys components o limitar les possibilitats de colpeig de la pilota a una sola mà fins a jugar amb una cadira a la mà, dintre d’un sac, o agenollat, les condicions de joc que es pactaven per tal de suavitzar les diferències de joc que existien entre els contrincants podien resultar d’allò més inversemblants.

d.- Finalment, seguint Martos i Usabiaga (2012), trobem les modalitatst esportives i quasi esportives. En aquest cas es referéixen a: “Disciplines de caràcter esportiu

supeditades a una federació que organitza campionats oficials i que es regeixen per regles de joc estandarditzades (p. 39)". Resulta evident que al llarg del període estudiat no va existir cap manifestació del joc que es puga considerar en aquesta categoria de joc. Tal i com hem vist anteriorment, encara que des de la Federación Española de Pelota l'any 1944 es va redactar un reglament del joc de pilota, dels resultats es desprén que aquesta normativa no va condicionar el joc a cap dels pobles estudiats: no tenim constància que cap dels jugadors de l'època arribara a conèixer aquest reglament. Així, al llarg del període estudiat, el joc de pilota va regir-se pel pacte i el desafiament que es convenia oralment entre els participants. No serà fins a l'any 1984, quan es crea la Federació de Pilota Valenciana, i comencen a desenvolupar-se les normatives federatives que regulen el joc al País Valencià.

Si bé al llarg del període considerat en el nostre estudi no podem entendre que el joc de pilota arribara a convertir-se en una modalitat esportiva, sí que cal destacar diferents aspectes relatius a l'estandardització del joc. Un d'aquests aspectes més significatius el trobem a les acaballes de la dècada dels anys 50 al poble d'Alcàsser; es tracta de la introducció de la corda al mig en el joc de la modalitat de Galotxa. Aquest fet el trobem relatat en les paraules del jugador Iborra (Entrevista, n. 7, 2007), així com en l'article aparegut en el butlletí municipal: "En un principi ningú volia jugar així però prompte la corda va anar imposant-se en tots els carrers" (Club de Galotxa d'Alcàsser, 1985, p. 30). Amb tot, considerem que el procés d'estandardització que va començar a patir la pilota en aquest període, el qual es veuria intensificat posteriorment amb l'aparició de la federació i el sorgiment dels diferents campionats oficials, va resultar decisiu en la desaparició de moltes de les modalitats de joc tradicionals. Als pobles de l'Horta, de les deu modalitats de joc documentades que es van arribar a practicar durant el període estudiat, en l'actualitat només se'n mantenen tres. Aquest fet coincideix amb els resultats de la investigació de Martos et al. (2007, p. 175):

Un dels factors que ens porta a pensar que el centenari joc de Pilota acabara siguent un esport és el fet de reduir la seua riquesa motriu a unes poques modalitats, de 25 jocs recollits antigament ens hem quedat en 8 (...) Mentre abans es jugava a moltes modalitats, hui la tendència és aglutinar la pràctica en poques variants"

Un altre aspecte que s'emmarca dintre de la línia d'esportivització del joc de pilota, és el sorgiment, durant la dècada dels anys 70, dels primers campionats oficials. El gran nombre de seguidors i l'eufòria que existia a pobles com Picassent i Beniparrell envers els

encontres de l'equip local, va resultar fortament atenuada quan els equips van començar a estar conformats pels jugadors aliens al poble. El cas més significatiu el trobem al poble de Beniparrell, on la composició de l'equip local per jugadors forans va fer que les partides deixaren de tenir l'atractiu d'anys passats quan els jugadors de l'equip local eren del propi municipi. Així mateix, tal i com ens descriu Delhom, entre els aficionats començà a observar-se un trànsit de la pràctica del joc de pilota cap al joc com a espectacle:

Quan entraren en el campionat de pilota, començàvem a jugar al carrer i la gent en vegada de fer partides anava a vore la partida. Si hi havia una temporadeta que no hi havia partida oficial, se jugava en el mateix carrer, se feien algunes partides..., com si seguera partida oficial (Entrevista a Delhom, n. 17, 2007).

Potser, arribats en aquest punt, ens cal apel·lar al contrast entre l'arrel primitiva que caracteritzava el joc de pilota més antic i la importància que la competició va anar adquirint al llarg del procés d'esportivització al qual ens estem referint. En paraules de Blanchard i Cheska (1986, p. 38): “Indubtablement, els esports moderns es distingeixen dels primitius per un major èmfasi en la competició, mentre que en els últims, allò indefectible és el seu comportament ritual”.

Modernització del joc de pilota

El joc de pilota que descobrim actualment arreu del País Valencià es correspon amb allò que des de l'àmbit de la història social de l'esport es considera esport modern. Des d'una perspectiva social i històrica, per a Pujadas i Santacana (2000), l'esport modern està caracteritzat com:

Un tipus d'activitat física competitiva i reglamentada, amb un espai i una temporalitat construïts i específics, amb uns valors fonamentats en la moderna ètica burgesa i en la democratització, que dóna com a resultat unes institucions associatives, federatives i competitives precises (p. 46).

Si bé és cert, tal i com hem referit en l'anàlisi de caire praxiològic de l'apartat anterior, que en el període objecte de la nostra investigació no podem parlar d'una clara esportivització del joc, sí que cal reflexionar al voltant dels àmbits en els quals es va desenvolupar l'activitat física i esportiva de l'època. Així, de la mateixa manera que estudiem el fenomen esportiu modern com un producte sociocultural i una forma d'expressió del procés de modernització, quan analitzem el joc de pilota tradicional cal fer-ho des de l'anàlisi i l'estudi de la història cultural i social.

Com afirma Guillem (2012), a principis del segle XX es va produir un important canvi social que, a més a més, va portar associat:

la professionalització dels esportistes, l'adopció d'esports anglosaxons, l'elevada presència de l'esport en la vida quotidiana i la seua democratització, així com el desenvolupament de la premsa (Guillem, 2012, p. 1).

Tal i com expressen Pujades i Santacana (2000), entre els distints models o àmbits de desenvolupament de l'activitat física i esportiva, es considera que el model d'esportivització anglosaxona és el que va dominar i domina la realitat de l'esport oficial i de competició. Aquest fet va determinar l'aparició de diverses federacions esportives i l'afany per regular el joc d'activitats com el joc de pilota a mà:

Des del punt de vista de l'esportivització moderna i la seua institucionalització en federacions reconegudes, els anys d'aparició i, per tant, de gènesi de les institucions esportives, el tall cronològic clau es troba entre 1870 i 1918. (Pujades i Santacana, 2000, p. 48)

En l'apartat d'interpretació dels resultats del *Mapa etnològic del joc de pilota valenciana* (Martos, Vidal et al., 2007), en abordar el procés d'homologació del joc, hi ha un paràgraf que sembla estar escrit per a referir-se als pobles de la comarca de l'Horta Sud:

Mentre els nostres iaïos jugaven a Llargues o Perxa, els nostres pares ja són de la generació dels esports anglesos i el seu record de la Pilota Valenciana depén de factors certament especials. Però els canvis no han afectat sols a la quantitat de pràctica, sinó també als elements qualitatius del joc. La Pilota Valenciana es compara amb la resta de disciplines i el que veu li agrada, prenent els esports d'importació com a referència (p. 175).

Coincidint amb diversos autors (Millo, 1976; Llopis, 1999; Conca et al., 2003; Martos et al., 2007), els resultats de les entrevistes realitzades, així com la informació obtinguda dels diaris i de les publicacions locals consultades, ofereixen clares mostres de l'enlluernament que provocava l'esport modern al llarg de l'època considerada.

La fascinació que l'esport modern anirà imprimint a les mentalitats de la burgesia local, per la via del tennis i el futbol, o per la via més elitista dels esports marítics i de motor, respón també a una certa fascinació pel model liberal anglosaxó i pel seu desenvolupament econòmic i cultural (Pujades i Santacana, 2000, p. 51).

Que els pobles sempre miren cap a la capital és un fet que no podem negar en parlar dels pobles de la comarca i la ciutat de València. Tot allò que resultava modern a la capital enlluernava el poble i implicava fortes influències en els costums socials rurals.

A València ciutat, gràcies als diferents professionals liberals i burgesia autòctons s'havia pres contacte amb les pràctiques físiques angleses, i no es va dubtar a principis de segle a importar aquella forma de lleure moderna i eminentment urbana, tot substituint ja als anys vint a les corregudes de joies, el tir i arrossegament, el tir de colom, o la pilota (Ferrer, 2013, pp. 332-333).

El joc de pilota, lluny dels valors dels *sportmen* anglosaxons, es veurà desplaçat per la puixança d'esports de moda com el futbol, el ciclisme i el tennis. A més a més, trets característics de l'entorn social que caracteritzava el joc de pilota, com són els seus orígens en contextos rurals, l'absència d'alternatives d'oci, els rituals que implicava el joc, etc., es van veure diluïts enmig d'un augment de l'oferta d'oci, una major urbanització dels pobles i una obsessió amb “la medició, la competició i la recerca del rendiment” (Parlebas, 2001, p. 136).

Es jugava a futbol, era una afició diferent que arrossegava a molta gent de Catarroja, Borín i els Pelats eixos també jugaven a pilota; i Goa, el futbolista que fou internacional també jugava a pilota, i Amadeo i Asensi eixos han jugat al trinquet de Pelayo (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

En l'anàlisi dels resultats de l'estudi etnològic sobre els jocs de pilota a mà realitzat per Martos et al. (2007), també es descriu amb encert l'impacte que, a partir de la segona meitat del segle xx, va tenir l'emissió televisada d'encontres futbolístics envers el joc de pilota:

Però l'arribada del futbol, i amb ell de la resta de disciplines esportives importades i introduïdes a les nostres cases a través de la televisió, no sols suposà un fort competidor de la pilota sinó que plantejà un repte al joc tradicional conegut tota la vida. El futbol és transparent, permet la competició internacional i anima a la comparació (p. 220).

Des d'una vessant antropològica, en considerar aquesta arribada de noves disciplines esportives, podem afirmar que ens trobem davant d'un procés d'aculturació: “En l'aculturació s'imposen els trets culturals d'una societat ‘superior’ o més avançada a una societat ‘subordinada’ o més dèbil, que podrà acabar semblant-se a la ‘superior’” (Blanchard i Cheska, p. 150, 1986). En el cas concret que ens ocupa, l'arribada d'esports anglosaxons a la nostra societat comportarà aspectes que, més enllà del joc de pilota, encara avui trobem perpetuats en el temps:

En molts casos, la difusió dels esports ‘moderns’ a partir del món industrialitzat i la seua adopció per les societats més elementals semblen anar a l'una amb les corrents ideològiques emanades dels grups dominants i dirigides cap als grups culturals subordinats, amb les seues inherents implicacions d'inigualtat (Blanchard i Cheska, p. 152, 1986).

Una anàlisi del tractament del joc de pilota en la premsa valenciana ens aporta llum sobre aquest procés de desplaçament de la importància del joc de pilota cap als nous esports: fins a la dècada dels anys 20 la premsa valenciana “cobreix quasi únicament el tir de coloms, la pilota valenciana i en comptades ocasions ciclisme, atletisme i boxa” (Guillem, 2012, p. 1). Una prova de la importància del joc de pilota en la premsa des de

finals de segle XIX fins a l'any 1909, la trobem en el treball d'Agulló i Agulló (2009), en el qual descobrim multitud de referències a partides de pilota que es disputaven als pobles de la comarca de l'Horta Sud. Serà durant el transcurs d'aquesta dècada, els anys 20, quan els nous esports de masses van fent-se cada vegada més populars i els esports comencen a ser notícia en la premsa diària i especialitzada:

Durant el transcurs d'eixa dècada seran els esports com la boxa, el ciclisme, l'automobilisme, l'atletisme i per damunt de tots, el futbol, els que desbancaran els esmentats i arribaran fins a un nou públic interessat en comprar i llegir una premsa diferent (Guillem, 2012, p. 12).

Per a Pujadas i Santacana (2000), durant el segle XX, la característica més decisiva de l'esport va ser el procés pel qual es va convertir en un fenomen de la societat de masses. Aquesta implicació de l'esport en la societat de masses, seguint els autors referits, va tenir dues conseqüències:

- a.- El pas d'una fase en la qual predominava l'interés de les persones que el practicaven a una fase posterior en la qual l'activitat, fonamentalment, es convertia en un espectacle. En referir-nos a la pilota, aquest fet ha estat descrit en línies anteriors quan hem relatat la formació de l'equip local de Beniparrell amb jugadors forans: l'obsessió per la competició reglada i el triomf, va implicar un descens de la pràctica entre els veïns del poble.
- b.- L'interès d'utilitzar l'esport com a mitjà d'adoctrinament. Seguint Santacana i Pujadas, a la dècada de 1920, a l'Espanya d'entreguerres trobem que des de l'església es van introduir les pràctiques esportives, entre aquestes el bàsquet, per tal d'educar en valors formatius. Òbviament, per als diferents estaments eclesiàstics, el joc de pilota mai va formar part de les activitats considerades educatives. En aquesta línia argumental de la consideració de l'esport en la societat de masses de principis del segle XX, Guillem apunta que:

En aquest debat no sols estaven en lliça motius esportius, sinó també polítics i socials, doncs s'apreciava amb claretat com l'esport podia arribar a instrumentalitzar-se en benefici de les classes dirigents amb l'objectiu d'educar a les masses, i en definitiva, per a integrar-los en un nou ordre incipient (Guillem, 2012, p. 9).

La professionalització dels jugadors

Un altre aspecte al qual considerem necessari fer referència en parlar de l'esportivització del joc de pilota és el començament de la professionalització dels esportistes a principis de segle XX. Diversos autors (Díaz, 2000; Guillem, 2012) coincideixen a afirmar que aquest

fet, a l'Estat espanyol, va produir-se a al llarg dels anys 20 i 30, seguint els passos del que havia estat el model britànic. A final dels anys 20 començà la professionalització dels futbolistes:

És aleshores quan la classe amb més recursos econòmics i temps lliure, la burgesia, dóna pas als membres de les classes populars, que veien en el futbol una manera de guanyar-se la vida (Díaz, 2000, p. 4).

Tot i que als pobles estudiats només apareix una referència clara a un jugador de pilota professional, “El Gelat jugava ja a Pelayo com a professional. Arribà a ser jugador de primera” (Porcar, 2000, p. 91), no hem trobat cap altra menció a jugadors considerats professionals. En les entrevistes realitzades sí que ha aparegut diverses vegades el concepte *jugador professional* per a fer referència a jugadors que eren considerats d'alt nivell i, conseqüentment, disputaven partides de professionals. Resulta significatiu que totes les persones entrevistades quan parlaven de professionals es referien a jugadors que jugaven al trinquet de Pelayo. Si atenem a les paraules d'Alfonso, antic jugador de Catarroja, potser altre indicador del que es consideraven partides professionals siga el pagament de l'entrada per part dels espectadors: “L'únic que va ser professional va ser *el Gelat*, però en partides amb professionals tots han jugat, eren partides en les que es pagava entrada per vore'ls jugar. (Entrevista a Alfonso, n. 19, 2007).

A diferència de tots els jugadors censats als pobles de la comarca, que tenien els treballs més diversos com a mitjà per guanyar-se el pa, suposadament, per als jugadors professionals el joc de pilota era la seua font bàsica de recursos econòmics. Aquest darrer aspecte contrasta amb la situació dels jugadors de pilota que participen en els circuits professionals actualment; pocs d'ells poden viure només del rendiment econòmic del joc. Amb tot, si bé el concepte professional va incorporar-se a l'àmbit de la pilota, resulta evident que no ho va fer amb la mateixa significació i intensitat que a l'esport que començava a abassegar la major rellevància mediàtica i social: el futbol.

CAPÍTOL 5

Conclusions

Arribats en aquest tram final de la investigació en el qual cal parlar de conclusions, volem tornar a matisar un aspecte que ja es va apuntar en la introducció de l'estudi: es tracta del caràcter obert de les conclusions que seguidament abordarem. Els paràgrafs següents no pretenen convertir-se en generalitzacions irrefutables o explicacions tancades; volen ser, més aviat, una porta oberta a nous interrogants, propostes de noves rutes a seguir que puguin donar pas a noves investigacions. Tant és així que, en acabar aquesta investigació, en alguns aspectes, les preguntes i reflexions que s'han generat són més abundants i profundes que aquelles que teníem al començament. Seguidament abordarem, a manera de "conclusions", aquestes reflexions finals sobre el tema investigat.

5.1 Conclusions de caire metodològic

Els darrers anys hem estat testimonis de nombroses iniciatives que cerquen la recuperació de la memòria històrica. La memòria no es pot entendre com un fet individual, cal entendre-la com un entramat de comparacions amb els altres que ens permet construir identitats col·lectives. En el cas del joc de pilota en èpoques passades, l'aproximació a aquesta memòria històrica de caire local no podem realitzar-la només des de fonts documentals sinó que cal fer-ho des de l'oralitat, escoltant la narració d'aquelles persones que en van ser testimonis directes. D'aquesta manera, en referir-nos a una dimensió metodològica, considerem que davant la manca d'estudis específics sobre el tema que ens ocupa i les escasses fonts documentals que existeixen, la història oral, entesa com a metodologia, és una valuosa eina a partir de la qual podem generar estudis seriosos sobre el fenomen social del joc de pilota. Destacar, això sí, que en referir-nos al període històric que hem considerat, el pas del temps va escurçant de manera incommensurable la quantitat de fonts orals que existeixen. No serà necessari el pas de molts anys des de la realització d'aquest estudi perquè resulte impossible trobar un testimoni oral directe que ens narre com era el joc de pilota en un poble o en un carrer determinat.

5.2 Conclusions derivades dels resultats

Al llarg de tota aquesta investigació, l'objectiu general ha estat reconstruir com era el joc de pilota a mà que es va practicar als pobles de la comarca de l'Horta Sud de València, des de l'any 1900 fins al 1975, i interpretar quines van ser les causes del seu apogeu i declivi,

utilitzant les fonts orals com a principal font d'informació. Seguidament, a manera de conclusions, exposarem les troballes més rellevants que es deriven dels resultats obtinguts.

Un període d'esplendor

Una lectura detallada dels resultats dels diferents pobles estudiats ens aboca a concloure que a la comarca de l'Horta Sud de València el joc de pilota va viure un moment daurat, uns anys d'esplendor que, paradoxalment, eren precedents als de la seua agonia. Si bé, fins el segle XIX la pràctica del joc va limitar-se a les modalitats de carrer, a l'inici del segle XX la construcció de trinquets i frontons possibilitaren l'augment d'espais de joc. Més de 50 carrers, 14 frontons, 2 trinquets i més de 350 jugadors censats són les dades que evidencien que en el període estudiat el joc de pilota tradicional va passar per un moment de gran efervescència. Encara que, tal i com hem vist en els resultats, els anys de puixança van ser diferents a cadascun dels pobles, en referir-nos a la comarca considerem que aquest període de plenitud del joc va estendre's des de principis de segle fins a la dècada dels anys 50.

Un nou model de lleure

Des de la dècada dels anys 20 fins a la dècada dels anys 70 del segle XX, la concepció del lleure a la comarca va anar transformant-se progressivament. El joc de pilota tradicional va ser un lleure que no precisava de cap dia especial al calendari ni cap excusa per gaudir-ne'n. Així, a la majoria de pobles, encara que les partides dels dies festius tenien major ressò, diàriament es jugaven partides als carrers i, en el cas d'existir-ne, als trinquets i als frontons. Fins els anys 30-40 del segle XX, el joc de pilota va ser l'única activitat recreativa de caràcter físic que existia; a partir d'aquests anys, amb l'ampliació de l'oferta recreativa de caràcter esportiu, la pilota deixà d'ocupar el lloc privilegiat que fins aquell moment havia ocupat en el temps lliure, i començà a veure's difuminada per l'aparició dels nous esports. Pels ulls dels jugadors de l'època, principalment dels més joves, començaren a desfilar noves activitats que eren percebudes com a recreacionals i, a més a més, presentaven un major atractiu que el tradicional joc de pilota.

Els carrers: espais de joc, espais de vida

Fins ben avançat el segle XX, el carrer va ser l'escenari lúdic per excel·lència. De tots els carrers on es jugava a pilota als pobles de la comarca, no hi ha dos iguals; arribat el moment, cadascun d'aquells es convertia en una canxa de joc amb particularitats pròpies que determinaven la dinàmica del joc. Hi trobem carrers estrets i carrers amples, llargs i curts, amb paviment o sense. Si bé existien uns carrers que es consideraven més adequats

que la resta i que, finalment, són els que acollien la pràctica del joc habitual; les necessitats per poder convertir-se en espais de joc eren mínimes i no calia cap acondicionament previ. I si jugar a pilota al carrer resultava senzill, en parlar del joc a la paret les necessitats encara es reduïen més: només calia una paret llisa per poder colpejar la pilota.

Als pobles de la comarca, així com a la resta de pobles de la Península, la primera meitat del segle XX va ser un període caracteritzat per la misèria i la constricció. Íntimament lligat a la forma de vida dels pobles, el joc de pilota al carrer era producte de la necessitat d'esbarjo i de la necessitat d'encontre; no retia comptes a cap institució ni estava sotmesa a cap intervenció aliena. Així doncs, el joc de pilota va esdevenir un mitjà d'evasió en uns anys de dures condicions socioeconòmiques. Les persones que interactuaven al voltant del joc de pilota al carrer creaven lligams amb els espais i amb els companys d'activitat i, consegüentment, el carrer esdevenia un espai de socialització. En aquests escenaris, els carrers, el joc de pilota va ser un referent simbòlic tant per als jugadors com per a les persones que hi estaven vinculades; com a col·lectivitat es va crear un sentiment d'identitat grupal.

La pilota com a negoci: trinquets i frontons

La proliferació de construcció de trinquets als pobles valencians i a la mateixa ciutat de València durant la segona meitat del segle XIX i la primera dècada del segle XX, constitueix un fet notable que ens il·lustra sobre la importància que va adquirir el joc de pilota durant aquests anys. En aquest context, la construcció del trinet de Perales a Catarroja a finals del segle XIX pot considerar-se un fet totalment normal que es va repetir a pobles²⁵⁶ propers com Aldaia (1893), Algemesí (1900), Benifaió (1875), Paterna (i.1888) o Torrent (i.1901). El que ja no forma part de la normalitat és que en un poble com Catarroja, amb tan sols 7.043 habitants censats, l'any 1907 es construïra altre trinet, el del Nano. Si considerem que a la ciutat de València al començament del segle XX romanien oberts els trinquets de Marxalenes, Juan de Mena i Pelayo, i que només Castelló, Gandía, Ondara i Villar de l'Arzobispo van arribar a tenir dos trinquets, el cas de Catarroja és un fet peculiar i certament insòlit en el panorama dels pobles valencians. A més de ser dels poquíssims pobles que va tenir dos trinquets, es produeix un fet singular: les dues instal·lacions van estar obertes al públic, si fa no fa, durant les mateixes dates²⁵⁷. Així doncs, la intensa

²⁵⁶ La data que s'associa a cada trinet, seguint el text d'Agulló, R. i Agulló, V. (2009), no necessàriament coincideix amb la seua data de construcció o inauguració; les dates oferides, excepte quan s'especifica el contrari (i. data d'inauguració), fan referència al primer any que es té constància del joc a cada instal·lació..

²⁵⁷ Existeixen almenys 20 o 25 anys de simultaneïtat: des de la inauguració, l'any 1907, del trinet del Nano, fins al seu tancament sobre els anys 30.

activitat que van tenir al llarg de la seua existència els dos trinquets de Catarroja i el gran volum de partides anunciades que trobem en la premsa de principis de segle XX, deixen constància de la importància, tant a nivell local com pel que fa a la resta de comarques valencianes, que va tenir el poble de Catarroja en el joc de pilota. Arribats en aquest punt podem entendre que Catarroja va ser, durant unes dècades, un referent en el món del joc de la pilota al trinquet.

El caràcter de propietat privada dels trinquets de Catarroja, així com de la pràctica totalitat dels trinquets existents al començament del segle XX a la resta de comarques, considerem que va estar determinada per la conjuntura de dues circumstàncies. En primer lloc, cal destacar que malgrat l'elevat nombre de practicants que hi havia, el joc de pilota als trinquets, que antuvi va ser considerat patrimoni dels nobles, ara era considerat una pràctica pròpia de les classes humils i, consegüentment, no va tenir el recolzament de les classes dirigents de l'època. En segon lloc, la construcció d'un trinquet era considerada per empresaris emprenedors com una possibilitat de negoci que ofería resposta a la demanda d'un gran nombre de jugadors. La instal·lació, com hem vist al llarg de l'estudi, a més de ser utilitzada com a canxa de joc, tenia un ús polivalent que contribuïa a incrementar els ingressos del negoci. Si els motius econòmics van ser els detonants per a la construcció d'aquests trinquets, també ho foren per al seu tancament: les dues instal·lacions van ser venudes, amb major o menor fortuna, amb intenció d'obtenir-ne uns guanys superiors al obtinguts per la seua gestió. Amb tot, l'existència d'aquests trinquets va determinar l'època d'esplendor del joc de pilota a Catarroja.

Tots els frontons de la comarca destinats al joc de pilota a mà censats en el nostre estudi van ser construïts i mantingueren la seua activitat més intensa entre els anys 30 i 50 del segle XX. Posteriorment, amb l'expansió del joc de Frontó amb raqueta, a partir dels anys 60, començaren a construir-se frontons als poliesportius municipals i també a moltes de les segones residències particulars o comunitats residencials privades ubicades fora dels nuclis urbans. De la importància que va arribar a tenir la modalitat de Frontó a mà, en són un clar testimoni els diferents frontons que van existir arreu de la comarca: tots els pobles, excepte Benetússer, Catarroja i Llocnou, van tenir instal·lació d'aquestes característiques al llarg del període estudiat; en el cas d'Alfagar, Massanassa, Picassent i Silla, descobrim que van arribar a tenir dos frontons. El caràcter privat d'aquestes instal·lacions podia respondre a dos tipus de propietat: d'una banda estaven els frontons de titularitat personal (Picassent i Silla), i d'altra banda estaven els frontons que formaven part de les instal·lacions de societats o associacions (Albal, Alfagar, Massanassa i Païporta). Cal destacar també que la majoria d'aquestes instal·lacions, com és el cas d'Alcàsser, Alfagar, Massanassa, Picassent i

Silla, eren construïdes adjacents a un bar o cantina. Aquest fet resulta significatiu quant a l'interés crematístic que existia: d'una banda estaven els ingressos mínims que generava la utilització del frontó, i d'altra banda, l'atractiu que presentava per als clients o associats i, consegüentment, l'augment de les consumicions a l'establiment. De la mateixa manera que va ocórrer als trinquets, sembla que l'existència d'aquestes instal·lacions no va proporcionar els ingressos esperats i, juntament amb el llanguiment del joc, van ser motius suficients per a la seua desaparició o la seua inactivitat. Amb tot, en la data d'acabament d'aquesta investigació, continuen actius els frontons d'Albal, Alfafar i Paiporta.

Modalitats oblidades

Al llarg del període estudiat s'ha observat una dràstica disminució de les modalitats de joc practicades. De les 10 modalitats que van existir a principis de segle XX, a finals dels anys 70 només podem constatar que continuaven practicant-se'n: Escala i corda, Galotxa i Frontó. Als diferents pobles s'ha pogut observar que quan una modalitat de joc deixava de ser practicada, posteriorment ja no tornava a recuperar-se i a integrar-se entre les modalitats de joc habituals. Trobem així, que el patrimoni lúdic va anar deteriorant-se amb el pas del temps i minvant d'una manera irreversible cap a l'oblit més absolut.

Jugadors, espectadors i artesans

Durant l'època a la qual fa referència aquest estudi el joc de pilota sempre va estar associat a les activitats pròpies de les classes socials més humils. Les al·lusions a les ocupacions laborals de la major part dels jugadors que han estat censats, els atribueixen els treballs més diversos: llaurador, mecànic, forner, membre de la colla de càrrega i descàrrega de sacs, sereno, etc. A la ciutat de València, i en certa mesura també als pobles pròxims a la capital, els homes de les classes socials amb més poder adquisitiu practicaven activitats com el tennis, el ciclisme, l'esgrima o el tir al plat; activitats que necessitaven una certa despesa econòmica per poder ser practicades i que resultava inassolible per a la gran majoria. A diferència d'aquestes activitats, el joc de pilota, que podia ser practicat per qualsevol persona, amb total indiferència del seu poder adquisitiu, va ser estigmatitzat i va reduir-se de manera despectiva a una pràctica pròpia de les classes més humils. D'altra banda, en parlar del jugadors, cal matissar la diferència pel que fa al nivell de joc entre aquells considerats aficionats i aquells considerats professionals. Els aficionats eren aquells que diàriament o esporàdica, després de la jornada de treball, jugaven a pilota amb amics o jugadors d'altres pobles, mentre que amb el nom de professionals es coneixia a aquells que arribaven a jugar a Pelayo en partides importants o en la resta de trinquets en partides

anunciades en les quals hi havia fortes sumes de diners en joc; malgrat tot, dels conjunt de jugadors documentats no tenim notícia que cap d'ells poguera viure amb exclusivitat dels guanys que li procurava el joc de pilota; a tots ells se'ls coneixia un ofici.

Si considerem els espectadors que assistien a les partides de pilota, més enllà de la contemplació del joc, la partida era una mena de ritual al voltant del qual es reunien amics i coneguts per tal de gaudir del temps lliure una vegada finalitzada la seua jornada laboral. Era un lloc d'encontre, un moment de reunió en grup que tenia un sentit identitari fonamentat en la passió per la pilota. Durant dècades, les partides de pilota van constituir un dels pocs espectacles que podien trobar-se als pobles; aquest fet va suposar una assistència significativa d'espectadors davant qualsevol encontre de certa rellevància. Amb l'aparició dels esports anglosaxons, fonamentalment el futbol, la massa d'espectadors va anar fragmentant-se i el joc de pilota deixà de ser l'espectacle protagonista als carrers dels pobles.

Al llarg de la primera meitat del segle XX, època de dures condicions socio-econòmiques que sovint ranejava la misèria en la majoria de les famílies, l'elaboració de pilotes va esdevenir una possibilitat de guanyar-se el pa. Ens queda constància que a Albal, Alfafar, Benetússer, Catarroja i Massanassa, s'elaboraven pilotes per tal de comercialitzar-les als mateixos pobles, a València i, fins i tot, arreu del País Valencià. Cal diferenciar entre les persones que elaboraven pilotes de vaqueta, els considerats "artesans de pilota", i aquelles altres que elaboraven pilotes de drap de menor qualitat. Artesans de pilotes de vaqueta hem documentat el cas de Vicente Gimeno d'Albal i, molt especialment, el de Miquel Baixauli de Catarroja. A la resta de pobles esmentats l'elaboració de pilotes de drap va recaure exclusivament en mans de dones i sembla que va esdevenir una activitat que només va generar uns ingressos exiguos.

El joc com a tret identitari

Quant a la identitat col·lectiva que descobrim entre les persones vinculades al joc de pilota de l'època, podem afirmar que era altament significativa. El sentit de pertinença a un grup, ja es tractara del grup de jugadors o del grup d'aficionats, determinava una identitat col·lectiva on el concepte "nosaltres els jugadors" o "nosaltres els aficionats a la pilota" presentava una elevada consistència als diferents pobles estudiats. El sentit de la rivalitat que sempre presidia el joc no es presenta com un contínuum tancat i inalterable, ans al contrari, era un aspecte clarament adaptable a les circumstàncies del joc; així, malgrat les fortes rivalitats existents entre jugadors del mateix poble i entre els equips dels diferents pobles, sovint, els jugadors rivals s'associaven entre ells per disputar partides concretes. Els

que avui eren rivals, demà podien ser companys de joc. Consegüentment, en situar-nos en l'àmbit de la identitat col·lectiva, l'accepció "nosaltres els jugadors" pot entendre's en un sentit reduït, referit als jugadors d'un poble o, fins i tot d'un equip, o bé en un sentit ampli referit a tots els jugadors de pilota, que transcendia els límits de cada poble, de la comarca o fins i tot del País Valencià. D'aquesta manera, malgrat que no existia cap teixit associatiu, sempre que es jugava en equip existia una necessària cohesió interna entre els membres participants en funció dels objectius esportius compartits, açò és, aconseguir la victòria (Piqueras, 1990).

Dones invisibles

Ni jugadores, ni espectadores... La dona, al món del joc de la pilota, senzillament no va existir. Al llarg del període estudiat, als diferents pobles de la comarca, el joc de pilota va ser considerat una activitat pròpia d'homes i per a homes. Aquest fet no ens ha de sorprendre; és una realitat que constaten els diferents autors que han escrit sobre la pilota. Això sí, descobrir aquest tarannà missogin en el joc de pilota que es va practicar als pobles de l'Horta Sud ens fa abocar a la necessitat de fer-hi una reflexió crítica i anar més enllà de la suposada asèpsia que implica descriure la "masculinitat" del joc.

Cap a l'esportivització

Si bé, actualment, davant l'existència de campionats i una federació que regula l'activitat, l'esportivització del joc de pilota resulta evident, al llarg del període investigat no podem parlar d'un procés d'esportivització sinó d'un procés d'estandardització de diferents elements del joc que, posteriorment, esdevindrà el que avui entenem com esportivització. El que sí que podem afirmar és que el joc tradicional que va existir a principis del segle xx, en arribar a la dècada dels anys setanta, havia desaparegut totalment de la majoria dels pobles de la comarca. Així, en aquests darrers anys objecte dels nostre estudi, als pocs pobles on encara es jugava a pilota trobem que el joc havia patit un procés d'estandardització de les seues regles que ja el situaven en el que es considera una modalitat gairebé esportiva.

Mort de la pilota tradicional

El joc de pilota tradicional, tal i com el van conèixer els nostres avantpassats de principis de segle xx, va desaparèixer a la pràctica totalitat dels pobles estudiats. Tant és així que, a la dècada dels anys setanta, en parlar del joc al carrer només trobem uns pocs carrers a Alcàsser, Picassent i Silla, on encara es jugava. En considerar el joc al Frontó, cal parlar d'Albal, Alfafar i Paiporta, com a pobles on encara pervivia aquesta modalitat. Amb tot,

lluny d'anteriors èpoques d'esplendor, a la dècada dels anys 70, més enllà de la participació en campionats, el joc de pilota només té una significació simbòlica en relació a l'oci de la població.

A més de les diferents causes que van determinar la desaparició del joc al carrer, com són la massificació del trànsit rodat, la nova fisonomia dels carrers i la introducció d'esports aliens al nostre territori, quant a la comarca de l'Horta Sud cal considerar també l'existència dels trinquets i els frontons com un factor decisiu pel que fa a la desaparició del joc. Així doncs, considerem que la construcció d'instal·lacions específiques per a jugar a pilota va resultar determinant per a la desaparició del joc al carrer d'alguns dels pobles estudiats. El cas més significatiu és el de Catarroja, on l'existència dels trinquets aglutinà la totalitat del joc, i quan aquests tancaren les seues portes el joc desaparegué completament del poble. Casos semblants trobem a Albal, Alfafar i Paiporta, on la construcció dels respectius frontons va resultar decisiva per a la desaparició del joc al carrer. En altres pobles, com ara Picassent i Alcàsser, l'existència de sengles frontons va conviure amb modalitats practicades als carrer i l'existència d'aquestes instal·lacions no considerem que esdevingueren un element determinant per a la futura desaparició del joc. De fet, dels pobles de l'Horta Sud, en l'actualitat només Silla, Alcàsser i Picassent tenen equips de pilota participant en competicions oficials i, coincidintment, són els únics pobles que disposen d'instal·lacions específiques de joc (un trinet a Alcàsser, i un carrer de Galotxa a Beniparrell i Silla).

5.3 Limitacions de l'estudi

Pel que fa a una dimensió teòrica, no hem d'oblidar que la nostra investigació presenta un caràcter eminentment local. Si bé aquesta característica és la base sobre la qual es fonamenta el valor i la riquesa de l'estudi, també és cert que suposa una limitació quant a la possibilitat de fer extensibles els resultats a altres pobles del nostre país. Tot i que moltes de les característiques referides al context socioeconòmic i cultural dels pobles de l'època poden presentar trets semblants, són les particularitats de cada poble les que determinen la seua història i la vida del joc al llarg del temps. Amb tot, malgrat les limitacions exposades, considerem que aquesta investigació ofereix un marc metodològic adequat per poder desenvolupar l'estudi del joc de pilota a pobles d'altres comarques del País Valencià.

Un altre aspecte que considerem necessari apuntar en aquest apartat és el relatiu a la selecció de les persones entrevistades. Totes les entrevistes s'han realitzat a persones residents, actualment o en el passat, als pobles de la comarca. Seguint criteris d'operativitat,

pel que fa a l'accessibilitat i a l'intent d'acotar el volum d'informació, hem deixat d'entrevistar algunes persones que potser ens haurien aportat dades interessants sobre el joc. Ens estem referint a jugadors forans de la comarca que freqüentment van disputar partides als pobles estudiats, o a periodistes i persones directament relacionades amb el món del joc que van tenir coneixement de jugadors i van presenciar partides de l'època a alguns pobles de la comarca.

Finalment, no podem deixar de fer referència a les limitacions o condicionants que puga suposar el dilatat període temporal durant el qual s'ha realitzat aquest estudi: si bé la primera entrevista data de l'any 2007, cal recordar que l'interés de l'autor per l'estudi d'aquest tema es remunta a l'any 1990. Així, al llarg dels anys, l'evolució i maduració personal i professional de l'autor d'aquesta tesi, molt probablement haurà condicionat la seua redacció final. Aquest periple vital de l'investigador, potser ha implicat fluctuacions en la manera d'apropar-se al joc de pilota, en la forma d'entendre i realitzar les entrevistes, etc.

5.4 Futures línies d'investigació

Si bé el nostre estudi s'ha centrat, des d'una dimensió empírica, en el descobriment i la descripció històrica d'allò que va ser i va significar el joc de pilota als pobles de l'Horta Sud durant una època concreta, aquest no deixa de ser un estudi puntual i limitat. Considerem que seria convenient fer extensiva la investigació del joc de pilota a la resta de pobles del País Valencià on es va jugar a pilota en el passat. L'evidència de les fonts orals com a recurs bàsic per obtenir dades sobre l'estudi que proposem fa necessari elevar la veu d'alarma davant la fragilitat d'aquest tipus de fonts: amb tan sols uns anys, les persones que podien ser-ne informadores hauran desaparegut i amb elles haurà desaparegut també part de la memòria del joc de pilota valenciana. Dissortadament, realitzem aquesta afirmació des de la revisió del que ha estat la nostra experiència: al llarg del temps durant el que s'ha anat desenvolupant aquesta tesi, donada l'avançada edat de la majoria de les persones entrevistades, hem pogut assistir al decés de moltes d'elles.

Més enllà de l'any 1975, límit temporal del nostre estudi, seria interessant encetar línies d'investigació per conèixer quina ha estat l'evolució del joc fins a l'actualitat i de quina manera ha estat condicionat per aspectes com ara la desaparició o inactivitat d'instal·lacions de joc, la construcció d'instal·lacions específiques, la estandardització i esportivització del joc, la creació de la Federació de Pilota Valenciana, l'aparició d'empreses de pilota, la inclusió del joc als currículums escolars, la cobertura mediàtica que se li dispensava en la malauradament desapareguda Radiotelevisió Valenciana, etc.

Finalment, entre els diferents estudis que esperem que es realitzen en un futur pròxim, no volem deixar d'apuntar l'interés que presenta per a la interpretació i la comprensió del joc de pilota la realització d'investigacions de caire narratiu centrades en la comprensió profunda d'experiències i significats de persones que han estat protagonistes del joc.

Referències

.

Arxius

Arxiu del Centre Instructiu Musical (Alfafar, València)

Arxiu de la Societat Musical i Recreativa la Terreta (Massanassa, València)

Arxiu del Hogar Parroquial de Massanassa (Massanassa, València)

Arxiu de la Federació de Pilota Valenciana (València)

Arxiu de la Federación de Pelota de la Comunidad Valenciana (València)

Arxiu de la Federación Española de Pelota (Madrid)

Arxiu Municipal d'Alcàsser (Alcàsser, València)

Arxiu Municipal d'Albal (Albal, València)

Arxiu Municipal d'Alfafar (Alfafar, València)

Arxiu Municipal de Catarroja (Catarroja, València)

Arxiu Municipal de Massanassa (Massanassa, València)

Arxiu Municipal de Paiporta (Paiporta, València)

Arxiu Municipal de Picassent (Picassent, València)

Arxiu Municipal de Sedaví (Sedaví, València)

Arxiu Municipal de Silla (Silla, València)

Arxiu particular de Jesús Emílio Hernández Sanchis (Alzira, València)

Archivo Universitario de Granada (Granada)

Biblioteques i hemeroteques

Biblioteca d'Educació "María Moliner" (València)

Biblioteca d'Humanitats "Joan Reglà" (València)

Biblioteca de Psicologia i Esport "Joan Lluís Vives" (València)

Biblioteca d'Etnologia de València (València)

Biblioteca Pública Municipal d'Alcàsser (Alcàsser, València)

Biblioteca Pública Municipal de Albal (Albal, València)

Biblioteca Pública Municipal d'Alfàfar (Alfàfar, València)

Biblioteca Pública Municipal de Benetússer (Benetússer, València)

Biblioteca Pública Municipal de Beniparrell (Beniparrell, València)

Biblioteca Pública Municipal de Catarroja (Catarroja, València)

Biblioteca Pública Municipal de Massanassa (Massanassa, València)

Biblioteca Pública Municipal de Paiporta (Paiporta, València)

Biblioteca Pública Municipal de Picassent (Picassent, València)

Biblioteca Pública Municipal de Sedaví (Sedaví, València)

Biblioteca Pública Municipal de Silla (Silla, València)

Biblioteca Valenciana —Fons Nicolau Primitiu— (València)

Hemeroteca Municipal de València (València)

Fons de la Biblioteca Navarro Cabanes (València)

Publicacions periòdiques consultades

Anuario estadístico de España 1866-1867

Dirección General de Estadística (1870). Consultat el dia 1 de maig de 2010 en:
<http://www.ine.es/inebaseweb/treeNavigation.do?tn=28106>

Alirón!!!

Semanari esportiu. València (1926: núm. 1)

Arte y sport

Revista il·lustrada d'art, esports, teatre, bous i actualitats. València (1907: núm. 22, 29)

Ayer

Revista de Historia Contemporánea. Consultada el dia 1 de maig de 2010 en:
<http://www.ahistcon.org/revistaayer.html>

Cri-cri

Semanari d'espectacles. València (1923: núm. 1)

Cultura y deportes

Òrgan de l'Associació Llum i Art. València (1916: núm. 1)

Deportes

Rotatiu gràfic setmanal. València (aparegut de 1944 a 1976)

Deportes

València (núm. 1, 3, 5)

Estaca, La

Setmanari esportiu bolchevike. València (1922 a 1925: núm. 1, 14, 103-107, 109-111)

Hoja Semanal, La

Seminari de literatura, art i esports. València (1923: núm. 1)

Hora deportiva, La

València. (1935, 1936)

Levante deportivo

Periòdic valencià d'esports. València (1922: núm. 1)

Micalet, El

Semanari d'espectacles, esports i informació general. València (1926: núm. 24, 25)

Miniatura

Revista selecta de teatres, esports i art. València (1908: núm. 1)

Nación gráfica

Revista il·lustrada. València (1926: núm. 61)

Semana deportiva, La

València (1922, 1923 i 1924: núm. 2, 11, 30)

Sport valenciano

Semanari independent. València (1925: núm. 1)

Sport valenciano, El

Periòdic esportiu. València (1915: núm. 1)

Valencia deportiva

Setmanari d'espectacles i esports. València (1922, 1923 i 1924: núm. 17, 41, 51, 58, 67, 82, 86-89)

Valencia deportiva

Òrgan de la Federació Regional Valenciana de Clubs de Foot-Ball. València (1911: núm. 1)

Valencia sportiva

València (1918: núm. 1-4)

Verdad deportiva, La

Setmanari esportiu anticaciquil. València (1924: núm. 1-6, 8, 9)

Fonts orals

Cognoms i nom; Malnom	Poble	Número	Data
Albert Iborra, Juan	Picassent	36	07/07/2008
Alcoy Zaragozá, Aurelio	Beniparrell	18	19/06/2009
Alfonso Muñoz, José; Molló	Catarroja	19	24/04/2007
Alonso Pons, Amparo	Massanassa	46*	27/02/2008
Alonso Ridaura, Juan	Benetússer	16	14/12/2007
Baixauli Monraual, Francisco	Sedaví	47*	17/08/2008
Blanc Alba, Avelino; <i>Capellano</i>	Sedaví	39	16/05/2008
Bort Micó, Francisco; <i>l'Atauteret</i>	Alfagar	12	02/07/2008
Bou Peris, Arturo	Albal	48*	12/07/2007
Casañ Pons, Francisco	Massanassa	28	26/03/2007
Chirivella Juan, Isabel	Paiporta	49*	19/02/2008
Crespo Blanc, Benjamín	Sedaví	41	08/04/2007
Cubillos Barberà, José	Catarroja	21	30/06/2008
Dalmau Aguado, Isabel	Picassent	38	17/10/2008
Delhom Costa, Alberto; <i>el Rull</i>	Beniparrell	17	12/06/2007
Domingo Campos, María	Albal	6	08/04/2007
Escrivá Casañ, Ricardo	Benetússer	15	12/12/2007
Galán Mont, José	Benetússer	50*	09/02/2008
Galán Muñoz, Ricardo; <i>Calderón</i>	Albal	2	28/06/2007
Garcia Alapont, Vicent; <i>Botella</i>	Catarroja	51*	02/06/2008
Gascó Pons, Francisco	Llocnou de la Corona	26	27/05/2008
Gastaldo Martínez, José	Silla	45	10/07/2008
Gimeno Almudéver, José María; <i>Sidoret</i>	Albal	4	16/07/2007
Gimeno Barberá, Vicente	Llocnou de la Corona	24	22/05/2008
Gimeno Romeu, Amadeo	Llocnou de la Corona	25	16/05/2008
Gómez Moreno, Andrés	Massanassa	27	16/07/2007
Hernández Hernández, Baltasar	Alcàsser	10	26/03/2008
Hernández Sanchis, Jesús Emilio	Albal	52*	12/05/2007
Iborra Romaguera, Francisco; <i>Paco de la Creu</i>	Alcàsser	7	03/07/2007

Jorge Seguí, Enrique	Massanassa	30	16/05/2008
Llorca Arándiga, Fernando	Sedaví	40	20/05/2008
López González, José; <i>l'Allero</i>	Picassent	35	03/07/2008
López Simó, Salvador	Picassent	37	18/08/2008
Lorente Solaz, José; <i>el Xurret</i>	Alfagar	13	28/02/2008
Martínez Benau, Bienvenido	Alfagar	11	04/07/2008
Mínguez Marí, Francisco	Albal	3	15/07/2007
Monforte Sanroque, Rosa	Catarroja	53*	17/04/2007
Navarro Romaguera, Rosa	Alcàsser	8	15/01/2008
Olmos, Francisco	Catarroja	23	15/03/2006
Paredes Pla, Ana	Sedaví	42	10/06/2008
Pastor Donat, Vicent	Beniparrell	54*	28/06/2007
Puchades, Júlia	Massanassa	31	05/06/2008
Puchalt Lucas, Ramon; <i>Panoli</i>	Catarroja	20	07/05/2007
Puertes Tarazona, José; <i>el Rullo</i>	Paiporta	33	15/05/2007
Raga, Consuelo	Catarroja	22	15/06/2006
Romaguera Hervàs, Rosa	Alcàsser	9	02/01/2008
Romero Romero, Alfredo	Albal	5	04/12/2007
Roselló Folch, Manuel	Alcàsser	55*	27/03/2008
Sánchez Damián, Sebastià	Albal	1	05/05/2009
Simeón Magalló, Roberto; <i>Tirri</i>	Silla	43	22/05/2007
Soler Paredes, Manolo; <i>Tito</i>	Paiporta	34	19/02/2008
Tarazona, Josep Maria	Alfagar	14	23/05/2009
Tornero Pla, Ana	Sedaví	56*	10/06/2008
Vedreño, Pascual; <i>el Macareno</i>	Silla	44	11/07/2007
Zapata Gimeno, Vicente	Massanassa	29	11/05/2007

***Nota:** Les fonts orals amb asterisc corresponen a informacions obtingudes a través de converses o encontres informals (en ocasions no enregistrats). Malgrat no tenir la importància ni el rigor que presenten la resta d'entrevistes, han aportat valuoses dades a l'estudi i, consegüentment, hem considerat adient la seua inclusió en aquest registre de fonts orals.

Recursos electrònics

Asociación de historia contemporánea. Revista AYER

<http://www.ahistcon.org>

Athenea Digital. Revista de pensamiento e investigación social

<http://psicologiasocial.uab.es/athenea/index.php/atheneaDigital/index>

CAFYD. Base de dades de Tesis Doctorals sobre Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport

<http://www.cafyd.com/bd1.html>

(Con)textos. Revista d'Antropologia i Investigació Social

<http://www.con-textos.net/es>

Dialnet

<http://dialnet.unirioja.es/>

Federació de Pilota Valenciana

<http://www.fedpival.es/>

Federación de Pelota Valenciana

<http://www.fepelotacv.com>

Generalitat Valenciana. Àrea de Patrimoni Cultural.

<http://www.cult.gva.es/dgpa/>

Gran Diccionari de la Llengua Catalana

<http://www.diccionari.cat>

IC

<http://investigacioncualitativa.cl/>

Institut Valencià d'Estadística

<http://www.ive.es/>

Instituto Nacional de Estadística

<http://www.ine.es/>

Investigación en la Universidad Mesoamericana

Blog del Grupo Emergente de Investigación de la Universidad Mesoamericana

Oaxaca. <http://investigacionuniversidadmesoamericana.blogspot.com/>

Latina. Revista Latina de Comunicación Social

<http://www.revistalatinacs.org/>

Museu de la Pilota de Genovés

<http://www.museupilota.com/index.asp>

Museu Valencià d'Etnologia

<http://www.museuvalenciaetnologia.es/inicio.html>

Nure Investigación

<http://www.nureinvestigacion.es/>

Raco. Revistes catalanes amb accés obert. Revista d'Etnologia.

<http://www.raco.cat/index.php/RevistaEtnologia>

Red de Revistas Científicas de América Latina y el Caribe, España y Portugal. Universidad Autónoma del Estado de México

<http://redalyc.uaemex.mx/>

Revista Electrónica de Investigación Educativa

<http://redie.uabc.mx>

Revista Iberoamericana d'Educació

<http://www.rieoei.org/>

Servei de Biblioteques i Documentació. Universitat de València

<http://biblioteca.uv.es/>

Vikipedia – L'enciclopèdia lliure

<http://ca.wikipedia.org>

Bibliografia

A

Actes Commemoratiu Cinquanta Anys del Nou Musical Santa Cecília, (2006). Alfafar: Centre Instructiu Musical d'Alfagar.

Aguliar, I. (2000). Fitxa d'etnologia del Casino Vell-Centre Cultural i Recreatiu d'Alfagar. *Generalitat Valenciana. Servei de Patrimoni arqueològic. Béns immobles*.

Recuperat de:

http://www.cult.gva.es/dgpa/etnologia/Detalles_etnologia.asp?IdFicha=4993

Agulló, R. i Agulló V. (2009). *El "joc de pilota" a través de la premsa valenciana 1790-1909*. València: Diputació de València. Federació de Pilota Valenciana.

Agustí, F. (1949). Joc de pilota. *Revista de Festes de Picassent*. Picassent: Ajuntament de Picassent.

Agustí, F. (1955). Síntesis de la vida local. *Revista de Festes de Picassent*. Picassent: Ajuntament de Picassent.

Agustí, F. (1956). Síntesis de la vida local. *Revista de Festes de Picassent*. Picassent: Ajuntament de Picassent.

Agustí, F. (1957). Síntesis de la vida local. *Revista de Festes de Picassent*. Picassent: Ajuntament de Picassent.

Agustí, F. (1958). Síntesis de la vida local. *Revista de Festes de Picassent*. Picassent: Ajuntament de Picassent.

Alonso, A. i López, S. (1995). *El trinquet de Burjassot*. Burjassot: Associació Cultural l'Almara.

Amades, J. (2003). *Costumari Català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Anònim, (1895). *Las Provincias*, 13 de juliol.

Anònim, (1889). *El Mercantil Valenciano*, 26 de maig.

Anònim, (1889). *El Mercantil Valenciano*, 31 de maig.

Anònim, (1890). *El Mercantil Valenciano*, 12 agost.

Anònim, (1890). *Las Provincias*, 12 agost.

Anònim, (1901). *Las Provincias*, 1 d'agost.

Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 1 d'agost.

Anònim, (1907). *Las Provincias*, 1 d'agost.

Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 6 de setembre.

Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 11 de setembre.

- Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 18 de setembre.
- Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 12 d'octubre.
- Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 22 octubre.
- Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 24 d'octubre.
- Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 3 de novembre.
- Anònim, (1907). *El Mercantil Valenciano*, 7 de desembre.
- Anònim, (1909). *El Mercantil Valenciano*, 10 de juliol.
- Anònim, (1909). *Las Provincias*, 26 de setembre.
- Anònim, (1957). *Programa de Festes de Picassent*.
- Anònim, (1979). *Curial e Güelfa*. Barcelona: Edicions 62.

B

- Baum, W. (2007). The Other Uses of Oral History. *The Oral History Review*, 34 (1).
- Blanchard, K. i Cheska, A. (1985). *Antropologia del deporte*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley and Los Angeles, (Ca): University of California Press.
- Bolea. (1916). La crisis de un esport. *Cultura y Deportes: Órgano de la Asociación Luz y Arte*. I (1).
- Borja, J. i Muxi, Z. (2001). *L'espai públic: ciutat i ciutadania*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Burke, P. (Ed.). (2003). *Formas de hacer historia*. Madrid: Alianza Editorial.
- Butlletí, El: Revista d'informació municipal* (1994). 66 / 67. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.

C

- Cagigal, J.M. (1981). *Deporte: espectáculo y acción*. Barcelona: Salvat Editores.
- Calatayud, S. (1992). La restauració, (1875-1914). En Aguado i al., *Història contemporània del País Valencià* (pp. 113-168). València: Tabarca Universitat.
- Carranza, M. i Vallés, C. (2008). L'esport a la ciutat: una nova manera de veure'l. *Apunts. Educació Física i Esports*, 91, 9-10.
- Catahoria. Programa de Fiestas a San Miguel Arcángel*. (1924). I (1). Catarroja: Ajuntament de Catarroja.
- Català, J. F. (2002). *Crónicas de Alfafar*. Alfafar: Ajuntament d'Alfafar.

- Centro cultural recreativo a sus socios y simpatizantes, El (1978). *Fiestas en honor de la Santísima Virgen del Don*. Alfafar: Ajuntament d'Alfafar.
- Cerdà, P. i Mascarell, P. (2009). *La revolució va de bo! La modernització de la pilota valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Chorro, R. (2003). *La pilota valenciana: l'esport d'un poble*. València: Institut Municipal d'Educació.
- Cicourel, A. (1982). *El método y la medida en sociología*. Madrid: Editora Nacional.
- Cohen, L. i Manon, L. (1990). *Métodos de investigación en educación*. Madrid: Editorial La Muralla.
- Conca, M., Garcia, F., Gimeno, T., Llopis, F., Naya, J., i Pérez, V. (2003). *La pilota valenciana: unitat didàctica*. València: Generalitat Valenciana.

D

- Decret 20/1992 del Govern Valencià, pel qual s'estableix el currículum d'Educació Primària a la Comunitat Valenciana (1992)
- De Garay, G. (1999). La entrevista de historia oral: ¿monólogo o conversación? *Revista Electrónica de Investigación Educativa*, 1 . Recuperat de: <http://redie.uabc.mx/vol1no1/contenido-garay.html>
- Delgado, M. (2002). Cultura popular i espai públic. Les apropiacions col·lectives del carrer a Barcelona. *Revista d'etnologia de Catalunya*, 21, 158-159.
- Denzin, N.K. (1978). *The research act. A theoretical introduction to sociological methods*, Mc Graw Hill, New York.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (1994). *Handbook of Qualitative Research*, (Thousand) Oaks California: Sage.
- Díaz, N. (1999). El relato de una vida: apuntes teóricos-metodológicos en comunicación. *Latina. Revista Latina de Comunicación Social*, 22. Recuperat de: <http://www.revistalatinacs.org/a1999coc/33vanancy.html>
- Díez, J.M. (1995). República y primer franquismo: la mujer española entre el esplendor y la miseria, 1930-1950. *Alternativas. Cuadernos de Trabajo Social*, 3, 23-40.
- Durá, P. (1989). La galotxa torna a Paiporta. *Butlletí d'informació* (25, març), 79-80.
- Durá, P. (1990). Radiografía de los clubes de galotxa (11): Alcàsser: primer campeón. *Las Provincias*, (13 abril).

E

Erickson, F. (1989). Métodos Cualitativos y de investigación. En Wittrock, M.. *La investigación de la enseñanza*. Barcelona: Paidós.

F

Fernández-Martorell, M. (1988). *Leer la ciudad*. Barcelona: Icària.

Ferrando, A. (1987). Introducció. En F. Llopis *El joc de pilota valenciana*. València: Ajuntament de València.

Ferrairó, J. (2002). *Trinquet El Zurdo: 50 anys al dau...* Gandia: Trinquet El Zurdo: CEIC Alfons El Vell.

Ferrer, I. (2010). La pista del Mandao. En *Llibret Falla El Molí*. Picassent: Falla El Molí.

Fetterman, D. (1998). *Ethnography. Step by step*. London: Sage Publications.

Fiestas en honor a Santa Cecília. Patrona de la música, (2007). Alfafar: Centre Instructiu Musical d'Alfafar.

Fiestas en honor de la Santísima Virgen del Don, (1954). Alfafar: Ajuntament d'Alfafar.

Fiestas en honor de la Santísima Virgen del Don, (1955). Alfafar: Ajuntament d'Alfafar.

Fraser, R. (1993). La Historia Oral como historia desde abajo. *Revista AYER*, (12). Recuperat de: <http://www.ahistcon.org/312.htm>

Friky, P. (1944). El deporte ignorado: curiosidades, secretos y anécdotas de la pelota valenciana. *Deportes*. (24 de juny). València.

G

Gala de l'esport, I (2000). Silla: Comitè organitzador amb el patrocini de l'Ajuntament de Silla i dels col·laboradors.

Gallach, J.I. (1977). *El juego de la pelota valenciana en la calle*. (Treball acadèmic). Instituto Nacional de Educación Física y Deportes, Madrid.

Gallach, J.I. (1990). *Pasado y presente de la pelota valenciana*. (Tesina). Universidad de Granada, Granada.

García, G. i Llopis, F. (1991). *Vocabulari del joc de pilota*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

García, I. (2007). Quins són els aspectes que cal considerar en l'ús de l'entrevista en profunditat com a instrument de recerca? *Butlletí La Recerca*. 9, 1-8.

Glaser, B. & Strauss, A. (1967). *The discovery of Grounded theory: Strategies for qualitative research*. New York: Aldine Publishing.

- Glaser, B. (1992). *Basic of Grounded Theory Analysis: Emergence vs. Forcing*. Mill Valley: C.A. Sociology Press.
- Goetz, J. i LeCompte, M. (1988). *Etnografía y diseño cualitativo en investigación Educativa*. Madrid: Editorial Morata.
- Gómez, V. i Francés, S. (2004). La pilota... va de bo? *Festes patronals. Picassent 2004*. Picassent: Ajuntament de Picassent.
- González-Abrisketa, O. (2005). *Pelota Vasca: un ritual, una estética*. Bilbao: Muelle de Uribitarte Editores.
- González-Abrisketa, O. (2013). Cuerpos desplazados. Genero, deporte, y protagonismo cultural en la plaza vasca. *Revista de Antropología Iberoamericana*, 8 (1), 83-110.
- González-Alcaide, G., Agulló-Calatayud, V., Valderrama-Zurián, J.C. i Aleixandre-Benavent, R. (2010). El desenvolupament de la investigació sobre pilota valenciana: guia bibliogràfica i fonts d'informació. *Apunts. Educació Física i Esports*, 99, 5-12.
- González, M. (2002). Aspectos éticos de la investigación cualitativa. *Revista Iberoamericana de Educación*, 29, 85-103.
- Gran Enciclopèdia Catalana* (1994). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (1994). Competing Paradigms in Qualitative Research. Denzin i Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*. California: Sage.
- Güell, M. (2002). *El fons "Servicio nacional de regiones devastadas y reparaciones" de l'arxiu històric de la diputació de Tarragona*. Conca del Barberà: Centre d'Estudis de la Conca del Barberà.
- Guia d'instal·lacions esportives* (1987). València: Conselleria de Cultura Educació i Ciència. Direcció General d'Esports.
- Guillem Diosdado, S. (2012, diciembre). El deporte en la prensa valenciana del primer tercio del siglo XX: El comienzo del espectáculo. *Actas – IV Congreso Internacional Latino de Comunicación Social*. Universidad de La Laguna.

H

- Hargreaves, J. (1993). Promesa y problemas en el ocio y los deportes femeninos. En Brohm, J.M., Bourdieu, P., Dunning, E., Hargreaves, J., Todd, T., i Young, K. (Eds.), *Materiales de sociología del deporte* (23, pp. 109-132). Madrid: Las Ediciones de la Piqueta.
- Hernández, J.E. (1981). *Albal 1881. Inauguración de la Capilla de la Comunión*. Sedaví: Ed. J.J. Martí.

Homer (2003). *L'Odissea*. Barcelona: Edicions la Magrana.

I

Ignacio, G. (2009). Un panorama acerca de la internacionalización de la historia oral.

Recuperat de:

<http://investigacionuniversidadmesoamericana.blogspot.com/2009/06/un-panorama-acerca-de-la.html>

Iñurria, V. (2007, juny). Les instal·lacions de Pilota Valenciana. Ponència presentada al II Congrés Mundial de Pilota a Mà, València.

J

J.T.M. (1975). El frontón. *Fiestas en honor de la Santísima Virgen del Don*. Alfafar: Ajuntament d'Alfagar.

K

Kendall, J. (1999). Axial coding and the grounded theory controversy. *Wester Journal of Nursing Research*. Sage.

L

Lavega, P. (2007, juny). Deportes tradicionales en la Mediterrania: una visión de los juegos deportivos de pelota. Ponència presentada al II Congrés Mundial de Pilota a Mà, València.

LeCompte, M.D. Goetz, J.P. (1982). Problems of reliability and validity in ethnographic research. En *Rewiew of Educational Research*, 52.

Lerma, A. (1998). *Picassent 40 años de historia*. Picassent: Ajuntament de Picassent

L'equip de Redacció. (1985). *BIM de Silla*, 20. Silla: Ajuntament de Silla.

Lincoln, Y. & Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills: Sage.

Llopis, F. (1984). *El joc de pilota al País Valencià: estudi lexicogràfic de cultura popular*, (Tesi de Llicenciatura). Universitat de València.

Llopis, F. (1987). *El joc de pilota valenciana*. València: Ajuntament de València.

Llopis, F. (1999). *El joc de Pilota Valenciana*. València: Carena Editors.

Llorens, P. (1967). La villa de Catarroja. Valencia: Diputación Provincial de Valencia.

López, A. (1984). *La pilota valenciana: el deport d'un poble viu*. Paterna: López, A.

López, A. (1995). *Pilota valenciana*. Valencia: Lo Rat Penat, D.L.

López, A. (2004). *La pilota valenciana: deport, cultura i llengua del nostre poble*.

València: Real Acadèmia de Cultura Valenciana, D.L.

López, A. (2015). *Pilota valenciana*. Identitat. Valencia: Lo Rat Penat, D.L.

López-Egea, M.A. (1998). *Pelota Valenciana*. Sueca: Imprenta Palacios.

López, J. (2003). Vivienda social y Falange: ideario y construcción en la década de los 40. *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, VII (146)
Recuperada de: [http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146\(024\).htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146(024).htm)

Luis Gómez, A. (1988). *Aproximación histórica al estudio de la geografía del ocio*.
Barcelona: Editorial Anthropos.

Luz, J. (2000). *Història gràfica del futbol a Catarroja*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.

M

Machancoses, F. (1985). El cine de verano. Una época de la pelota valenciana en Silla.
Butlletí d'informació municipal, 66, pp. 26-27.

Magrinyà, F. i Mayorga, M.Y. (2008). Dissenyar la ciutat per a l'esport en els espais públics. *Apunts. Educació Física i Esports*, 91, 29-34.

Martín-Crespo, C. i Salamanca, A. (2007). El diseño en la investigación cualitativa.
Revista Nure investigación, 26.

Martín Crespo, C., i Salamanca Castro, A. (2007). El muestreo en la investigación cualitativa. *Nure Investigación*, 1. Recuperada de:
http://www.nureinvestigacion.es/formacion_metodologica_obj.cfm?id_f_metodologica=35

Martínez, M. (2006). La investigación cualitativa (síntesis conceptual). *Revista IIPSI*, 9 (1)

Martínez, F. i Ramos, A. (2003). *Temps de foscor. La premsa de l'Horta Sud en el franquisme (1939-1975)*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.

Martínez, J.A. (2012). *Anàlisi dels factors de rendiment en pilota valenciana: una proposta per a l'educació superior*. (Tesi doctoral). Universitat d'Alacant.

Martos, D., Vidal, P., Naya, J., Devís, J., Talamantes, A. (2007). *Mapa etnològic del joc de Pilota Valenciana i els mecanismes actuals de transmissió a les comarques valencianes*. (Treball no publicat). Universidad Católica de València.

Martos, D., Usabiaga, O., Vidal, P., Etxebeste, J., Beltrán, I. (2007). *Los juegos directos de pelota a mano en la península. Estudio etnológico en las comarcas-refugio de la Marina Alta y Baja de la Comunidad Valenciana y las comarcas de Baztán, Oarso y Beterri de Navarra y Euskadi*. (Treball no publicat). Universidad Católica de Valencia-Euskal Herriko Unibertsitatea.

- Martos, D. i Torrent G. (2011). *Pilota valenciana: propostes didàctiques per ensenyar i aprendre el nostre joc*. Paiporta: Denes.
- Martos, D. i Usabiaga, O. (2014). Los juegos directos de pelota vascos y valencianos y el proceso de conversión en deporte: una aproximación cualitativa. *Revista de Historia do Esporte*, (7) 2, 1-32.
- Mata, D. (1997). *Etnografía del deporte. Aproximación antropológica a través del modelo de los horizontes: deporte central vs marginal*. (Tesi doctoral). Universidad Complutense de Madrid.
- Maus, M. (2006). *Manual de etnografía*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Medina, F. X. (1993). Jugar a pilota basca a Barcelona o la construcció socio-cultural de la identitat a través de l'esport. *Revista d'etnologia de Catalunya*, 2, 110-117.
- Merlinsky, G. (2006). La entrevista como Forma de Conocimiento y como Texto Negociado. *Cinta de Moebio*, 27, 27-33. Recuperat de www.moebio.uchile.cl
- Merton, R., Fiske, M., i Kendall, P. (1956). *The focused interview: a manual of problems and procedures*. Free Press.
- Merton, R. & Kendall, P. (1945). The focused interview. *American Journal of Sociology*, 51, 541-547.
- Miles, M.B. & Huberman, A.M. (1984). *Qualitative data analysis*. Newbury Park, CA: Sage.
- Miles, M.B. & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. Newbury Park, CA: Sage.
- Millo, Ll. (1976). *El trinquet*. València: Prometeo.
- Millo, Ll. (1982). *El joc de pilota*. València: Eliseu Climent Editor.
- Millo, F. (1987). Pròleg de *El joc de pilota valenciana*. De Llopis, F.. València: Ajuntament de València.
- Mirabet, J. (2004). *Paiporta: nostre poble... les seues tradicions*. Paiporta: Mirabet Pastor, J.
- Mógica, J.R. (1990). Club de Galotxa d'Alcàsser. *Butlletí d'Informació Municipal*, IV (6). Alcàsser: Ajuntament d'Alcàsser.
- Mogort, R i Mainar, E. (1992). *Cent anys de pilota a Simat*. Valldigna: Ajuntaments, D.L.
- Mollà, T. (1994). *El Genovés*. València: Tàndem Edicions.
- Mollà, T. (1995). *Una partida de llegenda. 9 de juliol a Sagunt*. Tavernes Blanques: L'Eixam Edicions.
- Monforte, E. (1990). *El joc de pilota a Catarroja*. Manuscrit no publicat.
- Monforte, E. (1993). El joc de pilota a Catarroja (I). *El Butlletí. Revista d'informació*

Municipal, 61, 6-9. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.

Monforte, E. (1993). El joc de pilota a Catarroja (II). *El Butlletí. Revista d'informació*

Municipal, 62/63, 8-11. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.

Montaner, A.M. (2010). *Estudio de los trinquets de pilota valenciana, según criterios epidemiológicos, de opinión y biomecánicos*. (Tesi doctoral). Universitat de València.

Montaner, C. (2011). *Diseño de un guante de protección para jugar a pilota valenciana en función de la opinión de los usuarios y de criterios epidemiológicos y biomecánicos*. (Tesi doctoral). Universitat de València.

Monzó, J. (2001). *Catarroja: Un segle de publicacions i mitjans de comunicació (1900-2000)*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.

N

Naya, J. (2007, juny). Pilota Valenciana: El nostre Joc. Ponència presentada al II Congrés Mundial de Pilota a Mà, València.

Navarro, V. (2000). *Topografía médica de Benetússer*. Benetússer: Ajuntament de Benetússer.

Noreña, A.L.; Alcaraz-Moreno, N.; Rojas, J.G. i Rebolledo-Malpica, D. (2012). Aplicabilidad de los criterios de rigor y éticos en la investigación cualitativa. *Aquichan*, 12 (2), 263-274.

O

Olaso, S. (1993). *El joc de pilota en la Comunidad Valenciana*. (Tesi doctoral). Universitat de Barcelona.

Olaso, S. (2007, juny). *Juegos con pelota en el Mediterráneo. Anàlisis del 'joc' de la 'Pilota Valenciana' desde la praxeología y la sistémica: una nueva visión del juego*. Ponència presentada al II Congrés Mundial de Pilota a Mà, València.

Oliver, J., Ballester i Anguís, J.F. (2004). *Paiporta: una ciudad, una iglesia y sus gentes*. Paiporta: Asociación cultural San Jordi.

Olmedo, F. (2002). *Anecdario histórico valenciano*. València: Carena Editors.

Olmos, V. (1983). *Els fonaments de l'Horta-Albufera contemporània*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.

Ordenanzas Municipales, (1910). Catarroja: Ajuntament de Catarroja.

P

- Patton, M.Q. (1980). *Qualitative evaluation methods*. Beverly Hills: Sage
- Penalva Verdú, C. i Mateo Pérez, M.A. (2006). *Tècniques qualitatives d'investigació*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- Peñarrocha, C. (2001). *50 Anys d'Història* dintre del llibre *La Terreta societat cultural i recreativa*. 50 anys. Massanassa: Societat Cultural i Recreativa.
- Pérez-Samaniego, V., Devís-Devís, J., Smith, B. I Sparkes, A. (2011). La investigación narrativa en la educación física y el deporte: qué es y para qué sirve. *Movimento*, 17 (1), 11-38.
- Pérez-Samaniego, V., Fuentes, J. i Devís, J. (2011). El anàlisis narrativo en la educación física y el deporte. *Movimiento*, 17 (4), 11-42.
- Pilota Valenciana. Tot un univers* (2000). Catarroja: Falla l'Albufera.
- Piqueras, A. (1990). Formas de relación y organización social. Sociedades deportivo-recreativas en el País Valenciano. En Cucó, J., i Pujadas, J.J. (Coord.), *Identidades colectivas. Etnicidad y Sociabilidad en la Península Ibérica* (pp. 285-293). Valencia: Publicaciones de la Generalitat Valenciana.
- Porcar, E. (2000). La pilota valenciana en Catarroja. En *Pilota Valenciana. Tot un univers* (pp. 87-92). Catarroja: Falla l'Albufera.
- Portelli, A. (1991). *Tite Death of Luigi Traslulli and other Stories. Form and Meaning in Oral History*. Nova York: State Univ. of New York Press
- Presència, A. (1993). *Indústria i territori (l'Horta-Albufera)*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.
- Prins, G. (2003). Historia oral. En Burke, P. i altres. *Formas de hacer historia*. Madrid: Alianza Editorial.
- Proyecto de ampliación de instalaciones en la pista Polideportiva de la Villa de Sedaví, (1970). Sedaví: Ajuntament de Sedaví.
- Pujadas, X. i Santacana, C. (2000). Deporte y modernización en el ámbito mediterráneo. Reflexiones para una historia comparada (1870-1945). *Cercles: revista d'història cultural*, 3, 43-58.

R

- Raga, S. (2000). El joc de pilota en Catarroja. En *Pilota Valenciana. Tot un univers* (pp. 75-86). Catarroja: Falla l'Albufera.
- Riessman, C. (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*. California: Sage.

- Ródenes, J. (1955). El juego de pelota y otras cosas que parece que fueron. *Periódico festivo literario La Terreta*. Massanassa: Ajuntament de Massanassa.
- Rodríguez, G., Gil, J. i García, E. (1999). *Metodología de la investigación cualitativa*. Málaga: Ediciones Aljibe.
- Romaguera, E. (1977). Homenatge al folklore i els folkloristes de Picassent. *Revista de Festes de Picassent*. Picassent: Ajuntament de Picassent.
- Ruiz, V. (1985). *Sedaví, poble de l'Horta*. Sedaví: Ajuntament de Sedaví.
- Ruiz, V. (2006). Mare de Déu del Rosari. Patrona de Sedaví. Datos históricos sobre su imagen y el templo parroquial. Sedaví: Ajuntament de Sedaví.
- Ruiz Olabuénaga, J.I. (2009). *Metodología de la investigación cualitativa*. Bilbao: Universidad de Deusto.

S

- Sánchez, R. (1991). L'esport ritualitzat i la seua importància en la formació de la identitat. *Apunts. Educació Física i Esports*, 26, 77-82.
- Sarthou, C. i Martínez, J. (1920-22). *Geografía General del Reino de Valencia*, Vol II, Barcelona: Edicions Alberto Martín.
- Schatzman, L. & Strauss, A.L. (1973). *Field research: strategies for a natural sociology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Schutz, A. (1995). *El problema de la realidad social*. Buenos Aires: Amorrortu editores.
- Serhs (1984). La partida de frontón entre el Satisfetxo y el Roig de Carlet. *Butlletí d'informació municipal*, 17. Silla: Ajuntament de Silla.
- Sitton, T., Mehaffy, G. i Davis, O. (1989). *Historia oral. Una guia para profesores (y otras personas)*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Soldado, A. (1998). *Joc de pilota. Historia de un Deporte Valenciano*. Valencia: Trade Grupo de Comunicación.
- Soldado, A. (2007, juny). El triunfo de la diversidad. Ponència presentada al II Congrés Mundial de Pilota a Mà, València.
- Soldado, A. (2015). *Units pel Joc de pilota*. Valencia: Tabarca.
- Sparkes, A. (2001). Las identidades deportivas y el cuerpo: una relación problemática. En Devís, J. *La educación física, el deporte y la salud en el siglo XXI*. (pp. 181-202). Alcoi: Editorial Marfil.
- Spradley, J.P. (1979). *The ethnographic interview*. New York: Hot, Rinehart and Winston.
- Stake, R.E. (1995). *The Art of Case Study Research*. Thousand Oaks, CA: Sage

Publications.

Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research. Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park: Sage Publications.

T

Tarazona, J.M. (2006a). *Actes commemoratius cinquanta anys del nou musical. Santa Cecília 2006*. Alfafar: Centre Instructiu Musical d'Alfagar.

Tarazona, J.M. (2006b). *Cinquanta anys Nou Musical. Actes commemoratius cinquanta anys del nou musical. Santa Cecília 2006*. Alfafar: Centre Instructiu Musical d'Alfagar.

Taylor, S.J. i Bogdan, R. (1986). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Buenos Aires: Paidós

Terreta, La. *Programa de Fiestas en honor al Santísimo Cristo de la Vida*. (1928). Massanassa: Ajuntament de Massanassa.

Terreta, La. *Programa de Fiestas en honor al Santísimo Cristo de la Vida*. (1976). Massanassa: Ajuntament de Massanassa.

Terreta, La: *Societat Cultural i Recreativa (50 anys 1950-2001)*. (2002). Massanassa: La Terreta, Societat Cultural i Recreativa.

Thompson, E.P. (1966). History from Below. *The Times Literary Supplement*. London.

Thompson, P. (1988). *La voz del pasado. La historia oral*. València: Institució Alfons el Magnànim.

Thompson, P. (2000). Historia oral y contemporaneidad. *Anuario, 20 Historia, memoria y pasado reciente* (2003/2004). Argentina: Ediciones HomoSapiens.

Tormo, J. (2006). *750 anys del joc de pilota en Alcoi*. Alcoi: Gráficas Ciudad SA. Periódico Ciudad de Alcoy.

Tramoyeres Blasco, L. (1884-1985). *El juego de pelota en Valencia*. València: Almanaque de Las Provincias.

Trulock, J. (1973). *El juego de pelota*. Madrid: Instituto Nacional de Educación Física.

U

Usabiaga, O. (2007, juny). El deporte frente al juego de pelota: el proceso de deportivización en Euskal Herria. Ponència presentada al II Congrés Mundial de Pilota a Mà, València.

Usabiaga, O. i Martos, D. (2012). La tradició lúdica en el currículum educatiu. Els jocs i esports de pilota en educació física: una proposta comprensiva. *Apunts. Educació*

Física i Esports, 107, 35-44.

V

- Vallès, I. (1985). L'Horta-Albufera, una subcomarca possible?. *Afers. Fulls de recerca i pensament*, I (1). Catarroja: Afers.
- Valles, M.S. (1999). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Van Maanen, J. (1983). *Qualitative Methodology*. London: Sage
- Vecino, Un. *El juego de pelota. Desde Catarroja*. El Mercantil Valenciano (4 de gener de 1925). València.
- Verdeguer, R. (1987). *Albal. Personajes y recuerdos I*. Albal: Ricardo Vedeguer Escribá.
- Verdeguer, R. (1991). *Albal. Personajes y recuerdos II*. Albal: Ricardo Vedeguer Escribá.
- Vilalta i Mor, S. (coord.) (1986). *Estudi tipològic i catàleg dels trinquets valencians*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.
- Vilanova, A. i Soler, S. (2008). Les dones, l'esport i els espais públics: absències i protagonismes. *Apunts. Educació Física i Esports*, 91, 29-34.
- Vilanova, A. (1947). *Obres Catalanes*, vol. II, *Escrips Mèdics*. Barcelona: Barcino.
- Vilaplana, A. (1985). *El joc de pilota al País Valencià: el trinet* (Treball mecanografiat) València: Facultat de Filologia de la Universitat de València.
- Vilanova, M. (1988). Pròleg del llibre de Thompson, P. (1988) *La voz del pasado. Historia oral*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- Villena, Sor Isabel. (1986). *Vita Christi*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Vives, J.L. (1988). *Diálogos y otros escritos*. Barcelona: Planeta.

W

- Wittrock, M.C. (1989). *La investigación de la enseñanza*. Madrid: Paidós-MEC.
- Xicoteta història de la Pilota valenciana a Silla, (1985). *Butlletí d'informació municipal*, 20, 16-17.

Z

- Zurita, A. (2007, juny). Los juegos de pelota en América. Ponència presentada al II Congrés Mundial de Pilota a Mà, València.

Annexos

Guió d'entrevista a jugador de Catarroja

0 – Dades personals i capçalera de fitxa de registre

1 – Afició a la pilota

- Per què i des de quan jugava: familiars...

2- Catarroja de l'època

- Esports que hi havia
- Altres distraccions per al temps lliure

3 – Els trinquets

- Com eren: mostrar plànol i confirmar
- Qui hi treballava
- Horaris i preus
- Pilota i guants
- Proteccions
- Vestimenta
- La partida de la setmana: partides importants
- Com s'acordaven les partides
- Recorda el tancament dels trinquets
- Dones
- Personalitats: rector, guàrdia civil, alcalde...

4 – Els jugadors

- Intentar definir de cadascun: posició habitual de joc, *amateur* o professional, a quin trinet jugava, època de joc, si està viu o queden descendents coneguts.
- Aprofundir en els més importants.

5- La pilota al carrer

- Lloc
- Modalitats: explicar-les

6- Les partides al trinet (matisar cada trinet)

- *Amateurs*: modalitat, puntuació, forma de traure, jugadors, marxador, quan jugaven, proteccions, roba, etc.
- La partida del cap de setmana: qui l'organitzava, modalitats, marxador, quines recorda, el públic (sols de Catarroja..., dones), les travesses, preu entrada...
- Rivalitats amb altres pobles, desafiaments, etc.

Guió d'entrevista a jugador d'altres pobles

0 – Dades personals i capçalera de fitxa de registre

1 – Afició a la pilota: per què i des de quan jugava. Familiars...

2- Ha conegut algun trinquet al poble? I recorda si les persones majors en conegueren algun?

3.- Si la resposta a la pregunta anterior és afirmativa cal demanar per: on i com era (instal·lacions), propietaris (existència de descendents), preus del joc, qui treballava, marxador, el tancament, restes, fotos, etc.

4.- On es jugava a pilota en aquest poble: carrers, parets, trinquet...?

5 – Modalitats a les quals es jugava en cada lloc (descriure la puntuació i la forma de ferir o traure).

6- Aspectes diversos

- Pilota i guants
- Proteccions
- Vestimenta
- La partida de la setmana: partides importants
- Com s'acordaven les partides
- Desafiaments
- Rivalitats amb altres pobles
- Dones
- Personalitats: rector, guàrdia civil, alcalde...
- Les travesses

7 – Va conèixer els trinquets de Catarroja? Què recorda?

8 - Actualment s'hi juga?

9 – Altres persones que considere que podrien donar-me informació sobre el tema.

10 – Demanar fotos i fer-ne de la persona entrevistada.

Fitxa d'entrevista

Data _____ Lloc _____ Hora inici ____ Hora finalització____

Persona entrevistada _____ Edat _____

Domicili _____ Tel. _____

Tema _____

Circos y juegos de pelota en 1865

Anuario 1866-1867

Fondo documental del Instituto Nacional de Estadística

III.—DIVERSIONES Y ESPECTACULOS.—SOCIEDADES DE RECREO, TEATROS, ETC.

429

CIRCO y Juegos de pelota en 1865.

PROVINCIAS.	CIRCOS				JUEGOS de pelota.
	ECUESTRES.		GALLÍSTICOS.		
	Número de circos.	Número de funciones.	Número de circos.	Número de funciones.	
Alava.....	"	"	"	"	8
Albacete.....	"	"	1	"	"
Alicante.....	"	"	2	50	8
Almería.....	"	"	1	30	"
Ávila.....	"	"	"	"	1
Badajoz.....	"	"	"	"	"
Baleares.....	1	"	2	59	2
Barcelona.....	1	"	"	"	3
Burgos.....	"	"	"	"	3
Cáceres.....	"	"	"	"	"
Cádiz.....	"	"	11	202	"
Canarias.....	"	"	1	26	"
Castellón.....	"	"	1	4	16
Ciudad-Real.....	"	"	"	"	"
Córdoba.....	"	"	7	165	"
Coruña.....	"	"	"	"	"
Cuenca.....	"	"	"	"	"
Gerona.....	"	"	"	"	4
Granada.....	"	"	1	32	4
Guadalajara.....	"	2	"	"	2
Guipúzcos.....	"	"	"	"	45
Huelva.....	"	"	"	"	"
Huesca.....	"	"	"	"	7
Jaén.....	"	39	4	58	"
León.....	"	"	"	"	"
Lérida.....	"	"	"	"	19
Logroño.....	"	"	"	"	52
Lugo.....	"	"	"	"	"
Madrid.....	3	193	1	43	49
Málaga.....	"	"	1	66	"
Murcia.....	"	4	3	76	"
Navarra.....	"	"	"	"	102
Orense.....	"	"	"	"	"
Oviedo.....	"	"	"	"	"
Palencia.....	"	"	"	"	"
Pontevedra.....	"	"	"	"	"
Salamanca.....	"	"	"	"	6
Santander.....	"	9	2	49	1
Segovia.....	"	"	"	"	2
Sevilla.....	"	"	11	291	"
Soria.....	"	"	"	"	"
Tarragona.....	"	"	"	"	19
Teruel.....	"	"	"	"	5
Toledo.....	"	"	"	"	13
Valencia.....	"	"	1	22	15
Valladolid.....	"	"	"	"	8
Vizcaya.....	"	"	1	52	16
Zamora.....	"	"	"	"	2
Zaragoza.....	"	"	"	"	36
TOTALES.....	5	247	54	1.225	424

En las provincias en que no existiendo circo se han dado funciones ecuestres, estas se han verificado en la plaza de toros.

CIRCOS y Juegos de pelota en 1866.

PROVINCIAS.	CIRCOS				JUEGOS de pelots.
	ECUESTRES.		GALLÍSTICOS.		
	Número de circo.	Número de funciones.	Número de circo.	Número de funciones.	
Alava.....	"	"	"	"	8
Albacete.....	"	"	1	"	"
Alicante.....	"	"	2	50	8
Almería.....	"	"	1	38	"
Ávila.....	"	"	"	"	4
Badajoz.....	"	"	"	"	"
Baleares.....	"	"	1	20	5
Barcelona.....	1	"	"	"	5
Burgos.....	"	"	"	"	3
Cáceres.....	"	"	"	"	"
Cádiz.....	2	51	12	198	"
Canarias.....	"	"	2	26	"
Castellón.....	"	"	1	4	16
Ciudad-Real.....	"	"	1	4	"
Córdoba.....	"	"	7	119	"
Coruña.....	"	"	"	"	"
Cuenca.....	"	"	"	"	"
Gerona.....	"	"	"	"	4
Granada.....	"	"	1	32	4
Guzdalajara.....	"	"	"	"	3
Guipúzcoa.....	"	"	"	"	47
Huelva.....	"	"	"	"	"
Huesca.....	"	"	"	"	6
Jaén.....	"	"	3	59	"
León.....	"	"	"	"	"
Lérida.....	"	"	"	"	20
Logroño.....	"	"	"	"	51
Lugo.....	"	"	"	"	"
Madrid.....	2	182	2	39	16
Málaga.....	1	12	3	72	"
Murcia.....	"	"	2	69	"
Navarra.....	"	"	"	"	103
Orense.....	"	"	"	"	"
Oviedo.....	"	"	"	"	"
Palencia.....	"	"	"	"	"
Pontevedra.....	"	"	"	"	"
Salamanca.....	"	"	"	"	6
Santander.....	"	"	1	"	3
Segovia.....	"	"	"	"	2
Sevilla.....	1	23	9	251	"
Soria.....	"	"	"	"	86
Tarragona.....	"	"	"	"	19
Teruel.....	"	"	"	"	12
Toledo.....	"	"	"	"	13
Valencia.....	1	30	2	46	11
Valladolid.....	"	"	"	"	6
Vizcaya.....	"	"	1	56	16
Zamora.....	"	"	"	"	2
Zaragoza.....	"	"	"	"	20
TOTALES.....	8	298	52	1.082	499

CIRCOS y Juegos de pelota en 1867.

PROVINCIAS.	CIRCOS				JUEGOS de pelota.
	ECUESTRES.		GALLÍSTICOS.		
	Número de círcos.	Número de funciones.	Número de círcos.	Número de funciones.	
Alava.....	11	11	11	11	14
Albacete.....	11	11	1	11	11
Alicante.....	11	11	2	60	10
Almería.....	11	11	1	42	11
Ávila.....	11	11	11	11	11
Badajoz.....	11	11	11	11	11
Baleares.....	11	11	1	13	5
Barcelona.....	1	11	11	11	4
Burgos.....	11	11	11	11	6
Cáceres.....	11	11	11	11	11
Cádiz.....	2	58	10	149	11
Canarias.....	11	11	2	16	11
Castellón.....	11	11	1	8	10
Ciudad-Real.....	11	11	1	2	11
Córdoba.....	11	11	9	108	11
Coruña.....	11	11	11	11	11
Cuenca.....	11	11	11	11	11
Gerona.....	11	11	11	11	4
Granada.....	11	11	1	32	1
Guadalajara.....	11	11	11	11	17
Guipúzcoa.....	11	11	11	11	48
Huelva.....	11	11	11	11	11
Huesca.....	11	11	11	11	6
Jaén.....	11	11	1	32	11
León.....	11	11	11	11	11
Lérida.....	11	11	11	11	21
Logroño.....	11	11	11	11	55
Lugo.....	11	11	11	11	11
Madrid.....	1	180	2	46	1
Málaga.....	1	11	3	44	11
Murcia.....	11	11	2	72	11
Navarra.....	11	11	11	11	138
Orense.....	11	11	11	11	11
Oviedo.....	1	13	11	11	11
Palencia.....	11	11	11	11	11
Pontevedra.....	11	11	11	11	11
Salamanca.....	11	11	11	11	6
Santander.....	11	11	1	6	2
Segovia.....	11	11	11	11	2
Sevilla.....	1	50	9	226	11
Soria.....	11	11	11	11	95
Tarragona.....	11	11	11	11	24
Teruel.....	11	11	11	11	11
Toledo.....	11	11	11	11	11
Valencia.....	1	39	1	19	12
Valladolid.....	11	11	11	11	6
Vizcaya.....	11	11	1	29	19
Zamora.....	11	11	11	11	3
Zaragoza.....	11	11	11	11	21
TOTALES.....	8	340	52	906	564

RESUMEN de los Circos y Juegos de pelota existentes en la Nacion desde 1861 á 1867.

AÑOS.	CIRCOS				JUEGOS de pelota.
	ECUESTRES.		GALLÍSTICOS.		
	Número de circo.	Número de funciones.	Número de circo.	Número de funciones.	
1861.....	5	386	48	1.050	230
1862.....	7	452	49	1.333	335
1863.....	6	629	49	1.217	310
1864.....	8	463	51	1.365	422
1865.....	5	247	54	1.225	424
1866.....	8	498	52	1.082	499
1867.....	8	340	52	906	564